Bizans Tarih Atlası

Bizans Tarih Atlası

John Haldon

Çeviri
Ali Özdamar

Kitap YAYINEVİ

Bizans Tarih Atlası

Kitap Yayınevi – 145
Başvuru Kitaplığı Dizisi – 6

Bizans Tarih Atlası
John Haldon

Özgün Adı
The Palgrave Atlas of Byzantine History,

İngilizce dilindeki ilk baskısı John Haldon, The Palgrave Atlas of Byzantine History adı altında 2005 yılında Macmillan Publishers Limited'in bir bölümü olan Palgrave Macmillan tarafından yayınlanmıştır. Eserin Türkçesi Palgrave Macmillan lisansı altında yayınlanmaktadır. Kitabın yazarı eserin yazarı olduğunu ve bu konumun getirdiği bütün haklara sahip bulunduğunu belirtir.

© 2005, John Haldon
© 2006, Kitap Yayınevi Ltd.

Çeviri
Ali Özdamar
Düzelti
Nurettin Pirim
Kitap Tasarımı
Ersu Pekin
Kapak Resmi
Büyük Saray Mozayikleri,
İstanbul Mozayik Müzesi,
A Turizm Yayınları'nın izniyle
Grafik Uygulama ve Baskı
Mas Matbaacılık A.Ş.
Dereboyu Caddesi, Zağra İş
Merkezi B Blok 1
Maslak-İstanbul
T: (0212) 285 11 96
E: Info@Masmat.com.tr

1. Basım
Nisan 2007, İstanbul

ISBN 975 6051-34-5

Yayın Yönetmeni
Çağatay Anadol

Kitap Yayınevi Ltd.
Cihangir Caddesi,
Özoğul Sokağı 10/1-B
Beyoğlu 34433 İstanbul
T: 212 292 62 86
F: 212 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

İçindekiler

6 – 8 Harita, Şekil ve Tablo Listesi 6

9 – 10 Önsöz

11 Yer Adlarıyla İlgili Bir Not

13 – 32 1. Genel Haritalar

Birinci Ayrım: İlk Dönem (y. 4.-7. Yüzyıllar)

35 – 62 2. Roma'dan Bizans'a

63 – 84 3. Kentler, Vilayetler ve İdare

85 – 95 4. Kilise

İkinci Ayrım: Orta Dönem (y. 7.-11. Yüzyıllar)

99 – 116 5. Ortaçağ Doğu Roma Dünyasının Yükselişi

117 – 149 6. Ekonomi, İdare ve Savunma

150 – 160 7. Kilise ve Manastır Teşkilatı

161 – 182 8. Uluslararası Bağlamı İçinde İmparatorluk

Üçüncü Ayrım: Son Dönem (y. 11.-15. Yüzyıllar)

185 – 205 9. Doruğa Çıkış ve Çöküş: Doğu Roma'nın Küçülmesi

206 – 225 10. Ekonomi ve İdare

226 – 251 11. Sınırlar ve Komşular

252 – 262 12. Son Dönemin Bizans Dünyasında Kilise ve Manastır

263 – 269 Kronoloji

270 – 273 Bizans Terimleri ve Teknik Terimler Sözlüğü

274 – 281 Kaynakça

282 – 287 Ek 1: Hükümdarlar ve Prensler

288 – 292 Ek 2: Patrikler ve Papalar

293 – 304 Ek 3: Coğrafi Adlar, Yer Adları, Kaleler ve *Themata*

308 – 310 Ek 4: Metinde Geçen Yunanca Ad ve Terimler

311 – 320 Dizin

Harita, şekil ve tablo listesi

Haritalar

1.1 Anadolu: Fiziki coğrafya 13
1.2 Kuzey Afrika: Fiziki coğrafya 14
1.3 Balkanlar: Fiziki coğrafya 16
1.4 Toprağın kullanımı ve kaynaklar 19
1.5 Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, MS y. 500 23
1.6 Balkanlar: Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, 7.-12. yüzyıllar 24
1.7 Anadolu: Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, 7.-12. yüzyıllar 27
1.8 1935'te Türkiye: Mil kareye düşen ortalama nüfus 27
1.9 Balkanlar: Başlıca güzergâhlar, 7.-12. yüzyıllar 28
1.10 Anadolu: Başlıca güzergâhlar, 7.-12. yüzyıllar 30
2.1 Roma İmparatorluğu, MS y. 400 38
2.2 Göçler ve istilalar: Hunlar, Germenler, Slavlar 40
2.3 Roma'nın yerine geçen krallıkların yükselişi 42
2.4 6. yüzyılda çatışma, imparatorluğun genişlemesi ve savaşlar 45
2.5 Savunma ve strateji: Son dönem Roma askeri yapılanması 49
2.6 İmparatorluğun komşuları: Doğu 53
2.7 İmparatorluğun komşuları: 600 Yılında İtalya, Slavlar, Balkanlar ve kuzey ülkeleri 57
2.8 Müslümanlığın yükselişi ve bir "Bizans" imparatorluğunun başlangıç dönemleri 60
3.1 İmparatorluk idaresi: İustinianos döneminde genel valilik ve valilikler, y. 565 66
3.2 5. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu kentleri 70
3.3 Konstantinopolis: Bir imparatorluk başkentinin evrimi 72
3.4 6. yüzyılın başlıca kentleri 75
3.5 Seramiklerin kanıtladığı mal hareketi 80
3.6 Darphaneler, y. 527-628/29 83
4.1 Politika, din ve sapkınlık, 4.-5. yüzyıllar 86
4.2 Politika, din ve sapkınlık, 5.-6. yüzyıllar 89
4.3 Kilise idaresi 92
4.4 Manastırlar, hacılar ve kutsal yerler 93
5.1 Doğu Roma İmparatorluğu, y. 650-717 100
5.2 Doğu Roma İmparatorluğu, 632-1050: Dönüşüm ve toparlanma 102

5.3 Toprak kayıp ve kazançları: İmparatorluk, y. 1040 104
5.4 Toprak kayıp ve kazançları: 7.-10. yüzyıllar 106
5.5 Toprak kayıp ve kazançları: 11.-12. yüzyıllar 107
5.6 Bizans'ın diplomasi dünyası, y. 840 110
5.7 Kilise politikası: Sapkınlık, hizipçilik ve genişleme, y. 641-1060 113
6.1 İlk *thema*'ların ve Doğu Roma İmparatorluğu vilayetlerinin şematik haritası, y. 660-740 118
6.2 III. Leon'un saltanatının başlangıcında *thema*'lar, MS 717 121
6.3 *Thema*'lar, y. 920 122
6.4 *Thema* ve dukalıklar, y. 1050 123
6.5 Kurşun mühürler üstünde genel *kommerkiarii* [gümrük kolcuları] ve ambarlarıyla ilişkilendirilen vilayetler, y. 660-732 125
6.6 730'dan beri imparatorluk *kommerkia* [gümrükler(i)] ile ilişkilendirilen vilayetler/limanlar 127
6.7 Nüfus hareketi, y. 660-880 129
6.8 Tahkim edilmiş başlıca merkezler, y. 700-1000 132
6.9 Balkanlar: Askeri üsler 133
6.10 Geç Roma ve Bizans döneminde Pergamon kentinin gelişmesi 135
6.11 6.-9. yüzyıllarda geç Roma ve Bizans Amorion'u 136
6.12 Kaynaklar, sanayi ve ticaret rotaları, y. 900-1050 138
6.13 Kentsel hayatın yeniden canlanması: Kentsel merkezlerin/ piskoposlukların imparatorluktaki dağılımı, y. 900 141
6.14 İmparatorluk darphaneleri, y. 640-1050 149
7.1 Kilise idaresi, y. 1000 151
7.2 Manastır faaliyetinin 9.-11. yüzyıllarda Batı'daki başlıca merkezleri 154
7.3 Manastır faaliyetinin 9.-11. yüzyıllarda Doğu'daki başlıca merkezleri. 156
7.4 Konstantinopolis, Roma ve imparator: 11. yüzyıl 158
8.1 Daha geniş kültürel ortamı içinde Bizantion, y. 1025 163
8.2 Charlemagne'ın imparatorluğu, y. 814 164
8.3 Sakson hanedanı döneminde Orta Avrupa, y. 911-1030 165
8.4 9. yüzyılın sonu ile 10. yüzyılda İtalya 166
8.5 İslam dünyası, y. 900-920 172
8.6 İslam dünyası, y. 1071-1100 174
8.7 Ermenistan, Gürcistan ve Transkafkasya, 550-1000 178
8.8 Doğu sınırı, y. 700-950 179
8.9 Bozkırlar ve Ruslar, y. 680-1000 180
9.1 İmparatorluğun içinde bulunduğu koşullar, 1050-1204 186
9.2 Haçlı Seferleri, 1096-1204 189
9.3 Dördüncü Haçlı Seferi, Latin İmparatorluğu ve Nikea İmparatorluğu 192
9.4 Toparlanma, iç savaş, küçülme, 1261-1351 195
9.5 Gerileme ve çöküş, 1350-1453 198
9.6 Yarışan devletler: Epir, Tesalya ve Latin toprakları 201

9.7 Trapezus İmparatorluğu 203
10.1 Savunma ve idare: Komninos sistemi 207
10.2 Taşra idaresi, 1204-1453 210
10.3 Kasabalar ve yerel seçkinler, 1100-1453 218
10.4 Ticaret ve üretim, y. 1200-1400 221
11.1 Bizans İtalya'sı ve Balkanlar, y. 960-1180 227
11.2 (a) Balkan devletleri, y. 1200 230
(b) Balkan devletleri, y. 1220 230
(c) Balkan devletleri, y. 1320 231
(d) Balkan devletleri, y. 1350 231
11.3 Bizantion'un Balkan komşuları, 1350-1453: Sırplar, Bulgarlar ve Türkler 236
11.4 Selçuklular, Türkmenler ve Moğollar 239
11.5 Venedik, Cenova ve tüccar imparatorluklar 241
11.6 Ermenistan ve Gürcistan, y. 1000-1460 243
11.7 Rusya ve bozkırlar, y. 1000-1453 246
11.8 (a) Müslüman Ortadoğu, y. 1100-1140 250
(b) Müslüman Ortadoğu, y. 1170-1180 250
(c) Müslüman Ortadoğu, y. 1230 250
(d) Müslüman Ortadoğu, y. 1355 250
(e) Müslüman Ortadoğu, y. 1401 250
(f) Müslüman Ortadoğu, y. 1430 250
12.1 *Diikisis* teşkilatı, y. 1070: *Notitiae* 253
12.2 Athos manastırları 257
12.3 (a) Roma ve Konstantinopolis kiliseleri, y. 1025 259
(b) Roma; Doğu Ortodoks Kilisesi'nin parçalanması, y. 1220 260
(c) Roma'nın üstünlüğü, y. 1470 261

Şekiller

3.1 İmparatorluk sivil ve mali idaresi, y. 560 68
3.2 İmparatorluk askeri ve saray idaresi, y. 560 69
3.3 Doğu Roma İmparatorluğu'nda surlu kentlerin kıyaslamalı büyüklükleri, 5.-7. yüzyıllar 76
3.4 Doğu kentlerinde dönüşüm 97
6.1 İmparatorluğun idari teşkilatı, y. 700-1050 144
7.1 11. yüzyılın sonunda kilise idaresi 152
10.1 Merkezi hükümet ve saray, 1081-1204 213
10.2 Merkezi hükümet ve saray, 1204-1453 216

Tablolar

6.1 Para sistemi, y. 650-1050 148
10.1 I. Aleksios'un reformundan sonra sikke sistemi, y. 1092-1204 224
10.2 Sikke sistemi, y. 1261-1350 224
10.3 Sikke sistemi, y. 1350-1453 224

Önsöz

Bizans Tarih Atlası, Doğu Roma ya da Bizans İmparatorluğu'nun tarih ve evrimindeki bazı önemli gelişmeleri açık ve canlı bir biçimde göstermeyi amaçlayan bir girişimdir. Atlas, hem Bizans İmparatorluğu'nun tarihine başlı başına bir giriş, hem imparatorluk hakkındaki genel tarihlere eşlik eden bir metin olarak görülebilir. Kuşkusuz ki bu Atlas imparatorluğun gelişiminin tüm veçhelerini sergileyemez, özellikle de, toptan bir aşırı basitleştirmeye gitmeden imparatorluğun kültürü, inançları, sosyal ya da ekonomik ilişkileri ile yapısına dair pek az şey söyleyebilir. Yine de, tarih kitaplarında yararlı ve ayrıntılı haritalar pek nadiren vardır. Bu küçük atlasın açıklayıcı metinlere paralel olarak Bizans'ı kendi jeopolitik bağlamına en azından daha belirgin olarak oturtacağını ve Bizans tarihinin, çevresini kuşatan insanlar ve politik oluşumlar arasındaki gelişmelere nasıl bağlı olduğunu ve bunlardan nasıl etkilendiğini göstereceğini umut ediyorum.

Bununla birlikte, yeri gelmişken bir uyarıda bulunmak istiyorum. Atlas'ın kapsadığı alanın genişliği, haritaların kaçınılmaz şekilde nispeten küçük ölçekli çizildikleri anlamına geliyor. Dolayısıyla, fiziki özelliklerle, örneğin sınırlar gibi tarihi ve kültürel özellikler arasındaki ilişki bakımından mutlak bir doğruluğa ulaşılamaz. Böyle birçok özellik hakkındaki kesin bilgilerin eksikliği veya belirsizliği göz önüne alındığında bu yargı daha da geçerlidir. Örneğin belli bir antlaşmaya dayanan bir sınır hattını ya da vilayet ve devlet sınırlarını genellikle çok genel bilgilerden çıkarmak gerekirken, tarihçilerin kendi aralarında böyle özellikler konusunda anlaşamadıkları da bir gerçektir. Atlas'ı kullananlar daha baştan bu kısıtlamaların farkında olmalıdır, bütün haritalarda en son araştırma sonuçlarını temel almaya çalıştığım halde, birçok belirgin öğenin yerlerinin doğru belirlenmesinde kaçınılmaz olarak anlaşmazlık çıkacaktır.

Atlas'ın sonuna kısa bir kronoloji, bir Bizans teknik terimler sözlüğü ve kısa bir kaynakça ekledim; bu sonuncusu, değişik haritalarda yer alan bilgilerin devşirildiği eserleri içeriyor ve böylece daha fazla bilgi edinmek isteyenlere gerekecek okuma malzemesini gösteriyor.

Birmingham Üniversitesi, Bizans, Osmanlı ve Modern Yunan Çalışmaları Merkezi'ndeki meslektaşlarıma ve mükemmel haritacılığı için Birmingham, Arkeoloji ve Antik Çağ Enstitüsü mensubu Henry Buglass'a ve teknik konulardaki çok değerli yardımları için yine aynı kurumdan Graham Norrie'ye

özellikle teşekkür borçluyum. Kitabın metni hakkında paha biçilmez yorumlar getiren dostum Maeghan McEvoy, metnin kimi bölümleri üstüne görüş bildiren Ruth Macrides ve Dimitar Angelov, özellikle de harita ve metinleri elden geçirerek beni pek çok pot kırmaktan kurtaran Rosemary Morris özel bir teşekkürü hak ediyorlar. Onların görüşleri sayesinde her şeyi ilk halinden daha yararlı bir hale getirebildim.

Son olarak, Palgrave'deki editör ekibine, bu kitabın üretiminde gösterdikleri sabır ve işbirliği için teşekkür ederim.

John Haldon

Yer adlarıyla ilgili bir not

Yazar bu Atlas'ta, en iyi bilinen yerlerin yaygın İngilizce yazılışlarını kullanmayı en kestirme yol olarak benimsemişti, biz ise bunların yaygın Türkçe karşılıklarını (Konstantinopolis, Selanik, İskenderiye, Girit, Kıbrıs, Kartaca gibi) kullanma yoluna gittik. Ancak sorun bizim açımızdan bundan sonra başlıyordu. En büyük güçlük diğer coğrafi adlar ile özel adların ve Bizans terimlerinin nasıl yazılacağı konusundaydı. Sonunda bunları çevriyazıyla vermeyi, ama kitabın sonuna eklediğimiz iki listede, söz konusu ad ve terimlerin çevriyazı karşılıklarının yanı sıra Batı dillerinde ve bütün bilimsel literatürde kullanılan Erasmus sistemine uygun yazılışlarını ve Türkçe karşılıklarını ilave etmeyi uygun gördük. Erasmus sistemiyle ilgili daha ayrıntılı bir açıklama, söz konusu eklerin başında yer alıyor. Yazar, Latince olanlar dışında bütün ad ve terimleri Erasmus'a göre yazmıştı, biz ise bunları –keza Latince olanlar dışında– doğrudan Yunanca yazılışlarını temel alarak çevriyazıyla verdik, bunun dışında söz konusu yerin hâkim kültürünün yaygın kullanımına göre çevriyazıyla aktardık. Ayrıca yazara ait bir eke (Ek 1: Hükümdarlar ve Prensler), yazarın yine Erasmus sistemine göre yazdığı adlara, bunların çevriyazı karşılıklarını da ilave ettik. İlke olarak, Roma dünyası içindeki coğrafi ve özel adlar, imparatorluğun ikiye bölündüğü 395 yılına kadar Latince, ondan sonra Yunanca şekilleriyle (çevriyazı) verildi.

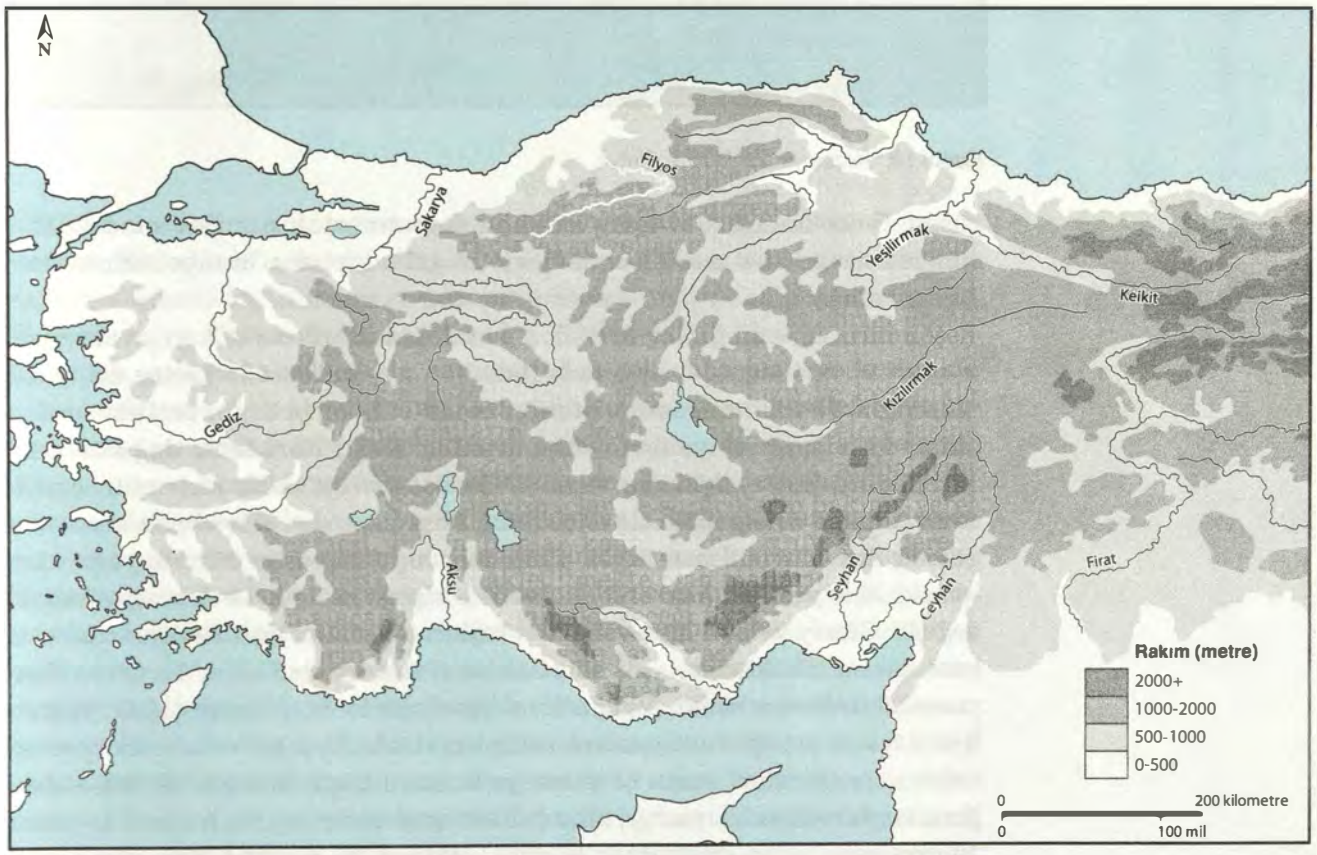
Türkçe çeviriyi hazırlarken Yunanca adlar ve terimler konusundaki katkılarından dolayı Marianna Yerasimos'a teşekkür ederiz.

Kitap Yayınevi

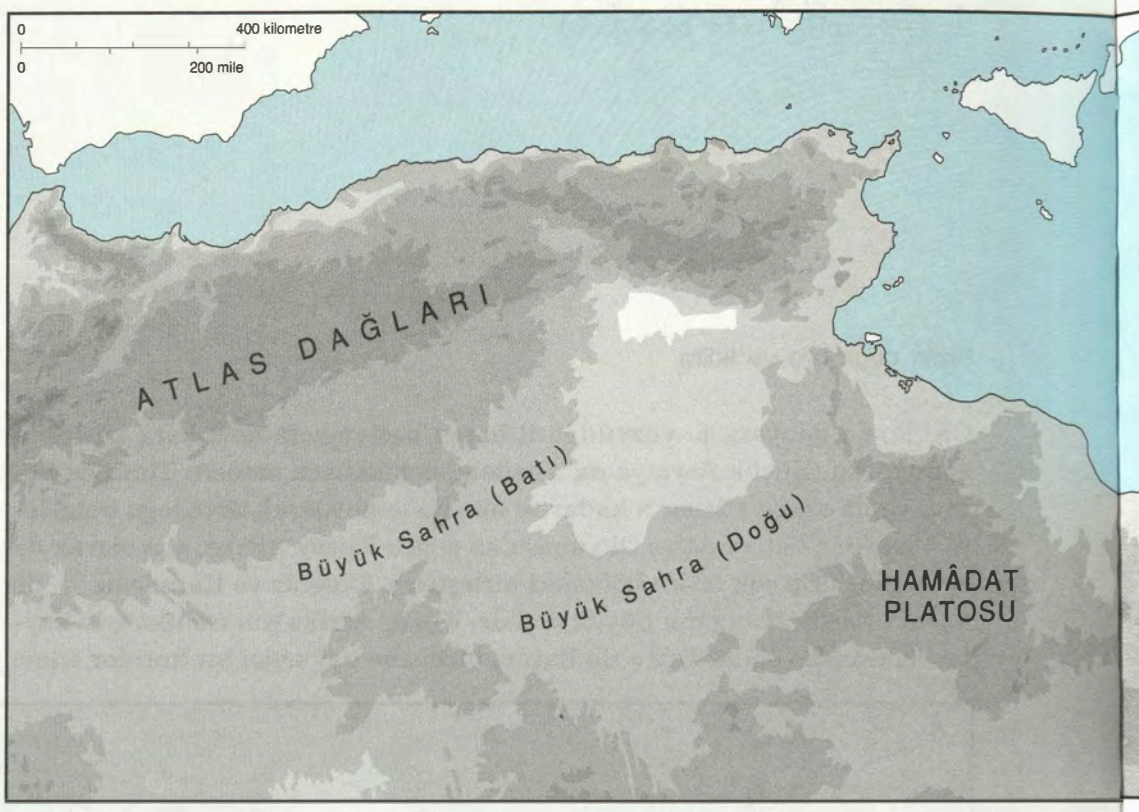
1 Genel haritalar

Fiziki coğrafya ve iklim

Geç Roma dünyası, 6. yüzyıldan itibaren başlangıçta dört kara kütlesini kapsıyordu (Küçük Asya ya da Anadolu, çok kabaca modern Türkiye; Levant ya da aşağıya Mısır'a kadar ve onu da içine alarak Ortadoğu bölgeleri; Mısır'dan batıya Atlas Okyanusu'na doğru Kuzey Afrika; son olarak da Balkanlar). Bu çok farklı bölgeleri birleştiren Akdeniz ve Karadeniz, 7. ile 8. yüzyıllarda İtalya'nın büyük ölçüde, Kuzey Afrika'nın ise tümüyle kaybedilmesinden sonra Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan bir koridor işlevi

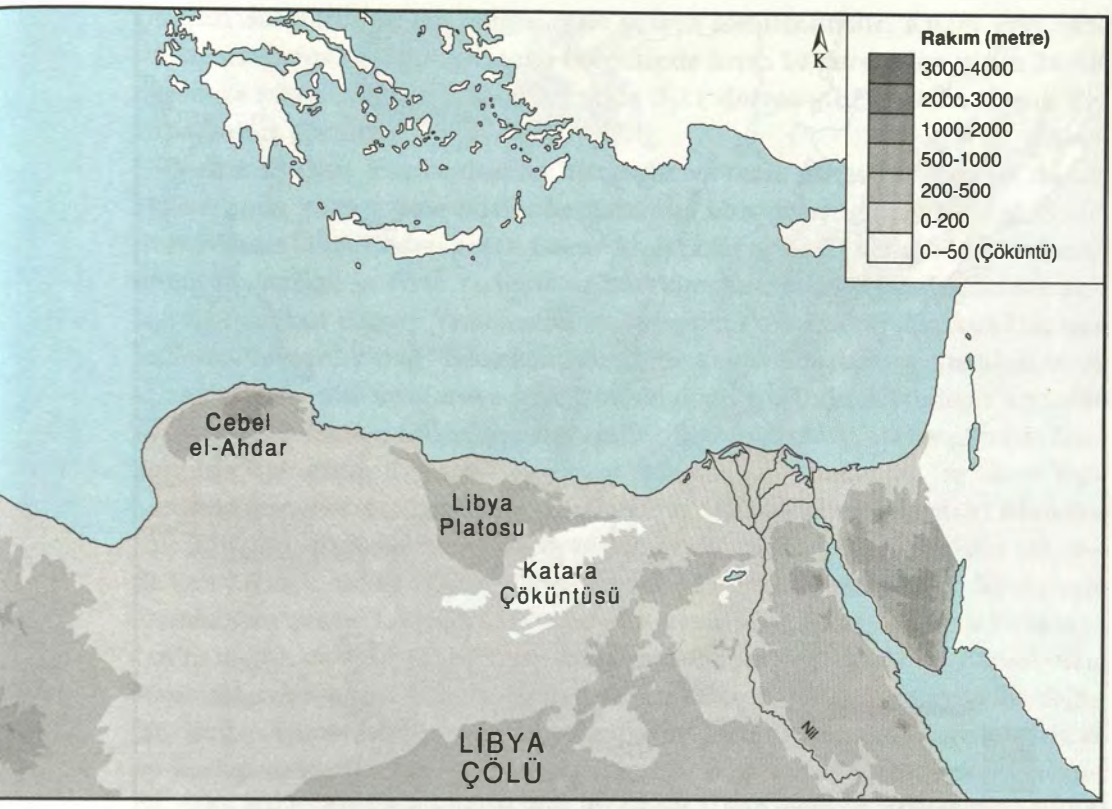
Harita I.1 Anadolu: Fiziki coğrafya

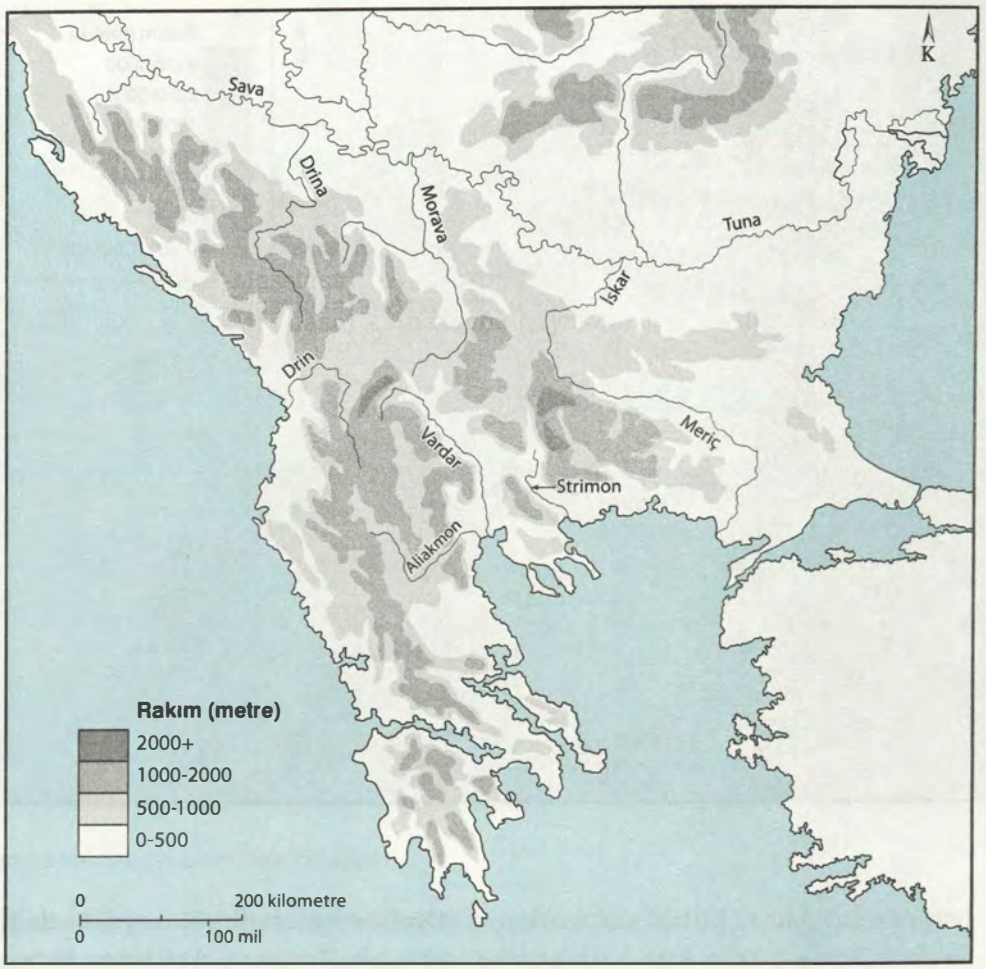
Harita 1.2 Kuzey Afrika: Fiziki coğrafya

gördü. Bu çok değişik bölgelerin iklimi, imparatorluk sınırları içindeki tarım ve hayvancılık modelleriyle devletin gelir toplama faaliyetlerinin doğasını belirledi.

Anadolu üç kuşağa ayrılabilir: Orta Anadolu platosu, kıyı ovaları ve bunları birbirinden ayıran sıradağlar. Plato, batıda 1.000 metre dolayından doğuda 1.800 metrenin üstüne çıkar ve yaz-kış belirgin özelliği sıcaklıkların aşırı yüksek ya da düşük oluşudur (Doğu Karadeniz dağ sıralarının yüksekliği ve etkisi, bir kara ya da bozkır tipi iklim sistemini teşvik eder). Anadolu'da genellikle dört iklim kuşağı vardır. Karadeniz kıyı bölgesi sıcak yazlara, ılıman kışlara sahiptir ve yıl boyunca düzenli yağış alır –sıcaklıklar yaz ortasında 23 dereceden kışın yaklaşık 14 dereceye kadar değişir. Güney ve batı kıyı bölgeleri, kışları ılıman, yağışlı ve yazları sıcak, kuru geçen bir Akdeniz iklimine sahiptir –sıcaklıklar kışın 12 dereceden yazın 20 dereceye kadar değişir. Yarı kurak plato ve iç kesim soğuk, yağışlı kışlara ve sıcak, kuru yazlara sahiptir, sıcaklıklar kış ortasında donma noktası ve altından, yazın 23 dereceye kadar değişir. Son olarak, kuzeydoğudaki platoda sıcak yazlar, ama şiddetli kışlar vardır; kışın eksi 12, yazın 18 dereceye varan sıcaklıklar görülür. İklimin bu yapısı fiziki coğrafyayı yansıtır, çünkü kuzey ve güneyde merkezi platoyu kuşatan 3.000 metrenin

üstünde sıradağlar bütün yarımadanın rölyefine hâkimdir. Kuzeydeki dağ sıraları Karadeniz'in kıyı hattını izler; güneyde Toros ve Antitoros Sıradağları Akdeniz kıyısı boyunca uzanır ve Kuzey Suriye'den geçerek kuzeydoğuya doğru Kafkas bölgesine kıvrılır. Bütün dağlık kuşaklar, özellikle de güney ve doğu bölgeleri, krater gölleri, lav akıntıları ve çöküntü alanlarının kesip parçalara ayırdığı küçükçe platolar tarafından karakterize edilir, bunun sonucunda büyük ölçüde parçalı bir yapı ortaya çıkar. Merkezdeki platonun kendisi çeşitli büyük havzalara ve tuz göllerine bölünür; güney sınırları civarında, örneğin Kapadokya'da olduğu gibi geniş aşınmış alanlar vardır, burada aşınmış tüf oluşumları mağara konutları ve yeraltı köylerinin yaratılmasına izin vermiştir. Arazi kullanımı, çok açıkça rölyefteki bu değişiklikler tarafından belirlenir. Tarımsal üretim, kıyı bölgeleriyle –sözgelimi Kilikya Ovası'nda ya da batıdaki alçak arazilerde çoğu zaman bir hayli yaygındır– ve merkezi platoyu ya da kıyı sıradağlarını kesen verimli ırmak vadileriyle sınırlıdır. Yüksek araziler ile plato, geleneksel olarak koyun ve keçiden atlara ve kimi yerlerde sığıra kadar uzanan hayvancılık faaliyetleri için değerlendirilir. Antikçağda ve İslamiyet öncesi ortaçağlarda, plato ile verimli tarımsal alanlar arasındaki geçiş bölgelerinde domuz yetiştiriciliği de yaygın olarak uygulanmıştır.

Harita 1.3 Balkanlar: Fiziki coğrafya

Buna karşılık, Filistin ve Batı Suriye'nin sınırlı, ama verimli tarım arazileri çok daha zengindir. Filistin ve Lübnan dahil Büyük Suriye bir dizi çok farklı peyzajı birleştirir. Burada sarp dağlık bölgelerden (örneğin Lübnan dağları) başlayıp, Kuzey Suriye ya da Orta Filistin'in verimli ovalarından, Kudüs'ün çevresindeki tepelik bölgelerden geçip Orta Suriye'nin çöl ve bozkırlarına kadar birbirini izleyen bir araziyle karşılaşırız. Filistin'in güneyinde yer alan Sina Yarımadası'nın çölleri bizi verimli Nil vadisi ve delta bölgelerine götürür. Temelden farklı bir karaktere sahip, büyük ırmağın yıllık taşmasına ve bundan destek alan sulamalı tarıma sımsıkı bağımlı olan bir bölgedir burası. Mısır'dan batıya doğru Kuzey Afrika vilayetleri uzanıyordu; modern Libya'da kalan Kirinea ve Tripolitania'nın doğu kesimi baştan sona çöldür, çok sınırlı sayıdaki verimli kıyı parçaları ve iç platoların yer aldığı bölge Tunus'un ve modern Cezayir'in kıyı ovalarıyla son bulur. Bu da sırasıyla güneydoğudaki platolarla ve el-Ceffara Ovası (ve onun ötesinde Büyük Sahra), merkezde Aurès Sıradağları ve Sahra Atlası

Dağları dahil kumlu çöl bölgeleriyle açıkça şekillendirilir. Kuzey kıyı hattında ortalama sıcaklıklar, doğu bölgesinde kışın 16 dereceden yazın 38-40 dereceye kadar değişir (batı kesiminde 8-12 derece gibi az daha düşük kış sıcaklıkları görülür).

Dağlar Balkan Yarımadası'na hâkimdir ve fazla yüksek olmasalar da bu alanın aşağı yukarı üçte ikisini kaplar. Ana oluşumlar, güneydoğu yönünde Batı Balkan bölgesinden geçen Dinar Alpleri'dir ve bağlı olduğu Pindos Sıradağları'nda, Batı ve Orta Yunanistan'a hâkim durumdadır. Bu dağların uzantıları ile kolları Güney Yunanistan ve Peloponez'e hâkimdir. Balkan (Türkçe balkan, "ormanlık dağ" demektir; Yunanca *Emos*) Sıradağları Yunanistan'ın kuzeyinde yer alır ve Morava Irmağı'ndan doğu yönünde, Karadeniz kıyısına kadar hemen hemen 550 kilometre uzanır; Rodop Sıradağları ise güneye, Makedonya'dan geçip Trakya Ovası'na doğru bir yay oluşturur. Irmak ve kıyı ovalarının yayıldığı alan nispeten sınırlıdır. Bu nedenle kıyılardaki Akdeniz tipi iklim koşulları ile iç ve dağlık bölgelerin kara tipi iklim koşulları arasında çok belirgin iklim çeşitlemeleri vardır. Peloponez ile Güney ve Kuzeybatı Yunanistan'ın kıyı bölgelerinde ortalama sıcaklıklar, Kuzey ve Orta Yunanistan'ın dağlık kısımlarında kışın 10 ile eksi 5 derece ve yazın 10-15 derece olan sıcaklıkların tersine, kışın 5-10 dereceden yazın 25-30 dereceye kadar değişir. Yağış rejimleri benzer keskin ayrılıklar gösterir, bununla birlikte Dinar ve Rodop sıradağlarının batı ve güneyindeki bölgeler ile doğudakiler arasında daha güçlü bir farklılaşma görülür –öncekinde modern zamanlarda yıllık ortalama yaklaşık 100 santimetre, sonrakinin kimi kesimlerinde bunun yarısı kadar az yağışlar kaydedildi. Bu da sırasıyla, dağ silsileleriyle birbirinden ayrılmış, ırmak vadileri boyunca kıyı alanlarına doğru yayılan bir dizi parçalanmış jeopolitik varlıklardan oluşan, çok belirgin yerleşim kalıpları yarattı.

Yüksek bölgelere orman ve ağaçlıklar, alçak dağ eteklerine ise ağaçlık, fundalık ve engebeli otlaklar hâkimdir. Yalnızca Tesalya ve Makedonya'da işlenebilir araziler vardır; bunlarla ilişkilendirilen ırmak ovaları ve kıyı şeritlerinde de (sözgelimi kıyı uzunlukları çok daha sınırlı olan Argos ve Korint körfezleri bölgesi) benzer, ama daha kısıtlı araziler vardır. Burada antikçağ ile ortaçağ dönemlerinde bağcılık ve zeytincilik kadar meyvecilik de yapılırdı. Bu dağlar, vadiler ve kıyı ovaları ile deniz arasındaki ilişki, bölgenin siyasi, askeri ve kültürel tarihi bakımından, özellikle güney kuşağında belirleyiciydi. Örneğin kuzey sınırı dışında denizle kuşatılan, körfez ve koyların yer aldığı geniş kıyı hattı, çevredeki bölgelere iletişim aracı olarak, ortak kültürel unsurların Balkanlar'ın iç kısımlarına bile yayılmasına hizmet eder. Ama batı ve güneyden ya da kuzeyden Karadeniz aracılığıyla denizden kolayca ulaşılması, Güney Balkan Yarımadası'nı –özellikle Yunanistan ve Peloponez'i– istilaya ve istikrarsızlığa karşı aynı derecede savunmasız hale getirdi.

İklim, antikçağın sonunda ve ortaçağ dönemleri boyunca belirli sınırlar dahilinde nispeten sabit kaldı. Ama iklimde yine de akılda tutulması gere-

ken bir dizi dalgalanma var. Bu dalgalanmaların deprem gibi doğal olaylarla, savaş gibi insan yapımı olgularla ve salgın hastalıklarla bağlantı içinde bölgenin insan nüfusu, dolayısıyla yerleşim modelleri, toprağın kullanımı, kaynakların çıkarılması, dağıtımı, tüketimi ve politik sistemler üstünde kısa ya da orta vadeli dramatik etkileri olabiliyordu. İklim, geç Helenistik ve Roma imparatorluk döneminin büyük bölümü boyunca önceki döneme göre nispeten daha sıcak ve yumuşaktı ve tarımın genişlemesini destekleyen "ideal bir iklim ortamı" oluşmuştu. Bu durum MS 500 civarında değişmekteydi ve daha soğuk iklim koşulları 9. yüzyılın ortasına kadar devam etti. Bu nedenle 5. yüzyılın sonundan 7. yüzyıla kadar hem insana daha zorluk çıkaran bir çevre oluştu, hem varoluş ekonomisi daha kırılgan hale geldi. Söz konusu durum, 6. yüzyılın ortasındaki büyük veba salgınıyla birleşince, nüfusu bir dizi yoldan etkilemiş olabilir, ancak bunlar açık değil ve tartışma konusu olmayı sürdürüyor. Bazı önemsiz topraklar terk edildi, tarımın gerilediği yerlerde erozyon arttı; daha soğuk, daha nemli olan iklim nedeniyle, ırmak ve su yataklarında artan bir su hacmi oluştu, bu da buna maruz kalan birçok bölgede mil birikimine ve alçak kesimlerin sel altında kalmasına katkıda bulundu. İklim ve insani etkenlerin değişen peyzaj üzerindeki etkilerinin karmaşık düğümünü çözmek, güçlüğünü koruyor. Bu eğilim 9. yüzyılda tersine döndü –ve buna paralel olarak tarım yaygınlaştı, insanlar ağaçlık ve fundalıklardan daha çok yararlandı, nüfus hızla büyüdü, yerleşim yoğunluğu ve tarımsal kaynaklardan yararlanma oranı arttı. Ama bu eğilim 14. yüzyıldan başlayarak bir kez daha sona erdi. Sıcaklıkların düşmesi, Alplerin (özellikle Avrupa Alplerinin) yüksek kısımlarında buzulların artması, ormanlaşma oranında büyüme, tarımsal işletimde eksilme, nüfusun azalması, buna eşlik eden en belirgin gelişmelerden Kara Ölüm [hıyarcıklı veba] gibi olgular bölgenin insan nüfusunun kırılgan varoluş koşullarını bir kez daha dengesizliğe itti. Dolayısıyla bütün bunlar, 16. ve 17. yüzyılların "küçük buzul çağı"nın arka planını meydana getirir. Son dönem Roma ve Bizans dünyalarının sosyal, ekonomik ve politik tarihini, işte bu arka planı dikkate alarak anlamak ve yorumlamak zorundayız.

Toprağın kullanımı ve kaynaklar

Toprağın kullanımı ve doğal kaynakların işlenmesi, büyük ölçüde, yukarıda tasvir edilen coğrafi ve iklimsel çerçeve tarafından belirlenir. Üretken işletmenin dört temel tipi görülür: Ekilebilir toprakta yapılan çiftçilik, hayvancılık, ağaçlık ve fundalıklardan yararlanma, son olarak, maden kaynaklarının çıkarılması ve işlenmesi. Tarımsal faaliyetin, ağaçlık gibi tabii kaynaklardan ve tahıl ya da üzüm gibi belirli ürünlerden yararlanmanın ölçüsü, söz konusu dönem boyunca gerçekleşen iklimsel dalgalanma ve değişikliklerde de yansımasını bulur.

Harita I.4 Toprağın kullanımı ve kaynaklar

Modern Balkan bölgeleri İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, bir yandan üretimde makineleşme ve yoğunlaşmanın, bir yandan da siyasi reform ve değişimin sonucunda çok dramatik şekilde değişti. Sözgelimi Bulgaristan ve Romanya ile kimi Batı Balkan ülkelerindeki kolektifleştirme, uzun vadeli sosyal ve ekonomik sonuçları o denli başarılı olmasa da, üretim ve verimlilikte önemli ölçüde artışı teşvik etti. Gelgelelim, üretimin organizasyonundaki bu değişikliklere rağmen, toprak kullanım modeli –toprağın %30 kadarının tarımsal üretime ayrılması, otlak ve çayırların bütün toprağın beşte birini kapsaması– çok istikrarlı kaldı, bu da arazinin, coğrafyanın ve iklimin kabul ettirdiği sınırlamaların bir yansımasıydı. Batıdaki kıyı mıntıkalarında başlıca ürünler hububat (buğday ve mısır); pancar, pamuk ve tütün gibi sınai ürünler ve genellikle bostan temelinde meyve ve sebzelerdir. Üzüm bağları da, üzümün güneyin geleneksel ürünü olmasına rağmen batıda gelişmiştir. Daha geniş ovalar ile alüvyonlu bölgelerin daha kapsamlı bir tahıl ekimine izin verdiği yerler hariç, benzer oranlar orta ve doğu bölgeleri için de geçerlidir. Ortaçağın görüntüsü, pamuğun yokluğu dışında farklı değildir; tarıma ayrılan daha sınırlı yüzey alanı (örneğin Tuna deltası bataklıklarının modern drenajı, tahıl ve diğer ürünler için kullanılabilir toprağı önemli ölçüde genişletti) ve çok daha parçalanmış bir üretim modeli görürüz. Esas potansiyel, Güney Tuna boylarındaki zengin alüvyonlu ovalar ile Trakya, Makedonya ve Tesalya ovalarında yatıyordu. Yine, korunaklı ırmak vadileri ile dağlık mıntıkalardaki çöküntüler yerleşim ve tarımsal üretime ve yerleşime izin verir, yerleşim yoğunluğuna ilişkin arkeolojik bulgular, bu alanlardan zaman zaman bir hayli yoğun biçimde yararlanıldığını akla getirir. Aile ya da ortak girişim temelindeki zeytin ve üzüm üretimi güney bölgelerinde geniş çapta uygulanıyordu ve en azından 10. yüzyıldan itibaren artan dut yetiştiriciliği, Yunanistan'ın orta ve güney bölgelerinde kapsamlı bir ipek üretimine izin verdi.

Anadolu, toplam olarak nispeten küçük bir ova yüzeyine sahiptir –aslında toplam alanın yalnızca %9'u düz ya da yumuşak eğimli arazidir. Modern Türkiye, modern makineleşmiş tekniklerle gübre kullanımından muazzam yararlar sağladı ve bu durum, merkezi platodaki tahıl üretimi ile pazara yönelik tarım ürünlerinin, iklimin ve coğrafyanın kabul ettirdiği sınırlamaların ötesinde artmasına yardım etti. Anadolu'nun güney, batı ve kuzeybatısındaki hatırı sayılır alanlarla, daha yüksek irtifalarda (ağaç çizgisi deniz seviyesinden 1.800 ile 2.100 metre arasındadır) yaprak döken, kozalaklı ya da karışık ağaçlı ormanlardan, alçak arazilerde ise fundalık ve çalılıktan oluşan Akdeniz bitki örtüsü hâkimdir. Buna karşılık merkezi plato bir bozkır bölgesidir, daha yüksek kısımlarda meşe ve kozalaklı ağaç ormanları yer alır, Karadeniz kıyı şeridindeki daha nemli ve daha sıcak kuşak yoğun biçimde ağaçlıdır ve her zaman bir kereste kaynağı olmuştur. Bu bölgedeki ana ürünler bugün çay (doğu bölgelerinde), fındık ve tütündür, mısır ise ana tahıl ürünü olarak başta gelir. Batıya gittikçe hububat üretimi belirgin şe-

kilde artar, buğday oran olarak mısırdan daha fazladır. Kentleşmenin de en yoğun olduğu Marmara mıntıkasında buğday, pirinç, tütün, ayçiçeği, mısır, zeytin, üzüm ve ipek üretiminden oluşan çok karışık bir tarım gelişti. Güneyde Rodos adasına kadar uzanan Ege kuşağında büyük miktarda pazara yönelik ürün üretilir, bunlar kıyı mıntıkalarında pamuk, tütün, üzüm, zeytin ve incirdir, iç kesimin dağlık yerlerinde ise tahıl (ve denetim altında afyon) ekilir, ayrıca hayvan yetiştirilir. Bozkır iklimine ve sınırlı yağışa sahip olan platoya günümüzde küçük ve büyük baş hayvan yetiştiriciliği hâkimdir (koyun nüfusunun üçte biri ve Ankara keçisinin dörtte üçü bu bölgede yetiştirilir), buna ilaveten ekilebilir alanın %90'ında tahıl yetiştirilir (ülke buğdayının yaklaşık %40'ı buradan çıkar). Akdeniz bölgesinde, güneyde Rodos'tan Suriye sınırına kadar uzanan Toroslar hâkimdir. Bölge üç mıntıkaya daha bölünebilir: Verimli ve yoğun işlenen kıyı ovaları (turunçgiller, susam, sebzeler, pamuk); ortadaki kalkerli merkezi plato (küçük ve büyük baş hayvan) ve tarımsal üretimde hububatın ağır bastığı batıdaki yarı bozkır göller bölgesi. Kuzeyde dağlık otlakların (sığır ve sütü için beslenen büyük baş hayvanlar) ve kozalaklı ormanların, güneyde ise ağaçlıklı bozkırların (koyun ve keçi) hâkim olduğu dağlık doğu bölgesinde nüfus seyrektir, arpa ve yaz buğdayının başta geldiği sınırlı bir tarım görülür. Yine güneyde, Güney Toros Dağları'nın eteğindeki kıraç platonun suları Fırat ve Dicle ırmakları tarafından akıtılır; burada tarım –esas olarak buğday, sebze, pirinç ve üzüm– korunaklı ya da sulanan vadi ve çöküntülerle sınırlıdır. Nüfus büyük ölçüde yarı göçebe ya da göçebedir.

Değişik ürünlerin (sözgelimi batı ve kuzeyde pamuk ile keten) Osmanlı döneminden beri ekilmesi dışında, Roma'nın son çağı ile Bizans dönemi boyunca tarımsal üretimde esas model büyük ölçüde aynıydı. Temel fark, modern teknolojinin eksikliği, üretim düzeylerinin çok daha düşük olması anlamına geliyordu ve merkezi platoda tahıl üretimi imkânları da çok daha sınırlıydı. Ama iç kısımda tahıl ve meyve/sebze üretilen yerler platodaki korunaklı bölge ve çöküntülerle (sözgelimi Konya/İkonion çevresindeki yöre) ya da ırmak vadileriyle sınırlı iken, bir yanda buğday ve arpa gibi tahılların, bir yanda üzüm, zeytin, meyve (özellikle güneybatıda) ve sebzelerin üretimi, ırmak vadileri ile kuzey, batı ve güneybatıdaki kıyı ovalarının ekonomisinde önemli bir rol oynadı. Dağlık yerlerde ve merkezi platoda antik zamanlardan bu yana ve Türkmenlerin Orta Asya'daki hayvancılık gelenekleriyle (hayvancılığın Türklerden önceki kapsam ve derecesi karanlıkta kalsa da) gelmelerinden uzun süre önce hayvancılık ekonomileri hâkimdi, örneğin Kapadokya'da at, Paflagonya ve Kapadokya'da sığır ve domuz, başka yerlerde koyun ve at yetiştiriciliği yapılıyordu. Ortaçağ kaynaklarının hepsi –Yunan, Latin ve diğerleri– platonun büyük bölümünün kurak ve fundalık niteliğini ve hatırı sayılır kesimlerinin susuzluğunu, dağlık bölgelerin barınılmazlığını, ayrıca batı ve güneydeki ovalar ile kıyı yörelerinde görülen üretkenlik ve verimliliği vurgular.

Mısır son dönem Roma ve ilk dönem Bizans İmparatorluğu'nun tahıl ambarıydı, bununla birlikte Tunus ve Batı Cezayir'in kıyı bölgeleri sebze, meyve, zeytin ve üzümün yanı sıra çok önemli bir tahıl üretim bölgesiydi. Bu bölgelerin 7. yüzyılda Müslümanların eline geçmesinden sonra Doğu [Roma] İmparatorluğu, başlıca ürünleri, bilhassa buğdayı için özellikle Anadolu'ya ve Trakya'nın güneyindeki ovaya yöneldi.

Ağaçlık ve fundalıklardan yararlanılması tarihçiler ile arkeologların ancak yakınlarda dikkatini çekti. Bizans'ın orta döneminde kesin olarak ve muhtemelen de Roma'nın son dönemlerinden itibaren Batı Anadolu, Güney Balkan ve Karadeniz bölgelerinde kereste ve başka ürünlerin imparatorluğun denetimi altında elde edilmesine ilişkin iyi yapılanmış bir örgütlenme bulunduğu açıktır. Maden kaynakları da, özellikle Roma'nın son döneminde ya devlet denetimindeki –kimi zaman bir hayli kapsamlı– çalışmalarla, ya da Bizans döneminde daha küçük, daha bölük pörçük özel işletmeler ve devletle anlaşmalı girişimciler aracılığıyla çıkarılıyordu. Demir temel bir kaynaktı ve Roma İmparatorluğu'nun son döneminde Filistin, Karadeniz bölgesi, Toroslar/Antitoroslar, Kafkasya, Doğu Tuna, Kırım, Makedonya ve Kuzeybatı Balkanlar'daki yataklar işletiliyordu. Bakır Kıbrıs, Kafkasya ve Doğu Karadeniz dağlarından çıkarılıyor; altın ya doğrudan ya da ticaret yoluyla Kafkasya'dan (Ermenistan), yine ticari yolla Batı Afrika'dan, bir de doğrudan Rodop Dağları ve Güney Balkan bölgesindeki Trakya'dan elde ediliyordu. Gümüş de benzer şekilde Ermenistan kaynaklarından ya da Kıbrıs'tan geliyordu, ama Attika'daki gümüş yataklarının işletilmeye devam edildiğine dair bazı bulgular da var. Daha sonraki dönemde ise gümüş Sırbistan ve Kafkasya'dan elde ediliyordu. İçinde "demir" ya da "bakır" geçen yer adlarının "altın" ya da "gümüş" geçenlerden çok daha fazla olması, imparatorluğun elindeki değerli madenler ile değersiz madenler arasındaki oranlara işaret ediyor olabilir.

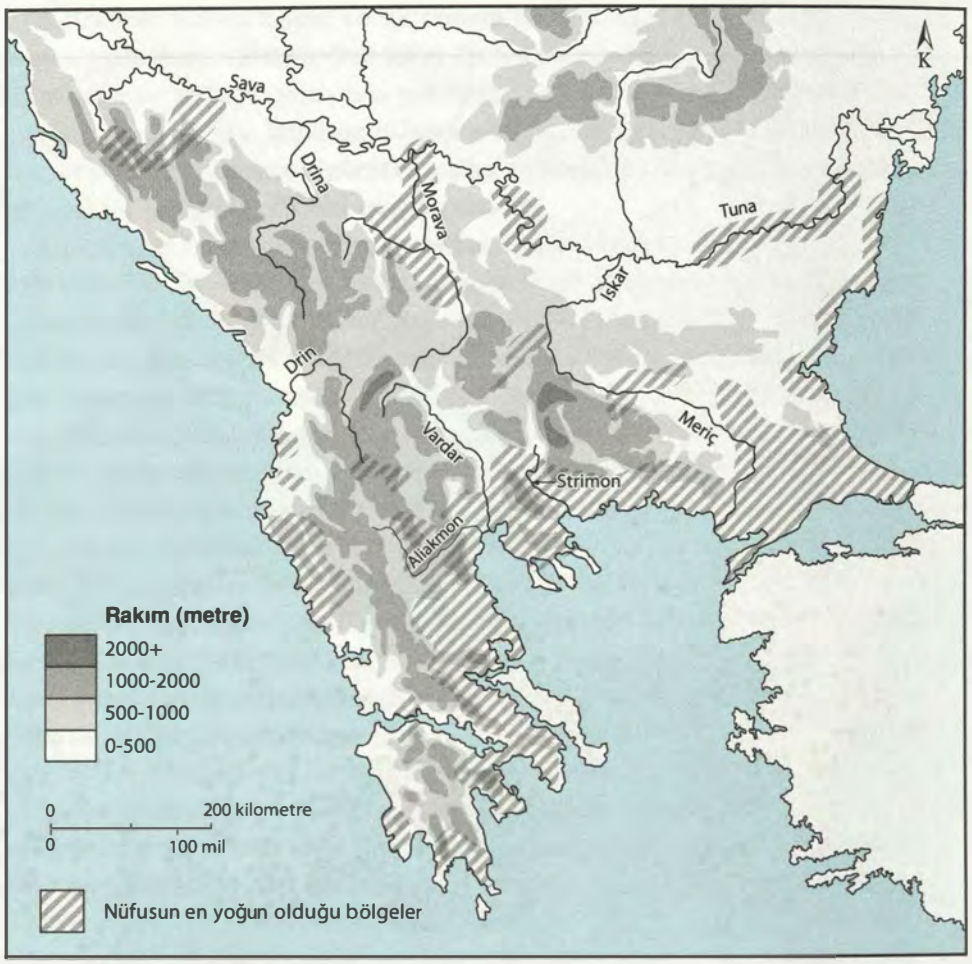
Nüfus ve yerleşim

Modernçağ öncesi nüfus sayıları ile yoğunluklarını tahmin etmenin güçlüğü herkesçe bilinir. Böyle bir tahmin hem yöntembilimsel, hem olgusal tehlikeler içerir: 1.5-1.8 arasındaki haritalarda temsil edilen yerleşim dağılımı ve yerleşim yoğunluklarıyla, imparatorluğun farklı yerlerindeki oranların makul derecede doğru bir resmi sunulurken, ortalama nüfus seviyeleri için aşağıda önerilen sayılar, ne denli inandırıcı görünseler de, bir hayli dikkatle ele alınmalıdır. Genellikle ihtiyatlı davrandım, ama bu durumda bile hatadan kaçınmak mümkün değil.

İklim ve coğrafya özellikleri toprağın kullanımını, nüfusun nerelerde yoğunlaşacağını ve toprağın kaç kişinin geçimini sağlayabileceğini belirlemiştir. Bu alanda Ortaçağdan modernçağa kadar ulaşan hatırı sayılır bir süreklilik vardır. Ama bizim ele aldığımız dönem içinde hem kentsel ve kırsal böl-

Harita 1.5 Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, MS y. 500

Harita 1.6 Balkanlar: Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, 7.-12. yüzyıllar

gelerin nüfusları arasındaki ilişki, hem bunların yoğunlukları bakımından çok büyük dalgalanmalar vardı. Genel bir deyişle, nüfus, Roma İmparatorluğu'nun son dönemi sırasında uzun süre aşağıya doğru inen bir eğri izlemiş görünüyor. Bu iniş eğrisi 7. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılda en alt noktaya ulaştı, bunu 9. yüzyıl sonu ile 10. yüzyılda yavaş bir artış izledi, 12. yüzyılda ise epeyce dramatik bir yükseliş oldu. Tahminlere göre Roma dönemi Avrupasının (Britanya ve Balkan vilayetleri dahil) nüfusu MS 2. yüzyılın sonunda yaklaşık 67-70 milyon seviyesindeydi, 8. yüzyılın başında 27-30 milyona düştü, 1300'e gelindiğinde, özellikle 1200 civarında kayda değer bir artışla tekrar 73 milyon dolayına çıktı. Tüm bulgular, Yakındoğu ve –daha sonraki yüzyıllarda– İslam dünyasında benzer bir eğrinin varlığını ve bunun yukarıda tasvir edilen küçük iklim değişiklikleriyle uyum içinde olduğunu akla getiriyor. Avrupa nüfusunun yaklaşık 45 milyon dolayına düştüğünün görüldüğü 14. yüzyılın ortasındaki o korkunç çöküş, bir yüzyıl içinde giderildi. Bu rakamlar ister istemez kaba tahminler olmakla birlikte, eldeki kaynakların

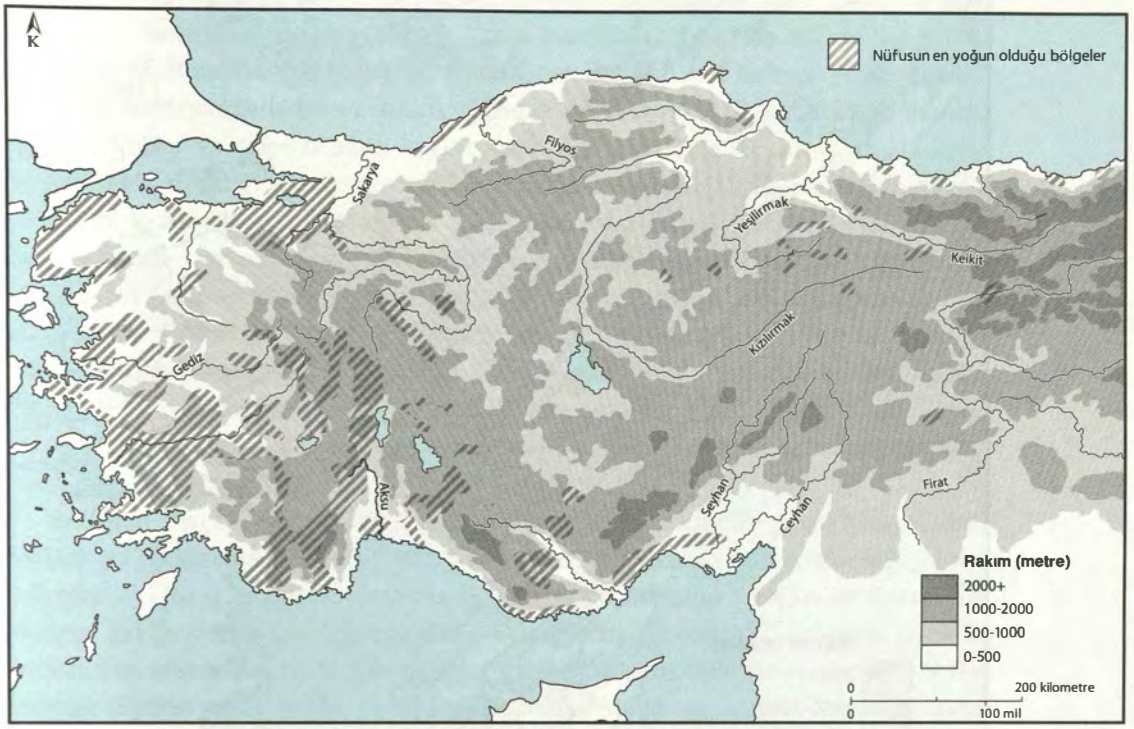
niteliği ve bunları yorumlama sorunları göz önüne alındığında -nüfustaki değişim oranlarının Doğu'dan Batı'ya doğru farklılıklar göstermesini bir yana bıraksak bile, başta önemli bölgesel ve yerel çeşitlemeler olmak üzere bir dizi istisna vardır- söz konusu rakamlar, şimdi en azından genel hatlarıyla kabul ediliyor görünüyor. Son dönem Roma ve Bizans bölgelerine ilişkin en son tahminlerde, 6. yüzyılın ortasından hemen önce (540'ların veba salgını öncesinde) imparatorluğun doğu vilayetleri için 19-20 milyon kadar, batı için ise 7 milyonluk bir nüfus öneriliyor. Nüfus 7. yüzyıl başındaki 17 milyondan, 8. yüzyılın ortasına gelindiğinde 7 milyona kadar düşüyor ve 9. yüzyılın ortasında yavaş yavaş 10 milyon dolayına, II. Vasilios'un döneminde de 12 milyona kadar çıkıp, 12. yüzyılın ortasında (Türklerin Orta Anadolu'yu almasından sonra) yeniden 10 milyon dolayına düşüyor. Sonra da 13. yüzyılın başında 9 milyona, 1280 dolayında 5 milyona düşüyor ve daha sonra, imparatorluğun toprak genişlemesi azaldıkça, sürekli aşağı doğru bir eğilim gözleniyor. Örneğin 1020'lerde 18 milyon kadar nüfusla, 10. ile 12. yüzyıllar arası için biraz daha yüksek rakamlar da önerildi. Bu rakamların hepsi değişik zeminlerde tartışma konusu yapılabilir, ama bunların içinde örneğin orduların ya da benzer geçici nüfus gruplarının geçimi için, tüketilen ve elde mevcut tarım ürünlerinin miktarı bakımından bazı çok kabataslak toplu rakamlar bulunur.

Daha önce tasvir edilen coğrafi sınırlamalar göz önünde tutulursa, yerleşim modeli ve özellikle yerleşim yoğunluğunun bu çevreyi çok yakından yansıtacağı açıktır, nitekim modernçağ öncesi ve sanayi toplumu öncesi için olduğu kadar modern çağlar için de geçerlidir bu. Son dönem Roma ve ilk dönem Bizans dünyasındaki (Roma yasal bağlamı içinde tanımlandığı üzere) kentlerin varlığında yansıyan haliyle yerleşim yoğunluğuna sahip yerlerin, modern demografik modeller sergileyen bir yerle kıyaslanması hem Balkanlar'da, hem Anadolu'da dikkat çekici bir süreklilik gösterir. Elbette böyle bir harita ne mutlak rakamlar, ne de yerleşim yoğunluğu ve kapsamında zaman içinde görülen dalgalanmalar hakkında bize fazla bir bilgi verebilir, ama insan nüfusları ve toprağın onları geçindirme gücü arasındaki ilişkiye işaret eder. Türkiye'de II. Dünya Savaşı'ndan önceki (1930'ların ortasını temsil eden) demografik duruma bir göz attığımızda, bu ilişkiyi epey açıkça görürüz (Harita 1.8). Roma kentleri ve Bizans piskoposluk merkezlerinin yoğunluğunu gösteren bir harita şu gerçeği vurgular: Antikçağ ile ortaçağda kayda değer bir nüfusun geçimini sağlayabilen yerler aşağı yukarı aynıdır. Kent merkezleri en yoğun buralarda toplanır ve bu nedenle, son dönem antikçağ kent şebekesinin 7. yüzyıldan sonraki dönüşümünün ardından Bizans döneminde en üretken ve aşırı derecede yerleşilen bölgeler olarak bunların kaldığı düşünülebilir. Roma ve ortaçağ nüfus merkezlerinin Balkanlar'daki modern demografik yoğunlaşmalarla kıyaslanmasından benzer bir model doğar, ancak sanayileşme ve makineleşmenin hem sanayi, hem tarım üretiminde yol açtığı değişiklikleri de akılda tutmak gerekir.

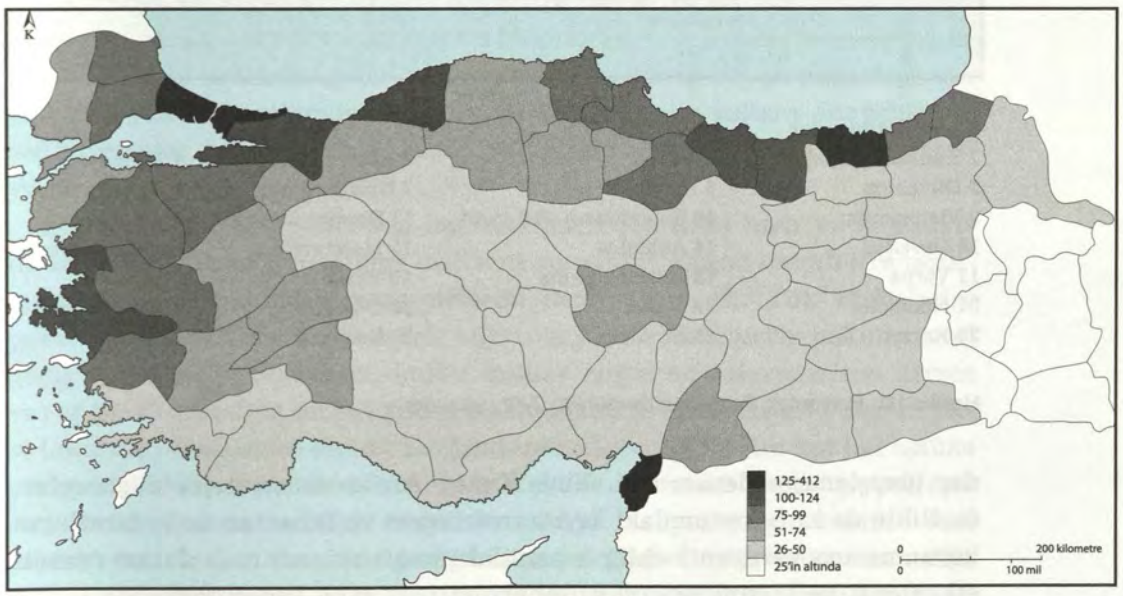
İmparatorluğun genel yerleşim modelindeki evrim çeşitli aşamalardan geçti ve bunlar izleyen bölümlerde çok daha ayrıntılı ele alınacak. Ama en gözle görülür iki niteliksel değişiklik 5. ile 6. yüzyıllar sırasında imparatorluğun Balkanlar'daki topraklarında ve 6. ile 7. yüzyıllar sırasında Anadolu'da meydana geldi. Bu dönemde kasabalar küçüldü, çok sayıda yarı kırsal/yarı kentsel tahkim edilmiş orta boy merkez gelişti ve köy toplulukları öncekinden daha önemli bir mali ve siyasi rol oynamaya başladı. 9. ile 12. yüzyıllarda ise nispeten barışçı koşullar sonucu demografik bir yükseliş, kentsel tüketim ve pazar faaliyetinde bir artış, yerel sanayide büyüme ve Bizans toprakları ile komşu bölgeler, özellikle Batı ve İslam dünyası arasında arz, talep ve tüketimde daha yakın bir ilişki görüldü. Bu değişikliklerin ikisi de 4. yüzyılın sonundan ve yine 9. yüzyılın ortasından başlayan dönemdeki genel iklim koşullarına bağlanabilir. Çok fazla doğrudan ilişki kurmak doğru olmasa da, dolaylı nedensel bağlantıların geliştiği kuşku götürmez.

Irmaklar, yollar ve ulaşım

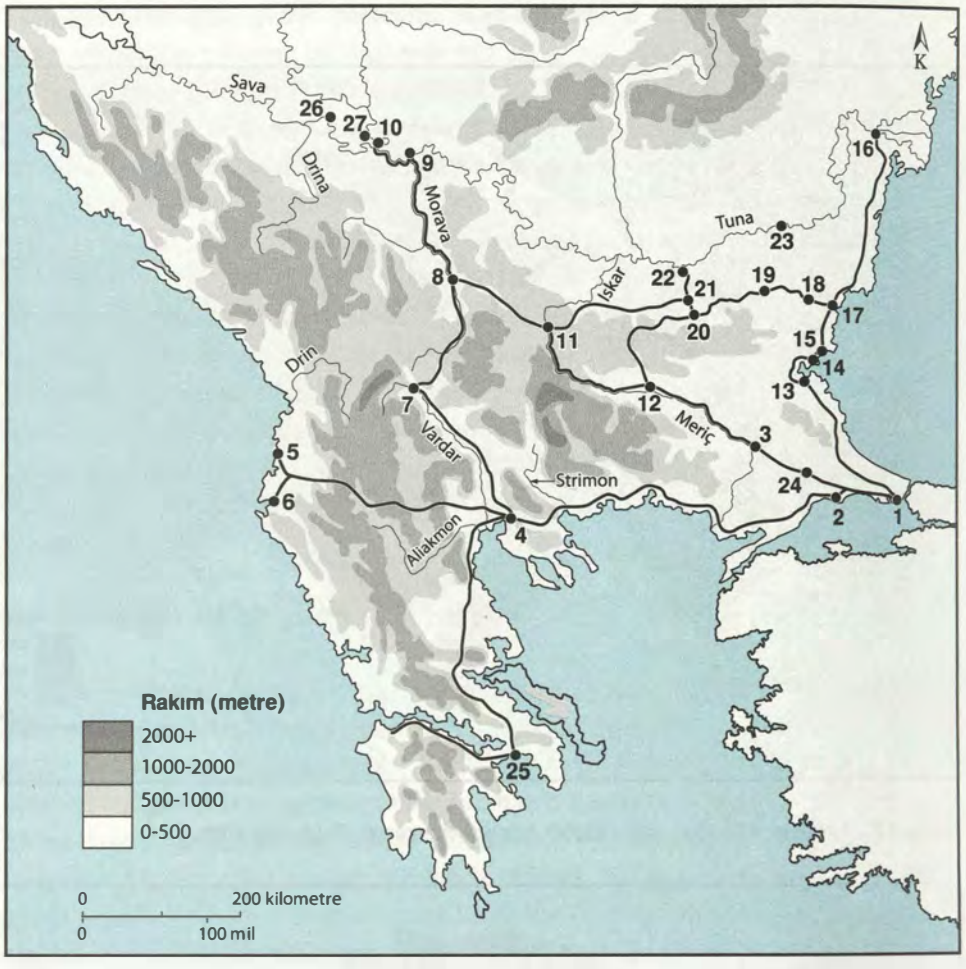
Yine, beklenebileceği üzere, başlıca ulaşım güzergâhları bölgenin coğrafyası tarafından belirleniyordu ve fiziki izlerini bulmak her zaman o denli kolay olmasa da, ortaçağ Doğu Roma İmparatorluğu'nun en önemli yerlerindeki bölgeler arası güzergâhlar bir hayli kesinlikle tespit edilebilir. Daha az önemli güzergâhlar kadar önemlileri de, Balkanlar'da birçok yerde nispeten dar ve çoğu zaman bir hayli yüksek, kolayca tıkanan geçitlerden geçer. Bugün bile çok kez karşılaşıldığı üzere, tek başına kış koşulları geçişleri tehlikeli hale getiriyordu, ama insanoğlu da –sözgelimi istilacı bir orduya karşı– girişi kapatabilirdi. Siyasi denetim her zaman zordu ve parçalanmış coğrafya da parçalanmış bir siyasi manzaraya neden oldu. Balkanlar'ın tarihi, ulaşım modeli, Bizans siyasi denetiminin derece ve yoğunluğu bunu özellikle açık bir şekilde gösterir, çünkü Güney Balkan bölgesinde belirgin bir coğrafi odak noktası yoktu, ortaçağ döneminde başlıca kentler Selanik ve Konstantinopolis'ti, her ikisi de yarımadanın dış kenarında kalıyordu. Hükümetin gücü dağlık yörelerde, özellikle Rodop ve Pindos sıradağlarında uzaklık ve ıssızlık yüzünden daima sınırlıydı; buralar putperestlik ve sapkınlığın, hükümet ya da kilise yetkilileri tarafından fazla engellenmeden ayakta kalabildikleri bölgelerdi. Doğudaki dağlık yerlerden kış mevsiminde geçebilmek özellikle zorken, Anadolu'da merkezi platoda bulunan susuz araziler, yolculuğu benzer şekilde tehlikeli kılıyordu. Toroslar'da dar dağ geçitleri bu sıradağları doğal bir engel haline getiriyordu ve imparatorluk hükümetince 8., 9. ve 10. yüzyılların büyük bölümünde başarıyla bu şekilde kullanıldı. İmparatorluğun Ortadoğu ve Afrika vilayetlerindeki yol sistemi, Roma ve İran toprakları arasındaki sınır yer değiştirirken ve stratejik öncelikler zamanla değişikliğe uğrarken, 5. yüzyılın başlarına ka-

Harita I.7 Anadolu: Nüfusun yoğunlaştığı başlıca merkezler, 7.-12. yüzyıllar

Harita I.8 1935'te Türkiye: Mil kareye düşen ortalama nüfus

Kasabalar/hisarlar

1 Konstantinopolis	2 İraklia	3 Adrianopolis	4 Thessaloniki
5 Dirrahion	6 Avlona	7 Üsküp	8 Naissus (Niş)
9 Viminacium	10 Singidunum (Belgrad)	11 Serdica (Sofya)	12 Filippopolis
13 Develtus	14 Anhialos	15 Mesemvria	16 Noviodonum
17 Varna	18 Markianupolis	19 Pliska	20 Trnovo
21 Nikopolis	22 Novae	23 Dorostolon	24 Arkadiopolis
25 Korint	26 Sirmium	27 Semlin	

Harita I.9. Balkanlar: Başlıca güzergâhlar, 7-12. yüzyıllar

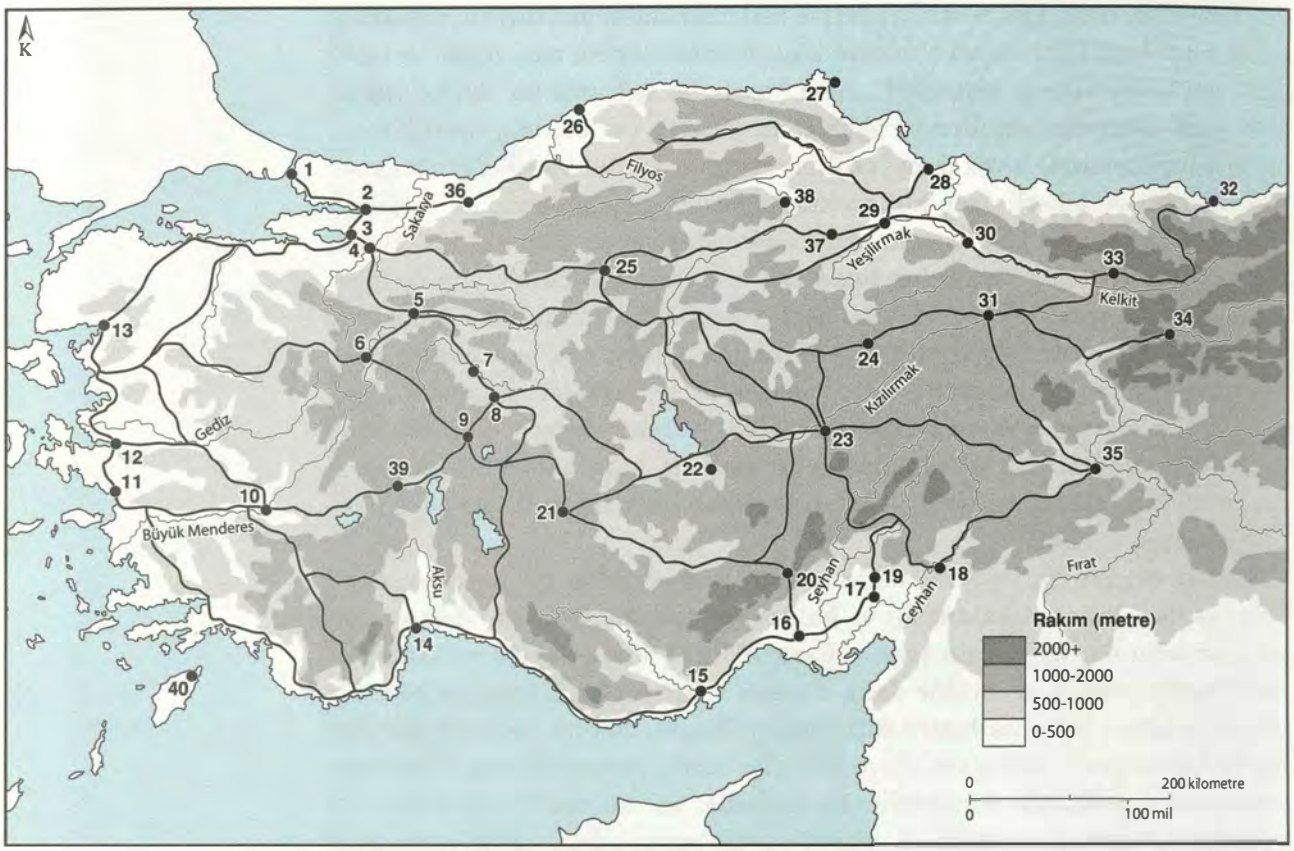
dar genişlemeye devam etti. Yine Kuzey Afrika'da stratejik düşünceler, özellikle de kilit konumdaki kıyı garnizonları ve limanlar ile iç tarafların korunmasına yarayan kaleler arasındaki bağlantıların muhafazası önemli etkenlerdi ve İustinianos'un saltanatının başlarına kadar imparatorluğun yapılanmasını etkilemeyi sürdürdü.

Doğu Roma İmparatorluğu, Roma ordusunca büyük ölçüde MÖ 100-İS 100 arasında inşa edilen askeri yolların oluşumundan yarar sağladı: Ordu-

nun seferlerde başarı ve beceri gösterme nedenlerinden biri buydu; imparatorluk bu yol ağı için, askeri olmayan ulaşım imkânlarını, mal, insan ve bilgi akışını kolaylaştırıp destekledi. Ama kasabalar üstünde bir devlet yükü olan, yerel düzeyde yönetilen ve ayarlanan düzenli yol bakımı, imparatorluğun son döneminde biraz ihmal edilmiş görünüyor. Bu değişikliğin önemli bir sonucu ve tekerli araç kullanımında yarattığı güçlükler, at, midilli, katır, eşek, deve gibi yük hayvanlarına durmadan artan bağımlılıktı. Devlet nakliye sisteminde kullanılan tekerlekli araçların büyüklük, yük ve tiplerine ilişkin olarak, 3. yüzyılın sonu ile 4. yüzyılda katı kurallar kondu. Bu sistem iki kola ayrılmıştı: Hızlı posta (daha hızlı giden yük hayvanları, hafif arabalar ve at ya da midilliler) ve yavaş posta (kağnılar ve benzer ağır araçlar). Bu hizmetler 6. yüzyıldan sonra elle tutulur derecede azalmakla (ve daha İustinianos'un hükümdarlığı zamanında kısıtlanmakla) birlikte, Bizans dönemi süresince birleşik bir nakliye ve ulak hizmeti işlemeye devam etmiş görünüyor.

Yolların birçok tip ve standartları vardı: Kaynaklarda geniş yollar, dar yollar ya da patikalar, kaldırımlı ve kaldırımsız yollar, yük arabaları ya da tekerli araçlar için uygun olmayan yollar gibi tüm yollara değinilir. Stratejik öneme sahip yollara genellikle daha düzenli bakılıyordu. Görünüşe göre 6. yüzyıldan sonra yalnızca belirli kilit güzergâhların bakımı sağlandı, bu da büyük ölçüde yerel halka ve uygun beceriye sahip zanaatkârlara yüklenen angaryalar aracılığıyla yürütüldü. Bu nedenle, yol sistemi 7. yüzyılın ortasından itibaren Anadolu'da 5. yüzyıl ya da öncesindeki kadar kapsamlı değildi, ama hâlâ işe yarıyordu. Benzer düşünceler Balkanlar için de geçerlidir. Yol ağının epey bir bölümünün bakımı yerel ve düzensiz bir iş haline geldi ve eldeki sınırlı bulgular, askeri olmayan yolların büyük çoğunluğunun yalnızca yük hayvanları için uygun patika ya da dar yollara dönüştüğünü akla getiriyor, bunlar ancak kasaba ve kalelerin yakınında kaldırım döşeli ya da sert yüzeyli oluyordu.

Suyoluyla nakliye genellikle karadakinden çok daha hızlı ve kesinlikle daha ucuzdu. Tahıl gibi dökme malların karayoluyla uzun mesafelere taşınması, genellikle bundan vazgeçirtecek denli pahalıydı. Yük arabalarını çeken öküzlerin beslenme masrafı, sığırtmaçlar ile sürücülerin bakımı, yerel geçiş ücretlerinin ödenmesi, bütün bunlar kağnı arabalarının son derece yavaş hareket hızıyla birleştiğinde, nakledilmekte olan malların değeri, aksi takdirde onları satın alacak bir kimsenin ödeyeceği fiyatın kat kat üstüne çıkıyordu. Dökme malların uzun mesafelerde taşınması bazen gerçekleşse de, aslında bunun bedelini ödeyebilen, kimi faaliyetler için varlıklı özel şahıslardan destek alan, devletten başkası değildi. Büyük miktarda malın küçük bir ekip tarafından kullanılan tek bir araç içinde taşınması anlamına gelen gemiyle nakliye işinin maliyet-etkililik oranın yüksekliği, kıyı yerleşimlerine de, dünyanın uzak yerlerine erişmeleri bakımından büyük avantaj sağladı.

Kasabalar/hisarlar

1 Halkedon	2 Nikomidia	3 Nikea	4 Malagina	5 Dorileon	6 Kotiaion
7 Kavorkion	8 Amorion	9 Akrinon	10 Hone	11 Efesos	12 Smirni
13 Adramittion	14 Attalia	15 Selevkia	16 Tarsos	17 Anazarvos	18 Germanikea
19 Sision	20 Podandos	21 İkonion	22 Koron	23 Kesaria	24 Harsianon
25 Ankira	26 Amastris	27 Sinopi	28 Amisos	29 Amasia	30 Dazimon
31 Sevastia	32 Trapezus	33 Kolonia	34 Kamaha	35 Melitene	36 Klaudiopolis
37 Efheta	38 Gangra	39 Sozopolis	40 Rodos		

Harita I.10. Anadolu: Başlıca güzergâhlar, 7.-12. yüzyıllar

Balkan Güzergâhları

- Via Egnatia: Konstantinopolis – Trakya İraklia'sı [Marmara Ereğlisi] – Thessaloniki – Edessa – Vitola [Manastır] – Filippopolis (Plovdiv, [Filibe]) – Ahrida (Ohri) – Elbasan – Adriyatik kıyısında Dirrahion (Dürres).
- Konstantinopolis – Adrianopolis (Edirne) – Meriç boyunca – Filippopolis (Plovdiv) – Succi Geçidi (kuzey çıkışında "Trajan Kapıları"yla korunuyor, ayrıca bir sur ve istihkâmla kapatılmış) – Vakarel Geçidi – Serdica (Sofya) – Nişava Vadisi – Naissos (Niş: Güneye Ege ve Makedonya'ya, batıya Adriyatik'e, güneybatıya Trakya ve Konstantinopolis'e ve kuzeye

Tuna'ya doğru giden güzergâhların üstündeki kilit kavşak noktası) – Morava Vadisi – Viminacium (modern adı Kostolac) – Singidunum (Belgrad). Bu, kilit konumunda bir askeri güzergâhtı, doğu ve batıya giden yan yollarla tamamlanıyor, böylece Güney Tuna Ovası'na, Balkan Dağları'na ve Karadeniz kıyı ovasına, ayrıca batıda Batı Morava vadilerine, İbar ve Drin ırmaklarına geçiş olanağı tanıyordu.

- Thessaloniki [Selanik]– Aksios (Vardar) Vadisi ve Demir Kapiya Geçidi (bu dar geçitten kaçınan ve Bizanslıların Klidion/Anahtar diye bildikleri başka bir geçitten geçen alternatif bir doğu güzergâhı vardı) – Stovi (Stobi) – Skopia (Skopye) – Naissos (Niş).
- Konstantinopolis – Anhialos (Pomorie [Ahyolu]) – Mesemvria (Nesebar [Misivri]) – Odessos (Varna) – Tuna'nın ağzı.
- Adrianopolis – Sredna Gora Sıradağları'ndan karşıya – Şipka Geçidi üstünden Balkan Sıradağları'ndan geçerek – Nikopolis (Veliko Trnovo [Niğbolu]) – Tuna üstünde Novae (Svistov).

Anadolu Güzergâhları

- Hrisopolis [Üsküdar] (Konstantinopolis'in karşısında) – Nikomidia [İzmit] – Nikea [İznik] – Malagina (önemli bir imparatorluk askeri üssü) – Dorileon [Eskişehir] (doğu güzergâhı Kotiaion [Kütahya]/batı güzergâhı Amorion üstünden) – Akrinon – İkonion [Konya]/Sinnada [Şuhut] – Kolosse/Hone [Honaz]. Bu güzergâh boyunca güneye dönmek için iki seçenek vardı, ilki aşağıya Kibira'ya [Gölhisar] ve oradan da dağlardan geçip Attalia ya da daha batıda Mira'ya iniyordu. Alternatif olarak, yol Hone'den batıya doğru Laodikia ve Trallis üstünden kıyıdaki Efesos'a gidiyordu.
- İkonion – Arhelais [Aksaray] – Tiana [Kemerhisar]/Kesaria [Kayseri].
- İkonion – Savatra – Thivasa – Kivistra/İraklia [Konya Ereğlisi] – Lulon – Podandos [Pozantı] – Çakıt Çayı vadisi (Antitoros Dağları'ndan geçer).
- Kesaria – Tiana – Lulon – Podandos – "Kilikya Kapıları" (Külek Boğazı) – Kilikya Ovası – Tarsos/Adana .
- Kesaria – (I) – Ankira/Vasilika Therma [Kraliyet Kaplıcası] – Tabion – Efheta [Avkat] (II) – Sevastia [Sivas] – Dazimon [Tokat] – Amasia .
- Sevastia – Kamaha [Kemah]/Kolonia [Şebinkarahisar] – Satala [Sadak].
- Dorileon – Tembris Irmağı (modern adı Porsuk Suyu) vadisi– Trikomia – Gorbeous – Saniana – Timios Stavros – Vasilika Therma – Harsianon Kastron [Harsianon Kalesi, Malatya yakınları] – Vathis Riaks – Sevastia – (ve Kesaria'ya devam ediliyor, kuzeyde Dazimon'a, doğuda Kolonia ve Satala'ya ya da güneydoğuda Melitene'ye).
- Saniana – Mokissos [Kırşehir] – İustinianupolis [Sivrihisar, Erzincan] – Kesaria.

Toros Sıradağları'nı aşıp Bizans topraklarına giden güzergâhlar

- Kilikya Kapıları – Podandos – Lulon – İraklia – İkonion/Lulon – Tiana – Kesaria.
- Germanikea (Maraş) – Kukusos [Göksun] – Kesaria.
- Adata – Zapetra [Doğanşehir] – Melitene [Malatya] – Kesaria – Likandos/Kesaria – Sevastia/Melitene – Arsamosata (Samsat) – Khliat (Van Gölü üstünde).
- Mopsuestia (el-Massiasa) – Anazarba (Ayn Zarba) – Sision – Kesaria.

Birinci Ayrım
İLK DÖNEM
(Yaklaşık 4.-7. yüzyıllar)

2 Roma'dan Bizans'a

Roma İmparatorluğu, MS y. 400

İmparator I. Constantinus, 4. yüzyılın başındaki iç savaşların ardından, imparatorluğun bir bütün olarak artık Roma'dan etkili bir şekilde yönetilemeyeceğini fark etti. Başkentini doğuya, antik Megara kolonisi Bizantion'un bulunduğu yere taşıdı ve adını Konstantinupolis, Constantinus'un Kenti olarak değiştirdi. Kent cazip bir stratejik konuma sahipti, çünkü imparator Boğaziçi'nden hem Doğu, hem Batı meseleleriyle temas halinde kalabilirdi. Kent genişletildi, yeni surlar inşa edildi ve imparator pahalı bir yapılaşma programına girişti. Yapımına 326'da başlanan kent 330'da resmen kutsandı.

Constantinus imparatorluğun hem askeri, hem sivil kurumları içinde bir dizi önemli reform başlattı. Mali sistem elden geçirildi ve devletin parasal ekonomisini istikrara kavuşturmak için gösterilen başarılı bir çabayla yeni bir altın sikke, solidus basıldı. Askeri ve sivil daireler birbirinden ayrıldı, merkezi idare yeniden yapılandırılarak doğrudan imparatora karşı sorumlu, imparatorca seçilmiş bir dizi yüksek memurun emrine verildi. Ordular başlıca iki kısım halinde yeniden teşkilatlandı; birinde sınır vilayetleri ve sınır boylarında konuşlandırılanlar, ötekinde ise doğrudan imparatorluk sarayına bağlı olan ve dış savunma hatlarını yarıp geçen herhangi bir istilacıyı karşılamaya hazır, daha hareketli birliklerden oluşan çeşitli sahra orduları vardı. Taşra idaresinde reform yapıldı, merkezi denetimi sağlamada ve mali konuları teftişte daha başarılı olmak için, daha çok ve daha küçük taşra ve aracı birimleri kuruldu. Son olarak, kilise, Hıristiyanlığa hoşgörülü davranılmasıyla ve Constantinus'un saltanatı sırasında Hıristiyan olmayan birçok yerleşik kültün zararına Hıristiyanlığın olumlu teşvik edilmesiyle, kudretli bir sosyal ve politik güç olarak gelişmeye ve zamanla Doğu Roma toplumuna hâkim olmaya, ayrıca sivil hukuk ve adaletin birçok cephesinde devletle otorite yarışına girmeye başladı.

Constantinus'un reform çabalarına rağmen, imparatorluğun büyüklüğü ve Batı ile Doğu'nun farklı ilgi alanları, bölünmüş bir hükümetin sürekliliğiyle sonuçlandı; dörtlü idare (tetrarhi) hiçbir zaman geri getirilmediği halde her iki tarafta da bir hükümdar vardı. Constantinus'un 337 Mayıs'ındaki ölümü üzerine üç oğlu, orduların da desteğiyle, onun yetkesini devraldı. En yaşlıla-

rı olan II. Constantinus kıdemli sayıldı ve Batı'da hüküm sürdü. Constantius Doğu'da hüküm sürdü ve merkezi valilikler (Afrika, İtalya, Illyricum) en gençleri olan Constans'a tahsis edildi. Constans ile Constantinus arasındaki gerginlik 340'ta savaşa, Constantinus'un yenilgisine ve ölümüne yol açtı, bunun sonucunda Constans Batı bölgelerinin de hükümdarı oldu. Gelgelelim, hem Batı'daki sivil nüfus, hem ordu içindeki yaygın hoşnutsuzluğun bir sonucu olarak, Constans 350'de tahttan indirildi ve yerine barbar kökenli yüksek rütbeli bir subay olan Magnentius diye biri geçti. Magnentius'u tanımayan Constantius Illyricum'u istila etti, ama 351'de alt edildi ve İtalya'ya kaçtı, burada başka yenilgilere uğrayınca hayatına kendi eliyle son verdi. Constantius 360'daki ölümüne kadar imparatorluğu tek başına yönetti.

Constantius 355'te kuzeni Julianus'u Galya'da kendisini temsil etmekle görevlendirdi; 357'de istilacı Franklar ile Alamanlara karşı komuta Julianus'a verildi ve o, bir dizi zaferin ardından askerleri tarafından Augustus ilan edildi. O sırada Constantius, 359'da batı vilayetlerini istila eden İran kralı Şapur'a karşı bir sefere çıkmıştı ve imparatorun, İran savaşı için Julianus'tan en iyi birliklerini kendisine göndermesi talebi, söz konusu ilanı tahrik etmiş olabilirdi. Julianus doğuya doğru ilerledi, ama Constantius onu karşılamaya giderken, 361'de Julianus'u ardılı olarak seçtikten sonra öldü. Julianus ehliyetli bir general ve etkili bir yönetici olmakla birlikte, putperestliği –çoğu zaman kilisenin mali zararına– canlandırma çabalarından dolayı bazı askerlerinin sempatisini kaybetmiş olabilir. 363'teki İran seferi sırasında, hangi koşullarda olduğu açıkça bilinmemekle birlikte, ölümcül derecede yaralandı. Askerler, Julianus'un muhafız komutanı olan Jovianus adlı birini imparator ilan ettiler. Şapur ile barış yapan Jovianus Konstantinopolis'e dönmek üzere yola çıktı ve yalnızca sekiz ay sonra Bithinia'da öldü.

Jovianus'un ardılları, Pannonyalı (kabaca modern Avusturya ve Hırvatistan) biraderler Valentinianus ile Valens'ti, ilki Konstantinopolis'te ordu tarafından seçilmiş, ardından biraderini ortak imparator olarak tayin etmişti. Valentinianus batıda hüküm sürdü ve Milano'yu başkenti yaptı. Valens ise neredeyse anında bir isyanla karşı karşıya kaldı; isyan, tahtı gasp etmek isteyen Prokopios'un önderliği altındaydı ve Julianus'a sadık, gözdeleri Prokopios olan askerler tarafından çıkarılmıştı, ama 366'da tavsadı.

İki yeni imparatorun her birinin aşması gereken önemli askeri gaileler vardı. Ama Valentinianus 375'te Pannonya'da Kuvadlarla uğraşırken öldü ve yerine, seçili ardılı olan Gratianus geçti. Valens doğuda Trakya'nın Gotlar tarafından tekrar tekrar istilasıyla uğraşmak zorunda kaldı ve 378'de feci bir yenilgiye uğrayarak Adrianopolis (modern Edirne) yakınında öldürüldü.

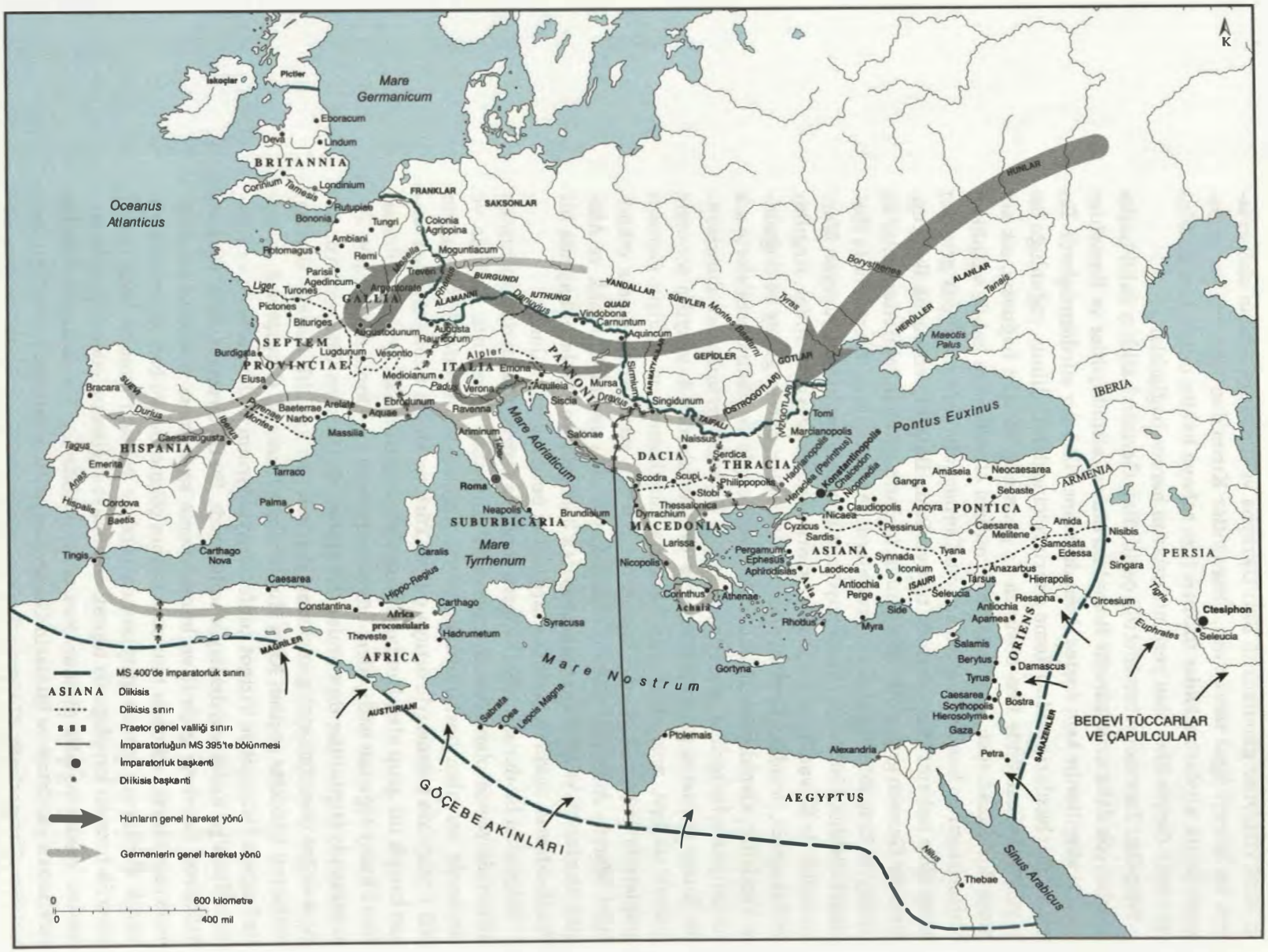
Gratianus, Valens'in ardılı olarak, aynı adı taşıyan bir generalin oğlu ve bizzat kendisi de deneyimli bir komutan olan Theodosius'u atadı. Theodosius ilkin başkomutan, ardından Augustus oldu ve diplomasi ile stratejiyi birleştirerek Gotlarla barış yapmayı becerdi; onların imparatorluk içinde kendi yasalarına göre yerleşmelerine izin verdi; Gotlar da yıllık yiyecek ödene-

ğine karşılık imparatorluk ordularına asker sağlayacaklardı. Gratianus'un bir hükümet darbesi sonucu 383'teki ölümünü ve darbeci Magnus Maximus'un sonunda Theodosius tarafından 388'de yenilmesini takiben Theodosius tek hükümdar haline geldi. Ne var ki, bu konuma sahip son imparatordu. 395'teki ölümünden sonra iki oğlu, Arkadios (doğuda) ve Honorius (batıda) birlikte hüküm sürdü.

Göçler ve İstilalar: Hunlar, Germenler, Slavlar

Roma İmparatorluğu 4. yüzyılın sonunda muazzam uzun bir sınıra sahipti; sınır, kuzeybatıda Tyne-Solway hattından başlayıp Britanya'da Hadrianus Suru ile devam ediyor, Ren ve Tuna ırmakları boyunca Karadeniz'e kadar uzanıyordu; doğuda ise modern adıyla Batum'un yakınında Karadeniz kıyı şeridinden başlayarak aşağıda Kafkasya'dan Ermenistan'a giriyor, Dicle ve Fırat ırmaklarının üst kısımlarından geçiyor, büyük Suriye çölünü aşıp Sina'ya iniyor ve Mısır'ı geçip Libya/Tripolitania boyunca çöl sınırını izleyerek modern Tunus'a giriyor ve daha batıda, Atlas Dağları'nın kuzeyinde, Atlas Okyanusu'na varıyordu. Böylesine uçsuz bucaksız bir bölgeyi savunmak hep zorlu bir iş olmuştu ve nispeten sınırlı imkânlarla –iç güvenliği sağlamak, eşkıyalık ve haydutlukla mücadele etmek ve askeri yanı daha az belli olan bir dizi başka görevi başarmak kadar, yedekler ve müttefik kuvvetler dahil belki 250.000 kişilik bir orduyla uzunluğu 8.000 mili aşkın bir çevreyi savunmak– sürekli çatışmadan kaçınmak için, ister istemez, yalnızca askeri güçten çok, alışveriş ve ticarete, diplomasi ve kültürel etkiye bağlıydı. Bundan dolayı, sınır üzerindeki baskının çoğunun imparatorluğa düşmanlık gösteren kuvvetlerden değil de, Roma Devleti'nin parçası olmayı arzulayan, ama arkalarındaki başkalarınca tehdit edildiklerini düşünenlerden ya da hayranı oldukları kültür tarafından barbar olarak reddedilenlerden gelmesi ironik bir durumdur. Bu, belki, konuları fazlaca basit bir ifade tarzıdır, ama yine de burada önemli bir gerçeklik unsuru mevcuttur. Aynı nedenle, Roma orduları ve strateji uzmanları, MS 3. yüzyılın başlarına kadar süren fetih savaşları ve ardından yapılan stratejik ittifaklar sayesinde Germen halklarını ve taktiklerini tanıdılar; Roma diplomasisi, kuvvet politikası ve kültürel etkisi, bütün bunlar bir istikrar durumunu korumaya yaradı. Bununla birlikte, özellikle 3. yüzyılın sonundan itibaren, geniş Avrasya bağlamı içindeki bir dizi gelişme bu düzenlemeleri istikrarsızlaştırdı.

Germen halkları MÖ 1. yüzyıldan beri hareket halinde olup İskandinavya'dan Kuzeydoğu ve Orta Avrupa'ya göç etmekteydiler. 2. yüzyılın ortasına gelindiğinde bazıları Karadeniz'in kuzeyindeki Pontos bozkırına varmış, bazıları da Karpatlar'ın batısında yerleşmişlerdi. Ostrogotlar ile Vizigotların, Karadeniz'in kuzeyinden Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgelerde İran Alanlar'ı gibi göçebe gruplarla temasından doğan, hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe konfederasyonların kurulmasıyla kısa ömürlü bir istikrar sağlan-

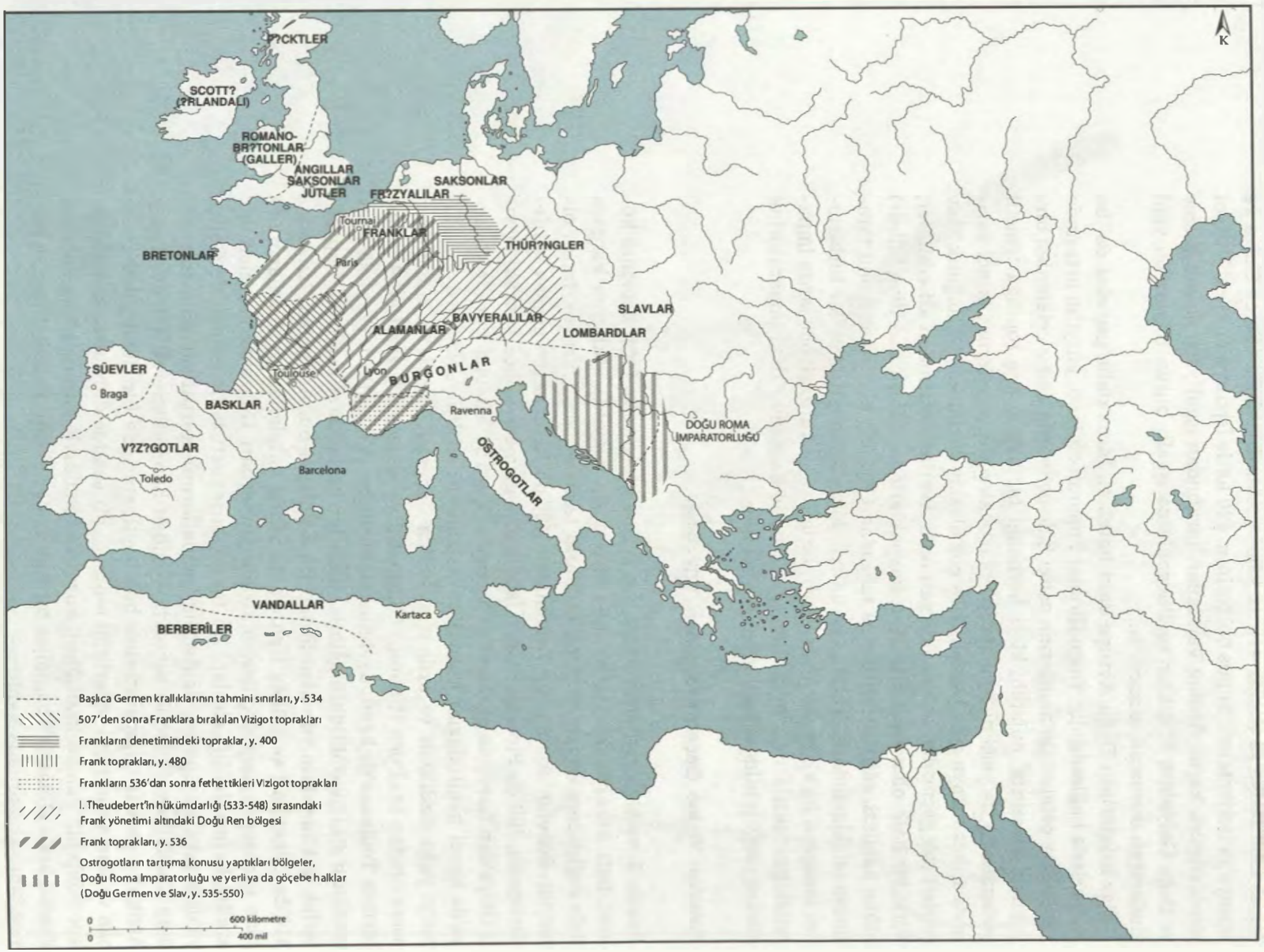
Harita 2.2 Göçler ve istilalar: Hunlar, Germenler, Slavlar

nemde ilkin İtalya'ya (Roma 410'da yağmalanmıştı), sonra Güney Galya ve İspanya'ya ilerlemeleri; Tunus bölgesinin, 420'lerde İspanya'nın yeni Vizigot efendilerinden kaçan Asding Vandalları tarafından işgali; son olarak Kuzey ve Doğu Galya'nın Franklar ve Burgonlarca işgali, bütün bunlar bu yeni uluslararası durumun sonucuydu.

Slav halklarının Doğu Avrupa'daki hareketi, biraz daha geç olsa da, bu gelişmelerle bağlantılıdır. Doğu [Roma] İmparatorluğu 6. yüzyılın ortasında küçük Slav çetelerinin akınlarına aşina hale geliyordu ve bu çetelerden birçoğunun niyetinin, bulabildikleri herhangi bir uygun boş toprağa temelli yerleşmek ya da yerli nüfusu sürüp çıkartmak olduğu, yüzyılın ikinci yarısında açıkça ortaya çıktı. Ama sayıca çok olsalar da, bu küçük, dağınık Slav çeteleri çok geçmeden daha saldırgan olan Avarlar tarafından alt edildiler; Türkî bir halk olan Avarların (Çin kaynaklarında Cuan Cuan diye bilinir) hâkim kabilesi, eskiden kendisine tabi olan Göktürk konfederasyonu tarafından otlaklarından sürülmüş ve batıya doğru kaçmıştı. Avarlar birbirinden tamamen farklı başka göçebe gruplarla ittifak kurarak 560'larda imparatorluğun sınırlarında belirdiler ve 580'lerde Balkanlar'daki imparatorluk gücünü ciddi şekilde tehdit eder hale geldiler.

Roma'nın Yerine Geçen Krallıkların Yükselişi

Batı'da 5. ve 6. yüzyıllarda Roma'nın yerine geçen rejimlerin hepsinin kökeni, Batı Avrasya dünyasını daha önceki iki yüzyılda etkileyen kargaşa dolu değişiklere dayanır, ancak bunların tarih ve sonuçları çok farklı olmuştur. Süevler, Alanlar ve Vandalların 406'da Ren'i geçen gevşek konfederasyonu, 409'da Pireneler'i aşıp İspanya'ya girmeden önce, sonraki üç yılı Galya'dan haraç ve ganimet koparmakla geçirdi. Süevler burada Galiçya'da kendi krallıklarını kurdular. Balkanlar'dan İtalya'ya yürüyen, Roma'yı yağmaladıktan ve ardı sıra 410'da önderleri Alaric'in ölümünden sonra oradan (412'den itibaren) Güney Galya'ya geçen Vizigotlar, 418 dolayında Toulouse'da kendi devletlerini kurdular –Vizigotları, Frank ve Alamanların etkisiyle iktidara gelmiş rakip bir krala karşı kışkırtan imparatorluk hükümetinin yüreklendirdiği bir hamleydi bu. Ardından Vizigotlar 416'da Güneybatı ve Güney İspanya'da Siling Vandalları ve Alanların üstüne yürüyerek ezip geçtiler, o sırada Güneybatı Galya'da bağımsız bir krallık kurma teklifi aldılar. Bu teklif, kuzeybatı bölgelerinde ve Galiçya'da artakalan Süevler ile Asding Vandallarının kurtuluşu oldu, ama Asding Vandalları 420'lerin sonunda yeniden hareketlenerek 429'da Kuzey Afrika'ya geçtiler. İmparatorluk hükümeti, emrinde bir deniz gücü bulunan ve Roma'nın tahıl tedarikini ölümcül bir şekilde durdurma potansiyeline sahip bir Vandal krallığının kurulma tehdidiyle karşı karşıya kalınca, Vandal kralı Gaiseric'i bağımsız bir hükümdar olarak kabul etmek ve resmen tanımak zorunda kaldı.

Harita 2.3 Roma'nın yerine geçen krallıkların yükselişi

Bu arada, Danimarka Yarımadası'nda ve Kuzey Denizi kıyılarında yaşayan Germen akıncılar, Britanya vilayetlerindeki siyasi manzarayı değişime uğratmışlardı. Görünüşe bakılırsa Roma 410'da, önemli bir imparatorluk gücünün yokluğunu dikkate alarak, yerel Britanyalı yetkililere kendi savunma güçlerini oluşturma hakkını resmen tanıdı. Bu dönemin Britanya vilayetlerinin tarihi bilinmezliğe bürünmüş olsa da, Roma-Britanya soyluları ile Kelt savaş lordlarının yönettiği yerel idareler ortaya çıkmış görünüyor; bunlar birbirleriyle ve İrlanda ile kuzeydeki Pikt topraklarından gelen akıncılarla, ayrıca Kuzeybatı Almanya, Danimarka ve bugünkü Benelüks ülkelerinin Sakson, Jüt ve Angıl akıncılarıyla rekabet içindeydiler. Bu sonuncular paralı asker olarak da kullanılıyorlardı ve 5. yüzyılın sonuna gelindiğinde belirli gruplar sağlam bir yer edinmişlerdi, nitekim 6. yüzyıl içinde Güney ve Orta Britanya ovalarının büyük bölümünde siyasi üstünlük kurmayı başardılar.

Honorius 410'da, başka yerlerde karşılaştığı baskıların bir sonucu olarak hem Sal, hem Ren Frankları gruplarına Ren boyundaki Roma topraklarında resmen oturma hakkı tanımıştı. Çeşitli başka Frank grupları Frankonya'da [günümüzde Bavyera'nın bir parçası] kaldı. İmparatorluk dahilinde yerleşen Franklar Roma ordularına federal birlikler olarak katıldılar. Önce bugünkü Benelüks ülkelerine giren Orta ve Kuzey Galya'daki Sal Frankları, bunun ardından, başlangıçta güvenli olmasa da, Mosel ve Ren vadilerine yerleşmeyi becerdiler ve yüzyılın son yıllarında Seine Vadisi'ndeki son bağımsız Roma idaresinin kalıntılarını yenmeyi başardılar, başlangıçta Ren'in sağ yakasında yerleşmiş olan, ama 5. yüzyılda "Romalıların" tarafında toprak işgal eden Ren Franklarını mağlup edip topraklarını kendi topraklarına kattılar ve 490'ların sonunda kendilerini güneydoğudan tehdit eden Alamanları geri püskürttüler. Frankların denetimindeki alan genişti: Loire ve Seine vadileri ile Orta Fransa Ovası bu denetimin merkezindeki yerlerdi, ama Frank idaresi aşağıda Pireneler'den Kuzey İtalya'ya uzanan Vizigot topraklarına, doğuda Main ve Ren vadilerine ve güneydoğuda Rhône Irmağı'nın kaynağı civarındaki Burgonya topraklarına kadar yayılıyordu. Frank kralı Clovis'in 506'da Ortodoks Hıristiyanlığa dönmesi, Franklara Galya-Roma seçkinlerinin ve kilisenin desteğini kazandırdı ya da en azından bunların muhalefetlerini silahsızlandırdı, Frankların gücünün sağlamlaşmasını kolaylaştırdı; Franklar, papalığın desteğini ve bu yolla siyasi meşruiyet kadar, Vizigot ve Ostrogotlara karşı Doğu [Roma] İmparatoru Anastasios'un diplomatik ve siyasi desteğini de kazandılar.

İtalya'da durum, eğer bir fark varsa, daha da karmaşıktı. İtalyan vilayetlerinin fiili yöneticisi olan General Odoaker (Odoacer [Odovakar]) 476'da İmparator Romulus'u (Augustulus) tahttan indirdi. Doğu [Roma] İmparatoru Zenon'a gönderdiği manifestoda, batı ordusunun Başkomutan Orestes'i (Romulus'un babası) ve imparatoru görevden aldığını ve kendisinin senato adına davrandığını iddia etti. Ardından Batı [Roma] imparatorunun tacını Zenon'a göndererek, bir imparator yeterli olduğuna göre, *patricius* unvanıyla

imparatorun İtalya'daki temsilcisi olarak tanınmasını talep etti. Siyasi koşullar Zenon'u uyuşmaya zorladı. Ama Odoaker kendini yalnızca senatör, sulh yargıcı ve patrisyen değil, rex, kral olarak adlandırdı ve Doğu Germen kökenli Skirler, Ruglar ve başkalarından meydana gelen taraftarları onu açıkça kral ve savaş önderleri olarak görüyorlardı. Odoaker sonraki 17 yıl boyunca, 488-493 arasında beş yıl süren bir anlaşmazlıktan sonra Theoderic ve Ostrogotları tarafından alt edilene kadar, İtalya'ya hükmetti; Theoderic'e İtalya'da imparatorluk otoritesini imparatorların adına yeniden kurması teklif edilmişti, böylece [Germenlerin] Balkanlar'daki Roma gücüne karşı oluşturdukları tehdit de ortadan kaldırılacaktı. Theoderic Gotların kralı olarak hareket ederken, aynı zamanda Romalı bir yurttaştı ve Roma idaresinin iskeletini, hiyerarşisini ve memuriyetlerini alıkoyarak, elinden geldiği ölçüde Roma hükümetinin ve toplumunun yapısını da, dokusunu da korudu. Elbette, Ariusçu bir Hıristiyan olarak (gerçi bir "omiyan"* olduğu da farz ediliyordu) Germen olmayan birçok uyruğu tarafından kendisine kâfir gözüyle bakılıyordu. Ama Theoderic diğer bütün konularda, –başka birçok "barbar" önder gibi– büyük değer verdiği Roma geleneklerini desteklemek için gerçek bir çaba gösteriyordu ve hem Papalık, hem halk kitleleri tarafından büyük saygı görmüş görünüyor. Theoderic'in Gotlardan oluşan askerleri, İtalya'da "Roma" ordusu olarak Skirler ile Rugların yerini aldılar ve son dönemin Roma ilkelerine göre iskân edildiler. Got seçkinleri ile bir yanda Roma senatosunun kimi unsurları, bir yanda İtalya'daki Roma İmparatorluğu ileri gelenlerinin başka mensupları arasındaki çıkar çatışmaları, sonunda 520'lerde, Theoderic'in Konstantinopolis'te vârisinin onaylanmasını güvence altına alma konusundaki başarısızlığıyla birleşince, siyasi bunalıma ve Konstantinopolis'in Ravenna sarayındaki politikalara müdahale etmesine yol açtı. Sonuç, Ostrogotların elindeki İtalya'nın istilası ve 20 yıllık yıkıcı bir savaş oldu; savaş sonuçta [Doğu] Roma'nın zaferiyle bitse de, söz konusu iki olay İtalya'yı bitkin düşürdü ve 568'de Po Vadisi'ne giren Lombardların sonraki başarılarının yolunu hazırladı.

6. Yüzyılda Çatışma, İmparatorluğun Genişlemesi ve Savaşlar

Doğu Roma imparatorları 6. yüzyılın başında askeri strateji ve dış politika bakımından üç sorunla karşılaştılar: Doğu'da İran'dan gelen değişmez tehdit; Vandal Krallığı'nın Afrika'da oluşturduğu tehlike; bir de Tuna boyundaki istikrarsız kuzey sınırı. İmparatorluğun batı kısmı Roma'nın yerine geçen barbar devletlerden oluşan bir yamalı bohçaya dönüşmüştü, ama Konstantinopolis kaybedilen bütün topraklara imparatorluğun parçası gözüyle bakmayı ve kimi durumlarda, Roma'nın yerini alan krallıkların kral-

* Hıristiyan kilisesinde 4. yüzyılda teslis konusundaki tartışmalarda Kayseri Piskoposu Akakios'un taraftarlarına verilen ad –ç.n.

Sayfa 230

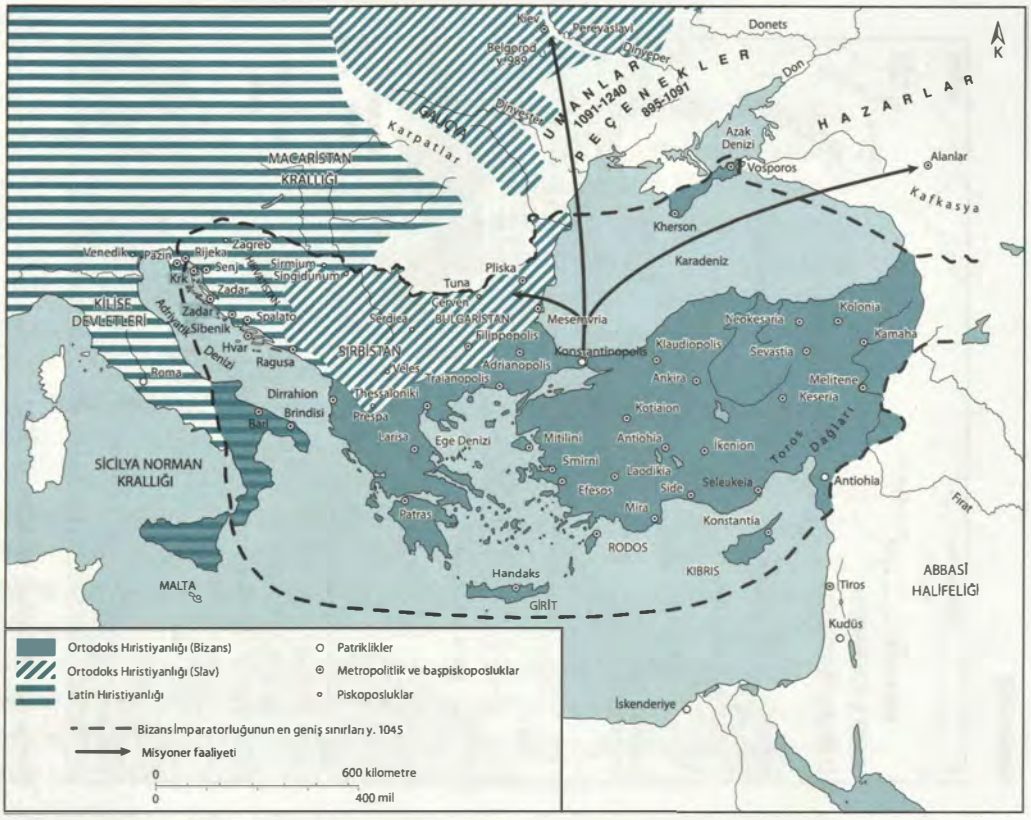
Harita II.2 (a) Balkan devletleri, y. 1200

Sayfa 231

Harita II.2 (d) Balkan devletleri, y. 1350

Sayfa 158

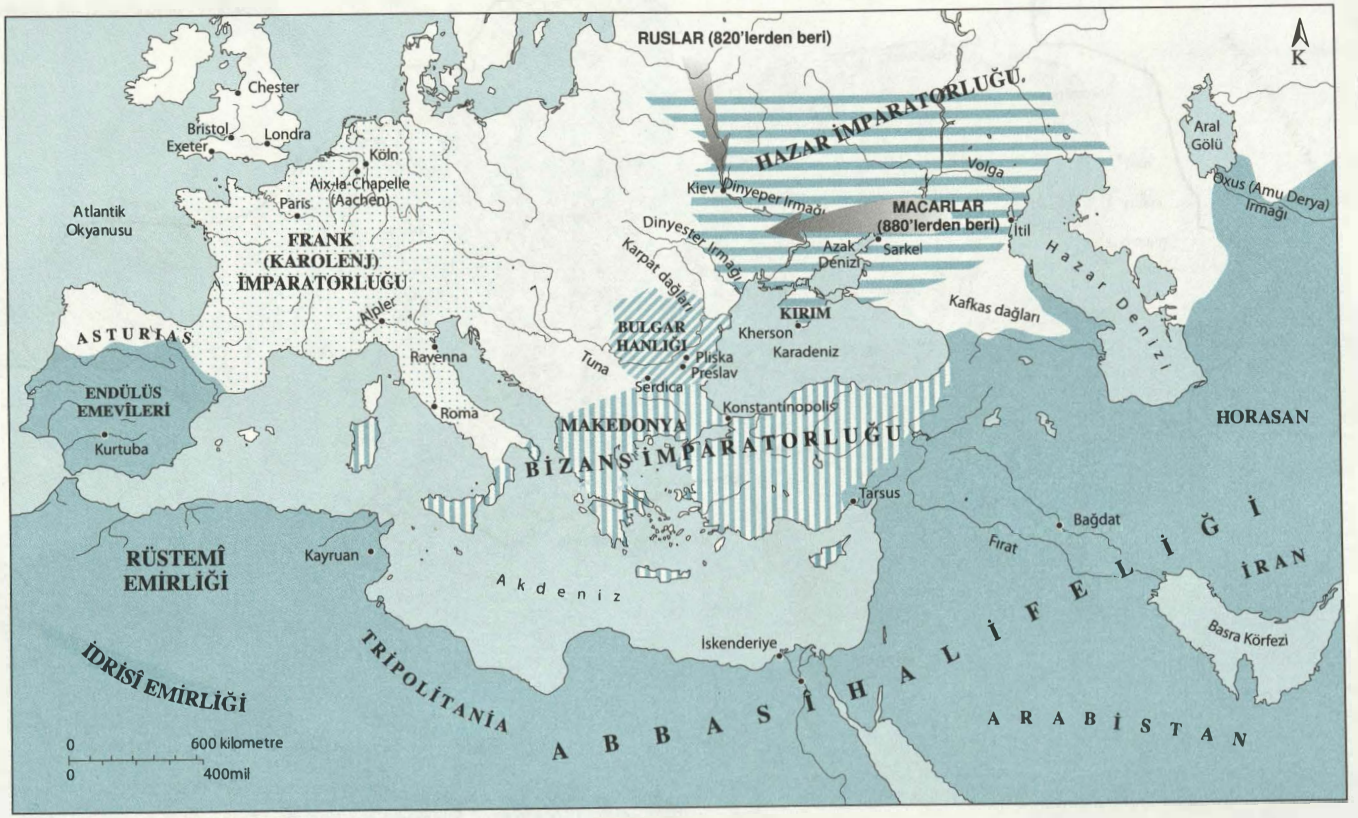

Harita 7.4 Konstantinopolis, Roma ve imparator: II. yüzyıl

Sayfa 186

Harita 9.1 İmparatorluğun içinde bulunduğu koşullar, 1050-1204

Harita 5.6 Bizans'ın diplomasi dünyası, y. 840

larına kendi yasal temsilcileri gibi davranmayı sürdürdü -Konstantinopolis'e göre, yeniden tam bir idari ve askeri varlık gösterebileceği ana kadar, bunlar söz konusu vilayetlerde Roma'nın işlerini yürütüyorlardı. En belirgin şekilde Ostrogotların durumunda görülür bu. Aynı nedenle, Kuzey Galya'daki Sal Franklarının önderi Clovis, Papalık ve imparatorluk tarafından tanınmasını sağlamak ve hükümdarlığı için destek almak amacıyla tamamen kasıtlı olarak Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemişti; hükümdar olarak, en azından sözde, Roma'nın otoritesini temsil ettiğine dair hak iddia ediyor, Ariusçu komşularıyla, özellikle Güney Galya'daki Vizigotlarla savaşmasını haklı göstermek için, Ortodoks olması olgusunu sömürüyordu.

Bu nedenle, [Doğu] Roma imparatorları Batı'yı "kaybedilmiş" olarak değil, daha ziyade imparatorluğun doğrudan otoritesinin geçici olarak dışında sayıyorlardı. Bu bakış açısı, İustinianos'un saltanatı sırasında bir dizi, oportünist olsa da, dikkate değer yeniden fethin temeli oldu; söz konusu fetihler kesinlikle, özgün motivasyonları ne olursa olsun, Roma dünyasını tüm görkemiyle geri getirmek ve Roma'nın gücünü yeniden doruğundaki haline kavuşturmak şeklinde sunuluyordu. Sonuçta, bu emperyal genişlemeyi sağlamak ve başarılı bir şekilde sürdürmek için gerekli kaynaklar İustinianos ölmeden tüketilmişti.

Ostrogot kralı Theoderic 526'da öldüğünde, ardılının kim olacağına dair anlaşmazlık çıktı ve krallık kargaşaya sürüklendi. Aynı durum Kuzey Afrika'da Vandal Krallığı'nda görüldü. Vandal kralının ölümü üzerine patlak veren siyasi çatışma ve sivil çekişmeye ilaveten Romalı nüfusun Ariusçu Vandalların elinde zulüm gördüğünün bildirilmesi, İustinianos'a aradığı fırsatı verdi ve 533'te, bir yıldırım harekâtıyla, General Velisarios küçük bir kuvvetle karaya çıkmayı, iki Vandal ordusunu alt etmeyi ve başkent Kartaca'yı fethetmeyi becerdi, sonunda da Vandal muhalefetinin kökünü kuruttu. Bu harekâtın zamanlaması belki tesadüfi değildir, çünkü harekâtın başarısı, Konstantinopolis'teki Nika İsyanı'nın kötü sonuçlarının neredeyse tahtından ettiği imparatora itibarını iade etti. Bu başarıdan cesaret alınarak, durumu istikrara kavuşturmak ve Hıristiyan Ortodoks idaresini yeniden kurmak için Ostrogotların işlerine müdahale edildiği bahanesiyle 535'te Sicilya, ardından da Güney İtalya işgal edildi. Gotlar ciddi bir direniş gösteremeyeceklerini hissederek başkentleri Ravenna'yı teslim ettiler, kralları Witigis tutsak alınıp Konstantinopolis'e gönderildi ve savaş kazanılmış görünüyordu. Ama bu sırada, görünüşe bakılırsa Velisarios'un siyasi hırsları konusunda şüphe besleyen İustinianos onu geri çağırdı, bunda yeni ve dinamik Pers kralı I. Hüsrev'in güncel bir istilasının doğuda önemli sorunlar yaratma tehdidi kısmen rol oynadı. Hüsrev Suriye'deki en zengin ve en önemli kentlerden biri olan Antakya'ya saldırıp ele geçirmeyi becerdi ve Ostrogotlar bir süre önce Pers başkentine bir elçilik heyeti gönderdiklerine göre, Gotlar eski durumlarına kavuşmak için uğraşırlarken, Persler [Doğu] Romalıların batıdaki meşguliyetinden yararlanmak ve dikkatlerini başka tarafa çekmek için

Gotlarla el ele çalışıyorlardı. Çünkü Velisarios'un yokluğu sırasında, yeni bir savaş önderinin, Kral Totila'nın emrinde tam da bunu yapmayı becerdiler. Kısa bir süre içinde Roma, Ravenna ve yarımadanın büyük bölümünü yeniden ele geçirmişlerdi. [Doğu] Romalıların, bütün İtalya'da küçük çaplı çatışmalarda düşmanı ezerek sonunda Ostrogot muhalefetini yok etmeleri bir on yıllarını daha aldı, o tarihe gelindiğinde ülke bitkin düşmüştü ve bir süre önce yeniden tesis edilen imparatorluk bürokrasisinin yükünü güçbela kaldıracak durumdaydı.

Gelgelelim, İustinianos'un hırsları burada bitmedi. Başka yayılmacı planları vardı, ama sonunda yalnızca İspanya'nın güneydoğu bölgeleri, yine Ariusçu olan Vizigot krallarının elinden gerçekten geri alındı (İustinianos 554'teki bir iç savaşı fırsat bildi). Ama İustinianos'un imparatorluğun büyüklüğünün iade edilmesine en önemli katkısı, herhalde Roma hukukunun düzenlenmesiydi; İustinianos'un emrettiği ve 533'teki askeri yayılma politikasından bir hayli önce başlayan bu düzenlemeyle, daha sonra Bizans'ta hukuki gelişmeler ve düzenlemenin temelini sağlayan Derlemeler ile Codex Justinianus meydana getirildi. İustinianos hem Roma, hem Hıristiyan imparatorunu, Ortodoksluğun ve kilisenin savunucusu rolünü oynama çabasıyla, putperestliğin son izlerini de silmeye çalıştı, aynı zamanda imparatorluğun idaresini etkili ve güncel hale getirmek için çok sayıda idari reform ve değişiklik yaptı (gerçi, sonuçta birçoğu birkaç yıl içinde yürürlükten kaldırıldı). Ama İustinianos'un imparatorlukla ilgili abartılı görüşü ve kendi imparatorluk konumu, onu Papalık'la anlaşmazlığa sürükledi. "Üç Bölüm" tartışması diye bilinegelen olayın başlangıcında, 543'te, imparator 4. ve 5. yüzyıllarda –Monofizitler tarafından "Nasturîlik taraftarı" diye suçlanmış olan– Mopsuestia'lı Theodoros, Kirrhos'lu Theodoret ve Edessa'lı Yehibba'nın* üç dizi yazısına ("Üç Bölüm") karşı bir tebliğ çıkardı. Niyeti, Monofizitleri yatıştırmaktı ve bunun için Papa Vigilius'la anlaşıp desteğini alması gerekiyordu. Papa gerçekten –sonunda– tebliği kabul etti, ama batıda çok büyük bir muhalefet varlığını korudu ve 553'te Konstantinopolis'te toplanan bir ekümenik konsil Üç Bölüm'ü mahkûm etti. Papa, imparatorluk muhafızları tarafından tutuklandı ve karara uymaya zorlandı. Ama uzlaşma çabaları, Monofizitleri "yeni-Halkedoncu"[Kadıköy] pozisyonu kabul etme konusunda ikna etmeye yetmedi.

565'teki ölümüyle İustinianos, çok genişlemiş, ama askeri olduğu kadar mali bakımdan da tehlikeli bir tarzda aşırı derecede gerilmiş bir imparatorluk bıraktı. İustinianos kendisini Roma imparatorluk gücünün cisim bulmuş hali olarak görüyordu ve saltanatının parlaklığı, ayrıca yeniden fetihlerinin Roma'nın prestijini muazzam artırdığı kuşku götürmez. Ama ardılları, yeni düşmanlarla uğraşma, hazır paranın eksikliği ve ülke içinde yüksek vergilendirme, bir de askerler için bitmek bilmeyen talepler ve onları

* Süryanî kökenli olup Batı kaynaklarında adı Ibas olarak geçer –ç.n.

destekleme zorunluluklarına ilişkin hoşnutsuzluk gerçeğiyle yüz yüze geldiler. İustinianos'un ardılı ve yeğeni II. İustinos, hükümdarlığının ilk işi olarak İran'a ödenen yıllık "sübvansiyon"u iptal etti (aslında bu, Pers kralını uzakta tutmak için ödenen büyük bir rüşvetti ve kral bunu bir haraç olarak görüyordu), böylece doğuda masraflı bir savaşa başladı. Germen kökenli Lombardlar, yaklaşan Avarlardan –iki yüzyıl önceki Hunlar gibi uçsuz bucaksız bir bozkır imparatorluğu kurma süreci içindeki göçebe bir Türkî gücünden– kaçma çabasıyla, 568'de Batı Tuna boyundaki ve Drava bölgesindeki yurtlarından İtalya'ya geçtiler. Lombardlar, yarımadanın kuzeyindeki Roma savunma pozisyonlarını hızla istila edip çok geçmeden merkez ve güneyde bir dizi de bağımsız şeflik yaratırlarken, Avarlar da Lombardların eski topraklarını işgal edip Kuzey Balkan bölgesinde imparatorluk gücüne kafa tutan başlıca güç haline geldiler. İmparatorluk, 570'lerin ortası ile İmparator Mavrikios'un (582-602) hükümdarlığının sonu arasında, doğuda yeniden nazik bir denge kurmayı becerdi. [Doğu] Romalılar bir dizi yenilgi aldıkları halde, kuzeyde Tuna sınırını istikrara kavuşturabildiler, ama savaş kampanyasının yürütüldüğü, özellikle İtalya ve Balkanlar'daki yerler giderek harap oldu ve uzayan bir askeri faaliyeti destekleyemez duruma düştü. Mavrikios 590-91'de, tahttan indirilmiş genç II. Hüsrev'i desteklemek yoluyla, İran'daki bir iç savaştan akıllıca çıkar sağladı. Savaş sona erdiğinde ve Hüsrev [Doğu] Romalıların yardımıyla düşmanlarını yendiğinde, iki imparatorluk arasındaki barış düzenlemelerinde [Doğu] Romalılar ödüllendirildi: Önceki çatışmalarda kaybedilmiş çeşitli toprak parçaları ve bir dizi kale kendilerine geri verildi.

Savunma ve Strateji: Son Dönem Roma Yapılanması

İustinianos'un hükümdarlığının başlangıcı olan 527'de, Doğu Roma İmparatorluğu'nun orduları beş seyyar sahra ordusu ve imparatorluğun sınırları boyunca ve gerisinde çok sayıda küçük bölgesel birlikler halinde teşkilatlanmıştı. Sahra ordusu birimlerine *comitatenses* deniliyor ve her birine bir *magister militum* ya da "tümen komutanı" komuta ediyordu. Beş birlik, doğudakinden (İran'la birlikte Ermenistan ve Mezopotamya cephelerine ilaveten Mısır çöl cephesini içeren çok büyük bir bölgeydi burası), Trakya ve Illyricum'dakinden [İllirya], ayrıca imparatorun "huzurunda"ki (*in praesenti*) iki kolordudan daha oluşuyordu; söz konusu kolordular Konstantinopolis'i savunmak için Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da konuşlandırılmıştı –imparatorların sahra kuvvetlerine bizzat komuta ettikleri zamanlarda, bunlar imparatorlara ait birliklerdi. Bu kişisel komuta geleneği, İraklios'un döneminde Pers Savaşı'nda (622-29) yeniden canlanmakla birlikte, İustinianos'un zamanında kullanılmaz hale gelmişti. Sınır birliklerini ve sürekli garnizonları oluşturan kuvvetler *limitanei* olarak biliniyordu; bunlar çoğunlukla daha eski lejyoner birimlerinden ve ilişkili yardımcı birimlerden meydana geliyor,

Magistri militum [Askeri Komutanlıklar]

I *Magister militum presentalis I* [İmparatora Bağlı I. Komutanlık/Ordu]
II *Magister militum presentalis II* [İmparatora Bağlı II. Komutanlık/Ordu]
III *Magister militum per Thracias* [Trakya Komutanlığı/Ordusu]
IV *Magister militum per Illyricum* [İllirya Komutanlığı/Ordusu]
V *Magister militum per Orientem* [Doğu Komutanlığı/Ordusu]
VI *Magister militum per Armeniam* [Ermenistan Komutanlığı/Ordusu]
VII *Magister militum per Italiam* (*Exarchus Italiae*) [İtalya Komutanlığı/Ordusu] (İtalya Ask. Val.)
VIII *Magister militum per Africam* (*Exarchus Africae*) [Afrika Komutanlığı/Ordusu]

(Haritada gösterilmeyenler (Batı'da): xxv Mauretania
xxvi Hispania

Dukalıklar

i	*Scythia*	ix	*Syria*	xvii	*Libya*
ii	*Moesia II*	x	*Phoenice*	xviii	*Tripolitania*
iii	*Dacia*	xi	*Arabia*	xix	*Byzacena*
iv	*Moesia I*	xii	*Palaestina*	xx	*Numidia*
v	*Armenia*	xiii	*Augustamnica*	xxi	*Ravenna*
vi	*Mesopotamia*	xiv	*Aegyptus*	xxii	*Liguria*
vii	*Osrhoene*	xv	*Arcadia*	xxiii	*Roma*
viii	*Isauria*	xvi	*Thebais*	xxiv	*Neapolis*

S *Scholae palatinae* [Hassa Muhafız] birimleri

Harita 2.5 Savunma ve strateji: Son dönem Roma askeri yapılanması

yerel ihtiyat askerlerini sağlamak için yardımcı ve lejyoner süvarilerin karışımı olan bir kolordu tarafından destekleniyordu.

İustinianos bu düzenlemelerle ilgili çeşitli reformlar yaptı, Afrika ve İtalya'nın tekrar ele geçirilmesinden sonra Askeri Eğitmenler için yeni komutanlıklar kurdu ve eski Doğu Sahra Komutanlığı'nı Ermenistan için bir Askeri Eğitmen Komutanlığı'na dönüştürdü. Saltanatının sonunda, sınırların arkasında ve ülkenin iç kesimlerinde 25 bölgesel komutanlık vardı ve bunlar hem askeri kuvvet, hem iç meseleler için polis kuvveti olarak hizmet ediyor, faaliyet alanları Kuzeybatı Balkanlar'da Skitia için sorumlu olandan başlayarak Ortadoğu ve Mısır üzerinden Kuzeybatı Afrika'da Mauretania'ya* kadar uzanıyordu. Sahra kuvvetleri ile garnizon birimleri arasındaki gerçek farklar, esas olarak bir ordu tipinden diğerine görevle geçişlerden dolayı ve bu denli çok sayıda sahra birimi şu ya da bu ölçüde sürekli olarak garnizon kentlerinin içi ve çevresinde konuşlandırıldığından, her zaman çok açık değildi.

İustinianos, *quaestura exercitus* [orduya tahsis edilmiş bölgeler] olarak bilinen, stratejik bakımdan çok önemli bir yeni sahra komutanlığı kurdu; Askeri Eğitmenler'inkine benzeyen, ama komutanı *quaestor* unvanına sahip bir komutanlıktı. Bu komutanlık, Tuna sınır bölgesinde (Skitia ve II. Moesia valilikleri) konuşlanmış kuvvetleri, ama ilaveten Ege Adaları'nın yanı sıra Anadolu'nun kıyı vilayeti Karia'yı içeriyordu. Amaç, Tuna birliklerinin ihtiyacını deniz yoluyla bir Ege hinterlandından karşılamak, böylece sınır bölgelerinin ezilen yerel nüfusunu ve hinterlandlarını, büyük bir askeri gücü destekleme yükünden kurtarmaktı. İmparatorluk, düzenli kolordulara ek olarak önemli sayıda müttefik kuvvetini elde tutuyordu: İmparatorluğun Doğu'daki stratejik düzenlemeleri açısından Arap kabileleri ile aşiretleri hayati önem taşıyor ve bunlar yiyecek, nakit para, hilat, soylu unvanı ve silahla destekleniyordu.

İmparatorlar aynı zamanda imparatorluk sarayının içinde veya yakınında ya da Konstantinopolis'in çevresindeki mıntıkalarda çeşitli muhafız birimleri konuşlandırmıştı. En önemlileri okullar ya da *scholae palatinae* ve *excubitores* denilenlerdi. *Scholae palatinae* 500 ağır süvariden oluşan yedi birlik halinde teşkilatlanmıştı. Başlangıçta büyük ölçüde Germenlerden devşirilen seçkin vurucu birimler 5. yüzyılın ortasında neredeyse geçit töreni birimlerine dönüşmüşlerdi. İmparator I. Leon (457-474) onların yerine, yalnızca 300 kişilik çok daha küçük bir seçkin birliği, *excubitores*'i görevlendirdi. İmparatorluk deniz kuvvetleri nispeten sınırlıydı –Tuna boyunda çeşitli küçük filocuklar vardı, bir donanma Ravenna'da, ufak bir filo da Konstantinopolis'te konuşlanmıştı.

---

* Akdeniz kıyısında bir Berberî krallığıydı ve adını, Mağribî adının da kaynağı olan Mağri kabilesinden alıyordu; modern Moritanya ise Batı Sahra'nın güneyinde Atlas Okyanusu kıyısındadır –ç.n.

İmparatorluk stratejisi müstahkem mevkiler, büyük kaleler ve ikinci derecede müstahkem mevkilerin birbirine bağlı ağı tarafından perdelenen çizgisel bir sınırdan meydana gelen bir ilk savunma hattına dayanıyordu. Bu hat, sınırın arkasındaki vilayetler boyunca garnizon kasabaları ve kalelere dağılmış seyyar sahra birimleri ihtiyatlarından oluşan ikinci bir hat tarafından destekleniyordu. "Sınır" ve "sahra" ordularının farklı işlevleri arasındaki ayrılık, daha önce belirtilen nedenlerden dolayı, İustinianos'un saltanatının sonunda azalmıştı ve garnizon birimleri 560'lar ile 570'lerde sahra ordusu birimlerini takviye etmiş ve onlarla yan yana savaşmış görünüyorlar. Aslında son dönem Roma ordusu çok değişken bir kaliteye sahip nispeten pahalı bir kuvvetti ve her yıl hem nakit ödemeler, hem sefer halindeki askerlerin teçhizatı ve bakımı açısından devletin yıllık gelirinin büyük bir bölümünü tüketiyordu.

Sınır, siyasi ve askeri öncelikler ortaya çıktıkça ve yeni tehditler geliştikçe, 5. yüzyılın sonundan İustinianos'un hükümdarlığının başına kadar büyük ölçüde sağlamlaştırılmıştı. Doğu cephesindeki bu tür çabalara tipik bir örnek Dara Kalesi'dir. Anastasiupolis olarak da bilinen, modern Türkçe adı Oğuz Köyü* olan bu kale İmparator I. Anastasios tarafından 505-07 yıllarında Doğu Roma-İran sınırında askeri üs olarak inşa edilmiş, Mezopotamya Dukası 527-32 dolayında burada karargâh kurmuştu. *Magister militum per orientem* de [doğu komutanlığı] 540'tan, kentin Persler tarafından alındığı 573'e kadar burada yerleşmiş olabilir. 591'de geri alınan kent 604'te tekrar Perslerin eline geçti, 628'de Büyük Pers Savaşı'nın sonunda yeniden fethedildi ve 639'da Arapların eline geçti. Nisibis (modern adı Nusaybin) ve Marde (modern adı Mardin) yolu üzerinde, Nisibis'in 15 km kadar kuzeybatısındaydı ve kış mevsimlerinde aşağıya, daha güneydeki Habur Çayı'na akan kuru bir su yatağının başında bulunuyordu. Büyük bölümü çeşitli sığ kuru su yatakları ve zaman zaman yükseltiler tarafından parçalanan inişli çıkışlı bir ovadan oluşan bölgenin arazisi epeyce verimsizken, Dara'nın stratejik önemi çok büyüktü, çünkü Roma Mezopotamya'sı ve ötesine, Kuzey Suriye'ye ya da kuzeybatı yönünde Anadolu'ya giden bir ana güzergâhı göz altında tutmaya yarıyordu.

Doğu'daki savunma yapılarını karakterize eden bunun gibi büyük kaleler, ayrıca çöl sınırı ile giriş-çıkış noktalarını perdelemeye yarayan bir askeri yol şebekesiyle birbirine bağlı çok sayıda küçük kalenin ve savunulan ileri karakolların ayakta kalması ya da inşa edilmesiydi. İustinianos'un hükümdarlığı sırasında ve Kuzey Afrika vilayetlerinin geri alınmasının ardından, Berberîlerin güneyde yağmacılık etmelerini engellemek (ya da imparatorluk sınırları içinde hareketlerini denetlemek) amacıyla Kuzey Afrika'da ileri karakollar, gözetleme kuleleri ve küçük kalelerin eşliğinde, tahkim edilmiş önemli kentler vasıtasıyla benzer bir koruma perdesi kurulmuştu. İtalya ve

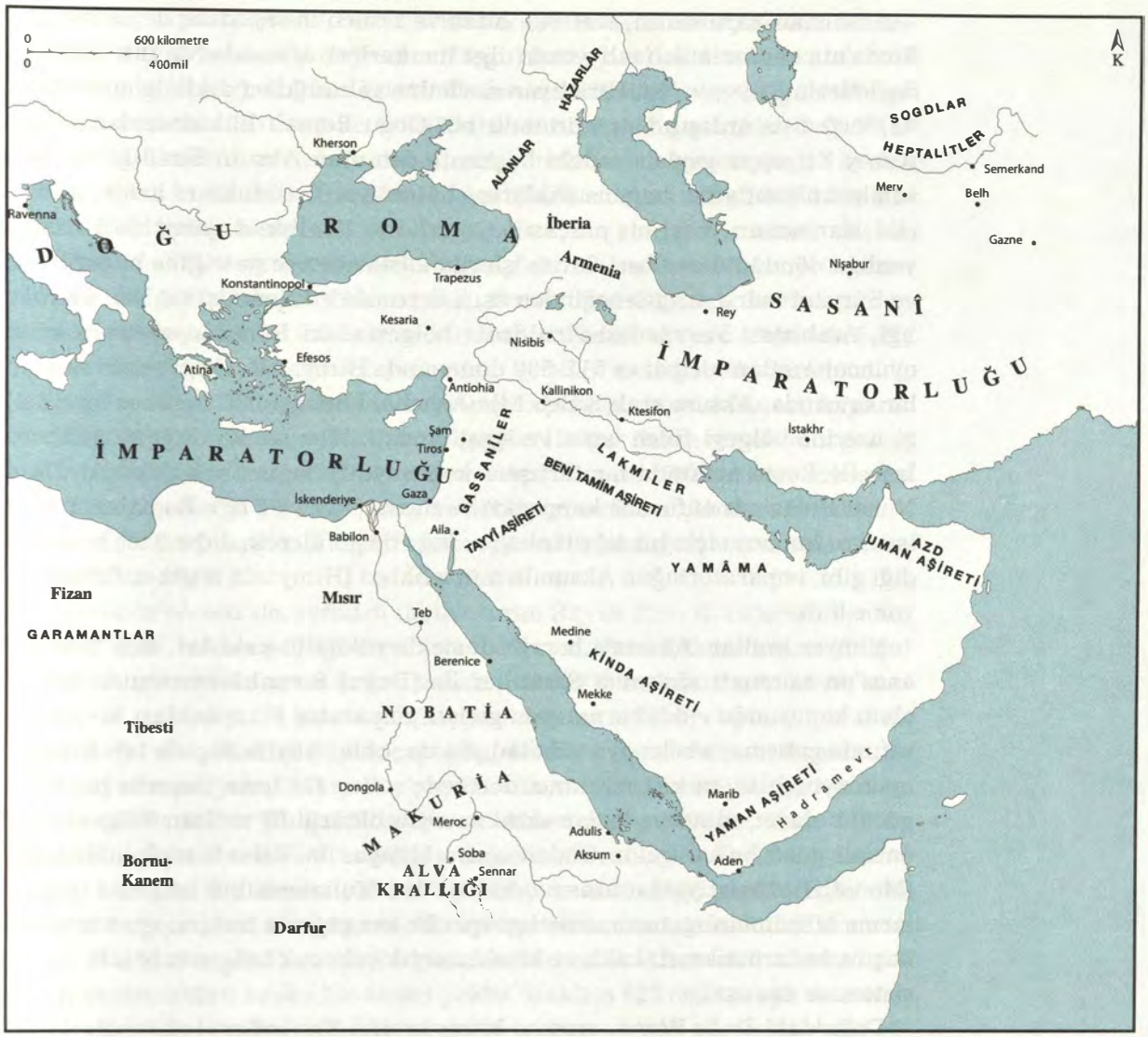
* Mardin kent merkezinin yaklaşık 30 km güneydoğusundadır –ç.n.

Balkanlar'daki model çok farklıydı. Balkanlar'da Tuna cephesine Slav grupların ve başka akıncıların sızmasından dolayı, İtalya'da ise Gotlarla uzun süren savaş halinin ve Lombardlarla bunu izleyen çarpışmanın bir yansıması olarak tutarlı bir çizgisel sistem mümkün değildi. Hükümet, bunun yerine, yerel askeri ve sivil otoriteler kisvesi altında, hem askeri savunmayı destekleyebilecek, hem tarımsal üretim ve yerel ticaretin çıkarlarını savunabilecek yoğun sayıda küçük müstahkem yerleşimlerden oluşan bir modeli teşvik etmiş görünüyor. Bu, bir yandan önde gelen bazı kentsel merkezlerin öneminde bir azalma, ama öte yandan –genellikle daha kolay savunulan yerlerde bulunan, takas ve üretim, muhtemelen aynı zamanda mali idare makamı olarak hizmet eden– orta ve küçük ölçekli yerleşimlerin sayılarında ve stratejik/ekonomik öneminde bir artış anlamına geliyordu. Değişen koşullara ve zamanın askeri ihtiyaçlarına cevap olarak, küçük, son derece yerelleşmiş müstahkem merkezlerden oluşan bir ortaçağ modeli diye adlandırılabileceğimiz bir olgu gelişmeye başlıyordu.

İmparatorluğun Komşuları: Doğu

İmparatorluğun Doğu cephesindeki en önemli komşusu, Perslerin Sasanî İmparatorluğu'ydu. İmparatorluk Part kökenli Arsak hanedanının yıkılmasıyla MS 226'da kuruldu; Sasanî kralları Roma İmparatorluğu'yla yarışan güçlü bir devlet yarattılar; Suriye Çölü'nün ve Kuzey Irak ile Suriye kentlerinin denetimi, ayrıca Arabistan Yarımadası'nda ve ta Ümit Burnu ve Etiyopya'ya kadar nüfuz sahibi olma konusunda Roma'ya meydan okudular. Sasanî krallığı, Kuzey Hindistan, Hint Okyanusu ve Çin'deki ticari ve siyasi temaslarıyla, canlı bir kültüre sahip önemli bir uluslararası güçtü; siyasi bakımdan Zerdüştçülüğün hâkimiyeti altındaydı, ama özellikle Nasturîlik 5. yüzyılın ortasından sonra belirleyici bir rol oynamaya başladı. Pers İmparatorluğu'nun tarihi boyunca Roma'yla ilişkileri gergindi –fiili bir çatışma olmaksızın geçen uzun dönemler olsa da, Romalılar daima Doğu'dan gelen tehdidin farkındaydılar ve kontrol altında tutmak için önemli kaynaklar ayırdılar. Aynı nedenle, keza Persler de, kendi sınırlarını korurken ve –hem stratejik öneme sahip olduklarından, hem maden kaynakları, özellikle altın ve diğer değerli metaller bakımından zengin olduklarından– dağlık bir yöredeki Ermeni prenslikleri ile küçük Kafkas devletlerinin denetimi için Roma'ya meydan okurken hatırı sayılır harcamalar yaptılar.

Doğu Roma sınırının merkezi ve güney kesimleri, aşağıda Hicaz'a kadar uzanan büyük Suriye Çölü ve Sina Çölü tarafından korunuyor, en azından bunların kumları altında kalıyordu. Bu çöller kesinlikle geçilmez değildi, ama yine de bu durum imparatorluğa giren güzergâhların az olduğu ve yoğun kullanıldığı anlamına geliyordu. Çöl, bir engel ve sınır olarak, limes diocletianus garnizonlarınca takviye edilmişti. Güney ya da kuzey kıyısının Medine ve Mekke gibi ticari merkezleri, Suriye ve Filistin kentleri, Hint Ok-

Harita 2.6 İmparatorluğun komşuları: Doğu

yanusu, Doğu Afrika kıyı şeridi ve Etiyopya'nın Aksum Krallığı arasında ticari temasları sürdürürken, Arabistan Yarımadası'nın kuzeyindeki yarı göçebe halklar zaman zaman küçük çaplı bir akıncı tehdidi oluşturuyorlardı, ama aynı zamanda Perslere karşı kullanılabilecek bir paralı ve müttefik asker kaynağıydılar. Araplarla olan sınır 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar istikrarlı kaldı. Üstün bir grubun (4. yüzyılda Tanukîler, 5.yüzyılda Salihîler ve 6-7. yüzyıllarda Gassanîler) emri altında foederati yani federeler olarak teşkilatlanan bir müttefik aşiretler ya da kabileler sistemi [Doğu] Roma'nın çıkarlarını savunmaya hizmet etti ve İustinianos'un zamanına gelindiğinde Gassanî kralları Doğu Roma'nın önceliğinin olduğu sistemle adamakıllı bütünleşmişlerdi.

Arabistan Yarımadası, özellikle Aden ve Yemen'in teşkilatlı devletleri de, Roma'nın diplomatik faaliyetinin ilgi merkezleri arasındaydı; söz konusu devletlerin Etiyopya'nın Hıristiyan devletine yakınlıkları dikkate alındığında, kuşkusuz anlaşılır bir durumdu bu. Doğu Romalı hükümdarlar, adını Kuzey Etiyopya yaylalarındaki başkentinden alan Aksum Krallığı'nı, Aksumlu hükümdarlar bağımsızlıklarını bütünüyle korudukları halde, kendi etki alanlarının yasal bir parçası sayıyorlardı. Krallık, 4. yüzyılda Hıristiyanlığa döndüğünden beri, kilise işlerinde İskenderiye patriğine bağımlıydı ve Süryanî manastır geleneğinden aşırı derecede etkilenmişti. Aksum Krallığı, Arabistan Yarımadası-Kızıldeniz bölgesindeki Roma siyasetinin kilit oyuncularından biriydi ve 517-532 döneminde Himyar Krallığı'ndaki savaşlar sırasında, Aksum kralı Kaleb Ella Asheba, İmparator I. İustinos'un dileği üzerine bölgeyi fiilen istila ve işgal etmişti. Himyar Krallığı'na gelince, İran ile Roma arasında bir tartışma konusuydu: Bağımsız hükümdar Dhu Nuvas Roma'nın nüfuzuna karşı çıktı ve ticaret, ayrıca Doğu Roma'nın uluslararası konumu için bir tehdit oluşturduğu düşünülerek, daha önce belirtildiği gibi, imparatorluğun Aksumlu müttefikleri [Himyar'ı] istila ettiklerinde yok edildi.

Himyar kralları Aksum'a haraç ödemekle yükümlü kaldılar, ama İustinianos'un saltanatı sırasında Sasanîler ile [Doğu] Romalılar arasında nüfuz alanı konusunda ciddi bir çatışma gelişti. İmparator Himyarlıları Roma tarafında çatışmaya sokmaya çabaladıysa da, onlar büyük ölçüde tarafsız bir oyun oynadılar, ta ki bazı ikinci derecede şefler 570'lerin başında bir Pers gücünü davet edinceye kadar –kral savaşta öldürüldü ve İran bölgenin en önemli gücü haline geldi. Ondan sonra Himyar'da Yahudi toplulukları ve (Monofizit) Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler, Muhammed'in bölgenin insanlarına Müslümanlığı benimsemeleri için ilk kez çağrıda bulunduğu 620'lerin başına kadar istikrarlı kaldı ve Müslümanlık çabucak bölgenin hâkim inanç sistemine dönüştü.

Doğu'daki Doğu Roma sınırının kuzey kesimi Ermeniler ile Gürcülerin ve diğer, önemsiz Kafkasya prensliklerinin işgali altındaydı. Gürcistan (Yunanca İberia, Gürcüce K'art'li) iki bölgeye ayrılmıştı, doğu bölgesi (esas İberia) ve batı bölgesi (aynı zamanda Lazika diye anılıyordu, daha sonra bir kuzey –Abhazya– ve bir güney –Lazika– kesimine bölündü). 4. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul eden Gürcistan siyasi ve dini bakımdan Doğu Roma ve Bizans dünyasına yakından bağlı kaldı, 505'teki Dvin Konsili'nde Ortodoks (Halkedoncu) geleneğinden koptu, ama 7. yüzyılın başında Doğu Roma cemaatine geri döndü. Asker kadar maden kaynağı, ama özellikle stratejik öneme sahip bir bölge olan Batı Gürcistan –Lazika ve kıyı bölgesi Suanya– İustinianos'un hükümdarlığı sırasında, Roma ve Pers orduları arasında 542'den 556'ya kadar süren çatışmada şiddetli savaşların geçtiği bir yer haline geldi. Doğu Gürcistan –İberya– benzer şekilde çatışma konusu oldu ve kendi askeri valilerini (*marzban*) atayan Persler tarafından 522-23'te işgal edildi.

Keza 4. yüzyıl sırasında Hıristiyanlaştırılan Ermenistan üç kesime bölünmüştü: Fırat'ın batısında doğrudan [Doğu] Roma'nın denetimindeki bir bölge (Armenia Minor), doğuda Büyük Ermenistan Krallığı ve güneyde satraplık denilen yerler. Bu düzenleme 390'lardan itibaren değiştirildi: [Doğu] Romalılar batı kesiminin denetimini ellerinde tuttular ve denetimlerini, krallığın en batıdaki mıntıkalarına kadar genişlettiler; buna karşılık Büyük Ermenistan'ın kalan kısımları, Pers Büyük Han'ının atadığı bir askeri vali tarafından yönetilen ve Persarmenia olarak söz edilen Pers hâkimiyeti altındaki bir bölgenin parçası haline geldi. Ermenistan bölgeleri İustinianos'un döneminde yeniden düzenlendi ve dört imparatorluk vilayeti (Armenia I-IV) oluşturmak üzere, komşu vilayetlerden ayrılan mıntıkalarla birleştirildi. [Doğu] Roma'nın 590-91'de İran'daki iç savaşa başarılı müdahalesi, İmparator Mavrikios'a müzakere yoluyla bölgedeki [Doğu] Roma denetimini genişletme fırsatı verdi; ama [Doğu] Roma'nın, Ermeni (Monofizit) kilisesini Konstantinopolis'in yörüngesine geri dönmeye zorlama çabaları her düzeyde direnişle karşılaştı ve [Doğu] Roma rejimini çoğunluğun açısından son derece gözden düşürdü.

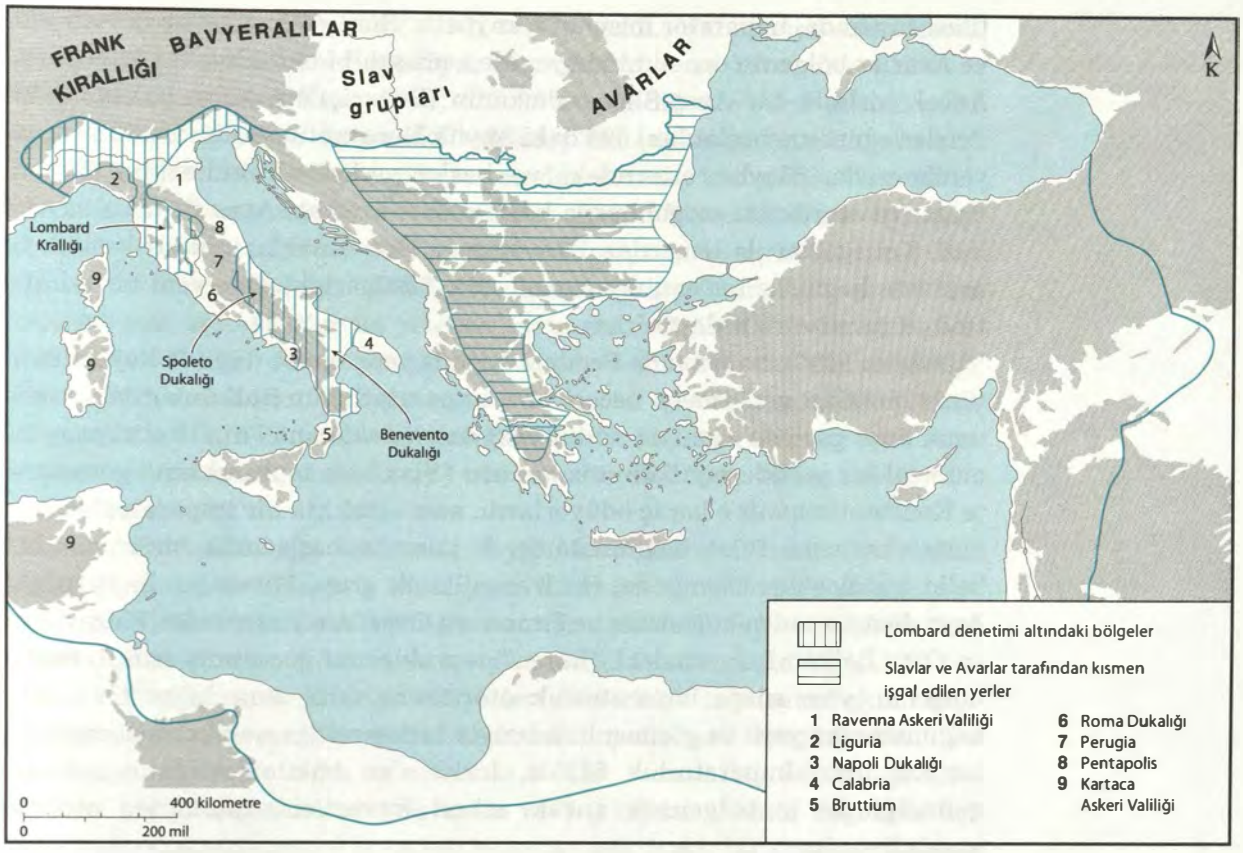
Mavrikios'un 602'de, yeniden tahta oturan Büyük Kral II. Hüsrev'in yakın bir müttefiki haline geldiği sırada öldürülmesi, Pers hükümdarına [Doğu] Roma'nın işlerine karışma fırsatı tanıdı. Hüsrev'in orduları, görünüşte kralın önceki müttefikinin hanedanlığını yeniden kurmak niyetiyle, imparatorluğun doğu vilayetlerini büyük çapta işgal ettiler, Anadolu'daki imparatorluk vilayetlerini yakıp yıkıp Suriye, Filistin ve Mısır'ı temelli işgal ettiler. Kudüs 614'te düştü, [Doğu] Roma'ya ait Mezopotamya 615'te, Mısır 616'da fethedildi. Askeri valiler aracılığıyla değişik vilayetlerde temelli bir Sasanî idaresi kuruldu. İraklios'un, Fokas'ı yendiği ve öldürdüğü gerekçesiyle *status quo ante*'ye [Lat. eski durum] dönme girişimlerine kimse kulak asmadı: Hüsrev'in, Darius ve Kserkses'in günlerindeki antik Ahamenid ülkesini yeniden yaratmaktan başka bir amacı yoktu. İraklios 622'de, Avrupa'da Avarların tehdidine ve İtalya'da Lombardlarla başı dertte olmasına rağmen, Perslere karşı parlak bir sefer başlattı. Pers kuvvetlerinin Bayan Kağan'ı desteklemek için Kuzeybatı Anadolu'nun büyük bölümünü işgal ettikleri 626'daki büyük Konstantinopolis kuşatmasının aklını çelmesine izin vermeksizin, İraklios savaşı doğrudan Pers topraklarına taşıma niyetiyle hareket etti ve düşman komutanlarını orada becerikli bir manevrayla alt etti, hâkim mevzideki Pers kaleleri ile kült merkezlerini yağmaladı ve Hüsrev'i Ktesifon'daki başkentine kaçmaya zorladı. Hüsrev'in öldürülmesiyle savaş çabucak son buldu. 629'a gelindiğinde Pers kuvvetleri fethedilen topraklardan çekilmişler, [Doğu] Roma'nın himayesi altında yeni bir Pers hükümdarı tahta çıkarılmış ve büyük Sasanî İmparatorluğu kısa bir süreliğine Konstantinopolis'e haraç öder hale gelmişti. Ama İraklios'un zaferini kutladığı anda bile, Arabistan Yarımadası'nda geç dönemin antik dünyasını ve imparatorluklarını sonsuza kadar dönüştürecek gelişmeler oluyordu.

İmparatorluğun Komşuları: İtalya, Slavlar, Balkanlar ve Kuzey Ülkeleri

Balkan bölgesinin tarihine bir yanda büyük göçler, bir yanda Romalıların Tuna *limes*'ini [surunu] etkili bir sınır olarak koruma çabaları damgasını vurdu. Çoğunlukla Germen kültüründen gelen insanların 3. yüzyıldan başlayarak zaman zaman üzerinden gelip geçtikleri, işgal ettikleri ve yağmaladıkları Balkanlar 6. yüzyılın başlarında çoktan tahkim edilmiş yerleşimlerden, askeri üslerden ve azalan nüfustan oluşan bir toprak parçasına dönüşmüştü. Markomanlar gibi Germen grupları 3. yüzyılda sınırı zorlamaya devam ettiler; 4. ve 5. yüzyılda Roma topraklarını istila ve işgal edenler, Hunların yanı sıra çeşitli Got gruplarıydı; 6. yüzyılın başından itibaren değişik Slav halkları ortalıkta görünmeye başladılar, bunlar hâlâ tartışılan nedenlerle batıya ve güneye doğru göç ettiler, bu sırada bir kez daha Balkan vilayetlerinin kuzey bölgelerine daldılar.

Doğu Roma yazarları gevşek teşkilatlı iki grubu, Sklaveniler ile Anteleri tasvir ederler ve bunlar dert kaynağı olup ek harcamalara yol açtıkları halde, Türkî kökenli Avarların hâkimiyeti altına girinceye kadar önemli bir tehdit oluşturmadılar, oysa Avarların 560'larda gelişiyle bölgedeki Roma iktidarı için gerçek bir gerileme dönemi başladı. Hun İmparatorluğu'nun parçalanması, hükmü altındaki halkların ya da daha küçük kabilelerin çoğunun özerk bir yapıya kavuşmalarına izin verdi. Ama 6. yüzyılın ortalarında "Mavi Türkler"in (Kök Türük, modern Türkçe Göktürk) meydana getirdikleri yeni bir Avrasya imparatorluğu, iktidarını batı yönünde Volga'ya kadar genişletti. Bizans-Türk ilişkileri başlangıçta candandı, ama Bizanslılar, Türklerin yeminli düşmanı ve önceki efendileri olan Avarlarla görüşmelere başlayınca candanlık ortadan kalktı. Çince Juan Juan adıyla tanınan Avarlar daha önce 6. yüzyılda alt edilmiş ve batıya kovalanmışlardı. Frankların sert muhalefetiyle karşılaşınca batıya doğru genişlemeleri durmuş, oysa kısmen Konstantinopolis'in müdahalesiyle Germen kökenli Lombardlar ve onların komşusu Gepidler arasındaki bir savaşa sürüklenmişlerdi; savaşın sonucunda Gepidler fiilen ortadan yok olmuş, Lombardlar ise İtalya'ya girme kararı almışlardı. Bu nedenle, yarımadadaki yavaş yeniden inşa ve ekonomik toparlanma süreci ölümcül bir yara almıştı. Aynı zamanda Avarlar, eskiden haraca bağladıkları Göktürklerin (hanlıkları 582'de bölünmüştü) baskısının üzerlerinde azalmasıyla, Doğu Avrupa'nın merkezindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırma olanağı buldular. Bayan Kağan, 580'lerin sonunda Pannonya Ovası'nda yoğunlaşan ve doğuda Kırım'a ve Don Irmağı'na kadar uzanan büyük bir toprak parçasına hükmediyordu ve eski Hun İmparatorluğu'nun kalıntılarından oluşan çeşitli Türkî gruplar, özellikle Kutrigur, Utigur ve Sabirleri boyundurukları altına almışlardı.

Bayan Kağan, Tuna boylarındaki Slav gruplarını başarıyla kullanarak, Tuna'nın doğusu boyunca Moesia ve Skitia'da bulunan Roma topraklarına girmeyi becerdi. Avar süvarileri oradan, güneyde Trakya üstünden Konstan-

Harita 2.7 İmparatorluğun komşuları: 600 Yılında İtalya, Slavlar, Balkanlar ve kuzey ülkeleri

tinopolis'e kadar hızla ilerlediler, iletişimi kesintiye uğratarak, zaten zor durumdaki ekonomiye büyük zarar vererek, bizzat imparatorluk başkentini tehdit eder hale geldiler. Tuna'nın orta kesimlerinde kilit konumundaki birçok kale aynı dönemde düştü, özellikle Sirmium ve Singidunum'un düşmesi, ırmak kıyısı *limes*'lerine bağımlı savunma sistemi için ciddi bir darbeydi. Ancak 591'den sonraki dönemde, İmparator Mavrikios tecrübeli birimleri Doğu cephesinden Balkanlar'a kaydırabildiği zaman bir dereceye kadar denge sağlandı, bunu Doğu Romalıların çeşitli başarılı karşı hamleleri izledi; amaç, Avarları imparatorluk topraklarından kovmak ve bu arada Güney Yunanistan'da Peloponez kadar güneyde yerleşmeyi beceren Slav göçmen grupları üzerindeki hâkimiyetini azaltmaktı.

Ne yazık ki, Mavrikios'un mali politikaları ve katı disiplinciliği Balkan sahra ordusunun 602'de isyanına yol açtı, bunun sonucunda imparator ile ailesi katledildi ve düşük rütbeli bir subay olan tahtın gaspçısı Fokas tahta çıkmayı başardı. Mavrikios'un saldırısı durdurulduğu halde, Fokas'ın saltanatı sırasında Doğu Roma'nın Balkanlar'daki iktidarı çökmedi. Ama İraklios'un 610'da iktidara el koymasını izleyen kısa iç savaşta ve bunun ardından imparatorluğun doğu ve Anadolu vilayetlerinin Persler tarafından is-

tilası sırasında, imparator inisiyatifi kaybetti. Slav göçü engelsiz devam etti ve Avarlar bölgenin denetiminde yeniden söz sahibi olduklarını gösterdiler. Ancak birleşik bir Avar-Slav ordusunun (Boğaziçi'nin karşı yakasındaki Perslerle birlikte başlatılan) 626'daki büyük Konstantinopolis kuşatmasında yenilmesiyle, Slavlar arasındaki ve başka yerlerdeki kullarının Bayan Kağan'ın otoritesini sorgulamaya başlamaları üzerine, Avar iktidarı zayıfladı. Kutrigurlar ile Utigurlar, Dinyeper ve Don ırmaklarının alt kesimleri arasında bağımsız bir hanlık kurmak için, "Bulgarlar" diye yeni bir ad altında kuvvetlerini birleştirdiler.

İraklios 620'lerin sonunda Persleri doğuda yenmeyi ve doğuda kaybedilen tüm toprakları geri almayı becerirken, imparatorluğun Balkanlar'daki konumu, Slav göçmen akınıyla ve bir dizi özerk "*sklavinie*"nin* kurulmasıyla ölümcül bir şekilde zayıfladı; söz konusu "Slav köle toplulukları" görünüşte Konstantinopolis'e haraç ödüyorlardı, ama ortalıkta bir imparatorluk ordusu olmayınca fiilen bağımsızlardı. 7. yüzyılın başlarında bir zamanda, belki İraklios'un döneminde, iki İrano-Slavik grup, Hırvatlar ile Sırplar, Avar denetiminden kurtulmuş ve Pannonya Ovası'nın kuzeyinden Kuzeybatı ve Orta Balkan bölgesindeki "Roma" topraklarına göç etmişlerdi; burada bölgenin, yine sözde imparatorluk otoritesine tabi, ama fiilen bir hayli bağımsız olan yerli ve göçmen halklarıyla birleşerek gevşek konfederasyonlar kurdular. İmparatorluk 642'de, İraklios'un hükümdarlığının sonuna gelindiğinde, iç bölgelerde ancak askeri kuvvetler aracılığıyla otorite kurabiliyordu.

Lombardların 568'de önderleri Alboin'in emrinde İtalya'yı istila etmeleri, imparatorluk savunmasının epeyce hızla çökmesine ve Po Vadisi'nde Pavia merkezli bir Lombard Krallığı'nın, ayrıca ortada ve güneyde Spoleto ve Benevento gibi iki dukalığın kurulmasına yol açtı. Aynı zamanda İtalyan geçici hükümetinin militaristleşmesine ve Ravenna'da bir askeri valiliğin, yani İtalya'daki tüm imparatorluk topraklarının savunmasını koordine etmekten sorumlu bir askeri başkomutanlığın yaratılmasına neden oldu.

Müslümanlığın Yükselişi ve Bir "Bizans" İmparatorluğunun Başlangıcı

Müslümanlığın kökenleri Kuzey Arabistan Yarımadası'nda yatar; Hıristiyanlık ve Yahudiliğin değişik formları yüzyıllarca burada yerli inançlarla, özellikle de Mekke ve Medine'nin çok seyahat edilen ticaret ve kervan topluluklarıyla rekabet ettiler ve birlikte var oldular –Hz. Muhammed, kuzeydeki Roma Suriye'sine giden ticaret kervanlarına çok kere eşlik etmiş hatırı sayılır, tecrübeli bir tüccardı. Suriye ve Filistin'de zaten hem çiftçi ve sığırtmaç olan, hem Perslere karşı imparatorluğun tamponu görevi gören paralı

* Slav köle toplulukları: Yunanca bir kelime oyunuyla "Slav" ve "köle" kelimeleri birleştirilmiş. –ç.n.

askerlerden oluşan büyük bir Arap nüfus vardı. Muhammed ilkin kendi kabilesinden katı direniş gördüyse de, Mekke'ye ve ticaretine (ilaveten Kâbe'ye) hâkim olan Kureyşliler, 628-29'a gelindiğinde yarımadanın çoğu yerinde Muhammed'in otoritesini sağlamışlardı. 632'deki ölümünü, hemen sonraki ardıllarının İslami otoriteyi yeniden kurmak için şiddetle savaştıkları kısa bir dönem izledi; hem İran, hem [Doğu] Roma ülkelerine yapılan hücumları, şan, ganimet ve yeni topraklar kazanma arzusuyla birleşmiş dini şevkin harekete geçirdiği konusunda fazla kuşku yoktur. Ehliyetsizlik ile kayıtsızlığın, asi askerler ile yetersiz savunma düzenlemelerinin birleşimi, bir dizi feci [Doğu] Roma yenilgisiyle ve on yıl gibi kısa bir zaman aralığı içinde Suriye, Filistin, Mezopotamya ve Mısır'ın kaybıyla sonuçlandı, öyle ki, imparatorluk 642'de önceki varlığının bir kalıntısına dönüşmüştü. Pers İmparatorluğu tamamen istila ve yerle bir edilmişti. Arap-İslam İmparatorluğu doğmuştu.

[Doğu] Romalılar için en önemli kayıp Mısır'dı. Daha İraklios'un yürüttüğü Pers savaşları sırasında Mısır, gerçi kısa süreliğine, Perslerin eline geçmiş, ama Konstantinopolis ve diğer kentlerin tahılı Mısır'dan geldiğinden, imparatorluk için bu ciddi sonuçlar yaratmıştı. Mısır zengin bir gelir kaynağıydı, Suriye ve öteki doğu vilayetleriyle birlikte imparatorluğun vergi gelirinin esas kısmını sağlıyordu. Konstantinopolis mali mekanizmasını ve önceliklerini, askere alma ve ordunun bakım tarzı dahil, radikal şekilde yeniden yapılandırmak zorunda kaldı ve 7. yüzyılın sonuna doğru sonuç, idari bakımdan bir yüzyıl önce var olandan çok farklı bir devletti. İzleyen bölümlerde bu değişiklikleri gözden geçireceğiz.

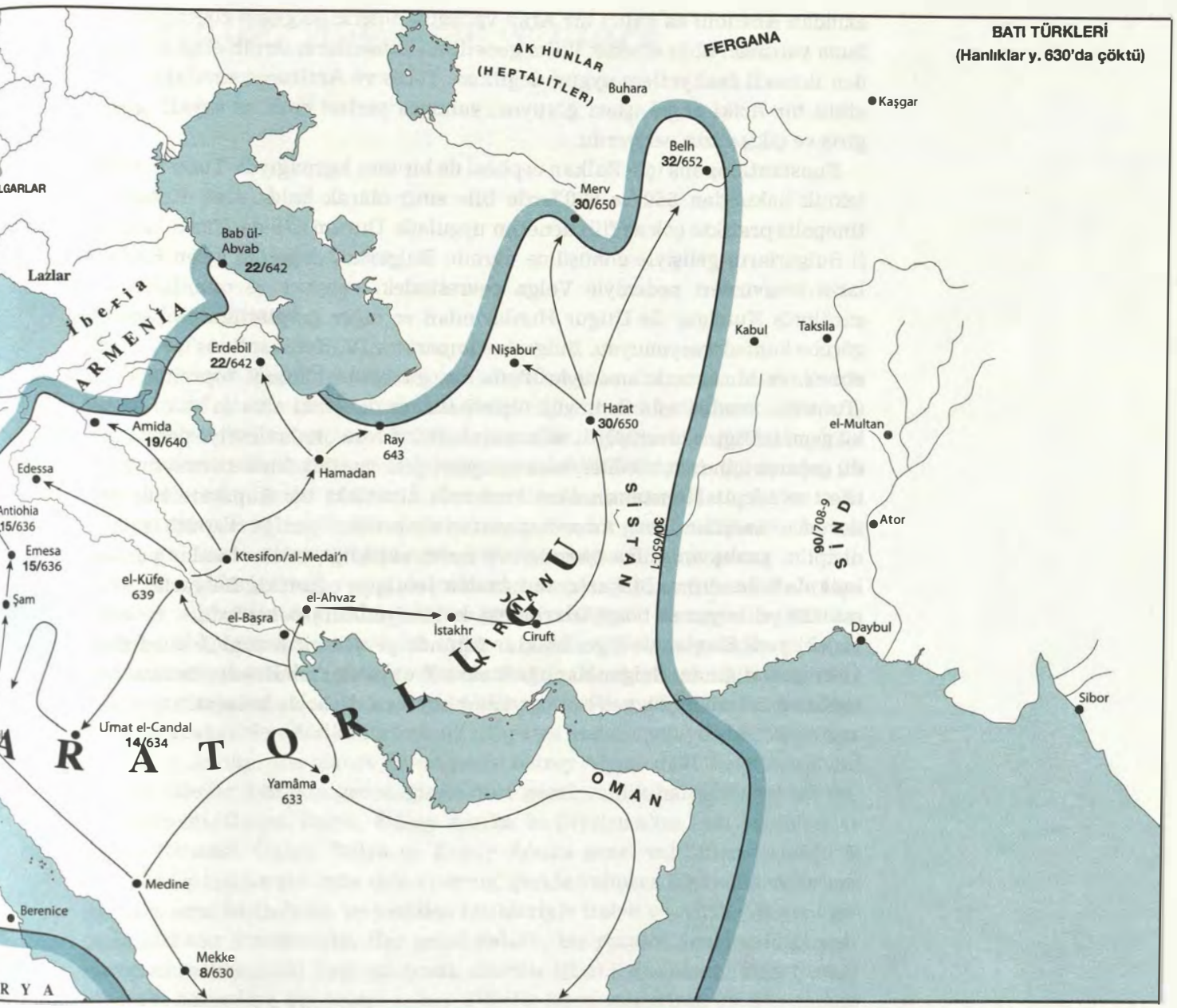
Küçülen ve yoksullaşan Doğu Roma ya da Bizans İmparatorluğu, yalnızca doğuda saldırgan ve son derece başarılı bir yeni düşmanla uğraşmak zorunda kalmadı; elinde çok daha az kaynak vardı, Balkanlar'da fiili denetimi kaybetmişti ve İtalya'da gerçek bir gücü yoktu –Ravenna'da bulunan askeri vali, imparatorluğun pozisyonunu korumak için giderek zorlaşan ihtimallere karşı mücadele ediyordu. İmparatorluk hükümetinin II. Konstans'ın saltanatı sırasında resmi Monoteletizm politikasını zorla kabul ettirmekte diretmesi, hükümetin imparatorluk otoritesini koruma ihtiyacını ve iktidardakilerin, Bizanslıların kilise içindeki bölünmelerle başa çıkamadıkları için cezalandırıldığına ilişkin görüşünü yansıtıyordu. Ama bu durum aynı zamanda imparatorluğu Papalık'la ve Batı Kilisesi'yle çatışmaya sürüklediği gibi, imparatorluk içinde de muhalefeti tahrik etti, siyasi ve ideolojik tecridi daha da ileri bir noktaya götürdü. İtalya'da çeşitli Doğu Roma bölgelerinin savunmasından sorumlu olan genel valiler ile yerel *duces* [dukalar], Lombardlarla uzun süre bir akın ve karşı-akın çatışması içinde yaşadılar; Papalık ise hem bu çabayı desteklemek, hem imparatorları mücadeleye daha çok kaynak ayırmaya (büyük ölçüde başarısız oldular) cesaretlendirmek, ayrıca diplomatik düzeyde kendi konumunu ve bir denge durumunu korumak için elinden geleni yaptı. Uzun vadede denge yavaş yavaş imparatorluğun

Harita 2.8 Müslümanlığın yükselişi ve "Bizans" İmparatorluğu'nun başlangıç dönemleri

çıkarları aleyhine bozuluyordu, çünkü özellikle Monoteletizm gibi ideolojik çatışmalar, Konstantinopolis ile Roma arasındaki yapıcı işbirliği imkânlarına ancak zarar verebilirdi.

Arap stratejisi çeşitli evreler halinde izlenebilir –Bizanslılar 717-718 [Konstantinopolis] kuşatmasında Arapları bozguna uğratana kadar Bizans direnişi nispeten pasifti, tahkim edilmiş merkezleri savunmakla ve doğrudan temastan kaçınmakla sınırlıydı. İmparatorluk kuvvetlerinin birkaç elverişli

durumda başarı sağlamaları, özellikle yetenekli komutanların atanması sayesinde olmuştu, ama olağandışıydı. İmparator II. İustinianos, 680'lerin sonuyla 690'ların başındaki Arap iç savaşları sırasında kısa bir süreliğine durumu dengelemeyi becerdi; ama imparatorluk ancak 720'li yıllarda Arap ordularına savaş alanında etkili şekilde karşılık vermeye ve askeri denetimde yeniden söz sahibi olmaya başladı. Bu arada, tahkim edilmiş kilit noktalara ve bir bezdirme-kaçınma stratejisine odaklanan Bizans direnişi en

azından Anadolu'da kalıcı bir Arap varlığını önledi, bölgenin coğrafyası da buna yardımcı oldu elbette: İklim genellikle istilacıların tercih ettikleri türden iktisadi faaliyetlere uygun değilken, Toros ve Antitoros sıradağları da etkili bir fiziki engel işlevi görüyor, yalnızca yerleri belli az sayıda geçit, giriş ve çıkışa izin veriyordu.

Konstantinopolis için Balkan cephesi de bir tasa kaynağıydı. Tuna Irmağı, teknik bakımdan 660 ve 670'lerde bile sınır olarak kaldı, ama Konstantinopolis pratikte çok az fiili denetim uyguladı. Durum 679'da, Türkî kökenli Bulgarların gelişiyle dönüşüme uğradı; Bulgarlar, doğudan gelen Hazarların tecavüzleri nedeniyle Volga çevresindeki anayurt ve otlaklarından sürülmüş Kutrigur ile Utigur Hunlarından ve diğer gruplardan oluşan bir göçebe konfederasyonuydu. Bulgarlar İmparator IV. Konstantinos'tan, iltica etmek ve korunmak amacıyla Tuna'nın güneyine, "Roma toprakları"na (Tuna'nın kendisi aslında büyük ölçüde Bizans denetimi altında kaldı, çünkü gemi trafiğine elverişliydi ve imparatorluk filosu orada devriye gezebilirdi) geçmek için izin istediler, ama talepleri geri çevrildi. Yine de ırmağı geçtiler ve bizzat Konstantinos'un komutası altındaki bir imparatorluk ordusunca karşılandılar. Ama imparatorluk ordusu paniğe kapıldı (zayıf disiplin, yanlış anlaşılan işaretler ve uyum eksikliği, bütün bunlar paniğe katkıda bulundu) ve Bulgarlar tarafından yenilgiye uğratıldı; Bulgarlar sonraki 20 yıl boyunca bölge üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirdiler ve bölgedeki yerli Slavlar ve diğer halklar üstünde gevşek bir üstünlük kurdular. 700'e gelindiğinde, Bulgar Hanlığı Bizans Trakya'sını tehdit eden önemli bir siyasi ve askeri güçtü, gelecek üç yüzyıl boyunca da böyle kalacaktı.

3 Kentler, vilayetler ve idare

İmparatorluk İdaresi

Sivil hükümet birçok bakımdan mali idareden fiilen farksızdı: İdarenin ana işlevi, nasıl olursa olsun, devletin idamesi için mali kaynaklara değer biçmek, onları toplamak ve yeniden dağıtmaktı. Hükümetin gerek duyduğu vergi miktarı, uluslararası siyasi duruma ve dahili ihtiyaçlara göre yıldan yıla değişiyordu. Devlet maliyesi I. Constantinus'un zamanında üç birim tarafından denetlenir ve yönetilir hale gelmişti: *Praetor* genel valilikleri, "kutsal bağışlar" (*sacrae largitiones*) ve "özel maliye dairesi" (*res privata*).

En önemlileri, arazi vergisi matrahının hesaplandığı, arazi vergisinin toplandığı ve yeniden dağıtıldığı *praetor* genel valiliğiydi. Her genel valilik belirli bir bölgeyi kapsıyordu, buna rağmen çeşitli vesilelerle yeniden teşkilatlandırılmış ve sınırları yeniden belirlenmişti: Constantinus'un saltanatının başlangıcında esas olarak üç genel valilik vardı: Oriens (Balkanlar'daki Moesia ve Trakya'dan Afrika'da Yukarı Libya'ya kadar uzanıyordu); Illyricum, İtalya ve Afrika; son olarak Britanya ve Kuzey Afrika'daki Tingitana dahil Galya. Bunlar 440'lara gelindiğinde dört genel valilik halinde yeniden düzenlenmişti: Galya, İtalya, Kuzey Afrika ve Illyricum'un bazı kısımları ve Doğu (Oriens). Galya, İtalya ve Kuzey Afrika genel valiliklerinin çoğu 5. yüzyılın ortası ile sonunda elden çıkmış, geride yalnızca Illyricum ve Oriens kalmış, ama İustinianos'un yeniden fetihleriyle İtalya ve Afrika'da yeni genel valilikler kurulmuştu. Her genel valilik, bir *praetor* genel valiliği yardımcısının (*vicarius*) başkanlığında *diikisis* ([Lat.] *dioecesae*, direktörlük) denilen bölümlere ayrılmıştı ve her *diikisis* taşra valilerinin emri altındaki vilayetlere bölünmüştü. O sırada en küçük idari birim kentti (*civitas* ya da *polis*), her kentin, sonuçta vergi matrahının belirlenmesi ve toplanması işinin devredildiği bir bölgesi (*territorium*) vardı.

Vergiler çeşitli şekillerde toplanıyordu, ama en önemli düzenli vergi arazi vergisiydi. Bu vergi nakit olarak toplanabiliyordu ve geleneksel olarak yapılan da buydu. Ama devletin 3. yüzyılın sonunda geçirdiği mali bunalım sırasında ve Diocletianus ile Constantinus'un dönemlerinde maliyenin ve askeri düzenlemelerin yeniden yapılandırılmasının bir sonucu olarak, vergilerin çoğu aslında ayni –tahıllar, başka besin maddeleri vb– olarak toplanıp geniş

bir ağ oluşturan devlet ambarlarında depolanıyordu. Maaşlarının büyük bir bölümünü istihkak (*annonae*) şeklinde alan askerler ve sivil yöneticiler, bunları bu ambarlardan temin edebiliyorlardı. Hükümetin mali durumu 4. yüzyıldan 5. yüzyılın başına kadar düzeldiğinde, bu istihkaklar –üreticilerin bunları sağladığını varsayarsak– yeniden nakit parayla takas edilebilir hale geldi, ama hükümet her zaman, özellikle askeri ihtiyaçlar gerektirdiği takdirde, vergi gelirlerini ayni olarak toplama seçeneğini elinde tuttu. Genel valilikler, direktörlükleri, daha da çok taşra düzeyindeki idareleri aracılığıyla adaletin uygulanmasından, genel posta hizmetlerinin, devlet silah ve teçhizat imalathanelerinin, ayrıca taşra bayındırlık işlerinin yürütülmesinden de sorumluydular.

Kalan iki maliye dairesi, Roma İmparatorluğu'nun ilk dönem yüksek bürokrasisinden doğmuştu ve daha sınırlı işlevlere sahipti. Kutsal Bağışlar, madenlerden gelen külçelerden, sikke basımından, devletçe işletilen giysi atölyeleri ve askeri bağış düzenlemelerinden sorumluydu –bunlar imparatorun doğum günü, tahta çıkış kutlaması ve benzeri özel durumlarda askeri birliklere düzenli ve düzensiz dağıtılan sikkelerden oluşuyordu. Kutsal Bağışlar'ın, kent arazilerinden (5. yüzyılın ortasından sonra) toplanan vergi gelirlerini ve askerlik hizmetinden bağışlanmak ya da orduya at tedariki için ödenen paralar gibi diğer gelirleri yönetmek üzere her direktörlükte yerel şubeleri, ayrıca kent ve valiliklerde temsilcileri vardı. *Comes*'lerin* idaresindeki *res privata* esas olarak, kökeni ne olursa olsun (örneğin haciz veya bağış ya da vârisi olmayan arazilerin devlete kalması gibi), imparatorluk arazilerinin kiralanmasından elde edilen gelirden sorumluydu. *Res privata*, değişik görevler için farklı bölümlerin sorumlu olduğu yapısıyla, *comes sacrarum largitionum*'ların yapısı kadar karmaşıktı. *Res privata*'nın sorumlulukları 6. yüzyılda bölünerek, devletin amaçları için tahsis edilen gelirler ile saray halkı için kullanılanlar birbirinden ayrıldı ve yeni bir devlet dairesi *patrimonium* kuruldu.

Kutsal Bağışlar ile Özel Maliye Dairesi 6. yüzyılın seyri içinde gelişmeye devam etti. Özel Maliye Dairesi'nin yönettiği çeşitli malikâneler beş bölüm halinde düzenlenmişti, bunların her biri (özgün *res privata* dahil) bağımsız olup değişik tipte malikâneler ile harcamalardan sorumluydu; buna karşılık Kutsal Bağışlar'ın direktörlük düzeyindeki faaliyetleri, giderek *praetor* genel valiliklerinin taşra teşkilatı düzeyinde yürütülür hale geldi. İraklios'un döneminde sikke üretimi merkezileştirildi –geri kalanlar kapatılırken, Ravenna, Kartaca, İskenderiye ve Konstantinopolis'tekiler işlevlerini sürdürdü. Aynı dönemde ve bunu izleyen yaklaşık 20 yıl boyunca *sacrae largitiones* ayrı bir bölüm olarak ortadan kalktı. Öte yandan Doğu'nun *Praetor* Genel Valiliği parçalandı. İmparatorluk Balkanlar'ın çoğunda denetimi kaybettiğinde, Illyricum'un *Praetor* Genel Valiliği yok oldu ve bunların her alt bölü-

* (Lat.) Kont diye çevrilebilecek bir unvan –ç.n.

mü bağımsız bir daireye dönüştü, bunlar genellikle kendi *logothetis*'inin ya da doğrudan imparatorun altında yer alan saymanın ve çoğu zaman *sakellarios*'tan oluşan yüksek bir saray memurunun idaresi altındaydı.

Sakellarios'un saray halkının finansmanından sorumlu müfettiş olarak oynadığı rol ne tür değişikliklerin meydana geldiğini aydınlatmaya yarar. İmparatorla ve saray halkıyla yakın ilişkisi, bir merkezileşme sürecinin gerçekleşmekte olduğunu ve imparatorların bu süreçte çok daha faal bir yönetici rol oynadıklarını gösterir –imparatorluğun 640'lardan sonraki yıllarda içine düştüğü mali ve siyasi bunalımın bir yansımasıdır bu.

Kentler ve Kentsel Hayat

Kent –*polis* ya da *civitas*– imparatorluk ile idaresinin sosyal ve iktisadi yapısında merkezi bir rol oynuyordu. Kentler, pazarların değiş tokuş merkezi olabildiği gibi yerel tarımsal faaliyetlerin, zaman zaman küçük çaplı mal üretiminin de merkezi ya da limanların söz konusu olduğu yerde uzun mesafeli ticaretin başlıca odak noktası olabiliyordu. Bazıları bütün bu rolleri yerine getirebiliyordu, diğerleri yalnızca devlet tarafından kendi mali amaçları için yaratılan idari merkezler olarak kaldı. Kentler aynı zamanda kendi arazileri olan özerk bölgelerdi ve vergilerin devlete aktarımından sorumluydu. Roma devleti, böyle kentlerin var olmadığı yerlerde, onları bazen *ab initio* [sıfırdan], bazen de önceden var olan yerleşimleri dönüştürerek ve onlara bir *civitas*'ın kurumsal yapısını ve tüzel kimliğini bağışlayarak yarattı. Kasaba ve kentlerin büyük çoğunluğu, yerel pazarları ve sınai işlevleri, ayrıca kentsel halkın beslendiği yiyecek maddeleri için zirai hinterlantlarına bağımlıydı.

İmparatorluk geliştikçe kentlerin rolü değişti, öyle ki 3. ve 4. yüzyıl döneminde klasik Roma kentinin görünüşü de değişikliğe uğramıştı. Değişikliklere gelince, bunlar karmaşıktı ve üretken nüfusun ürün fazlasının dağılımı konusunda devlet, kentler ve özel toprak sahipleri arasında giderek artan gerginlikleri yansıtıyordu. Kentler, beledi bağımsızlıkları ile devletin talepleri arasındaki çelişkilerden kurtulmayı beceremedi. Varlıklı kentsel toprak sahiplerinin kazanılmış hakları, resmi daha da karmaşık kılıyordu. Birçok *curiales*'in –*curia* (kent meclisi) üyeleri– 7. yüzyılın ilk yarısına kadar doğuda hem devlete, hem kente karşı yükümlülüklerine saygı göstermeyi sürdürdüklerine dair kanıt olmakla birlikte, birçoğunun 4. yüzyılın sonuna gelindiğinde bunu yapmadıkları ya da yapamadıkları açıktır. Başlıca toprak sahipleri ve ileri gelen yurttaşlar olan bu *curiales* hem kentlerinin bakımı için gönüllü taahhüt altına giriyor, hem devletin talep ettiği yerel gelirlerin vergi matrahının belirlenmesi, toplanması ve devlete iletilmesi konusunda sorumluk alıyorlardı. Ama birçokları, onları böyle görevlerden azat eden senatör statüsünü elde etmeyi becerdiler, başka bir deyişle ya Roma, ya da Konstantinopolis'in *curia* üyeleri haline geldiler. Yük giderek daha az varlıklı ve

İtalya Genel Valiliği
1 Alpes Cottiae
2 Aemilia
3 Venetia
4 Liguria
5 Flaminia
6 Tuscia et Umbria
7 Picenum
8 Samnium
9 Campania
10 Apulia et Calabria
11 Lucania et Bruttium
12 Sicilia

Afrika Genel Valiliği
13 Corsica
14 Sardinia
15 Numidia
16 Zeugitania
17 Byzacena
18 Tripolitania

Oriens Genel Valiliği
19 Libya Pentapolis
20 Libya Inferior
21 Arcadia
22 Thebais Inferior
23 Augustamnica II
24 Aegyptus I ve II
25 Augustamnica
26 Palaestina III
27 Palaestina I
28 Arabia
29 Palaestina II
30 Phoenice
31 Theodorias
32 Cyprus (*quaestura exercitus* içinde)
33 Phoenice Libanensis
34 Syria II
35 Syria I
36 Euphratensis
37 Ossrhoene
38 Mesopotamia
39 Armenia III
40 Armenia IV
41 Armenia I
42 Armenia II
43 Helenopontus
44 Cappadocia I
45 Cilicia II
46 Cilicia I
47 Cappadocia II
48 Lycaonia
49 Isauria
50 Pamphylia
51 Pisidia
52 Galatia Salutaris
53 Galatia I
54 Paphlagonia
55 Phrygia Salutaris
56 Phrygia Pacatiana
57 Caria (*quaestura exercitus* içinde)
58 Lycia
59 Lydia
60 Bithinia
61 Hellespontus
62 Asia
63 Insulae (*quaestura exercitus* içinde)
64 Creta
65 Europa
66 Bosporus
67 Haemimontus
68 Rhodope
69 Scythia (*quaestura exercitus* içinde)
70 Moesia II (*quaestura exercitus* içinde)
71 Thracia

Illyricum Genel Valiliği
72 Macedonia I
73 Thessalia
74 Achaea
75 Epirus vetus
76 Epirus nova
77 Macedonia II
78 Dacia Mediterranea
79 Dardania
80 Praevalitana
81 Dacia ripensis
82 Moesia I
83 Dalmatia

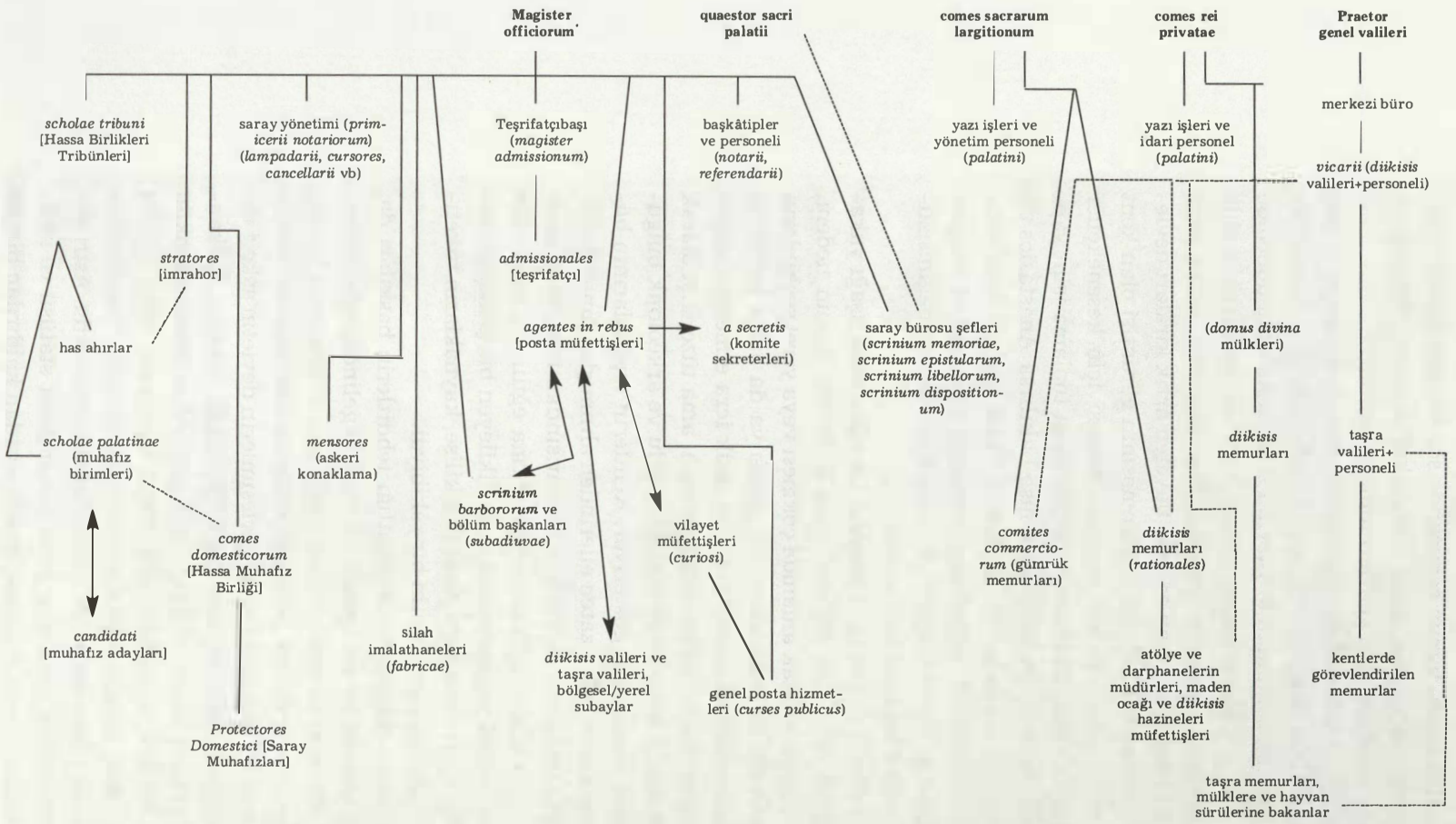
Harita 3.1 İmparatorluk idaresi: İustinianos döneminde genel valilik ve valilikler, y. 565

imtiyazlı olanların sırtına bindi, bunun sonucunda söz konusu kişiler -varlıklılar arasında vergiden kaçınmak, fiziki direniş kadar rüşvet yoluyla da yaygın olduğundan- talep edilen tüm gelirleri toplayamadılar.

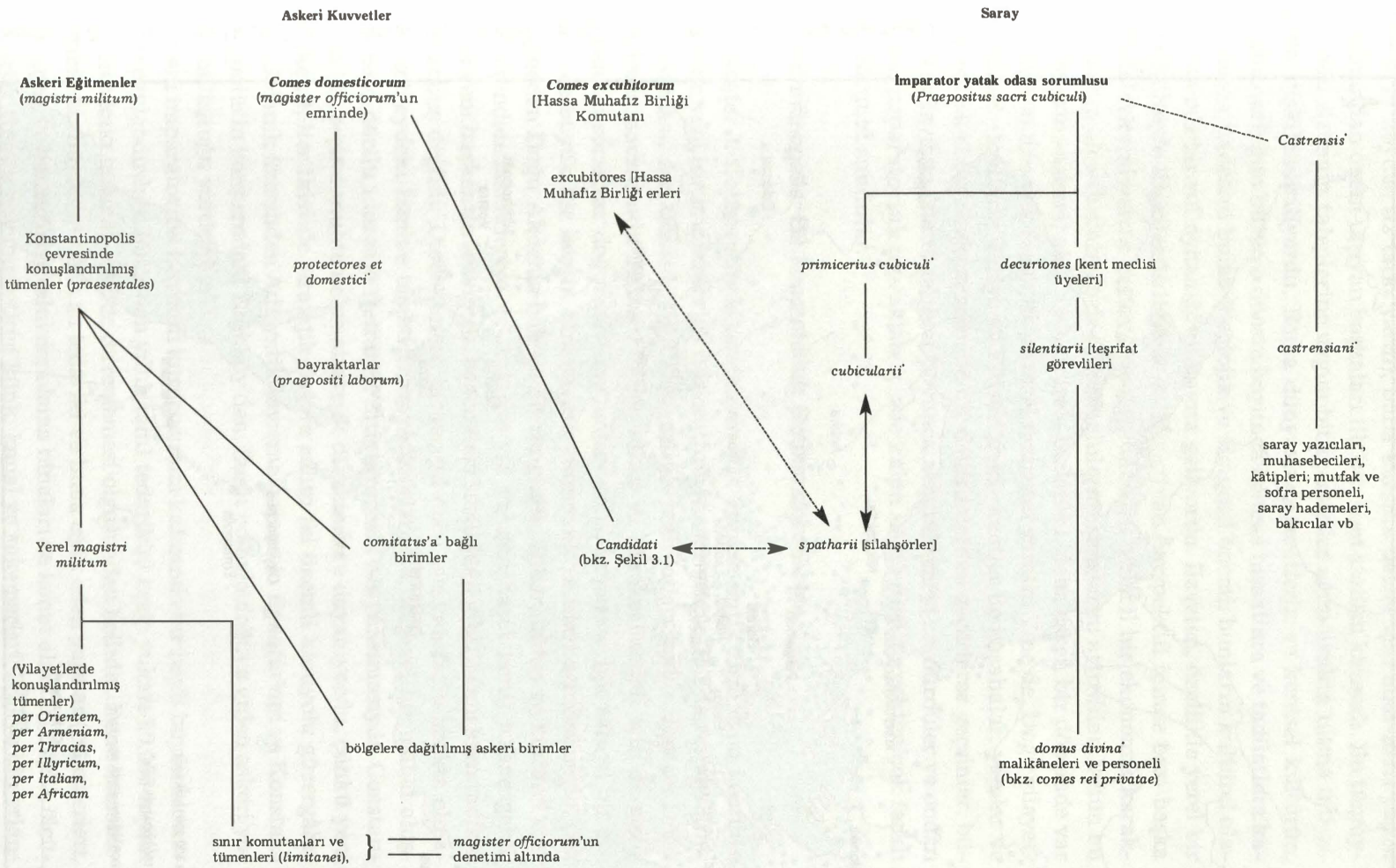
Süreç, toprak sahipliği ve kentselliğin geleneksel gidişatına göre, hem çok karmaşıktı, hem bölgesel olarak ince ayrımlara sahipti. Hükümet, bunun bir sonucu olarak ve 4. yüzyılın sonundan 5. yüzyılın sonuna kadarki dönemde (Batı'da da imparatorluk yok olana kadar, ayrıca Doğu'da), gelirlerinin elde edilmesini sağlama almak için giderek doğrudan müdahale etti. Bunu, kent yöneticilerinin üstüne müfettişler tayin ederek, ilaveten artık kiraları devletin mali gelirinin en azından belli ölçüde sağlanmasının garantisi olan kent arazilerine el koyarak ve sonunda her belediye bölgesi için kesenekçiler (mültezim) atama yoluyla yaptı. *Curiales* hâlâ fiili vergi toplama işini yapmış görünüyorlar, ama mali sorumluluk görünüşe bakılırsa Anastasios'un (491-518) hükümdarlığı sırasında kalkmıştı. Bu mutlaka baskıyı hafifletirken ve kimi doğu vilayetlerinde 6. yüzyılda gerçekleşen kısa kentsel zenginleşme sürecini muhtemelen teşvik ederken, kentlerin geleneksel bağımsızlığını yeniden sağlamaya hiç katkıda bulunmadı.

Tüzel kişi olarak kentlerin durumu, 7. yüzyılın ilk yıllarında, aşağı yukarı 6. yüzyılın ortasından önce olduğundan daha kötüydü. Bunun nedeni, kentsel hayatın herhangi bir mutlak anlamda çökmesi veya yerel seçkinlerin ve toprak sahibi sınıfın elinde daha az servet olması ya da hatta kentlerin değiş tokuş ve üretim merkezleri olarak rollerini artık icra etmemesi değildi. Kentsel çevrede önceki kadar servet dolaşımdaydı, ama tüzel kişi olarak kentler şimdi ona çok sınırlı bir şekilde ulaşabiliyordu ve arkeolojik bulgular epey kentin alanının daraldığını gösteriyor. Kentlerin topraklarının büyük bölümü ve bu toprakların geliri zaten ellerinden alınmıştı. Buna ek olarak yerel zenginler, en azından 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren servetlerini dini yapılara ya da dinle ilgili objelere yatırma eğilimi içindeydiler –böylece yatırımlarda kentsel yapıların bakımını etkileyen bir çöküş yaşandığı kadar, yatırım modelleri de değişti. Özellikle kilise, kaynakların tüketimi açısından, 4. yüzyıldan bu yana kentin bir rakibiydi.

Savaş hali ihtiyaçları ve düşmanların yarattığı tehditlerin baskıları da, kentin yüzünün değişmesinde bir rol oynadı –5. yüzyıla gelindiğinde kentsel merkezlerin çoğunun sur ve savunma burçları vardı, bunlar kentlerin karakterini ve kaynaklarını harcayabilme yollarını daha da dönüştürdü. Farklı yerleşim tipleri arasında değişen ilişki ve bu yerleşimlerin devletin askeri ihtiyaçları ve kendi bölgeleri bakımından gerçekleştirdiği işlevler, Balkanlar'da 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar ve İtalya'da 6. yüzyıldan itibaren tahkim edilmiş yeni kentsel merkez tiplerinin gelişmesini kamçıladı (bkz. Harita 2.5). Hükümet kendi idari amaçları için kentlerin dağılımını "rasyonalize edici" bir politika izlediğinden, devlet de önemli bir rol oynuyordu. Aşırı yoğun işgal edilmiş bölgelerdeki kasabalar kimi zaman kent statüsü ve imtiyazlarından yoksun bırakılıyordu (bu süreç içinde ortadan kaldırılan birçok

Şekil 3.1 İmparatorluk sivil ve mali idaresi, y. 560

Şekil 3.2 İmparatorluk askeri ve saray idaresi, y. 560

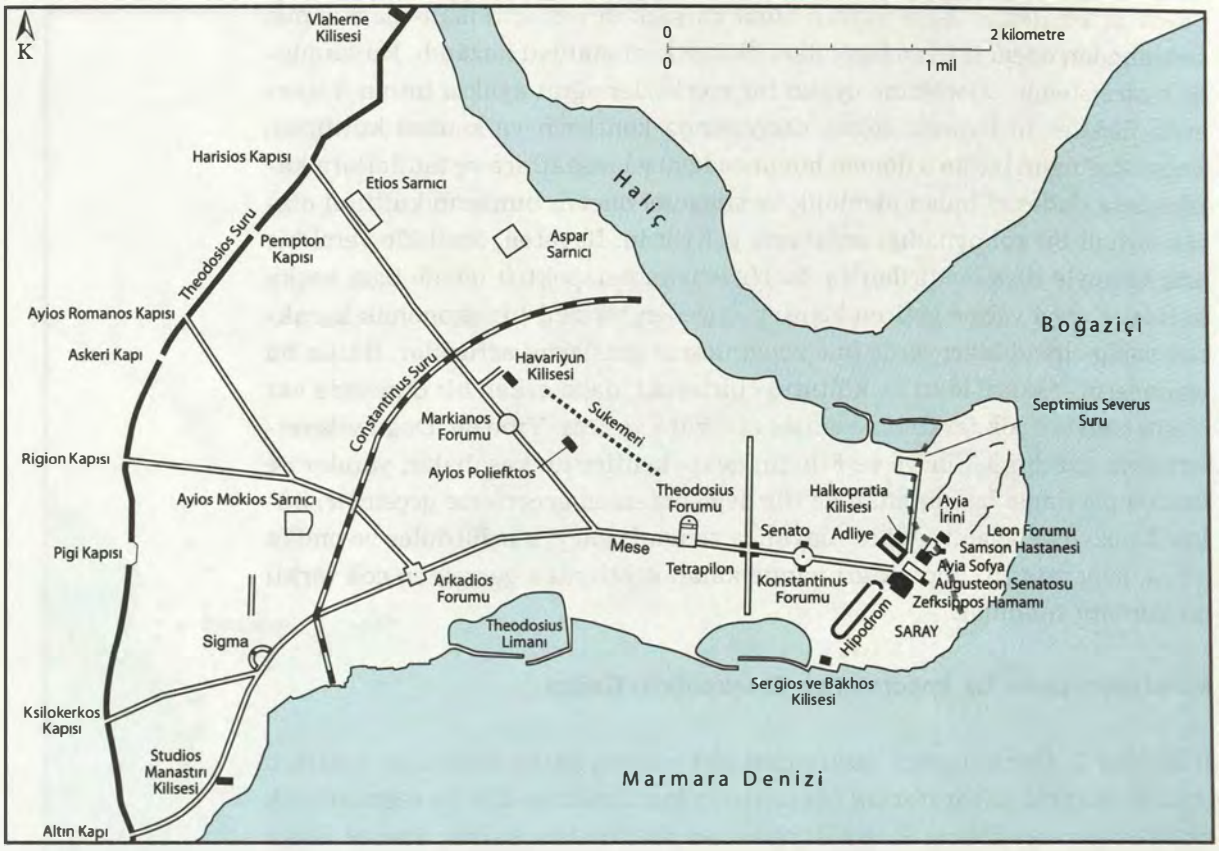
Harita 3.2 5. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu kentleri (Jones, *Later Roman Empire* adlı eserinden.)

"kent"in köyden az farkı vardı); buna karşılık devlet için mali-idari yapısı bakımından önem taşıyan başkaları ilk kez kent statüsü kazandı. Bu tümüyle, mali sistemin taleplerine uygun bir merkezler ağını ayakta tutma ihtiyacıyla ilişkilendiriliyordu. Roma dünyasında kentlerin ve kentsel kültürün, imparatorluğun bütün o dönem boyunca kentsel inşaatlara ve tadilatlara katılımında ifadesini bulan ideolojik ve simgesel önemi, bunların kültürel olarak önemli bir rol oynadığı anlamına geliyordu. İlaveten, özellikle yerel bir aziz kültüyle ilişkilendirilen ya da Hıristiyan perspektifi içinde bazı başka kült işlevlerini yerine getiren kentler, önceden birincil bir ekonomik karaktere sahip olmadıkları yerde bile zenginleşme şanslarını artırdılar. Bütün bu eğilimlerin –askeri, idari ve kültürel– birleşimi, daha erken bir dönemde var olmuş olandan çok farklı bir kentsel manzara yarattı. Yine de, Doğu vilayetlerindeki –özellikle Suriye ve Filistin'deki– kentler ile kasabalar, yapılar ve kentsel planlama bakımından ne tür değişimlerden geçerlerse geçsinler, bütün 7. yüzyıl ve İslami fetihler boyunca zenginleşmeyi sürdürdüler ve ondan sonra, imparatorluk toprakları içinde kalan kentlerden gerçekten çok farklı bir görüntü sundular.

Konstantinopolis: Bir İmparatorluk Başkentinin Evrimi

İmparator I. Constantinus tarafından 324 yılında antik Bizantion kentinin yerinde yeni bir imparatorluk başkentinin kurulması ve 330'da resmi olarak kutsanması, son dönem Roma dünyasının politikaları kadar, Ege ve Doğu Akdeniz havzasında malların değiş tokuş ve hareket modeli için de geniş kapsamlı sonuçlar doğurdu. Konstantinopolis, imparatorluk sarayı, bir senato ve büyük bir kentin tüm sosyal, ekonomik ve idari semereleriyle, çok geçmeden Doğu Akdeniz bölgesinin zenginlik, itibar, nüfus ve kültürel etki bakımından İskenderiye ve Antakya'yla yarışan başat kenti haline geldi. Ama yeni başkentin kuruluşu, bazen ileri sürüldüğü gibi, gelenekten radikal bir kopuş değildi: Diocletianus, birkaç yıl önce sarayını fazla uzakta olmayan güneydeki İzmit'e taşımıştı; imparatorlar için bölgesel bir mahal oluşturmak, dörtlü idarenin (tetrarhi) ihtiyaçlarının bir yansımasıydı. Constantinus'un seçimi muhtemelen stratejik düşüncelere dayanıyordu, çünkü yeni başkenti, her ikisi de stratejik değere sahip iki önemli karayolu güzergâhının: Selanik üzerinden Adriyatik kıyısına geçen *via Egnatia*'nın ve Konstantinopolis'in karşısındaki Kadıköy'den, İzmit yoluyla doğuya giden askeri yolun buluştuğu yerdeydi.

Yeni imparatorluk kentinin kurucusunun kafasında bir hayli büyük bir nüfusu canlandırdığı, Mısır'dan yıllık tahıl tedarikini aşağı yukarı 80.000 kişilik bir istihkakı bulacak şekilde düzenlemesi olgusundan bellidir. Bunu kesinlikle hızlı bir büyüme izledi, su tedariki ve buna eşlik eden yapılar (sukemerleri, sarnıçlar ve benzerleri), tahıl depolama binaları ve konut alanları büyük ölçüde arttı. Kentin suyunu getiren künk, kanal ve sukemerleri Trakya hinterlan-

Harita 3.3 Konstantinopolis: Bir imparatorluk başkentinin evrimi

dının içlerine kadar yaklaşık 150 km uzanıyordu ve izleri hâlâ tam olarak bulunmuş değil. Özgün kentin güneydoğu köşesine yerleştirilen bir saray kompleksinin inşasıyla ve buna eşlik eden büyük bir hipodrom ve geniş bir kentsel alanı kuşatan yeni bir kent suruyla, imparatorluk merkezi kurulmuş oldu. Ana arter, (195-196'da vuku bulan iç savaştan sonra kentin bazı kısımların yeniden inşa eden) İmparator Septimius Severus döneminde yapılan sütunlu bir güzergâhtaki saraydan başlıyor ve dairesel Constantinus Forumu üzerinden kenti boydan boya geçerek, Constantinus'un yeni kara surunun güney kesiminde kente muzafferane bir giriş oluşturan Altın Kapı'ya ulaşıyordu. Sonra gelen imparatorlar, sözgelimi stoa'lar [revaklı yapılar], sütunlu sokaklar, hamamlar ve diğer kamusal konforlar dahil, kenti kendi anıtlarıyla süslediler. 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadarki dönemde 40 kadar halka açık hamam inşa edilmişti, bunların suyu, çoğu açık hava yapısı olan bir dizi geniş sarnıçla tedarik ediliyordu. Etios Sarnıcı en büyüklerinden biriydi ve 160.000 m3 kadar su alabiliyordu. Aynı şekilde imparatorlara ya da özel kişilere ait kâşanelerin sayısı da çoğaldı, öyle ki 5. yüzyılın başında, Büyük Saray'ın kendisine ilaveler yapılmaya ve saray muazzam karmaşık bir yapılar labirenti halinde büyümeye devam ederken, değişik boyut ve işlevlerde en az beş imparatorluk sarayı vardı.

Gerçi Constantinus yalnızca üç kilise yapmış görünse de (kentin başkilisesi işlevini gören Aya İrini ve yerel azizlere ithaf edilen iki kilise, Aziz Akakios ve Aziz Mokios), kent sonraki yıllarda kiliseleriyle ünlendi. Ama 420'lere gelindiğinde 14 kadar kilise vardı ve izleyen yüzyılda sayıları çoğaldı. Daha sonra gelen imparatorlar kentin dindışı süslemesine ilavede bulundukları gibi kiliselerin sayısını da artırdılar ve bunların en ünlüsü olan Kutsal Bilgelik Kilisesi yani Agia Sofia 6. yüzyılın ortasında (bir ayaklanmada tahrip edilen aynı adlı kilisenin yerinde) İustinianos tarafından inşa edildi.

Septimius Severus tarafından yıkılan savunma surları 3. yüzyılın sonunda yeniden inşa edilmişti. Constantinus daha batıda, özgün kentin iki katı büyüklükte bir alanı çevreleyen yeni bir sura başladı. Sur, ardılı II. Constantius'un döneminde tamamlandı, ama denizden herhangi bir önemli tehdit beklenmediği için o tarafta bir savunma duvarı inşa edilmedi. 370'ler ve sonrasındaki Got tehlikesi, kentin Trakya'nın ötesinden yapılan akınlara giderek açık hale gelmesi, kent nüfusunun hızla artması ve imparatorluk hükümetinin ihtiyaçları bu durumu değiştirdi. II. Theodosios'un saltanatı sırasında Vali Anthemios kent içinde daha fazla toprağı surla kuşattı ve bugün görülebilen, muazzam, üç kademeli ve hendekli, Marmara Denizi'nden Haliç'e kadar yaklaşık 6 km boyunca uzanan kara surlarını inşa etti. Kara surlarına 412-13'te başlanırken, deniz surlarına 430'ların sonuna kadar başlanmadı, ama sonraki yüzyıllarda bu surların değeri anlaşıldı.

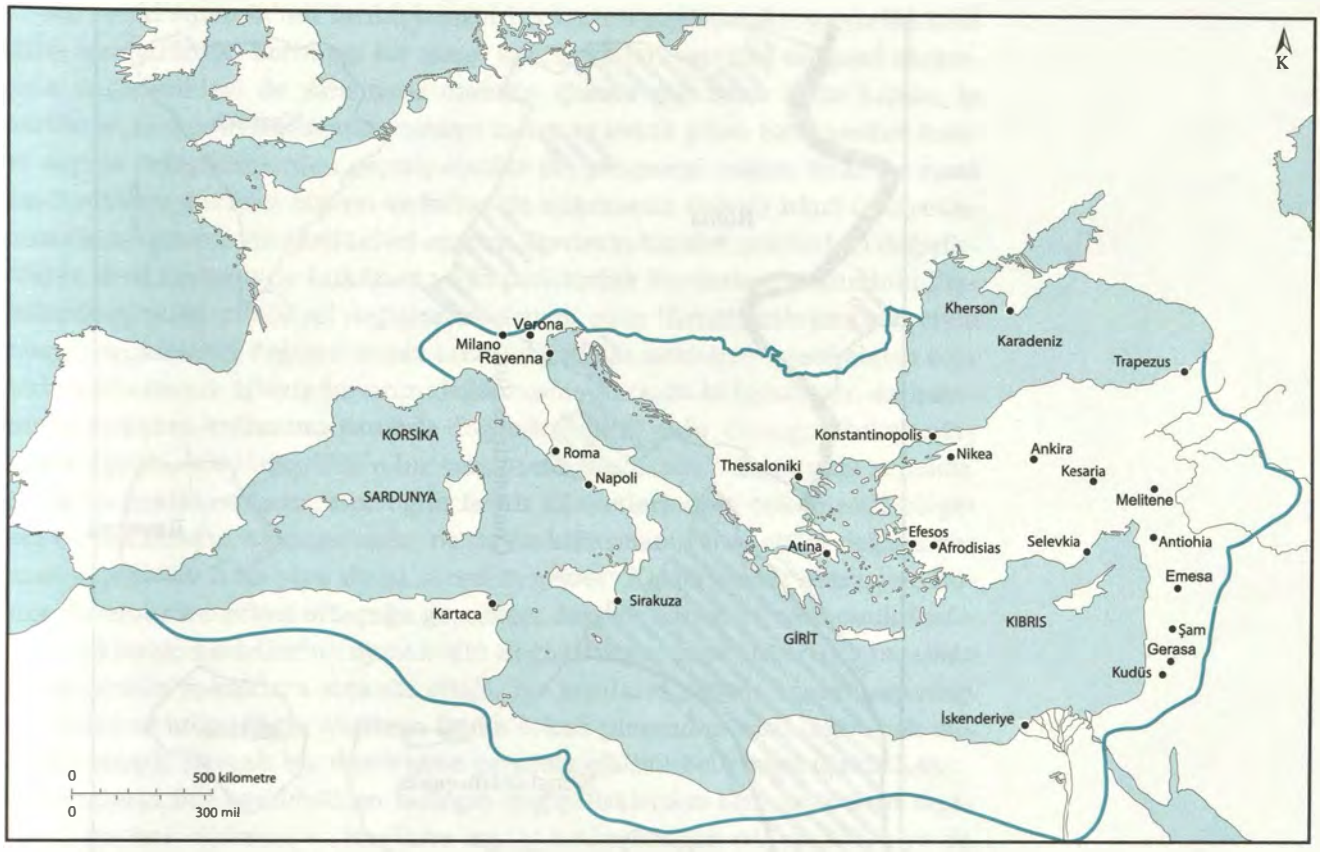
Konstantinopolis'in alanının hızlı genişlemesi, imparatorluğun bunalım geçirdiği 7. yüzyılın ortasından 8. yüzyılın sonuna kadarki dönemde durakladı. Ama kentte 9. yüzyılın başından itibaren bir kez daha hem nüfus, hem inşaat faaliyeti artmaya başladı. Toplam nüfus 530'larda 500.000'i bulmuş olabilir (kimi tahminler daha da yüksektir). Nüfus, 540'lardaki büyük bir veba salgınının ve bütün o dönem boyunca 750'lere kadar süren bir yöresel salgının ve 740'ların sonunda başka bir büyük veba salgınıyla doruğa çıkan belaların ardından, 8. yüzyılın ortasında 30-40.000'e kadar düşmüş olabilir (bununla birlikte bütün bu rakamlar tartışmalıdır). Ondan sonra, 11. yüzyılın sonunda ve 12. yüzyılda 6. yüzyıl başındaki düzeylerine erişene kadar, yeniden yavaş yavaş arttı. Kent birçok kuşatma gördü –626'daki Avar-Slav kuşatmasına karşı başarılı direniş, 674-78 ve 717-18'deki Arap kuşatmaları, 10. yüzyıl başındaki Bulgar ve 11. ile 12. yüzyıllarda denizden gelen Rus çapulcuların saldırıları, kentin savunma sisteminin etkililiğini kanıtladı. Kent 1204'te ihanet sonucu, görünürde Müslüman Mısır'a saldırı için yolda olan Dördüncü Haçlı Seferi kuvvetlerinin eline geçti ve bunu izleyen yağmalamada, böyle olaylara eşlik eden bina yakma ve diğer tahrip şekilleri kadar, çok büyük sayıda anıtın yerinden taşındığına ya da yok edildiğine tanık olundu. 1261'de Bizanslılar tarafından yeniden alınan kent, imparatorluğun kente ve yanı başındaki hinterlandına hapis olduğu 14. yüzyılın sonuyla 15. yüzyıllara kadar imparatorluğun elinde kaldı, Mayıs 1453'te iki aylık bir kuşatmadan sonra II. Mehmed'in komutası altındaki Osmanlı ordusunca fethedildi.

Yapı üslupları ve modası, başka herhangi bir yapılaşmış çevreyi etkilediği gibi Konstantinopolis'i de etkiledi ve kentin imparatorluk tarihinin uzunluğu göz önünde tutulursa, bu bakımdan bir dizi değişikliği görmek şaşırtıcı değil. En belirgin değişiklik şuydu: İmparatorlar ve imparatorluk ailesi ile saray mensupları servetlerini kiliselere, saraylara ve birçoğu cömert toprak ya da mülk bağışlarıyla desteklenen hayırsever kurumlara yatırdıkça, imparatorluğun inşa ettiği dindışı yapılar azaldı. I. Vasilios'un 867-86 arasındaki dönemde 30'un üzerinde kiliseyi yeniden inşa ettiği ya da onardığı varsayılır. İmparatorluk seçkinlerinin birçok mensubu 11. ve 12. yüzyıllarda kentte manastır ya da hayırsever kurumların inşası için fonlar bağışladılar; bu yapılardan bazıları, örneğin imparatorlar tarafından inşa edilip bağışlanan ve söylendiğine göre gezmesi bir günü alan büyük Aziz Pavlos Yetimhanesi uçsuz bucaksızdı. Ama kent böyle binalar kadar, ikamete ayrılmış semtleri, zenginlerin kâşanelerini, çok büyük sayıda ticaret ve zanaat, mal üretimi ve satışı için gerekli yerleri, üstü kapalı ve açık pazaryerlerini, ilaveten imparatorluk silah atölyelerini, hem askeri, hem sivil amaçlı dok ve limanları içeriyordu. Kent 8. yüzyılda, görünüşe bakılırsa bir tek ticari limanın işlediği en alt noktadan, 12. yüzyılda dört limanı ve kentte ticari haklara sahip olan çeşitli tüccar toplulukları için Haliç kıyılarında çok sayıda iskelesi olmakla övünebilecek duruma gelmişti. Sonraki yıllarda 365 kilisesi olduğuna inanıldı, kesinlikle bir abartmaydı bu, ama kentin imajını ve itibarını gösteriyordu.

Kent yıl boyunca imparatorluğun törensel olaylarına sahne oluyordu ve bunların birçoğu kent çapında düzenleniyordu. Kentin valisi, herhangi bir tören güzergâhı üstünde bulunan münferit evlere, örneğin değerli kumaşlar ve duvar halıları asarak törene katkıda bulunmalarını emredecek otoriteye sahipti; imparatorları onurlandırmak için güzel kokular saçılan sokaklar ayrıca süslenirdi. Tören alayları genellikle dini karakterliydi ve kilisenin ana yortularıyla belirleniyordu, ama askeri geçitler, zafer alayları ve esirler ile ganimetlerin geçirildiği alaylar da yaygındı. Değişik gözde güzergâhlar vardı, ama en önemlisi imparatorluk sarayı ve Agia Sofia'dan çıkan ya da buralarda son bulan, Mese'ye ya da önemli bir paralel sokak boyunca Altın Kapı'ya gidendi.

Son Dönem Roma Kentlerinin Evrimi

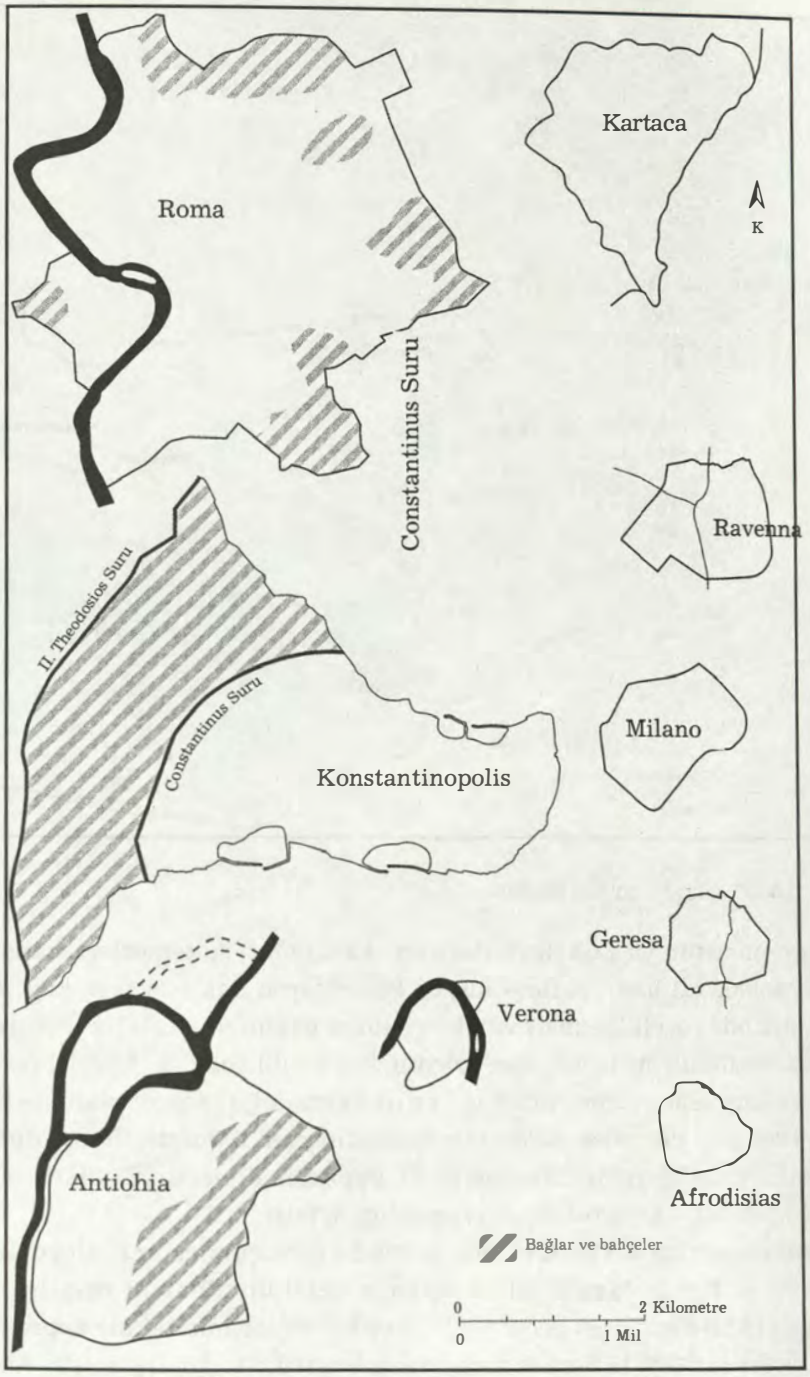
Roma'nın üç yüzyılı aşan son döneminde kentsel hayatta görülen dönüşümler arkeolojik belgelerde iyi kanıtlanmıştır. Bunlar, kentlerin, klasik yapılarından bilinen birçok özelliği ihmal nedeniyle kaybetmeleri konusunda neredeyse uluslararası bir eğilim olduğunu gösterir. Önemli kamu yapıları onarıma muhtaç hale gelir, su tedarik sistemleri sık sık kendi kaderine bırakılır (nüfusta bir düşüş olduğunu akla getirir bu), çöpler terk edilmiş binalara atılır, ana arterlerin üstüne inşaat yapılır ve örnekler böyle sürüp gider.

Harita 3.4 6. yüzyılın başlıca kentleri

Kamu yapılarının ya da kolaylıklarının –hamamlar, sukemerleri, kanalizasyonlar, sokak satıhları, surlar– kuşku götürmeyen bakımsızlığı, kentsel yaşama tarzında, özellikle mali ve idari açıdan önemli bir nitelik değişimi olduğunu düşündürür. Daha önce gördüğümüz gibi (bkz. s. 65-71), nedenler çoktu ve karmaşıktı, ama "ortaçağ" ya da "Ortadoğu" sokak planı ile kamusal ve özel alan düzenlemesi olarak düşünülegelen olgunun, Roma dünyasının kentlerinde İslami fetihlerden ya da geç antik dönemin 7. yüzyıldaki sonundan çok daha önce belirmeye başladığı açıktır.

Kazılardan çıkarılmış çok sayıda örnek bu dönüşümleri resimleyebilir. İyi bir örnek II. Syria Vilayeti'ndeki Apamia kentidir. Kent 5. yüzyılın ikinci yarısında ciddi depremler geçirmiş, 526 ve 528 yıllarında tekrar depreme uğramış, ardından 573'te Persler tarafından kuşatılıp yağmalanmıştı. Ama arkeolojik bulgular, artan yoksullaşma sürecinin, zaman zaman imparatorların ve bazı özel kişilerin bağışlarıyla hafifletilerek çok daha tedricen ilerlediğini örnekliyor. Sözgelimi 573'ten sonra *agora* terk edilmişti ve yeniden inşa ölçüsü, daha önceki felaketlerden sonra yapılanlardan çok daha sınırlıydı. Kentin daha büyük evlerinin işlevsel olarak altbölümlere ayrılmasıyla ve kentte sürdürülen faaliyetlerin kırsallaşmasıyla göze çarpan büyük bir

Şekil 3.3 Doğu Roma İmparatorluğu'nda surlu kentlerin kıyaslamalı büyüklükleri, 5.-7. yüzyıllar

dönüşüm, yaklaşık 625 ile 650 arasında gerçekleşti. Asi Irmağı üzerindeki Antiohia 540'taki Pers yağmasıyla daha da kötüleşerek benzer değişikliklerden geçti ve başka birçok kentte yukarıda tasvir edilen türden işlevsel dönüşümler görülür.

Ne var ki Apamia'nın tarihi, benzer bir kaderi paylaşan bir ya da iki kent gibi, kentçilikteki herhangi bir genel eğilim kadar, yerel ve bölgesel ekonomik değişiklikleri de yansıtıyor olabilir. Çünkü çok daha fazla kentin, iç strüktür, mekânın kullanımı, mimari üslup ve sokak planı bakımından hatırı sayılır değişikliklerden geçmiş olsalar da, gelişmeyi, yoğun ticari ve sınai faaliyetlerin merkezi olmayı ve kilise ile hükümetin önemli idari faaliyetlerini desteklemeyi sürdürdükleri açıktır. Devletin hareket şeklindeki değişiklikler, sivil seçkinlerle hükümet ve imparatorluk kurumları arasındaki ilişkilerde görülen niteliksel değişimler, devam eden Hıristiyanlaşma süreciyle sosyal seçkinlerin değişen hayat tarzı ve yatırım modelleri kasabaların sosyal ve ekonomik işleyiş tarzının değişmesine katkıda bulundu. Bu da kentlerde mekânın kullanımı üstünde doğrudan etkili oldu. Örneğin, sokak planıyla ilgili bu tür değişikliğin bir versiyonu, bir "model" formunda sunuldu. Ama bu model ne imparatorluğun farklı vilayetlerindeki çok önemli bölgesel çeşitlemelerin hakkını verir, ne de farklılaşmanın ima ettiği değişik zaman ölçeğinin. Ama yine de şu süreci örnekler: Klasik sokak planı, geç Roma döneminden erken ortaçağa geçerken, değişen sosyal ve ekonomik faaliyet ile kimlik modellerine uymak için değiştirilmiş; dükkânlar ile zanaatkâr atölyelerinin sokaklara tecavüz ettiği, bu yapıların üstüne inşaat yapıldığı ve bunların bölündüğü, alışılmış Roma sokak planından uzaklaşan, çok daha karmaşık, parçalı bir düzenleme yaratma eğilimi belirmişti (Şekil 3.4).

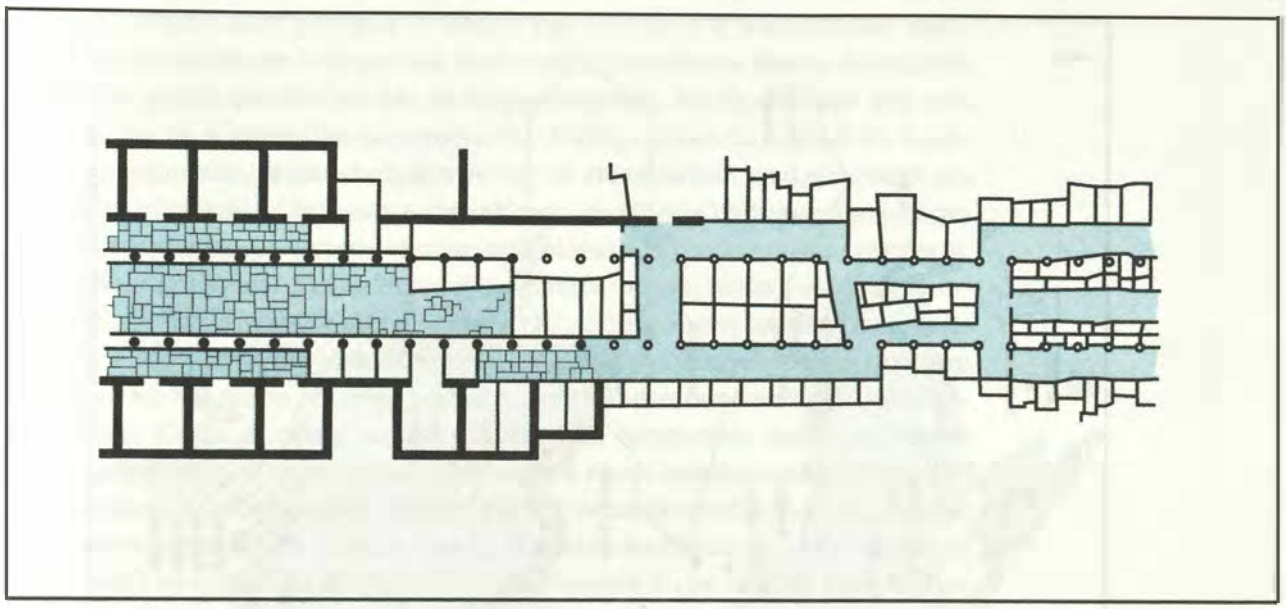
Kentlerin bünyesindeki en belirgin değişikliklerden biri, putperest tapınakların terk edilmesi ve bunların inşaat malzemesinin sık sık kilise ya da ilgili Hıristiyan yapılarının inşası için yeniden kullanılmasıydı. Bu çoğu zaman çok dikkatli yapılıyor, hatta sökülen taş blokları numaralanıyordu. İmparatorluğun doğu vilayetlerinde 5. ve 6. yüzyıllarda muazzam miktarda kilise binasının inşa edildiği görüldü, sözgelimi (Anadolu'nun güney kıyısındaki) Anamur gibi küçük kasabalara 200 yıldan daha kısa bir dönemde sur içinde ve dışında dokuz kilise vakfedildi. Bu tür faaliyetler hem seçkinlerin yeni yatırım modellerini, hem –aynı ölçüde önemli olarak– yerel piskopos ve kilisenin, başlıca bir kurumsal arazi sahibi sıfatıyla kentlerde giderek artan önemini yansıtıyordu. Değişim modeli kentten kente farklılık gösterir. 3. ya da 4. yüzyıllarda onarıma muhtaç hale düşen hamamlar bazen onarılıp kullanıma sokuluyordu. Tiyatrolar, her ne kadar kilisenin onayladığı işlevlerle donatılsa da, çoğu zaman kullanımda kaldı. *Gymnasia* ve bununla ilgili *Stadia* gibi yapılar bazen korunuyor, ama aynı sıklıkta, başka bir binanın parçası haline getiriliyor ya da üstüne inşaat yapılıyor ve atölye ya da konut yapılarına dönüştürülüyor, ara sıra küçük kiliseler içerecek şekilde yeniden inşa da ediliyordu. Agora gibi büyük kamusal mekânlar sık sık (Hıristiyanlık bağlamı içinde zaten agoranın çeşitli topluluk işlevlerini üstlenir hale gelmiş olan) kiliselere ya da dükkânlara, atölyelere, çömlekçi ocakları ya da evlere, ilaveten kimi zaman çöplüklere temel oluyordu. Aynı zamanda, özel kişiler için olduğu kadar yüksek kilise ya da hükümet görevlileri için de 6. yüzyılın

içlerine kadar, özellikle banliyölerde, çoğu kez bir hayli büyük müştemilatları, anıtsal sütunlu girişleri (portik), iç avluları, yemek salonları ve idari mekânları, aynı zamanda bağlantılı kiliseleri olan geniş özel ikametgâhlar yapılmaya devam edildi. Ama yapılış şekli ve plan değişiyordu: Geleneksel sütunlu (peristil) Roma evinin yerini birden çok katlı ve bazı önemli kabul salonlarının ikinci katta olduğu binalar almaya başladı.

Bu eğilimlerin çoğu bütün Roma dünyasında, Doğu ve Batı'da ortaktır. Birçok büyük ve çok sayıda küçük kasabaya 6. yüzyıla kadar ve kimi durumlarda, özellikle Suriye ve komşu bölgelerde bunun da ötesinde, önemli servetler yatırılmıştı, ama bu yatırımların şekli, kentlere önceki klasik Romalı örneklerinden çok farklı bir fiziki görünüş veren yeni sosyal, idari ve kültürel öncelikleri yansıtıyordu. Kimi temel farklar, 6. yüzyılda hepsi de imparatorların buyruğuyla inşa edilen birkaç yeni kentin formunda açıkça gösterilmişti. Bu kentlerin karakteristik özellikleri küçük, tahkim edilmiş, imparatorluğa özgü ve Hıristiyan olarak özetlendi. İmparatorluğun sivil ve askeri yapılanmalarında rol oynayan birçok eski taşra kenti de, 4. yüzyılın sonunda ve 5. yüzyılda Balkanlar'da, biraz daha sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun daha korunmasız kısımlarında, bu modele uymak için değişti. Bunların Anadolu'da tipik orta dönem Bizans *kastron*'una [kale] dönüşmesini takip etmek zor değildir. Ama kentsel gelişmenin ondan sonra izleyeceği yol, aynı zamanda söz konusu bölgelerin siyasi tarihleriyle belirlenir. Bu bölgeler daha önce anlatılan gelişmeler açısından son dönem Roma İmparatorluğu'nun ortak mirasını paylaşırken, 7. yüzyıldan sonra imparatorluğun elinde kalan topraklardaki kasabaların kaderi, örneğin İslam topraklarında kalan kasaba ve kentlerinkinden çok farklıydı. Doğu Roma'nın yani Bizans İmparatorluğu'nun 7. ve 8. yüzyıllardaki etrafı kuşatılmış ve yoksullaşmış durumunun bir yansımasıydı bu.

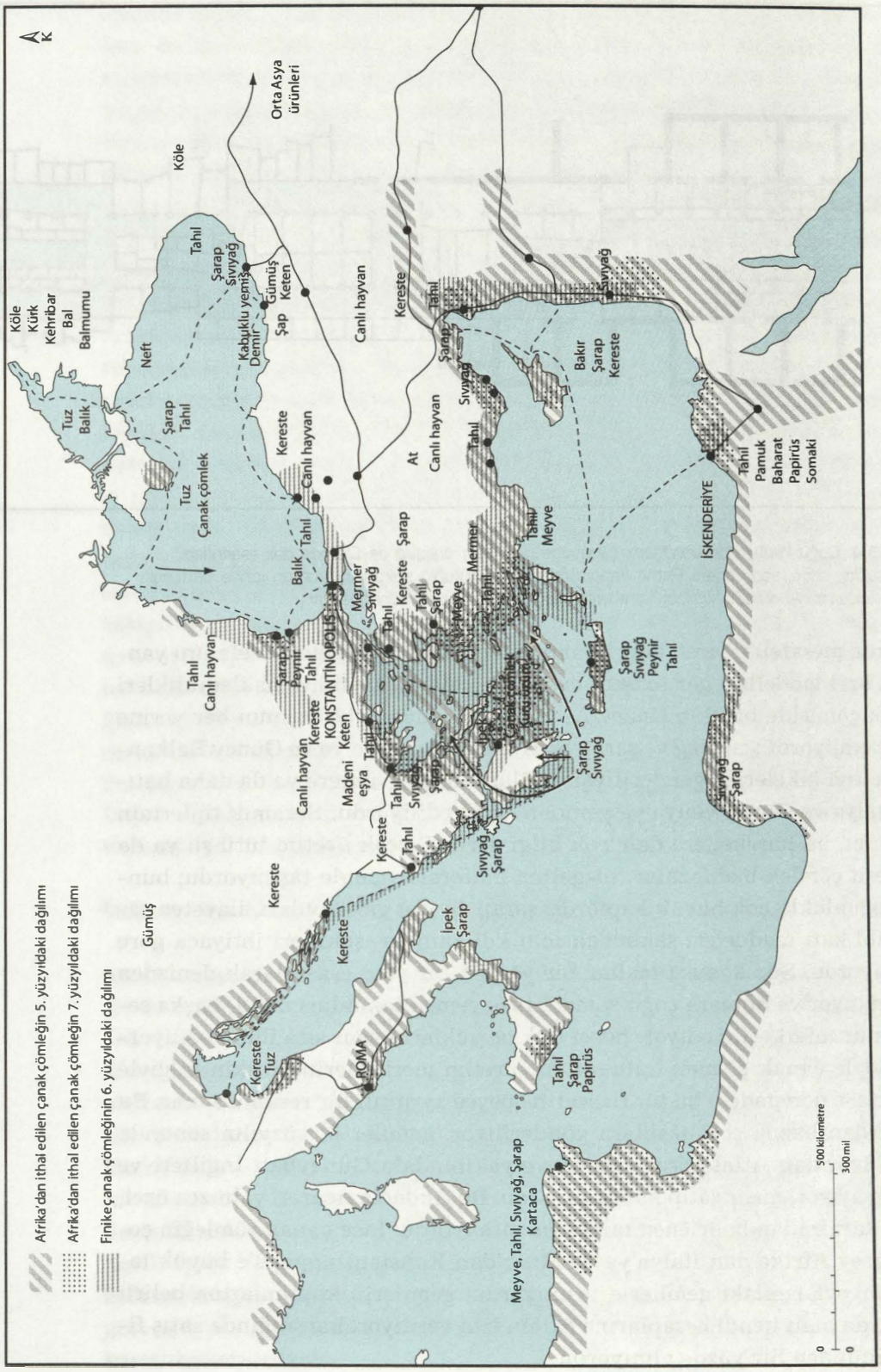
İktisadi Hayat: Üretim, Ticaret ve Malların Dolaşımı

Roma dünyasında çeşitli bakımlardan iki "ekonomi" vardı. Bir yanda devlet ile hükümetin ekonomisi vardı: Bu ekonomi üreticiler, vergilendirme ve –böylece ordu, saray, hükümet ve sivil idareye aktarılan– kaynakların yeniden dağıtımı arasında oldukça dürüst bir ilişkiyi temsil ediyordu. Hükümetin darphaneleri aracılığıyla bastığı sikkeler bu sistemin düzgün işlemesini kolaylaştırıyordu. Diğer yanda sıradan toplumun "ekonomi"si vardı: Kırsal kesimi kente, kenti kırsal kesime bağlayan, birbiriyle kesişen geniş bir faaliyet ve kaynak havuzları şebekesiydi bu; bu faaliyet havuzunda devletin sikkeleri emiliyor ve devletin mali sistemindekilerden tümüyle farklı işlem ve takas modellerine göre dolaşıma sokuluyordu. Her ikisi de birbiriyle ilgili, ama her ikisi de birçok bakımdan özerkti, değişik ilkelere göre işliyor, önemli bağlam ve koşul değişikliklerine çok farklı şekillerde karşılık veriyordu.

Şekil 3.4 Doğu kentlerinde dönüşüm. (Sauvaget, *Le plan antique de Damas* adlı eserinden.) Plan soldan sağa, son dönem Roma İmparatorluğu'nun sütunlu sokağının zaman içinde ortaçağın dar sokaklarına ve dükkân/zanaat semtlerine doğru değişme sürecini gösterir.

Uzun mesafeli ticaret, belirli malların üretildiği bölgelerin refahını yansıtan özel modelleri göz önüne seriyordu. Sıvıyağ ve tahıl, nakledildikleri çanak çömlekle birlikte Kuzey Afrika'dan Akdeniz dünyasının her yerine ihraç ediliyordu; sıvıyağ ve şarap Suriye'den Batı Ege'ye ve Güney Balkanlar'ın kıyı ülkelerine gönderiliyor, oralardan iç kesimlere ya da daha batıya, İtalya ve Güney Galya'ya yeniden ihraç ediliyordu. Seramik tiplerinin dağılımı, bu hareketlere dair çok bilgi verir: Birçok üretim türü şu ya da bu çeşit çömlek mahfazalar, sözgelimi amforalar içinde taşınıyordu; bunlar çoğunlukla çok büyük kaplardı, şarap ve yağ gibi sıvıları, ilaveten tahıl gibi katı maddeleri saklamak için kullanılıyor, şekilleri ihtiyaca göre değişiyordu. Söz konusu mallar bir yerden bir yere esas olarak denizden götürülüyor ve bunlara çoğu zaman, ince yemek takımları dahil, başka seramik ürünleri eşlik ediyor, hepsi dökme yüklerin yanı sıra ihraç ediliyordu. Böyle çanak çömlek buluntuları, üretim merkezlerine ilişkin bilgiyle birlikte, o dönemdeki bu tür ticaretin epeyce ayrıntılı bir resmini sunar. Bu mallardan bazısı çok uzaklara gönderiliyor, gemiler 6. yüzyılın sonunda hâlâ Mısır'dan Atlas Okyanusu'na ve yakınındaki Güneybatı İngiltere'ye yelken açıyor, mısır satıp kalay alıyordu. Bu Akdeniz ticareti yalnızca özel, pazar tarafından belirlenen talebi yansıtmıyordu: İnce çanak çömleğin çoğu Kuzey Afrika'dan İtalya'ya ve Mısır'dan Konstantinopolis'e büyük tahıl konvoylarındaki gemilerle taşınıyordu; gemilerin kaptanlarına belirli miktarda malı kendi hesaplarına satma izni veriliyor, karşılığında satış fiyatı üstünden bir yüzde alınıyordu.

Harita 3.5 Seramiklerin kanıtladığı mal hareketi

Denize erişimi olan yerleşim ve üretim merkezleriyle iç kesimlerdeki kasaba ve köyler arasında belirgin bir fark vardı. Son dönem Roma dünyasının ekonomisi yoğun şekilde yereldi ve bölgeselleşmişti, bu da nüfusun çoğunun tutumlarına ve görünüşüne de yansıyordu: Nakliye masrafları, özellikle karadan yapılanlarınki, imparatorluğun yerleşme modellerinin ve demografik yapısının, yerel olarak elde mevcut kaynakların sınırlarına uyduğu anlamına geliyordu ve burada söz konusu olanlar esas olarak başlıca kentsel merkezlerdi.

Çanak çömlek, son dönem Roma dünyasında üretim, takas ve tüketim modellerini açığa çıkarmada çok önemlidir. Sözgelimi Kuzey Afrika'daki malikâne ve küçük çiftlik üretiminin güçlü bir şekilde piyasaya yönelik doğasını gösteren, bu bölgeden yapılan ithalatın 5. yüzyılın sonuna ve 6. yüzyılın başına kadar Doğu Akdeniz ve Ege bölgelerinin bütününde fazlasıyla temsil edilmiş olmasıdır. Ticaret ve takas, dönemin siyasi sınırlarınca hiçbir şekilde engellenmiş görünmüyor. Kuzey Afrika seramik üretiminde 5. yüzyılın iyice sonuna doğru bir azalma vardı, özellikle amforaların çeşitlerinde ve bazen şekil ve tiplerinin kalitesinde bir azalmaydı bu ve Batı'ya yapılan Doğu ihracatlarının artmasına tekabül ediyordu. Doğu Akdeniz'e Afrika'dan yapılan ince ve kaba çanak çömlek ithalatı 480-90 dolayından itibaren keskin bir şekilde düşer, İustinianos'un 530'larda Vandal Krallığı'nı yok etmesinden sonra sınırlı bir düzelme gösterir. Ege bölgesinde üretilen ve Konstantinopolis'in 4. yüzyılda bir imparatorluk merkezi olarak gelişmesiyle bağlantılı görülen çanak çömlek, oran olarak Afrika çanak çömleğininki düşerken artar; aynı dönemde Ortadoğu'dan, özellikle Suriye ve Kilikya'dan ithal edilen ince çanak çömleğin önemi de artar. Ege'nin kaba çanak çömleği –bilhassa amfora gibi nakliye kapları ve pişirme kapları– 6. yüzyılda Batı'dan ithal edilenlerle rekabete başlar ve sonunda 600'ler civarındaki onyıllarda piyasaya hâkim olur. Bunun için seramik dağılımının modeli, son derece yerelleşmiş ekonomik alt sistemler dahil, çeşitli etkenleri yansıtır. Örneğin hem Filistin, hem Kuzey Suriye amforaları 6. yüzyılın ortasından başlayarak Peloponez ve Konstantinopolis'te bol miktarda bulunur ve tahminen zeytinyağı ve şarap ithalatlarını temsil eden Batı Anadolu amforalarıyla tamamlanır. İnce çanak çömlek üretiminde 6. yüzyılın sonundan itibaren daha büyük bir yerelleşme gözlemlenebilir. Bu modellerin ekonomik olarak ima ettiği olgular, üst üste binen birkaç seramik üretimi ve takas ağının birbirini tamamladığı ve bunlara, bu kaplarda ya da bu kaplarla birlikte nakledilen ürünler için benzer takas modellerinin eşlik ettiğidir.

Bu nedenle seramik belgeleri ekonomik faaliyetin her iki yüzünü gösterir: Devletçe denetlenen tahıl konvoylarının hareketlerini ve bunlara eşlik eden, "sırtta taşıma" yoluyla yapılan ticareti; büyük malikânelere dayalı –özellikle Kuzey Afrika'daki– tarım çalışmalarını, ilaveten pazara yönelik küçük çaplı işlemleri yansıtan özel girişim ve ticaret ağlarını. Bunların altında, hem devletin vergi almasına, hem toprak sahiplerinin (ister bireysel, ister –kilise gibi– kurumsal) kira almasına yetecek denli üreten basit köylünün

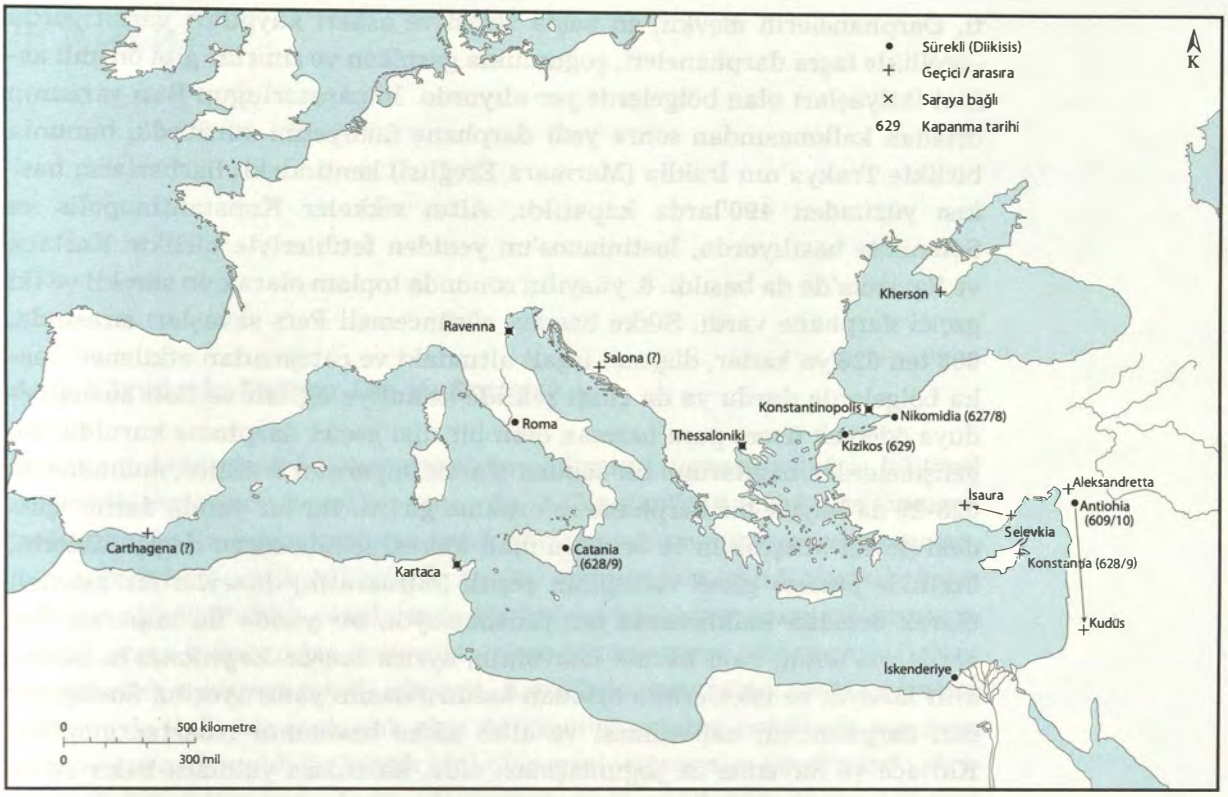
uçsuz bucaksız alt tabakası yatıyordu.

Son dönem Roma İmparatorluğu'nun ticaret ve alışverişinden doğan imge, Akdeniz, Adriyatik ve Ege denizlerinin kıyıları ile başlıca limanları çevresinde odaklanan, birbiriyle örtüşen yerel, bölgesel ve bölgeler üstü takas şebekeleri havuzlarının son derece karmaşık modelidir. Bu nedenle bir alandaki bir bozulma, arzın ya da pazar talebinin azalması bakımlarından, bunun yerel üretim, istihdam ve gelir için zorunlu kıldığı bütün sonuçlarla birlikte, başka yerdeki takas bölgelerini etkileyecekti. Bu şebekeler farklı düzeylerde iş gördüğünden ve belirli açılardan kesinlikle kırılgan olduğundan, aynı zamanda esnekti: Bir alandaki faaliyetin dramatik olarak daralması ille de bütün sistem içinde benzer sonuçlar yaratmıyordu. Sözgelimi Vandalların 5. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Afrika'yı işgalinin sonuçları, piyasalarda ve tedarik kaynaklarında bir dizi ufak ayarlamaydı, bununla birlikte işgalin belirli topluluklar ya da hatta aileler üzerinde kuşkusuz az çok şiddetli etkileri oldu.

Darphaneler ve Sikkeler

Sikkeler Roma devlet idaresinin temel bir unsuruydu ve kaynakların çıkarılma sürecinde, hükümet ve hükümet aygıtının idamesinde, orduların bakım ve ikmalinde daima kilit bir rol oynuyordu. Sikkeler fiyatlar ve değerlere dair bilgi verir, aynı zamanda da politik bir objedir: Siyasi değerleri, resmi ideolojiyi, devlet ya da hükümdarın propagandasını ve hak iddialarını yansıtan simgesel imgeler ile yazılar taşır. Üretim yöntem ve teknolojilerine, imparatorluk mali politikasına ve merkez ile valilikler, ayrıca vergilendirme ile genel olarak ekonomik hayat arasındaki ilişkiye ışık tutar.

Roma İmparatorluğu'nu 3. yüzyılda saran mali ve iktisadi bunalım, para politikası bakımından Diocletianus ve I. Constantinus'un reformlarıyla çözüldü. Hesap parası olarak kullanılan küçük bronz ve bakır sikkelerin yanı sıra eski altın ve gümüş sikkelerin de idaresi güç hale gelmişti. Diocletianus 280'lerde önemli bir reformu başlattı. Roma lirasının 1/60'ı değerinde olan yeni bir altın sikke, *aureus* basıldı, buna 96 adedi bir lira eden bir gümüş sikke ve reformdan geçen bir alaşım sikke olan *nummus* (içinde az miktarda gümüş olan bir bakır sikke) eşlik ediyordu. I. Constantinus 312 ile 324 arasında bu sistemi dönüştürdü: Altın sikkenin değeri liranın 1/72'si olarak değiştirildi ve Diocletianus sikkesinden az daha değerli olan ikinci bir gümüş sikke basıldı. Alaşım ve gümüş sikkeler 4. ve 5. yüzyıllarda bir dizi reformdan geçerken, ayrıca değerleri ve ağırlıkları inip çıkarken, altın olanlar nispeten istikrarlı kaldı. Ama Anastasios'un hükümdarlığı sırasında gümüş sikkelerden eser kalmadı ve alaşım sikkeler o denli ağır bir istikrarsızlık geçirdi ki normal takasta kullanılamayacak kadar hantal ve uyumsuz hale geldi. Anastasios (491-518) altın/gümüş oranıyla yalnızca az miktarda oynarken ve altının istikrarını korurken, eski metal bazlı sikkelerin yerini

Harita 3.6 Darphaneler, y. 527-628/29

alması için kökten bir reform yaparak bakır sikkeler bastı, bunların ağırlıkları ve değerleri açıkça belirtilerek bütün sistem içinde takası kolaylaştırıldı. Reformdan geçen sikkelerde özellikle 7. ve 8. yüzyıllarda hatırı sayılır dalgalanmalar görülürken, bunlar 11. yüzyılın sonuna kadar bakır sikkelerin temeli olarak kaldı. Anastasios'un reformları, özellikle Doğu Roma İmparatorluğu'na özgü bir sikke sisteminin kurulmasında uygun bir tarihi noktayı işaretler.

Değeri liranın 1/72'si olan ağır bir sikke halindeki gümüş para *miliarensis* (*miliaresion* olarak Helenleştirildi) 5. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılda, bir altın *solidus*'un 1/12'si değerinde olan *eksagram*'ın basıldığı İraklios'un saltanatına kadar (özellikle Vandal ve Ostrogotlar tarafından yeniden fethedilen) Batı bölgeleri dışında nispeten küçük bir rol oynadı.

Sikke üretimi ile dolaşımının idaresi karmaşıktı. Darphaneler, 4. yüzyıldan 7. yüzyılın başına kadar Kutsal Bağışlar Kontu'na (*comes sacrarum largitionum*), imparatorluğun aynı zamanda maden ocakları ile değerli külçelerden sorumlu olan önemli bir mali bürokratına bağlıydı. İmparatorluğun her yanında 7. yüzyılın başına kadar altın ve bronz sikke üreten çok sayıda darphane vardı. Londra'dan İskenderiye'ye kadar yayılmış sürekli ve geçici 17 kadar darphane, 296 ile 450 yılları arasında imparatorluk sikkelerini bas-

tı. Darphanelerin mevkii, en başta siyasi ve askeri kaygıları yansıtıyordu –özellikle taşra darphaneleri, çoğunlukla garnizon ve sınırlar gibi önemli askeri ihtiyaçları olan bölgelerde yer alıyordu. İmparatorluğun Batı yarısının ortadan kalkmasından sonra yedi darphane faaliyetini sürdürdü, bununla birlikte Trakya'nın İraklia [Marmara Ereğlisi] kentindeki, barbarların baskısı yüzünden 490'larda kapatıldı. Altın sikkeler Konstantinopolis ve Selanik'te basılıyordu, İustinianos'un yeniden fetihleriyle birlikte Kartaca ve Ravenna'da da basıldı. 6. yüzyılın sonunda toplam olarak on sürekli ve iki geçici darphane vardı. Sikke basımı, sürüncemeli Pers savaşları sırasında, 603'ten 626'ya kadar, düşman işgali altındaki ve çatışmadan etkilenen başka bölgelerde durdu ya da ciddi şekilde kesintiye uğradı ve özel amacı orduya ödemek üzere para basmak olan bir dizi geçici darphane kuruldu. Bu gelişmelerden bazılarının bir sonucu olarak İmparator İraklios, muhtemelen 628-29'da büyük bir darphane reformuna girişti. Bu bir yanda darlık içindeki devlet bütçesinin ve devletin mali idaresi içinde süren değişikliklerin, özellikle *praetor* genel valiliğinin çeşitli [bürokratik] düzeylerinin aşamalı olarak ortadan kalkmasının bir yansımasıydı, bir yanda da imparatorluk *vestiarion*'unun, yani hazine idaresinin, ayrıca *sacrae largitiones*'in birçok kilit faaliyet ve işlevlerinin ortadan kaldırılmasını yansıtıyordu. Sonuç, bir dizi darphanenin kapatılması ve altın sikke basımının Konstantinopolis, Kartaca ve Ravenna'da yoğunlaşması oldu, kalanlara yalnızca bakır sikke basma izni verildi. Bu yapı 7. yüzyılın sonunda biraz değişirken (bkz. aşağıya), Bizans'ın ortaçağda Balkanlar ve Anadolu'daki son derece merkezileşmiş imparatorluk sikkeleri üretim modelini belirledi.

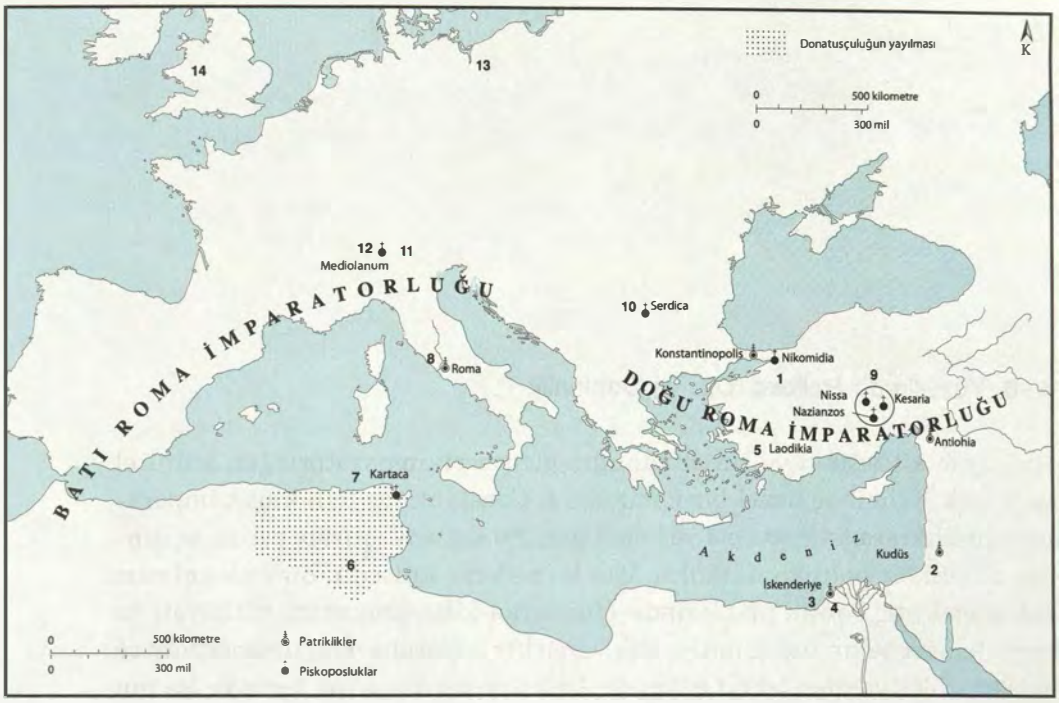
4 Kilise

4.-6. Yüzyıllarda Politika, Din ve Sapkınlık

Hıristiyan kilisesinin ve Hıristiyanlığın gelişmesi, imparatorluğun kültürel ve politik evriminde temel bir konuydu. I. Constantinus için kilise, imparatorluğu istikrara kavuşturma ve kendi gücünü sağlamlaştırma çabası açısından değerli bir politik müttefikti. İşte bu nedenle kilisenin birleşik kalması çok önemliydi: Politik planlarında Hıristiyan kilisesine arazi mülkiyeti ve resmi tanıma bakımından imtiyazlar veren bir imparator için uyumsuzluk ve anlaşmazlık siyaseten tehdit ediciydi. Ama Constantinus'un, teslis ve İsa'nın konumuyla ilgili bir sapkınlık olan Ariusçuluğun kilise dahilinde meydana çıkmasının neden olduğu büyük bir bölünmeyle uğraşması gerekiyordu. Arius (250-336) İskenderiye'deki kilisenin diyakozlarındandı. Yunan felsefesi eğitimi gören Arius bir çileci oldu ve teslisin tabiatını açıklama girişimleri sırasında, birçok çağdaşı için sapkınlık anlamına gelen bir dini doktrin üretti. Arius, Tanrı'nın insan haline gelebileceği fikrini kabullenemiyordu: İsa'nın ölümsüz ve babayla eşit olmadığını öğretti. Arius 320'de İskenderiye Piskoposu tarafından aforoz edildi ve 325'teki Nikea Konsili'nde mahkûm edilip sürgüne gönderildi. Aksi gibi Constantinus daha sonra Ariusçuluğu bizzat onaylamaya başladı ve 337'deki ölümünden sonra oğlu ve vârisi Constantius imparatorluğun Doğu kısmında Ariusçuluğu benimsedi. Batı'da İmparator Constans, Nikea Konsili'nin görüşünü destekledi. Constans 350'de ölünceye ve Nikea Konsili'ndekiler eziyete uğrayıncaya kadar, konuyu tartışmak üzere birçok Sen Sinod toplandı. Ama Ariusçuların kendileri de üç hizbe ayrıldı: Baba ve Oğul'un *farklı* olduğunu savunanlar; Baba ve Oğul'un aynı olduğuna inanan, ama aynı maddeden olduğuna inanmayanlar; son olarak Baba ve Oğul'un *neredeyse* tek madde olduğunu düşünenler –bu grup sonunda Nikea Konsili'nin görüşünü kabul etti. Constantius 361'de öldü ve Konstantinopolis Ekümenik Konsili 381'de Nikea'yı tekrar onayladı.

5. yüzyılın başında Nasturîlik şekli altında, adını Antakyalı bir keşiş ve Mopsuestialı Theodoros'un öğrencisi olan Nestorios'tan* alan yeni bir Hıris-

* Adının Latince yazılışı Nestorius'tur, Türkçede Mor (Aziz) Nastur ya da Süryanîcedeki adıyla Mor Barsavmo olarak da bilinir –ç.n.

1 İzmitli Efsevios (ölümü y. 342): 320'den itibaren Arius'la birlikte eğitim görür; Ariusçu önder; Ariusçuluğu ekumenik bir tartışmaya dönüştürür, ama 325'te anti-Ariusçu İznik dini doktrinini imzalar.

2 Efsevios (y. 260-y. 340): Kayseri Piskoposu (y. 315); İznik Konsili'nde Ariusçulukla barışmaya çalışır; daha sonra anti-Ariusçu İznik dini doktrinini kabul eder (325).

3 Arius (y. 250-336): Öğretisi y. 319'dan başlayarak Ortodoks kilisesini bölen ve 325'teki İznik Konsili'ne götüren çileci ve vaiz. Aforoz edildi ve öğretisi mahkûm edildi.

4 Athanasios (y. 296-373): İskenderiye Piskoposu; Ariusçuluğun en büyük muhalifi; İskenderiye Konsili'nde (365) Ariusçulukla barışma girişiminde bulunur; Ortodoks kilisesi bünyesindeki Ariusçuluğu Konstantinopolis Konsili'nde (381) alt eder.

5 Apollinaris (y. 310-y. 390): Laodikia Piskoposu, Athanios'un dostu ve Ariusçuluğun muhalifi; öğretisi mahkûm edilir (347-481); y. 375'te Ortodoks kilisesinden ayrılır.

6 Donatusçuluk hizipçiliği Afrika kilisesinin bir bölümünü Roma'dan ayırır (y. 375).

7 Avgustinos (354-430): Hippo Piskoposu; Manihizm, Donatusçuluk ve Pelagianizm gibi sapkınlıklara karşılık olarak Ortodoks inançları tanımlar.

8 İeronimos (y. 342-420): 362-85 arasında (daha sonra Filistin'de çileci olan) Papa Damasus'un kâtibiydi; Ariusçu ve Pelagianist sapkınlığa karşı çıktı.

9 Vasilios, Nazianzos'lu Grigorios ve Nissa'lı Grigorios Ariusçuluğa karşı çıkar.

10 Serdica Konsili (343) Athanisios'a itibarını iade eder, Ariusçu görüşleri mahkûm eder.

11 Milano Konsili (355). Ariusçuluk Constantius'un döneminde yeniden tesis edilir.

12 Amvrosios (y. 339-97): Milano Piskoposu, Ariusçuluğun muhalifi.

13 Ulfilas (y.311-83) Gotlar arasında vaaz verir, Kutsal Kitap'ı Got diline çevirir.

14 Pelagius: İngiliz ya da İrlandalı keşiş, 5. yüzyılın başında Roma, Afrika ve Filistin'e gider; Aziz Avgustinos'un öğretisine karşı çıkar; 417'de aforoz edilir.

Harita 4.1 Politika, din ve sapkınlık, 4.-5. yüzyıllar

tolojik bölünme görüldü. Nestorios 428'de II. Theodosios tarafından Konstantinopolis Piskoposu olarak atandı, ama vaizinin, Meryem'e "Theotokos" (Tanrı'yı doğuran) olarak atıfta bulunulmamasını dile getiren vaazını alenen destekleyince, hatırı sayılır bir düşmanlık uyandırdı. Nasturîler İsa'nın ilahi ve insani yanlarının tek bir kişide birleşmiş görülmediği, ama birbirleriyle bağlantılı sayıldığı bir teoloji geliştirdiler. Görüşleri 431'de Efesos Konsili'nde mahkûm edildi, o zaman 486'da İran'da, Selevkia-Ktesifon'daki kendi konsillerinde bağımsız bir kilise kurdular; İran'da bir köprübaşı oluşturarak sonraki yüzyıllarda Kuzey Hindistan'da ve Çin'e kadar Orta Asya'da başarılı misyonerlik faaliyetlerinde bulundular. Nasturîlik bugün Süryanî Ortodoks Kilisesi olarak özellikle Kuzey Irak'ta varlığını sürdürüyor.

Böylece söz konusu tartışmalar, Hıristiyanlığın içinde Monofizit hareketi şekli altında çok daha önemli bir bölünmeye katkıda bulundu; Monofizitlik, yalnızca 7. yüzyıldan itibaren bu adla tanınmakla birlikte, bazı Nasturîlik görüşlerine bir tepkiyi temsil ediyordu. Kilit sorun, ilahi ve insani olanının İsa'nın kişiliğinde hangi yollardan birleştiği etrafında dönüyordu ve iki Monofizitlik ekolü gelişti. En aşırıları, ilahi olanın insani olandan önce geldiğini ve ona hâkim olduğunu savunuyor, "Monofizit" (*mono*/tek ve *fisis*/tabiat) tanımı da buradan geliyordu. 449'da Efesos'ta toplanan bir konsil Monofizitlerin görüşlerini onayladı. Ama 451'deki Halkedon Konsili'nde daha büyük bir kurul bu görüşü reddetti ve Hıristolojik pozisyonu açığa kavuşturmak için Nikea Konsili'nin geleneksel dini doktrinini yeniden tanımladı. Bunun siyasi sonuçları Konstantinopolis'teki sarayın politikalarında ve imparatorluğun değişik yörelerinin bölgesel kimliklerinde görülebilir. Monofizitlik özellikle Mısır ve Suriye'de kırsal nüfusun içinde kendini kabul ettirdi. Sarayda ise, tersine, imparatorluk politikası hükümdardan hükümdara değişerek, bir bütün olarak kilise içinde birtakım kafa karışıklıkları yaratıyor ve iki taraf da birbirine eziyet ediyordu. İmparator Zenon (474-91) bölünmeleri örtbas etmeye çalışan bir birlik kararnamesi (*enotikon*) çıkardı. Anastasios Monofizitlerin görüşünü destekliyordu. I. Justinos Halkedon Konsili'nden yanaydı ve kısmen Kraliçe Theodora'nın (ö. 548) etkisinde kalan Justinianos, ikisinin arasında gidip geliyordu. Theodora, Piskopos Jacobus Baradaeus'un ([Yakup Burdono] adı sonradan Süryanî "Yakubî" Kilisesi'ne atıfta bulunmak için kullanıldı) önderlik ettiği harekete para sağlayarak Süryanî Monofizitlere destek verdi; benzer bir "gölge" kilise Mısır'da gelişti ve Ermeni kilisesi de Monofizit bir görüşü benimsedi. Bu olayların her birinde geleneksel inanış şekli en önemli etkenlerden biri olmuş olabilir, ama imparatorluk rejimine yabancılaşma da bir rol oynadı.

Kiliseyi etkileyen ve imparatorları tartışmaya doğrudan karıştıran sapkınlık hareketleri bunlardan ibaret değildi. "Donatizm" tümüyle Kuzey Afrika'ya özgü bir sapkınlıktı ve Kartaca piskoposlarının kutsanma geleneğinin uygunsuz olduğunu iddia eden bağnaz bir tarikat tarafından yönetiliyordu. Kilise otoriteleri Roma'dan destek aldıklarından, Afrika bölgeselciliği duy-

gusu alev aldı ve 7. yüzyıla kadar küçük bir azınlık olarak kalsa da sapkınlık serpildi. Başka bölgesel sapkınlıklar, 4. yüzyılda Mezopotamya'dan Suriye'ye yayılan, ama 431'de Efesos Konsili'nce mahkûm edilen bir Süryanî manastır sapkınlığı olan Messalianizm'i içeriyordu. Pelagiusçuluk büyük ölçüde Batı'ya özgü bir sapkınlıktı, 4. yüzyılın sonunda bir İngiliz ya da İrlandalı bir keşiş olan Pelagius tarafından başlatıldı ve tekrar tekrar mahkûm edildi: 411'de ve 416-48 arasında yeniden, son olarak –baş sözcüsü Celestius kendisini Nasturîlikle ilişkilendirdiği için– 431'de Efesos'ta. Bu yerel sapkınlıklardan birkaçının uzun vadeli sonuçları görüldü, ama her seferinde imparatorların olaya doğrudan karışmalarına ve kilisenin çıkarları ile imparatorluk hükümetinin çıkarları arasında sımsıkı bir ilişki kurulmasına neden oldu.

Kilise İdaresi

Konstantinopolis Patrikliği, Hıristiyan kilisesinin Roma dünyası içinde teşkilatlandığı beş büyük idari birimden biriydi, diğerleri Roma, Kudüs, Antakya ve İskenderiye'ydi. Konstantinopolis Ekümenik statüye yükseltilenlerin sonuncusuydu; bu hakka ilk kez 381 yılında Konstantinopolis'te toplanan konsilde sahip çıktı, ama Roma daima itiraz etti. Her bir piskoposluğun apostolik* geleneği vardı ve birbirleriyle ilişkilerinin tarihi, öncelik ve haklara dair iddialar ve karşı iddialarla ağır bir şekilde zedelendi. Konstantinopolis patrikliğinin konumu, kentin bir başkent –ve 476'dan sonra imparatorluk başkenti– olması olgusuyla kuvvetleniyordu, ama Roma Piskoposluğu Konstantinopolis'in eşit olduğunu asla kabul etmedi. Böylece Konstantinopolis Piskoposluğu'nun gelişmesi, onu yavaş, ama kesin bir şekilde bir "imparatorluk" kilisesine dönüştüren bir çevrede gerçekleşti, Roma ise, birkaç istisna dışında, fiili olarak imparatorların doğrudan siyasi etkisinden bağımsızdı. Bunun sonuçlarından biri, Roma'nın zaman zaman bağımsız bir otorite olarak görünmesi oldu. Bizans Kilisesi içindeki anlaşmazlıklar da Roma'ya havale edilebiliyordu; bunun neticesinde, bir yanda Roma ile Konstantinopolis arasındaki gerilimler, bir yanda Bizans dünyasında kilise içinde farklı hizipler arasındaki, ilaveten dindışı güçler ile bu hiziplerden biri ya da öbürü arasındaki gerilimler daha da arttı.

Piskoposlar, imparatorluk içinde kilisenin hem ruhani, hem kurumsal bakımdan artan önemini simgeliyordu. 6. yüzyıla gelindiğinde, piskoposlar kent meclislerinin kilit üyeleri olarak görülüyorlardı; piskoposluklarındaki kilise arazilerinin yöneticileri sıfatıyla, ekonomik kaynakların başlıca denetçisiydiler, bu konumu imparatorluğun tarihi boyunca ve bunun da ötesinde koruduular. Kilise 6. yüzyılda öyle bir servet biriktirmişti ki, bir tahmine göre yardımsever kurumlarının, ruhban sınıf ile piskoposlar sınıfının, halka açık tö-

* Hıristiyan kilise hayatının ve terbiyesinin, havariler dönemine uygunluğu anlamında kullanılan terim –ç.n.

Harita 4.2 Politika, din ve sapkınlık, 5.-6. yüzyıllar

renlerinin ve binalarının muhafazası için tükettiği kaynaklar –tabii ordu hariç– devletinkinden daha fazlaydı. Bu servet çoğunlukla araziden oluşuyordu, bununla birlikte altın ve gümüşe ya da binalara önemli miktarlar yatırılmış-

tı. Kilise sayısız malikânelerinin kiralarından büyük bir gelir elde ediyordu ve bunların önemi açıkça biliniyordu. 692'deki Quinisextum [Beşinci-Altıncı] olarak tanınan Konstantinopolis Genel Konsili, düşmanca saldırılara uğrayan bölgelerde kalan piskoposların cemaatlerini ve muhtemelen kilise arazileri ile emlaklerini kollamaları için talimatlar içeriyordu.

Hayırsever vakıflar kilisenin insani faaliyetlerinde başlıca bir yoğunlaşma noktasıydı, ama bunlar desteklenmeye muhtaçtı ve genellikle büyük malikânelerin kiralarıyla finanse ediliyordu. Sözgelimi yetimhaneler, hastaneler, düşkünler yurtları inşa ediliyor ve ayakta tutuluyordu, bu iş bazen arazilerini bağışlama kararı aldıktan sonra özel kişiler, bazen de bizzat kilise tarafından yapılıyordu –kilisenin devlet içindeki önemi, imparatorların çeşitli hayırsever amaçlı evler açmalarında yansımasını bulur ve böyle taahhütlerin ideolojik önemini gösterir. Kiliseye yüzyıllarca, kimi zaman zengin kişiler tarafından büyük miraslar halinde, ama aynı sıklıkta, hali vakti o denli yerinde olmayanlarca kiliseye vasiyet edilen ufacık araziler şeklinde uçsuz bucaksız miktarda arazi verilmişti. Kilise arazisi teorik olarak el değiştiremezdi –bir kere Tanrı'ya adanan, daima Tanrı'ya adanmıştı– böylece birikimler yalnızca artabilirdi. Oysa fiilen, ömür boyu geçerli olan ve çoğu zaman miras yoluyla geçen kira mukavelelerinin kullanımı, arazinin uygulamada sık sık kilisenin denetim ve gözetimi dışında kalması anlamına geliyordu.

Kilise idaresi son dönem Roma İmparatorluğu'nun dindışı teşkilatlanma modelini izliyordu. Patriğin altında büyük kentlerin piskoposları, özerk başpiskopos ve piskoposlar vardı. İlki her vilayetteki en kıdemli din adamıydı ve patrik tarafından şahsen atanıyordu. Piskoposlar, tüm piskoposların katıldığı vilayet sen sinodları tarafından seçiliyorlardı ve sıradan ruhban sınıf ve bölgenin cemaati 6. yüzyıla kadar, en azından aday gösterilirken, bir ölçüde etkiye sahipti. Piskopos, bölgesinin en yüksek mevki sahibi kilise görevlisiydi ve hem sıradan ruhban sınıfı, hem mevcut herhangi bir manastır topluluğu onun otoritesi altındaydı. Piskoposlar cemaatlerinin ruhani ve siyasi önderleriydiler: Birçok piskopos 3. yüzyılın sonu ile 4. yüzyılın başındaki büyük zulüm döneminde şehit edilmişti ve piskoposun konumuna büyük saygı gösteriliyordu, ama kendisiyle ilgili beklentiler de aynı derecede yüksekti. Piskoposlar kentlerde görevlendiriliyorlardı ve piskoposun yetki alanı kentinin sınırları dışına taştığı ölçüde, imparatorluğun kilise idaresi, Roma dünyasının son dönem Roma İmparatorluğu'na özgü dindışı idare modelini koruyordu.

Piskoposun üçlü bir görevi vardı: Sapkınlığı arayıp bulmak ve onunla savaşmak, Ortodoksluğun hüküm sürmesini sağlamak ve kilise yasasını kabul ettirip uygulamak. Aynı zamanda kilise arazilerinin baş yöneticisiydi, yoksul ve muhtaçlara hayır işlerini yapandı, ilaveten bölgesinin önde gelen kilise otoritesi ve yargıcıydı. Dini töreler ve doğrulukla ilgili kilise mahkemelerine başkanlık ve ruhban olmayanlar ile kilise arasındaki anlaşmazlık olaylarına hakemlik ediyordu –gerçekten, ruhban sınıf, 7. yüzyılın başından itibaren dindışı otoritelerin elinde kötü muamele görmesini engellemek için özellikle

imtiyazlı bir yasal statüye sahipti. Piskoposlar, hiçbir şekilde münhasıran olmamakla birlikte, en azından 4. yüzyılın ortasından ve sonundan itibaren toplumun daha imtiyazlı ve en iyi eğitilmiş kesimlerinden seçiliyorlardı.

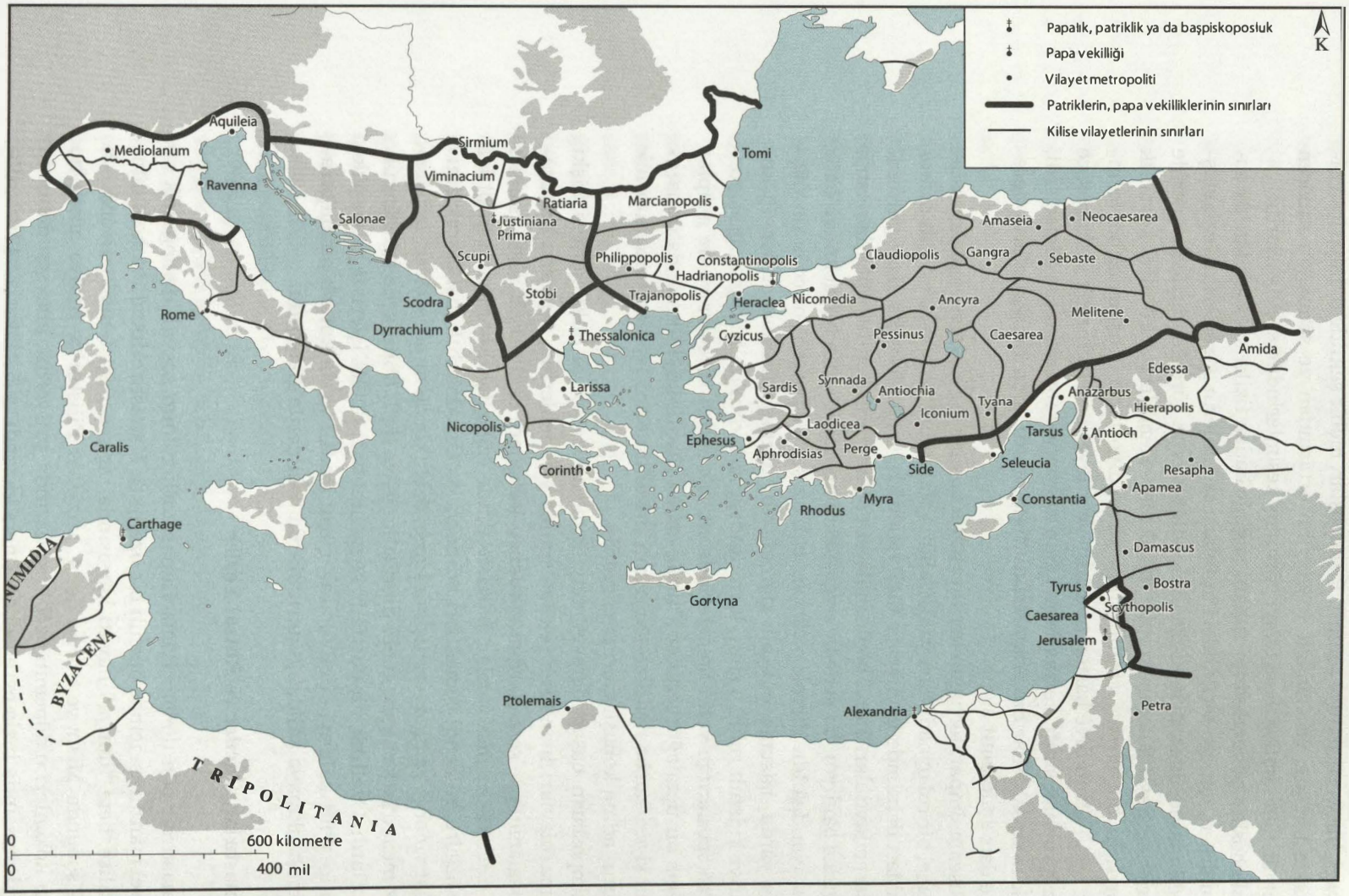
Piskoposlar cemaatlerinin ruhani sağlığı kadar fiziki sağlığından da sorumlularken, içinden seçildikleri imtiyazlı seçkinlerin görüşlerini de paylaşma eğilimindeydiler, öyle ki özellikle vilayetlerde görevlendirilenler geride kaderlerine hayıflanan mektuplar bıraktılar: Kendilerini kültürel karanlık ve barbarlık bölgelerine sürgün edilmiş hissediyorlardı. Kuşkusuz, böyle imgeler, etkili olsun diye kasten abartılır ve vilayetlerdeki birçok piskopos ve kıdemli ruhban sınıfı, cemaatlerine tam anlamıyla ilgi gösteren kimselerdi. Ahlaksız ve sahtekâr din adamları mutlaka vardı, ama bu sorunların derecesine dair açık kanıt azdır.

Kilisenin, imparatorluğun her tarafında başlıca bir kaygısı ve piskoposların temel bir rol oynadıkları yanı, halkın refahıydı: Piskoposlar kendi piskoposlukları dahilinde hayırsever faaliyetlerden, özellikle yoksullara yardımdan sorumluydular. Tabii, böyle faaliyetler bireylerin kendilerini adamasına ve ilgisine bağlıydı, bu nedenle uygulama imparatorluğun bir ucundan öbür ucuna aynı değildi. Birçok piskopos çok az şey yaparken, birçoğu da düşkünler yurdu, hastane, cüzamlı sığınağı vb yapımını finanse ettiler. Piskoposlar ve kıdemli ruhban sınıf, hem dindışı, hem dini politikayla uğraşıyordu. Piskoposlardan yetki bölgelerinde sık sık belirli bireyler ya da gruplar –örneğin bir uçta ağır vergiler altında ezilen zavallı köylüler ya da imparatordan siyasi kurban edilme kararının düzeltilmesini isteyen imparatorluk memuru– adına konuşmaları isteniyordu.

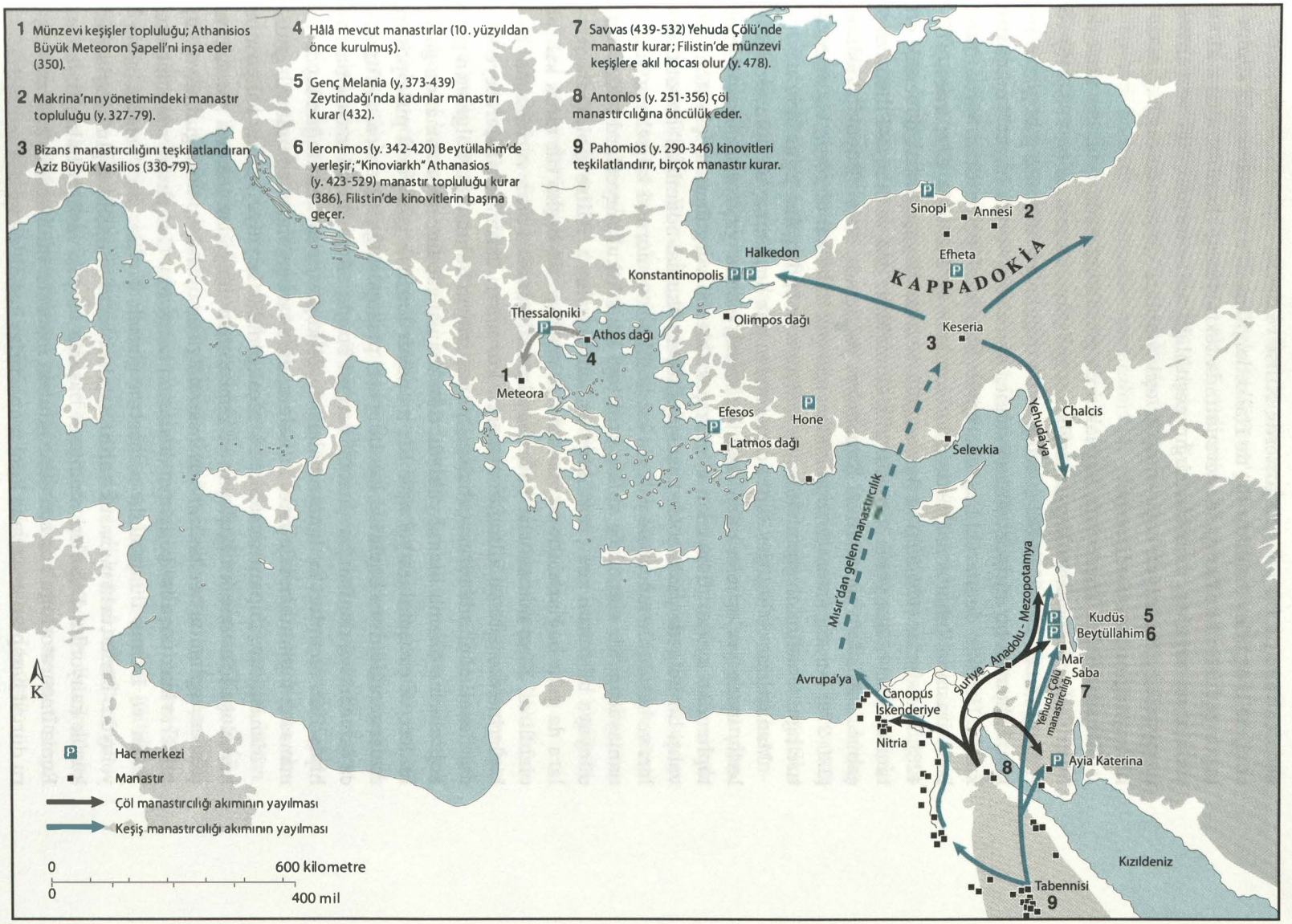
Piskoposların başarı derecesi büyük ölçüde saray ve hükümetteki ilişki ağlarına, olayları inandırıcı şekilde sunma yeteneklerine, tartışma konusunun bağlamına ve sonuçlardan etkilenecek kişilere bağlıydı. Yüksek ruhban sınıf, özellikle de piskoposlar, *parrisia* (ifade özgürlüğü) hakkına sahiptiler ve bu özgürlüğü kendi cemaatleri adına ya da Ortodoksluk dışı olarak algıladıklara inanış ya da davranışlara karşı, özellikle de imparatorlar, imparatorluk memurları vb gibi güçlü dindışı kişilerle ilgili konularda sık sık kullanıyorlardı. Özellikle bir patriğin, sözgelimi bazı devlet işleriyle ya da yüksek kilise politikalarıyla ilgili olarak güçlü iradeli ya da kararlı bir imparatora karşı çıkmaya kalkıştığı durumlarda başı derde giriyordu.

Manastırlar, Hacılar ve Kutsal Yerler

Manastırlar son dönem Roma İmparatorluğu'nun sosyal, demografik ve kültürel manzarası içinde önemli bir özellikti. Manastırcılık akımı hem dünyevi kilise, hem "dünya" hayatı karşısında bir seçeneği temsil ediyordu. 3. yüzyıl sonunda Mısır ve Suriye'de, 4. yüzyılda Filistin'de ortaya çıkan bu akımın kökenleri o dönemin özel koşullarında yatıyordu, ama son dönemin Roma dünyasında hızla evrensel bir önem kazandı ve 6. yüzyıla kadarki dö-

Harita 4.3 Kilise idaresi (Jones, *Later Roman Empire* adlı eserinden.)

Harita 4.4 Manastırlar, hacılar ve kutsal yerler

nemde dramatik bir gelişme gösterdi. Kilise ve devlet cephesinde, manastırcılığı belli ölçüde –özellikle 451'de Halkedon Konsili'nin yasalarında somutlaşan ve İustinianos'un yasa mevzuatında tekrarlanan– kontrol altına alma çabalarına rağmen, manastırcılığın çeşitliliği, anti-otoriterciliği ve ruhani ütopyacılığı, Hıristiyan hayatının yerleşik yapıları karşısında bir bağımsızlık kaynağını temsil ediyordu.

Manastırcılığın kurucuları, kaynaklarda görüldüğü kadarıyla, her ikisi de Mısır'da kendi manastır hayatı tarzlarını geliştiren Pahomios (y. 290-346) ve Antonios'tu (y. 251-356). Çöl çileciliğini ilk uygulayan Antonios gibi görünürken, Pahomios bir dizi kinovitik (Yunanca *kinos vios*, "ortak hayat") manastır kurdu. Her ikisi de sonraki kuşaklar içinde birçok takipçiye ilham verdi, bunların arasında Yehuda ve Filistin'deki İeronimos (y. 342-420), Efhtimios (376-423), Theodosios (423-529) ve Savvas (439-532) kendi yaşadıkları dönemde en tanınmışları haline geldi. Manastırcılık akımı Mısır'dan ve Suriye-Filistin'den çabucak Anadolu'ya, özellikle Kapadokya'ya sıçradı, Aziz "Büyük" Vasilios (330-379) burada manastır toplulukları için çok daha kabul gören bir manastırcılığın temelini oluşturan kurallar geliştirerek önde gelen figür oldu.

Manastırlar ve keşişler, hatta denetimden pek hoşlanmayan münzevi kişilerle, insan yerleşimlerinden uzakta, kırsal alanda yaşayarak kendilerini toplumdan ayıran (dünyadan el etek çektiklerini vurgulamak için tümüyle vahşi bir bölgede ya da çölde yaşamayı seçen) "kutsal adamlar," hayat tarzları ve kötülükle mücadele yoluyla kazandıkları ve normal kiliselerin kullanamayacağı bir ruhani ve ahlaki otoriteyi sık sık kullanıyorlardı. Ama bu, dünyaya büsbütün sırt çevirdikleri anlamına gelmez. Kilise gibi, manastırlara da gelir bağlanabilir ve manastırlar arazi ya da başka tür mülk sahibi olabilirdi. Kimi manastırlar hatırı sayılır malikâneleri olan varlıklı mal sahiplerine dönüştü ve kilisenin manastır kurumları üstünde bir dereceye kadar denetimi elinde tutma çabaları, manastırların bulunduğu bölgelerin piskoposlarına önemli bir rol yükledi. Söz konusu çabalar aynı zamanda gerilimlere ve çatışmalara yol açtı: Bir manastır kurmak için yerel piskoposun rızası gerekliydi ve böyle her kurum, yerel piskoposluğa *canonicum* (Yunanca *kanonikon*) denilen bir düzenli vergiyi borçlu oluyordu. Manastır başrahiplerinin seçimleri ve kutsanmaları da piskoposun sorumluluğundaydı ve manastır toplulukları ile yerel kilise arasında tartışmalar olağandışı değildi.

Manastırlar, imparatorlardan en alçakgönüllü köylüye kadar, ruhlarının kurtuluşu için toprak bağışlayan ve kimi zaman dünyadan bıkınca manastıra çekilen, toplumun her kesiminden insanın ilgisini uyandırıp desteğini alıyordu, ruhların kurtuluşu ise keşişlerin dualarına kalıyordu. Gerçekten, son dönemin Roma ve Bizans dünyasında manastıra girmek popüler bir "emekli olma" yoluydu. Türlü türlü manastır vardı. Bazıları birkaç keşişlik topluluğuyla çok küçük kalıyordu. Diğerleri muazzam başarılı ve çok varlıklı hale geliyordu. Roma İmparatorluğu'nun son dönemindeki manastır mülklerinin miktarı doğru dürüst hesaplanamaz, ama kimi manastırlar kesinlikle iyi durumdaydı.

Böyle kurumlarla ilişkilendirilen hayat tarzları, bireylerin kendi günlük ritimlerini izledikleri, birkaç toplu faaliyetin yanı sıra birbirlerinden bağımsız olarak yemek yiyip dua ettikleri "idioritmik" [kendine özgü] hayattan; dua, yemekler, çalışma ve meditasyon için herkesin aynı toplu zaman planını takip ettiği "kinovitik" hayata kadar değişiyordu. İlki 14. yüzyıldan önce nispeten nadirdi. Manastır merkezleri 4. yüzyılın sonundan 7. yüzyılın başına kadarki dönemde, başka birçok bölgede de manastırlar olduğu halde, Konstantinopolis, Kapadokya, Suriye, Filistin ve Mısır'da gelişti. Bazı bölgelerde neredeyse köy kadar çok manastır vardı, hepsi de sımsıkı iç içe geçmiş bir tarım ve hayvancılık ağı içinde yer alıyor, çoğu zaman pazar ve ticaret ilişkilerinde birbirine bağlı oluyordu.

Keşişler ve münferit kutsal adamlar, nizami ruhban sınıfın ve kilisenin resmen bağışlanmış otoritesine üstü kapalı şekilde meydan okuyan, birçok bakımdan alternatif bir ruhani otorite kaynağı oluşturuyorlardı. Böyle otorite, dindarlıklarını ve ruhani değerlerini fiziki ve duygusal zorluklara dayanarak gösteren erkeklerle kadınlar tarafından kazanılıyor, bunların söz konusu zorluklar aracılığıyla Tanrı'ya daha doğrudan ve kapsamlı eriştiklerine, bu nedene aynı zamanda, toplumun her düzeyindeki sıradan insanların günlük hayatta yüz yüze geldikleri güçlükler ve sorunlar bakımından, batıl ihtiyaçlarını karşıladıklarına inanılıyordu. Bu tür bireyler, ister erkek olsun, ister kadın, Roma İmparatorluğu'nun son döneminde dini hayat kadar siyasi hayatta da öne çıkıyorlar, yerel anlaşmazlıklarda kırsal ya da kentsel toplulukların hamileri, marjinal ya da popüler görüşlerin temsilcileri ve bireysel bir düzeyde, gerek yüksek gerekse mütevazı konumlu kişilerin ruhani rehberleri ve danışmanları olarak davranıyorlardı.

Kaynaklarda sözü edilen kutsal erkekler ile kadınların birçoğu, belirli bir yerde yerleşmeden önce, yıllarca imparatorluğun vilayetlerinde oradan oraya gezip durdular. Gezmeleri çoğu zaman rast geleyken, hacıların kült merkezleri kurmak ya da belirli kutsal adamları ziyaret için Kutsal Ülke'ye yaptıkları yolculuklar rast gele değildi ve bu dönemde çok kullanılan çeşitli hac güzergâhları gelişti. Hacıların yolculukları Hıristiyan sofuluğunun özel bir şeklini temsil ediyordu, ama örneğin Ürdün Irmağı'ndan ya da Kinneret Gölü'nden kutsal su içeren toprak kapların üretimiyle, ilaveten kutsal figürlerin vücutlarından, cüppelerinden ya da onlarla ilişkilendirilen başka objelerden alınan parçalar için kutsal emanet mahfazalarının üretimiyle, hatırı sayılır bir "hac sanayisi" de oluşturuldu. Hac merkezleri yalnızca Kutsal Ülke'de değil, İsa'nın hayatıyla ilişkilendirilen yerlerde, ama aynı zamanda havariler ya da belirli azizlerle ilişkilendirilen birçok yerde, sözgelimi Doğu Roma İmparatorluğu'nda Efesos, Sinopi, Efheta [Avkat], Selevkia [Silifke], Halkedon'da [Kadıköy] belirdi. Hac merkezleri belirli kutsal adamların çevresinde de gelişti –Aziz Simeon Stiliçes'in sütununun bulunduğu Suriye'deki yer tüm eklentileriyle (konaklama yerleri, dükkânlar, ilaveten manastır topluluğu, kilise binaları vb ile) büyük bir turistik çekim yerine dönüştü.

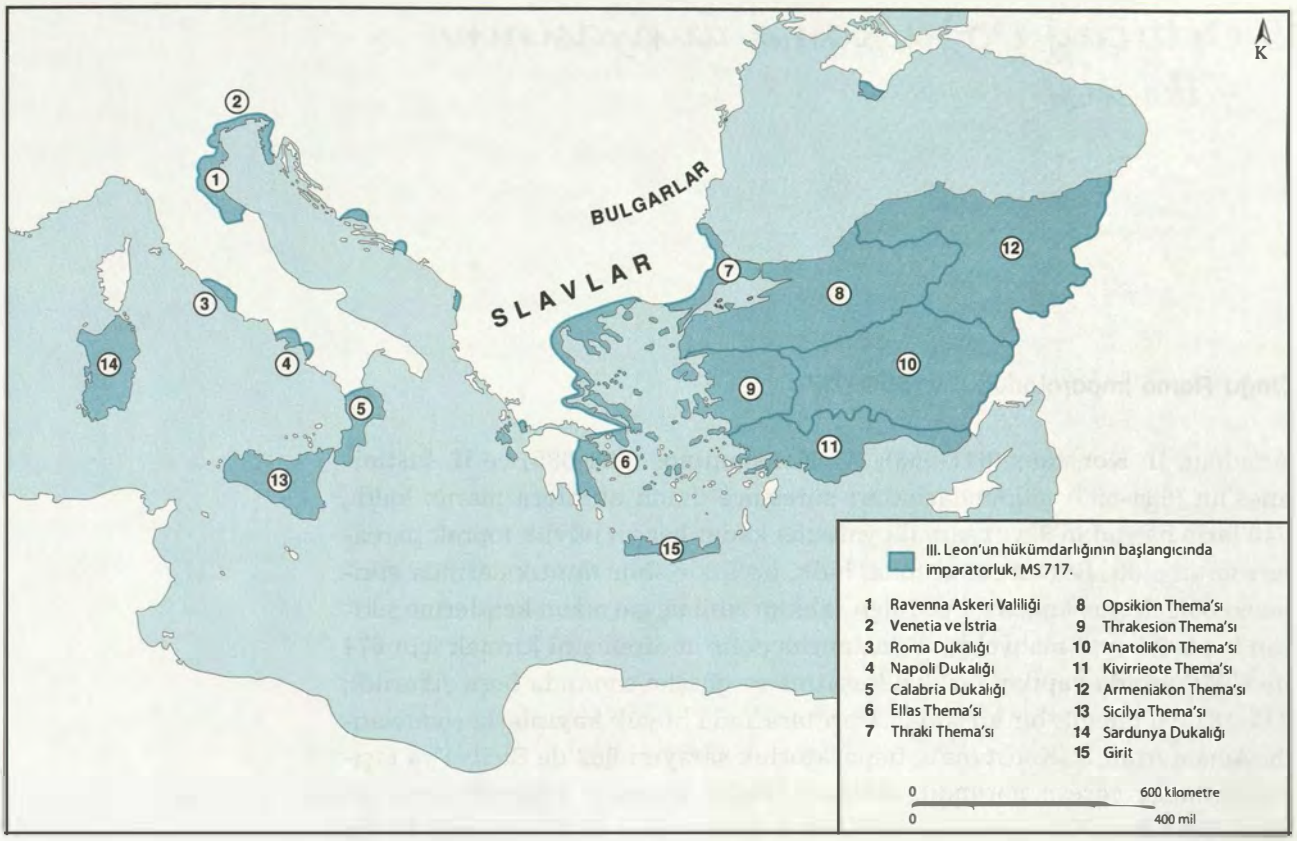
İkinci Ayrım
ORTA DÖNEM
(Yaklaşık 7.-11. yüzyıllar)

5 Ortaçağ Doğu Roma dünyasının yükselişi

Doğu Roma İmparatorluğu, y. 650-717

Anadolu, II. Konstans (641-668), IV. Konstantinos (668-685) ve II. İustinianos'un (685-695) hükümdarlıkları süresince daimi akınlara maruz kaldı, 640'ların başından 8. yüzyılın ilk yarısına kadar her yıl büyük toprak parçaları viran oldu. Bunun sonucunda, halk, özellikle sınır mıntıkalarında etkilenen bölgelerin ekonomisi ve fiilen tahkim edilmiş garnizon kentlerine sıkışan kentsel hayat mahvoldu. Konstantinopolis'in direnişini kırmak için 674 ile 678 arasında yapılan bir dizi kuşatma ve girişim sonunda boşa çıkarıldı; 717-18'deki önemli bir kuşatma Arap tarafında büyük kayıplarla sonuçlandı. Ama durum II. Konstans'a, imparatorluk sarayını 662'de Sicilya'ya taşıyacağı kadar çaresiz göründü. 668'de suikasta uğraması denemeyi sona erdirdi, ama bu niyet durumun doğasını tanımlıyordu. II. İustinianos 695'te azledildi; onu bir dizi kısa ömürlü iktidar gaspları izledi, ta ki II. İustinianos'un kendisinin 705'te tahtını yeniden elde etmesine kadar. Ama 711'de tekrar tahttan indirilip öldürüldü; dahili siyasi ve askeri karışıklık, iktidarın General Leon tarafından ele geçirilmesine kadar sürdü; general III. Leon (717-741) adıyla tahta çıktı ve Arap kuşatmacıları 717-18'de yenerek, nihayet siyasi düzeni bir ölçüde yeniden kurdu. Savaşlar tamamen tek yanlı değildi. Her ne kadar imparatorluk Müslüman ordularıyla savaş alanında karşı karşıya gelmekten kaçınmak ve bir vur-kaç taktiği benimsemek zorunda kaldığı için büyük ölçüde savunmada kalsa da, Emevî ailesi içindeki ya da yeni kurulan Müslüman Arap imparatorluğunun farklı unsurları arasındaki yıkıcı çekişme, Bizanslıların bu en ters koşullardan kurtulmasına yardımcı oldu. Üçüncü halife Hz. Osman'ın 656'daki ölümünü, halifeliğe kimin geçeceğine dair bir iç savaş izledi. Ardılı Hz. Ali'nin peygamber Hz. Muhammed'in damadı olması, Osman'ın ait olduğu kudretli Emevî kabilesini Ali'nin otoritesine meydan okumaktan alıkoymadı. Ali 661'de alt edildi ve Emevî hanedanı, yeni halife Muâviye'nin döneminde iktidara sımsıkı oturdu ve alaşağı edildiği 750'ye kadar da iktidarda kaldı.

Muazzam toprak ve gelir kaybına eşlik eden değişiklikler hatırı sayılır ölçüde ve bazen çok ağırdı. İraklios'un son yılları ile yüzyılın sonu arasındaki dönemde tüm mali aygıta yeniden şekil verilmeye başlandı; impara-

Harita 5.1 Doğu Roma İmparatorluğu, y. 650-717

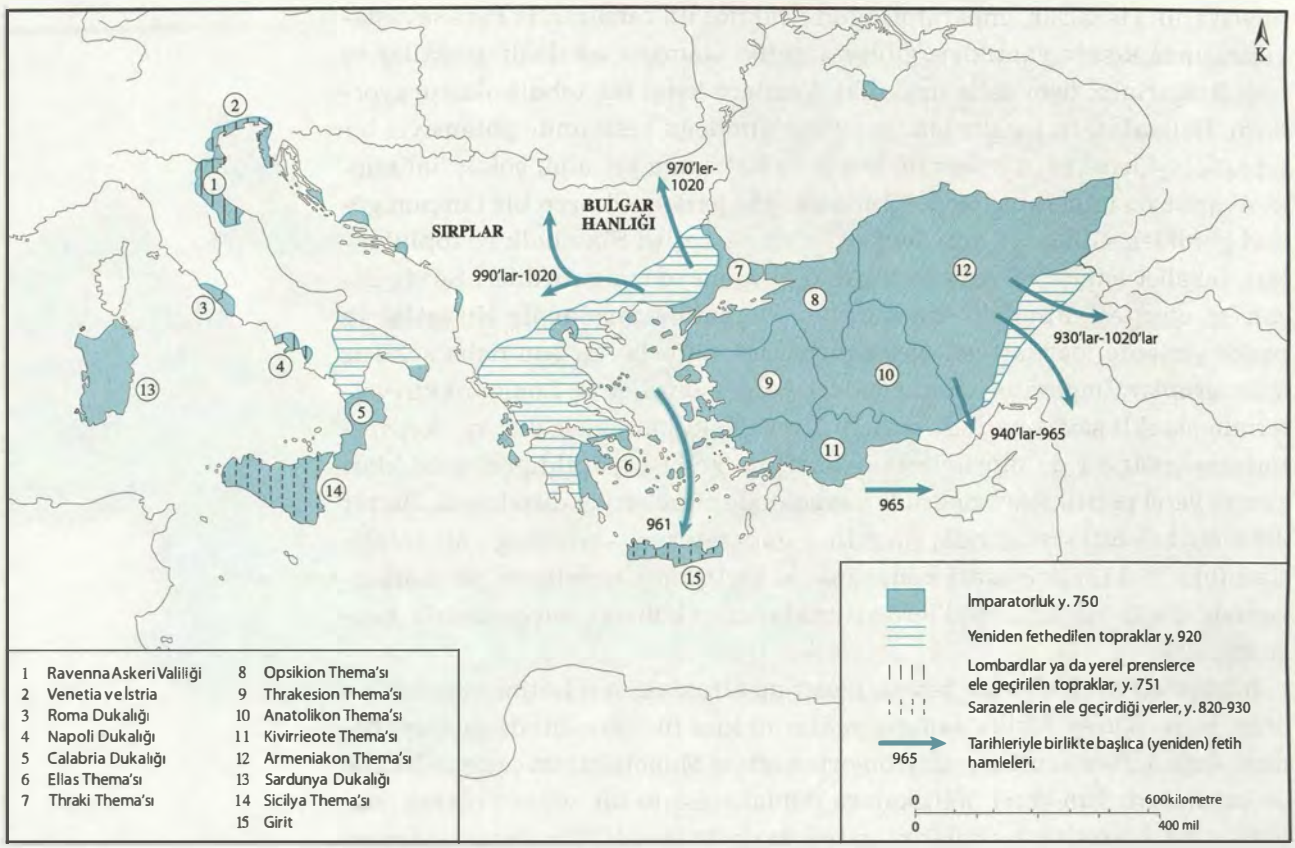
torluk sahra ordularının teşkilatı, hem stratejik coğrafya, hem kaynaklar (ya da kaynakların eksikliği) bakımından değişen harekât koşullarıyla başa çıkabilmek için dramatik değişimlerden geçti. İmparatorluğun siyasi ideolojisi, heterodoks inancı reddeden ve "Romalı" [Bizanslı] olmayan her şeye kuşkuyla bakan, giderek tekelci hale gelen bir Ortodoksluk anlayışında kendini yeniden üretiyordu. Oysa "Romalı" sıfatı aynı zamanda –ister Ermeni, ister Slav, ister Arap olsun– Yunanca konuşan, Ortodoks olan ve imparatoru Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul eden herkes için geçerliydi.

Doğu Roma İmparatorluğu stratejik coğrafi durumundan dolayı talihliydi. Yeni İslami güç, imparatorluğun sürekli varlığı için başlıca bir tehdit olsa da, kuzeyde ve batıda kalan halklar çok daha az sistemli ve teşkilatlı, bu nedenle daha az etkili bir tehlike oluşturuyorlardı. Bunlar tahripkâr olabilirlerdi ve örneğin İtalya'da ya da Balkan cephesi boyunca imparatorluğu kesinlikle savunmacı bir konuma itmişlerdi, ama kısmen imparatorluk başkenti ve [Doğu] Roma İmparatorluğu, –Doğu'daki Emevî gücü için bir hayli ilgisiz bir şekilde– hâlâ hayranlık ve kıskançlıklarını uyandırdığından, Konstantinopolis'e kafa tutacak durumda değillerdi ya da bununla ilgilen-

miyorlardı. Hazarlar, imparatorluğun (İraklios'un zamanında Pers savaşları sırasında kısaca yaptıkları gibi) müttefiki olamayacak denli uzaktılar ve hem Bulgarlara, hem daha uzaktaki Avarlara karşı bir tehdit oluşturuyorlardı. Bulgarlar, imparatorluk için Tuna'nın doğu kesiminde potansiyel bir tehdit oluştururken, ülkelerinin kuzey ve batısında yer alan çöküş halindeki Avarlar ile imparatorluk arasında da, 680'lerden itibaren bir tampon görevi gördüler. Güney ve orta Balkanlar'da ise çeşitli Slav halk ve toplulukları, rekabet içinde ve ihtilaflı bir dizi grup meydana getirdiler: Sözde Bizans'ın otoritesi altındaki özerk *Sklavinie*, batıda Sırplar ile Hırvatlar ve başka yerlerde, bazıları çok geçmeden yerli nüfusla karışan daha şekilsiz diğer gruplar. İmparatorluk kuvvetleri, yerel kuvvetler ve Lombard kuvvetlerinin sürekli savaş halinde olduğu İtalya'daki karmaşık durum, imparatorların çıkar ya da otoritelerinin tartışma konusu yapıldığını sandıkları zaman yerel politikalara doğrudan müdahale etmeleriyle düzelmedi. Bu tür bir müdahalenin sonucunda, sözgelimi imparatorun, savunduğu Monoteletizm (bkz. s. 112) politikası konusundaki tartışmayı engelleme çabaları sırasında, Papa Martinus 650'lerde tutuklanmış ve ihanet suçlamasıyla hapse atılmıştı.

İmparatorluk –İtalya bir tarafa, denetimi altındaki son Latince konuşulan bölge olan– Kuzey Afrika'daki topraklarını kısa bir süre elinde tutmayı denedi. Ama Afrika kentleri, yüzyılın ortasındaki Monoteletizm çekişmelerinin ve imparatorluğun yerel politikalara müdahalesinin bir sonucu olarak, imparatorluk idaresine inançlarını zaten kaybetmişlerdi. İlk Arap akıncıları 642'de Tripolitania'ya girdiler ve 650'ler ile 660'lardan başlayarak daha batıya doğru ilerlediler ve [Doğu] Roma hâkimiyeti 680'lerde ciddi şekilde tehlikeye girmişti. 690'ların başında Kartaca, bir daha geri alınmamak üzere düşmüş ve 696'da Müslüman hâkimiyeti sağlam bir şekilde kurulmuştu, ne var ki Müslümanlar da Bizanslıların uğraşmış oldukları aynı kavgacı Berberî kabilelerle karşı karşıya geldiler. Müslüman akıncılar 710 dolayında Atlas Okyanusu kıyısına ulaştılar ve 711'de Berberî askerleri, İspanya'daki Vizigot Krallığı'na meydan okumak üzere karşıya geçtiler.

Batıda Lombardlar, örneğin 640'ta Cenova'yı ele geçirerek, parçalanmış imparatorluk mülklerine baskı yapmayı sürdürdüler; bu sırada Vizigotlar 584'te Süevleri mağlup ederek yutmuş ve 631'e gelindiğinde güneydoğu İspanya'da Bizans denetimindeki son toprak parçasını zapt etmişlerdi. Vizigotları 6. yüzyılın ortasından önce Güney Galya'dan süren ve kalan bağımsız Germen kabilelerinin çoğuna 6. yüzyılın sonunda doğu sınırında boyun eğdiren Frank Krallığı genişleyerek hâkim güç haline geldi. Bavarlar, Frank üstünlüğünü kabul ettiler ve Frank iktidarı Elbe Irmağı'na kadar doğuya uzanıyordu. Yalnızca kuzeydoğudaki Saksonlar ve Frizler bağımsızlıklarını korudu. Ama krallık önce Clovis'in oğullarınca, ardından 561'de tekrar bölündü, bir dizi acımasız ve yıkıcı savaştan sonra da sürekli olarak ikiye, Neustria ve Austrasia krallıklarına ayrıldı.

Harita 5.2 Doğu Roma İmparatorluğu, 632-1050: Dönüşüm ve toparlanma

Doğu Roma İmparatorluğu, 632-1050: Dönüşüm ve Toparlanma

Hem Müslümanlığın 640'lardan itibaren doğuda genişlemesinden kaynaklanan yenilgiler ve toprak kayıpları, hem Bulgarların gelişi ve Balkanlar'da 680'lerden itibaren kalıcı bir Bulgar Hanlığı'nın kurulması, Doğu Roma Devleti'nin politik varoluş koşullarını değiştirdi ve yeni bir uluslararası politik bağlam oluşturdu. Bu bağlamın evrimini tanımlayan, bir yandan imparatorluk ile komşuları arasındaki politik, kültürel ve ekonomik ilişkiler, öte yandan imparatorluğun politik ideolojisindeki dalgalanmalar ve söz konusu ilişkilerin bilincinde olmaktı. Aynı zamanda, Bizans'ın kültürel emperyalizmi ve bunun Balkanlar ile Rusya'daki güçlü sonuçları, Balkanlar ile Doğu Avrupa'yı etkileyen ve günümüze kadar etkilemeye devam eden sonuçlar doğurdu.

İmparator III. Leon (717-741) ile oğlu ve ardılı V. Konstantinos'un (741-775) hanedanlıkları sırasında küçülme ve yenilgi dönemi değişmeye başladı. Askeri bir geçmişi olan ve iktidara bir darbe aracılığıyla gelen Leon, görünüşe bakılırsa yetenekli bir askeri ve mali idareciydi; Konstantinos ise seferden sefere koşan bir imparatordu, orduda bir dizi idari reform yaptı ve

760'larda Konstantinopolis'te (imparatorluk *tagmata*'sı denilen) seçkin bir sahra ordusu kurdu. İç politik istikrar, 8. yüzyılın sonunda ekonomik düzelmenin başlaması ve düşmanları arasındaki anlaşmazlıklar, 800 yılına gelindiğinde Bizanslıların yeniden belirli bir dengeyi kurmalarına imkân tanıdı. Bizanslılar, ara sıra büyük yenilgilere uğramalarına (örneğin 811'de sürpriz bir Bulgar hücumundan sonra Bizans kuvvetlerinin yok edilmesi ve İmparator I. Nikiforos'un [802-811] muharebede ölmesi) ve çoğu kez elverişsiz olan uluslararası politik duruma rağmen, doğudaki İslami güce ve kuzeydeki Bulgarlara karşı daha saldırgan bir siyaset başlatmayı becerdiler. Bulgarlara karşı ise diplomasi ve misyonerlik faaliyetlerini askeri tehditlerle birleştirdiler. 860'lardan itibaren Orta Anadolu'da birbirini izleyen Bizans zaferleri, Arapların 842'de önemli kale-kent Amorion'u yağmalaması gibi zaman zaman karşılaşılan aksiliklere rağmen, yeni bir sınırı istikrara kavuşturup Halifeliği de savunmaya iterken, imparatorluk otoritesi 9. yüzyılın başından itibaren Güney Balkanlar'ın ve İllirya kıyı bölgelerinin büyük kısmında yeniden kurulmuştu. Bizanslılar 10. yüzyılın başlarında ve Halifeliğin iç didişmelerden zayıf düştüğü bir sırada belirli bir avantaj sağlamaya başlamışlardı. Bunu, 940'lar ve 950'lerde Halep emirleri gibi yerel Müslüman savaş önderlerinin şiddetli ve bazen başarılı muhalefetine rağmen, Kuzey Suriye ve Irak'ta bir dizi muazzam büyüklükte toprak parçasının parlak bir şekilde yeniden fethi, İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun yok edilmesi ve Sicilya ile Güney İtalya'nın yeniden fethinin başlangıcı izledi.

Bir süre önce Hıristiyanlığı kabul eden Bulgar Devleti, 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın ilk yirmi yılında imparatorluk için ciddi bir tehdit oluşturuyordu, örneğin Konstantinopolis kısa bir süreliğine kuşatılmıştı, ama barışçıl ilişkiler (Bulgar kültürü ve toplumu üzerinde artan bir Bizans etkisi bunu izledi) 10. yüzyılın büyük bölümünde devam etti. Bizanslılara karşı yeniden dirilen Bulgar düşmanlığı, bir dizi uzun ve pahalı savaşla sonuçlandı ve sonunda bağımsız Bulgar Çarlığı'nın 1014'ten sonra yıkımıyla ve imparatorluk tarafından yutulmasıyla doruğuna ulaştı. İmparatorluk, "Bulgar katili" diye anılan asker-imparator II. Vasilios'un öldüğü tarihte (1025) Doğu Akdeniz havzasında ve Güneydoğu Avrupa'da bir kez daha en büyük siyasi ve askeri güçtü, tek rakibi Mısır ve Suriye'deki Fatımî Halifeliğiydi.

Buna karşılık, 9. yüzyılın ortasından itibaren gelişen saldırgan savaş politikası, devletin mali ve askeri idare yapılarının yönetim ve organizasyonuna tepki gösterdi. Vilayet milisleri, bulunduklara yere –bu fiilen bir tür gerilla stratejisiydi– ve Arap ya da Bulgar akıncıların dikte ettikleri mevsimlik seferlere bağlı hale geldikleri için, böyle askeri seferlerin icaplarına giderek daha az ölçüde uyum sağlar oldular. Onların yerine, kısmen, aynı zamanda büyük toprak sahipleri olan yeni bir sosyal seçkinler zümresi niteliğindeki askeri komutanların himayesinde, kısmen de devlet tarafından cesaretlendirilip finanse edilen düzenli sahra orduları gelişmeye başladı; bunlar daha karmaşık taktik yapılara, uzmanlaşmış savaş becerilerine ve daha

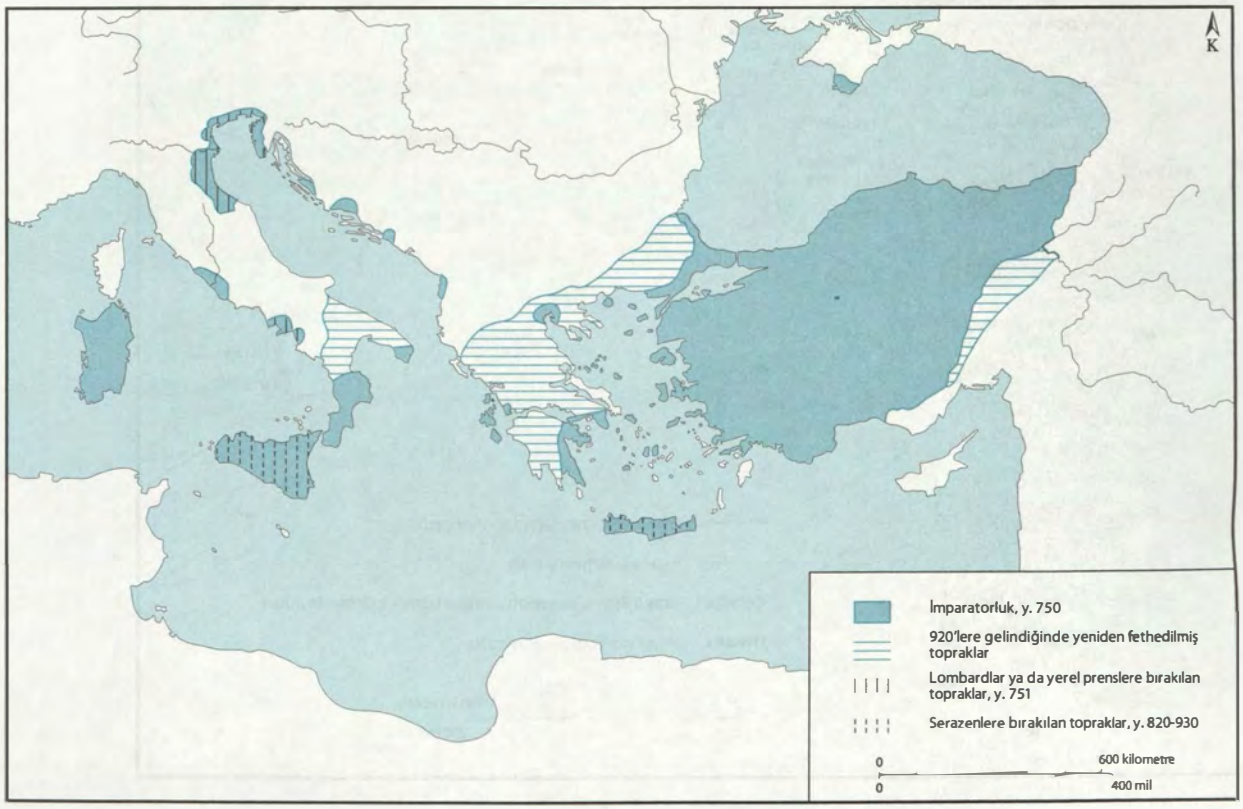

Harita 5.3 Toprak kayıp ve kazançları: İmparatorluk, y. 1040

N
HAZARLAR
TMUTOROKAN KAĞANI
A L A N Y A
G O T H I A
Vosporos
Tmutorokan
KHERSON
A B H A Z Y A
Tiflis
I B E R I A
Sinopi
Lore
KUKARK
GENCE
Muslin
PAFLAGONİA
Trapezus
HALDİA
Kars
Ani
ANİ
Dvin
SÜNİK
Iraklia
Amasia
DAYK
KARS
PTİMATON
ARMENİAKON
Kolonia
KOLONİA
Theodosiupolis
DVİN
VUKELLARİ
Derzene
PAKREVANT
Sevastia
BASEAN
Manzikert
Harsianon
HARSİANON
SEVASTİA
MESOPOTAMİA
Erciş
Pergri
SELÇUKLULAR
KELTZENE-
KORTZENE-DARON
Ahlat
VASPURAGAN
Amorion
Kesaria
Mayyafarikin
AHLAT
MELİTENE
Melitene
ANATOLİKON
LİKANDOS
KAPPADOKİA
Amida
'FIRAT ÖTESİ
KENTLER'
İkonion
Germanikea
Samosata
Nisibis
Podandos
Anazarvos
Edessa
Telukh
Harran
KİLİKİA
Mopsuestia
TELUKH
Mavsil
Attalia
Tarsos
Membiç
Kibira
SELEVKİA
ALEPPO
Selevkia
Antiohia
Korikos
Mira
ANTİOHİA
Aleppo
Laodikia
Apamia
ABBASİ
HALİFELİĞİ
Andarados
KIBRIS
Homs
Bağdat
Tripolis
Şam
Kufe
Ramla
Kudüs
Uluslararası sınırların tahmini çizgisi
Bizans'ın dahili sınırları
CROATIA İsmen Bizans denetimi altındaki özerk bölgelerin adları
THRAKİ Diğer idari bölümlerin adları
0 300 kilometre
0 200mil

saldırgan bir *élan*'a [şevk, canlılık] sahiplerdi. Devlet, taşra ordularındaki askerlik hizmetini, profesyonelleri tutabileceği ücretli askerlikle değiştirmeye başlayınca, paralı askerler giderek daha önemli bir rol oynadılar. İmparatorluk ordularının büyük bir bölümü, 11. yüzyılın ortasına gelindiğinde, çoğu süvari olan, ama (ünlü Vareng Muhafızları gibi) piyade kuvvetlerini içeren Norman, Rus, Türkî ve Frank paralı askerlerle birlikte yerli halktan askere alınmış paralı asker birimlerinden meydana geliyordu.

Yaklaşık 940-1030 arasındaki genişleme döneminin olumsuz sonuçları da oldu. Devletin artan talepleri, soyluların vergi ödeme konusunda büyüyen direnişiyle çatıştı; saraydaki siyasi partizanlık, bir bütün olarak toplum içinde yeni sosyal gerilimlerin geliştiğini gösteriyordu, zayıf ve fırsatçı bir imparatorluk hükümeti bağlamında da politik başarısızlıklara, imparatorluk askeri gücünün olduğundan fazla büyütülmesine ve savunma yapısının ihmaline yol açtı. Balkanlar'daki Peçenek akınları, Ermenistan'ın dağlık bölgelerinde Selçuklu akıncıların gözükmesi ve İtalya'da Norman akıncıların belirmesi, bütün bunlar gelecek değişimin habercisiydi. Yine de, imparatorluk 1050'de toprak genişliği bakımından gücünün doruğundaydı, uluslararası konumu sarsılmaz görünüyordu ve başkenti Batı Avrasya dünyasının en kalabalık, ticari canlılığa sahip ve kozmopolit kentiydi.

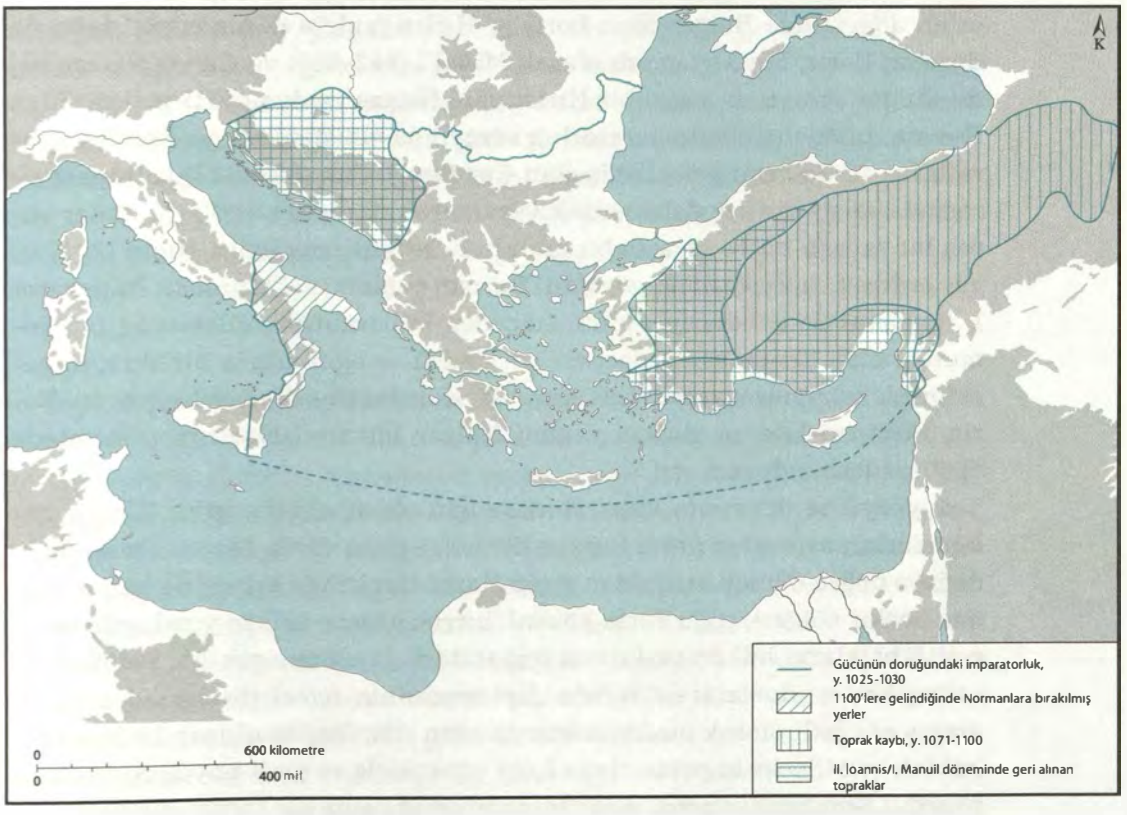

Harita 5.4 Toprak kayıp ve kazançları: 7.-10. yüzyıllar

Toprak Kayıp ve Kazançları

Sınırların istikrara kavuşturulması, İmparator III. Leon ile oğlu V. Konstantinos'un en büyük başarılardan biriydi. İkincisinin Bulgar topraklarının kalbine sık sık düzenlediği seferlerde, her ne kadar Bulgarlar inançlı ve şiddetli bir direniş gösterseler de, Bulgar Hanlığı neredeyse tümüyle yok edildi. Konstantinos doğuda kilit konumdaki bir dizi Arap kalesine karşı sefere çıktı, [Doğu] Roma ve Müslüman orduları arasında yeniden eşitlik kurdu; harap olmuş vilayetlerin, böylece 150 yıldır maruz bırakıldıkları savaşlar karşısında yeniden toparlanmalarına izin verecek ekonomik ve politik istikrarı sağladı.

Ama doğuda bir ölçüde istikrar sağlandığı ve Konstantinos'un çabalarıyla Bulgarlar 8. yüzyılın sonuna kadar hareketsiz tutulduğu halde, imparatorluğun Orta Akdeniz ile İtalya'daki siyasi durumu belirgin şekilde kötüleşti. İtalya Askeri Valiliği'nin son ileri karakolu olan Ravenna 751'de Lombardların eline geçti ve onlar da çok geçmeden Frank hâkimiyeti altına girdiler. Papalık, imparatorluğun askeri desteği asgari düzeyde olduğundan, onlarca yıldır fiilen özerk ve bağımsızdı, 750'lerden itibaren de, kısmen imparatorluğun ikona kırıcılığı kabullenmesinin neden olduğu gerilimlerin az-

Harita 5.5 Toprak kayıp ve kazançları: II.-12. yüzyıllar

dırmasıyla, yabancılaşma büyümüştü. Papalar, Frank kralları I. Pepin, ardından Charlemagne ile sahte bir ittifak kurdular, ikincisi artık (Sicilya hariç) İtalya'da hâkim güç olarak Doğu Roma imparatorunun yerine geçti ve papa 800'lerde Charlemagne'a imparator olarak taç giydirdi, bu eylem Doğu'da emperyal hak taleplerine doğrudan bir meydan okuma olarak görüldü.

Diplomasi yoluyla kimi sorun ve yanlış anlamalar aşıldı, ama Bizans imparatorları bundan böyle Batı'da, Konstantinopolis'ten bağımsız, çıkarları sık sık tamamen farklı ve potansiyel olarak askeri bir rakip olan "yeniden dirilmiş" bir imparatorluğu hesaba katmak zorundaydılar. Arap kuvvetlerinin 820'lerde Sicilya ve Girit'i istila edip ikincisini bir hayli çabuk fethetmeleri, imparatorluğun durumuna yardımcı olmadı. Sicilya azimle savunuldu, ama yüzyılın sonuna kadar süren fazla uzamış bir mücadele sırasında giderek kale kale istilacıların eline geçti. Giritli Araplar imparatorluğun etine batmış başlıca bir deniz dikeni haline geldiler, kıyı bölgelerini yağmalayıp tahrip ettiler ve 9. yüzyıldaki birçok önemli sefer onları yerinden çıkarmayı beceremedi. Orta ve Batı Akdeniz'deki Bizans iktidarı bu gelişmeler sonucu ölümcül bir şekilde tehlikeye atılmış oldu.

Bulgar hanı Krum 811-13 arası dönemde Bizanslıları bir dizi ağır yenilgiye uğrattıysa da, imparatorluk yeniden toparlanmayı ve Krum'un ardıllarıyla barışçı bir ilişki kurmayı becerdi. Balkanlar'da durum, I. Vasilios'un döneminde Bulgar hanı Boris'in Hıristiyanlığa dönmesiyle daha da düzeldi; Boris, Hıristiyan adı olarak Mihal'i (852-889) ve Çar unvanını aldı; Bulgar sarayında güçlü bir Hıristiyan, Bizans yanlısı parti gelişti. Ama Konstantinopolis'teki imparatorluk sarayında yetiştirilmiş ve kendi imparatorluk iddialarını geliştirmiş olan Çar Simeon'un (893-927) saltanatı sırasında savaş bir kez daha patlak verdi; aralıklı olarak 920'lere kadar süren bir savaştı bu ve savaşın bir anında Konstantinopolis'in güçlü bir Bulgar ordusunca kuşatıldığı görüldü. Barışın yeniden sağlanması, İmparator I. Romanos'un çabalarıyla oldu. Önceden imparatorluk filosunun bir komutanı olan Romanos iktidarı ele geçirmişti ve oğullarıyla birlikte, imparatorluk konumunu yasal vâris olan VII. Konstantinos'la paylaşıyordu. Barış, birbirini izleyen Bizans yanlısı Bulgar hükümdarlarının döneminde 690'lara kadar devam etti.

6. yüzyıl ve öncesinin imparatorları için olmuş olduğu gibi, Bizans hükümdarları açısından önem taşıyan bir bölge daha vardı. Macar Ovası'ndan doğuya doğru Güney Rusya'dan geçip Hazar Denizi'nin kuzeyine kadar uzanan bozkır bölgesi, çoğu Türkî kökenli birçok göçebe halkın yurduydu ve bu çeşitli halkların hükümdarlarının imparatorluğa olumlu şekilde bakmalarını sağlamak, uluslararası Bizans diplomasisinin temel ilkelerindendi. Bu amaca ağırlıklı olarak büyük miktarda altın sikkelerden oluşan hediyelerle, kaliteli ipeklilerle, imparatorluğa özgü unvanlarla ve şeref payeleriyle ulaşılıyordu. Konstantinopolis, Avar İmparatorluğu'nun 630'larda çökmesinden sonra Hazarlarla iyi ilişkiler kurmayı becermişti. Hazar hanları Yahudiliğe

döndükleri halde, çoğunlukla Bizans imparatorlarının sadık bir müttefiki olarak kaldılar, sözgelimi bu bölgede savaş patlak verdiğinde, Bizans'ın Bulgarlara kuzeyden saldırma davetini yeteri kadar istismar ettikleri gibi, imparatorluk sarayına daha doğudaki gelişmelere dair bilgi vermeyi de üstlendiler. Hazar İmparatorluğu, 9. yüzyılın sonunda esas olarak doğularındaki çeşitli halkların baskısı altında küçülmeye başladı, söz konusu halkları harekete geçiren de Peçenekler ve müttefikleri olan gruplardı. 9. yüzyılın ortasında Hazarların kuzeybatı ve batısında Macarlar yerleştiler; yurt edindikleri yer bugünkü Macaristan'dı ve bu süreç içinde 10. yüzyılda yerel Slav krallıklarını yok ettiler. Gerçi 10. yüzyılın sonunda Orta Tuna kesiminde Hıristiyanlaşmış bir Macaristan Krallığı'nın kurulması, bölgedeki Bizans iktidarı için özellikle 12. yüzyılda güçlenen potansiyel bir meydan okuma oluştursa da, hem Hazarlar, hem Macarlar Bizans ordusunda, özellikle Bulgarlara karşı paralı asker olarak hizmet ettiler. Hazarlar, Kiev Ruslarının artan gücünün onların yıkımına yol açtığı ve Bizans diplomasisinde yerlerini aldığı 10. yüzyılın ortasına kadar, bozkır diplomasisinde önemli bir oyuncu olarak kaldılar. 9. yüzyılın sonunda Türkî kökenli Peçeneklerin meydana çıkması bu düzenlemeyi karmaşıklaştırdı: Yeni gelenler Tuna ve Don arasındaki bozkır bölgesinde yerleşerek hem Hazar, hem Macarlarla çatıştılar. İmparatorluk için, Rusları da, Macarları da dizginleyen bir güç olarak taşıdıkları değer, özellikle 10. yüzyılın sonundaki savaşlarda belirgindi, ama Peçenekler tehlikeli ve çoğu zaman güvenilmez müttefiklerdi. Peçenek grupları 11. yüzyılın ortalarında, imparatorluk kuvvetleriyle çarpıştıkları Balkanlar'a girmeye başladılar. Yine de, Malazgirt Muharebesi'nden (1071) sonraki iç savaşlar dönemine kadar aşağı yukarı denetim altında tutuldular; o tarihten sonra, ta ki I. Aleksios 1091'de onları nihayet ezmeyi becerene kadar, fazla muhalefetle karşılaşmadan yıkıp yağmaladılar.

Diplomasi ve Elçilikler

Diplomasi, Doğu Roma'nın hayatta kalma ya da bölgesel siyasi üstünlük kurma mücadelesinin can alıcı bir yanıydı. Ama Bizans yazarları ile hükümetinin etkili ve akıllı diplomasiyi vurgulamaları, sırf kan dökmekten hoşlanmama gibi Hıristiyanlıktan beslenen bir kültürel tercih sorunu değildi: Tersine, devletin sürekli varlığı, incelikli diplomatik silahların mevzilenmesine bağlıydı. Bizans diplomasisinin teori ve pratiği kadar, günümüze kalan politik teoriyle ilgili birkaç açık ifade, en belirgin olarak da *De administrando imperio* ("İmparatorluğun İdaresi Üstüne") adlı 11. yüzyıl eseri, Bizans dış ilişkilerinin tüm tarihini yansıtır. İmparator VII. Konstantinos'un bu incelemenin önsözünde belirttiği gibi, bir hükümdar Roma Devleti'nin çevresindeki yakın ve uzak halklara dair bilinenleri araştırmalıdır, böylece "bu ulusların her biri arasındaki farkı, ya nasıl davranılıp uzlaşılacağını ya da nasıl savaşılıp karşı konulacağını anlayabilir".

Harita 5.6 Bizans'ın diplomasi dünyası, y. 840

Diplomasinin askeri bir avantajı da vardı: Bizans'ın Balkanlar ve Kafkasya'daki çıkarları açısından bozkırın çeşitli halklarıyla iyi ilişkiler yürütmek şarttı, çünkü bu yolla, gerektiğinde imparatorluğun –örneğin Bulgarlar gibi– düşmanlarına çevrilebilecek bir silah yaratılması mümkündü. Sözgelimi 965 yılı sonbaharında, Bizans ordularının Girit ve Kıbrıs adalarını fethinden, ilaveten Kilikya'daki Müslüman gücün imhasından ve Kilikya'nın imparatorluğa dahil edilmesinden az sonra, İmparator II. Nikiforos Fokas'ın sarayına Bulgar elçileri geldi. Amaçları, Konstantinopolis tarafından Bulgar çarına, kısmen Çar Simeon'un 927'deki ölümünden sonra yapılan uzun süreli barışın garantisi olarak verilen "haraç"ın (ya da imparatorluğun perspektifinden "iane"nin) ödenmesini talep etmekti. Ama imparatorluğun durumu, geçen yarım yüzyılın seyri içinde kökten değişmişti. Bulgar hükümdarının varsayıma dayalı talebine öfkelenen İmparator Nikiforos, ödemekten ziyade, elçileri dövdürttü ve utanç verici bir halde ülkelerine gönderdi. Bir dizi Bulgar sınır karakolunu yıkmaları için küçük bir kuvvet gönderdi ve ardından kuzeydeki müttefiklerini, Kiev Ruslarını, Bulgarlara arkadan saldırmaya çağırdı.

Böyle müttefikler ve temaslar aynı zamanda esaslı bir bilgi kaynağıydılar ve imparatorluğun savunmasıyla ilgili olabilecek bilgileri toplamak için her türlü çaba harcanmıştı. İşin içinde papazlar dahil olmak üzere casuslar, tüccarlar ve diğer yolcular kadar, diplomatik ilişkiler ve elçilikler de vardı. As-

keri incelemelerde bilgi toplamaya epeyce dikkat gösteriliyordu; bilgi toplama, 7. yüzyılın sonundan itibaren daha da önem kazandı; o tarihte, 50 yıllık bir savaş halinin ardından her iki taraf Anadolu'da bir tür "insansız bölge" yaratmaya başladı ve bilgi, bu bölgede olağan sosyal ve ticari ilişki kanalları aracılığıyla ancak zorlukla derleniyordu.

İmparatorluğun doğu ve batı komşularına gönderilen Bizans elçilik heyetlerinin tarihi karmaşıktır, ayrıca imparatorluğun politik ve stratejik durumu yüzyıllar içinde değiştiğinden vurgu ve motif değişiklikleriyle doludur. Kullanılan güzergâhlar da değişiyordu, çünkü gidiş gelişler, yolcuların geçmek zorunda kaldıkları belirli bölgelerdeki özel siyasi duruma göre mümkün oluyor ya da olmuyordu. Yine de, imparatorluk diplomasisinin çeşitli kilit motifleri değişmeden kaldı. İmparatorların, ilk başta, komşularını kendilerine saldırmamaları için ikna etmeyi becermeleri gerekiyordu ve para yardımı teklif etmek, başka bir imparatorluk müttefikinin arkadan saldıracağı ya da doğrudan imparatorluğun bir askeri karşılık vereceği tehdidinde bulunmak, hepsi diplomatik silahların bir parçasıydı. Saldırganlığa, paylaşılan bir inanç temelinde meydan okumak da yararlı bir aletti ve imparatorluğun daha yakın komşularının, özellikle Bulgarların durumunda kullanılıyordu. İkincisi, Doğu Romalıların, başkalarının kendileri hakkında edinmelerini arzuladıkları imaj önemliydi ve ziyarete gelen hükümdarlar ile elçileri, Tanrı'nın koruduğu bu imparatorluğun ihtişamı, böylece gücü konusunda etkilemek için çok çaba hasrediliyordu. Bu resmin bir parçası ve koruyucu bir ittifaklar serisinin gelişiminde ve bakımında bir unsur olarak, imparatorlar büyük miktarda hediye de alıp verdiler; askeri ve diplomatik destek ya da malzeme desteği önerdiler, kültürel değiş tokuşta bulundular ve evlilik akrabalıkları kurdular. İmparatorluk diplomasisi, imparator hayatta kaldığı sürece kuşkusuz başarılıydı, çünkü söz konusu hayatın kuşatılmış stratejik konumu onu son derece kolay incinir kılıyordu ve imparatorun hayatta kalması sırf askeri etkenlerden ziyade, büyük ölçüde başka etkenlere bağlıydı. Birçok imparatorluk planı, yurtdışındaki düşmanca niyetler (ya da evdeki muhalefet) yüzünden iflas etti ise de, birçok başarı da sağlandı.

İdeolojik mülahazalar bir yana, çıkarlara dayalı kaygılar da vardı. Bizans tarihinde baştan sona izlenen bir yaklaşım, eğer kaçınabilmek imkân dahilinde ise savaşlara girme konusundaki genel gönülsüzlüktür. Bunun aşikâr bir nedeni devletin stratejik-coğrafi konumunda kendini gösterir. Savaşlar masraflıydı; temel gelirini tarımdan elde eden ve nispeten istikrarlı kalan, ilaveten hem doğal, hem insan yapımı felaketler karşısında korunmasız olan bir devlet elinden geldiğince savaşlardan kaçınmalıydı. İmparatorluğun stratejik bakımdan kuşatılmış olması, mali sistemini ve kaldırabileceği askeri yükün büyüklüğünü önemli ölçüde etkiledi. Aynı şekilde, insan gücü yakından ilişkili bir etkendi: Bir Bizanslının perspektifinden, imparatorluk sayıca hep zayıf durumdaydı ve hem stratejide, hem diplomaside, ister komşularla, ister düşmanlarla uğraşırken bu dikkate alınmalıydı.

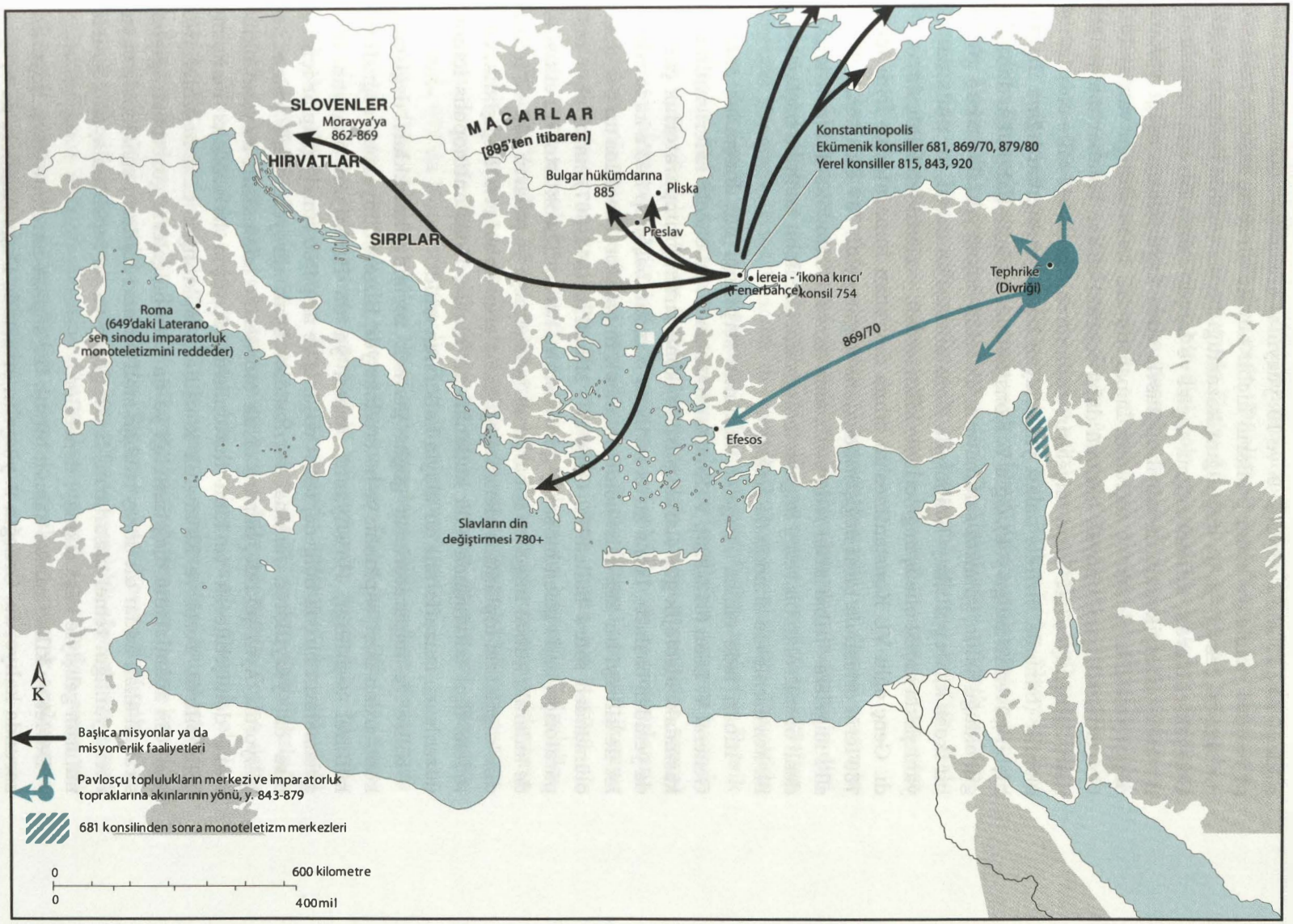
Bu nedenle, imparatorluğun siyasi ideolojisi belirli kilit konuları dikte ettiği halde, Bizans diplomasisi son derece yararcı ve gerçekçiydi. Belirli bir imparatorun iradesi zaman zaman, özellikle mantıksız sayılan taleplere karşılık verirken güçlükler doğuruyordu. Örneğin 572'de, İmparator II. Iustinos, doğuda barışı garanti eden İran elçilerince talep edilen para yardımlarını ödemeyi reddetti. İran savaş açtı ve Arzanene'deki İran topraklarına birtakım küçük, ama başarılı Bizans akınları yapıldı ise de, İranlılar da Suriye'ye büyük bir saldırı düzenleyerek Bizanslılarda can ve mal kaybına yol açtılar, bunu İran'ın 574'te Dara'yı başarılı bir şekilde kuşatıp zapt etmesi izledi –Bizans için stratejik bir felaketti bu. İmparatorun hastalığı kadar, Tuna üstündeki Avarların neden olduğu zorluklar, Bizans'ın karşılığının etkili olmadığı anlamına geliyordu ve 576-78 yılları için Mezopotamya cephesinde bir ateşkes parayla sağlandı; Iustinos'un düşüncesizliği, Bizanslılar için bazı orta vadeli sorunlar doğurmuştu.

Bununla birlikte, böyle kaprislere rağmen, amaç ve çabalarda yüzyıllar boyunca görülen süreklilik dikkat çekicidir ve yine, imparatorluğun hayatta kalması olgusu, imparatorluk hükümetinin geniş bir sorun yelpazesiyle karşı karşıya kaldığında gösterdiği etkileyiciliğin, tepki verme hızının ve esnekliğin kanıtıdır.

Kilise Politikası: Sapkınlık, Hizipçilik ve Genişleme, y. 641-1060

Konstantinopolis'te Monofizitlere zulüm edilmesinin 6. yüzyılın sonunda halkta yarattığı sadakatsizlik duygusu, İranlıların eline geçen toprakların yeniden imparatorluğa dahil edilmesi için bir uzlaşma formülünü gerekli kıldı. İraklios'un döneminde iki muhtemel çözüm önerildi. "Monoenerjizm" diye bilinen ilkinde, hem ilahi, hem insani olan yanların birleşmiş olduğu tek bir enerjinin bulunduğu varsayılıyordu. Müslümanlığın bu anda tarih sahnesine girmesi bir uzlaşma ihtiyacını daha da acil kıldı. Monoenerjizm reddedildiğinde, başlangıçta biraz destek gören –tek bir iradeyle ilgili ("Monoteletizm")– alternatif bir doktrin de sonunda reddedilmişti, ama İraklios'un 641'deki ölümünden sonra zorla kabul ettirilen bir kararnameyle imparatorluk politikası olarak hayatta kaldı. Bu sırada Monofizit toprakları Araplar eline geçmiş ve uzlaşmanın amacı ortadan kalkmıştı. Genç İmparator II. Konstans'ın adına yöneten hükümet var olan politikayı sürdürmek zorunda kalmıştı ve Konstans'ın kendisi konunun daha fazla tartışılmasını şiddetle yasakladı. Ancak 682'de, Konstans'a Sicilya'da suikast düzenlenmesinden 12 yıl kadar sonra, oğlu ve ardılı IV. Konstantinos bir kilise genel konsili toplamayı ve resmi Monoteletizmi sessizce terk ederek kilisenin birliğini yeniden kurmayı becerdi.

Hıristolojik konular 7. yüzyılın ortalarından sonra arka plandan kayboldu. Yalnızca 8. ve 9. yüzyılların ikona kırıcı tartışması (daha sonraki bir aşamasında Hıristolojik bir unsura sahip oldu) başka büyük iç ayrılıkları kö-

Harita 5.7 Kilise politikası: Sapkınlık, hizipçilik ve genişleme, y. 641-1060

rükledi. Ancak ikona severler 9. ve 10. yüzyıllar arasındaki dönemin tarihini yeniden yazıncaya kadar bunların hiçbir tarafta bir avuç kişiden fazlasının ilgisini çektiği ya da bağlılığını kazandığı hiçbir şekilde belirgin değil. Geleneksel olarak, kitlesel zulmü, tacizi ve birçok ikona severin ölümünü, ilaveten bizzat ikonaların tahribini tasvir eden kaynakların aşağı yukarı doğru anlatılar olduğu ve suçlunun İmparator III. Leon olduğu varsayıldı. Gerçekte, hikâyenin büyük bölümü daha sonraki efsane ve abartmalardan ibaret görünüyor. III. Leon imgelerin kullanımını ılımlı bir dille eleştirmiş olabilir (bununla birlikte onları yasaklayan bir buyruk çıkardığına ilişkin hiçbir güvenilir bulgu yok). Oğlu V. Konstantinos teolojik bakımdan daha ilgili olduğu halde, yalnızca saltanatının ilk sekiz-dokuz yılından sonra güçlü bir ikona kırıcı politikayı benimsedi. Konstantinos'un tasası, bir ululamanın yanlışlıkla objesi olmuş imgelerin de kiliselerdeki yerlerinden kaldırılmasıydı. Genç oğlu VI. Konstantinos'un adına davranan İmparatoriçe İrini için, 780'lerin ortasında taraf değiştirmek daha uygun geldi. 787 Ekümenik Konsil'i imgelere "itibarlarını iade etti", ama sonraki Ortodoks doktrini için o denli önemli olan bir resmi imgeler teolojisinin ancak bu tarihten başlayarak ilk kez özenle ele alındığı da açıktır.

"İtibarı iade edilen" imgeler kültünün serpildiği bir dönemden sonra, General V. Leon (813-820), V. Konstantinos'un 50 yıl önceki zaferlerinin arkasındaki ideolojik güç olarak görülen ikona kırıcılığı imparatorluk çapında yeniden başlattı. İkona kırıcı tartışma o andan başlayıp 843'e kadar devlet ile kiliseyi bir kez daha böldü ve ancak İmparator Theofilos'un 842'deki ölümünden sonra halledildi. Genç III. Mihail'in (842-867) naibi olan imparatoriçe, önde gelen bir saray görevlisinin, hadım Theoktistos'un etkisinde kalarak, kutsal imgelere itibarlarını iade etmeyi ve onların 842-43'te bir dizi küçük özel toplantıda alenen sergilenmelerini kabul etti. Değişiklik, Ortodoks dini takviminde hâlâ kutlanan bir olayla, Konstantinopolis içinde düzenlenen muzafferane bir alayla halka ilan edildi.

Kilise ve imparatorların göğüs germek zorunda kaldıkları değişmez konulardan ikisi, sapkınlık ve heterodoksiydi. Bizans dünyasının coğrafi ve kültürel çeşitliliği, Hıristiyanlık öncesi ya da Hıristiyan olmayan uygulamaların birçok bölgede, tecrit edilmiş ve nispeten sınırlı gruplar içinde olsa da, yüzyıllarca farkına varılmadan ayak direyebileceği anlamına geliyordu. Aynı şekilde, imparatorluk otoritesine adamakıllı meydan okumaya dönüşebilecek ve kimi durumlarda dönüşen heterodoks inançlar gelişebilirdi. Yerel ve Ekümenik konsiller, sapkınlığın bazı nedenleriyle, yani din adamlarının disiplinsizliği ya da ücra bölgelerin gözetimsizliğiyle, sıradan ahali kadar alt düzey ruhban sınıftan bazı kişilerin cehaletiyle veya Hıristiyanlığın temel unsurlarını farklı gören ya da farklı anlayan göçmen nüfusun gelişiyle başa çıkmayı denediler.

Devlet ve kilise zaman zaman büyük bir sapkın harekete karşı koymak zorunda kalıyordu. Örneğin 9. yüzyılın ortasında Doğu Anadolu'da ortaya

çıkan, muhtemelen ilk savunucularından olan Samsatlı Pavlos'un adı verilen Pavlosçuluk böyle bir durumdu. Düalist ve yeni-Manihaist unsurların bir karışımı olan akım, 9. yüzyılda Doğu Anadolu'da güçlü bir hale geldi. Devlet zulmü, Pavlosçuların bir dizi çok yetenekli komutanın emrinde, 870'lerde Halifelikle bir ittifaka girerek askeri seferberlik yapmalarına ve İmparator I. Vasilios'un başlattığı, sonunda yok olmasına neden olan tam bir savaşa yol açtı. Hükümetin Doğu Anadolu'dan Balkanlar'a nüfus aktarması da, Pavlosçuluğu ya da ondan etkilenen inançları Balkanlar'a taşıdı ve doğrudan, öncelikle Bulgaristan ve Batı Balkanlar'ın Slav halkları arasında Bogomilizm diye tanınan sapkın bir eğilimin gelişmesiyle sonuçlandı. Bogomilizm imparatorların, özellikle I. Aleksios'un şiddetli zulmüne uğradığı ve Konstantinopolis'te kökü kurutulduğu halde, bütün Balkanlar'a yayıldı ve bölgenin dini kültüründe büyük bir akımı temsil eder oldu.

III. Leon 717'de tahta çıktığında, Konstantinopolis ve Roma arasında büyüyen bir yabancılaşma olduğu belliydi. Başlıca konular, İtalya'daki dini yargılama yetkisi ve imparatorluk vergi politikası sorunlarıydı (gerçi 754'ten sonraki dönemde ikona kırıcılık da katkıda bulunmuş olabilir). Papalıkla gergin ilişkiler, 9. yüzyılın ortasında, "Fotiosçu hizip" diye anılan ve Patrik İgnatios'un 858'de istifaya zorlanmasını izleyen büyük bir çatışma halinde patlak verdi. Ardılı olarak (çabuk bir papazlığa atama töreninden sonra) meslekten olmayan bilgili Fotios'u tayin etmesi, eski patriğe ve yandaşlarına Papa I. Nicolaus'un desteğini sağladı; papa, Doğu Kilisesi'nin politikasına müdahale etmek ve papalığın Hıristiyanlık içinde üstün bir statüsü olduğunu iddia etmek için, bu durumdan yararlanmayı becerdi. Gelgelelim, İmparator I. Vasilios 867'de tahta çıkarken Fotios'u görevden uzaklaştırıp İgnatios'a itibarını iade ettiğinde, İgnatios da papalığın hak iddialarına karşı aynı derecede düşmanlık gösterdiğinden, durum düzelmedi. Barışma, sonunda 879'da Konstantinopolis Konsili'nde gerçekleşti.

İkinci, daha ciddi bir çatlak 1050'lerde meydana geldi ve hem siyasi, hem doktriner konularla ilgiliydi. Kutsal Ruh'un hem Baba, hem Oğul'dan türediği olgusuna açıklık getirme yönündeki bir girişimle, 6. yüzyılın başında Halkedon Konsili doktrinine Frank ülkelerinde "*filioque*" [ve oğul (dan)] kelimesi eklendi. Frank din adamları 9. yüzyılda Bulgarları Ortodoksluğa döndürme çabaları sırasında bu terimi kullandılar ve Patrik Fotios daha sonra bunu mahkûm eden ayrıntılı bir inceleme yazdı. Papalık elçileri 879'daki Konstantinopolis Konsili'nde terimin gereksizliğini kabul ettiler ve kelime metinden çıkarıldı. Ama 11. yüzyılın başında yeniden metne konuldu ve anlaşmazlığın temelini oluşturdu. Papanın elçisi Kardinal Humbert ve Patrik Mihail Kirularios'un inatçılıkları 1054'te karşılıklı aforozların –resmi mahkûm etme açıklamalarının– ilan edilmesine yol açtı. Ondan sonra iki kilise, I. Aleksios'un hükümdarlığı sırasında gerilimin giderek azalmasına rağmen, birbirlerine yabancılaştılar.

Yine de Bizans kilisesi üç Doğu patrikliğinin (Antakya, İskenderiye ve Kudüs) Müslüman hâkimiyetine girmelerinden sonra genişlemeyi becerdi. Önce Bulgarların (860'lardan itibaren) ve sonra da Kiev Ruslarının (990'lardan itibaren) Bizans tarzı Ortodoksluğa dönmeleri, "Bizans Uluslar Topluluğu" adı verilen birliğin doğmasına ve söz konusu ülkelerin kültür tarihinde kalıcı bir özelliğe yol açtı (bkz. s. 258-62).

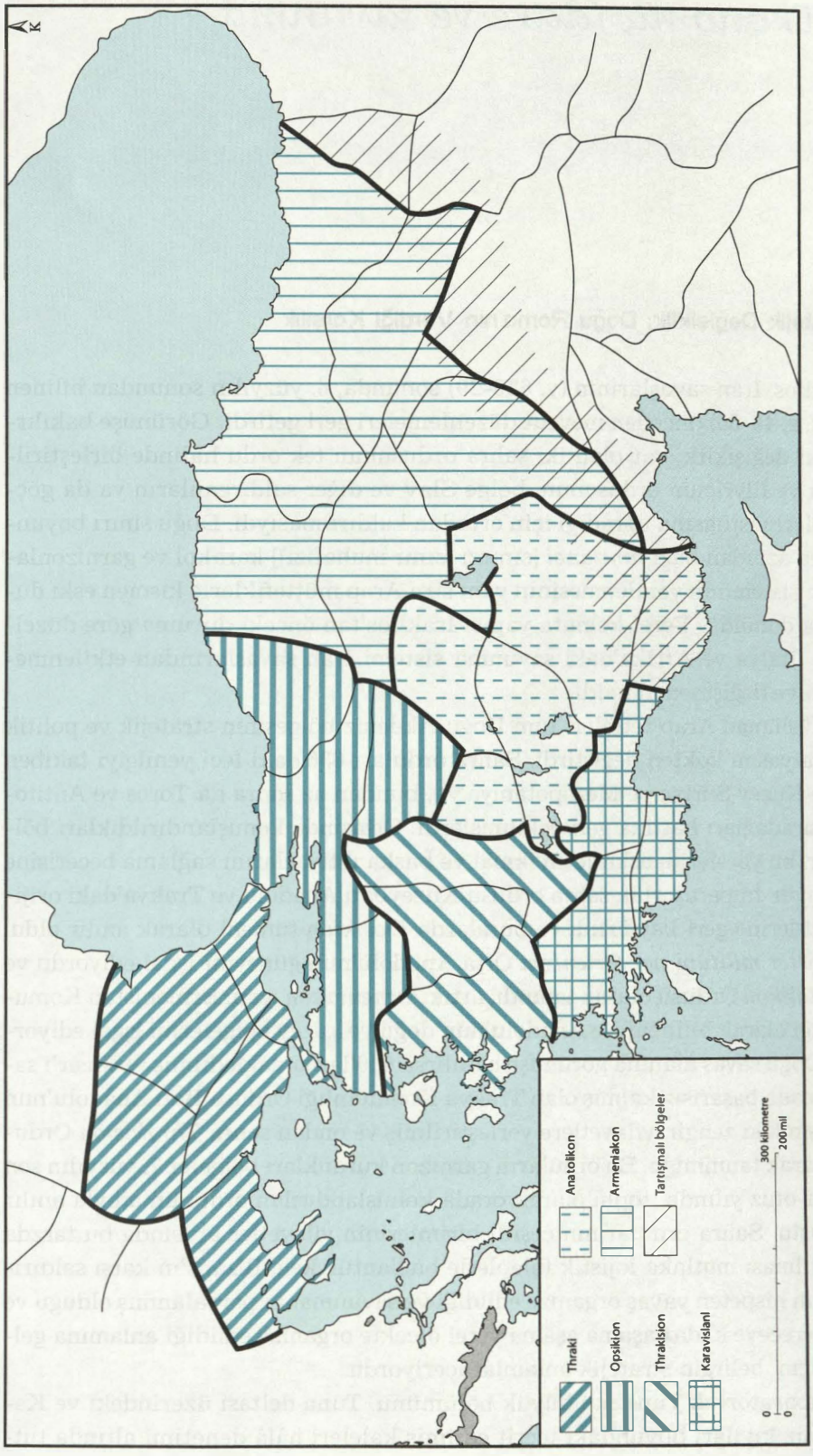
6 Ekonomi, idare ve savunma

Stratejik Değişiklik: Doğu Roma'nın Verdiği Karşılık

İraklios, İran savaşlarının (y. 628-29) sonunda, 6. yüzyılın sonundan bilinen (bkz. s. 48-50) önceden mevcut düzenlemeleri geri getirdi. Görünüşe bakılırsa iki değişiklik, var olan iki sahra ordusunun tek ordu halinde birleştirilmesi ve Illyricum ordusunun, bölge Slav ve diğer saldırganların ya da göçmenlerin istilasına uğradığı için ortadan kaldırılmasıydı. Doğu sınırı boyunca, en azından bazı *limitanei* [sınırcı (sınır muhafızı)] karakol ve garnizonlarının sisteminin yenilenmesinin yanı sıra Arap müttefiklerle kısmen eski duruma dönüldü. Yerel komuta yapısı İraklios'tan önceki duruma göre düzeltildi. İtalya ve Afrika'daki savunma sistemi İran savaşlarından etkilenmemişti ve değişmeden kaldı.

Müslüman Arap fetihleri tüm Doğu Akdeniz bölgesinin stratejik ve politik coğrafyasını kökten değiştirdi. Sahra orduları 636'daki feci yenilgiyi takiben önce Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya, bundan az sonra da Toros ve Antitoros sıradağları hattına geri çekilmişlerdi. Ortasında konuşlandırıldıkları bölgeler, bu yörelerin, askerlerin ikmal ve başka ihtiyaçlarını sağlama becerisine bağlıydı. İmparatorluk sahra ordusu Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'daki orijinal üslerine geri kaydırıldı ve buralarda *Opsikion* tümeni olarak anılır oldu. *Magister militum per Orientem* Orta Anadolu'nun güneyini işgal ediyordu ve *Anatolikon* Ordusu olarak tanındı; artık *Armeniakon*, yani Ermenistan Komutanlığı olarak bilineni ise Anadolu'nun doğu ve kuzey bölgelerini işgal ediyordu. Doğu savaş alanına görünüşe bakılırsa 630'larda nakledilmiş ve Mısır'ı savunmada başarısız kalmış olan Trakya Komutanlığı Ordusu Batı Anadolu'nun ortasındaki zengin vilayetlere yerleştirilmiş ve ondan sonra *Thrakision* Ordusu olarak tanınmıştı. Bu orduların garnizon kurdukları bölgeler 7. yüzyılın son yirmi-otuz yılında, toplu olarak orada konuşlandırılan ordunun adıyla anılır olmuştu. Sahra ordularının çeşitli birimlerinin vilayetler arasında bu tarzda dağıtılması mutlaka lojistik taleplerle bağlantılıyken, Bizans'ın karşı saldırılarının nispeten yavaş organize edildiği ve savunmanın parçalanmış olduğu ve bir dereceye kadar aşama aşama yerel ölçekte organize edildiği anlamına geldiği için, belirgin stratejik anlamlar içeriyordu.

İmparatorluk Tuna'nın büyük bölümünü, Tuna deltası üzerindeki ve Karadeniz kıyıları boyundaki tecrit edilmiş kaleleri hâlâ denetimi altında tut-

Harita 6.1 İlk *thema*ların ve Doğu Roma İmparatorluğu vilayetlerinin şematik haritası, y. 660-740

tuğu halde İustinianos'un kurduğu, *Quaestura exercitus*'a ait vilayetler Balkanlar'daki Slav ve Avar istilalarında ayakta kalamadı. Ama Ege bölgeleri insanlar, gemiler ve mali imkânlar için kaynak işlevi görmeyi sürdürüyordu ve 7. yüzyılın sonunda "gemi birlikleri" ya da *karavisiani* diye bilinen deniz kuvvetleri başlangıçta Rodos'ta konuşlandırılmış görünüyor. Arap deniz gücünün 660'lardan itibaren hızla gelişmesinin beraberinde getirdiği, imparatorluğun korunmasız kıyı şeridinin ve hinterlandlarının maruz kaldığı hatırı sayılır derecede artan tehdidin ışığı altında, bu "gemi birlikleri" Bizans'ın orta döneminde taşra bahriye gücünün çekirdeği olarak gelişecekti. Bu bahriye birimlerine ilaveten, Konstantinopolis'teki (670'lerden itibaren "Rum ateşi"yle donatılan) imparatorluk donanması, Ellas *thema*'sının filolarıyla tamamlanmıştı. *Magistri militum*'un ya da İtalya ve (Sardunya dahil) Afrika askeri valiliklerinin orduları işlevlerini sürdürüyordu, bununla birlikte Afrika ordusu 690'larda Arapların Kuzey Afrika'nın fethini tamamlamalarıyla ortadan kalktı, İtalya ordusu ise Ravenna Askeri Valiliği 8. yüzyılın ortasında son buluncaya kadar her zamankinden daha da yerel bir temelde varlığını sürdürdü.

Themata (*thema*'lar) başta yalnızca değişik orduların konuşlandırıldığı vilayet gruplandırmalarıydı. 730'da ya da o sıralarda açık bir coğrafi kimlik kazandı; 8. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Bizans vilayetleri varlığını sürdürdüğü halde, mali ve askeri idarenin kimi unsurları *thema* bazında kuruldu. İmparatorluğun ekonomik ve politik durumu düzeldikçe *themata* sayısı çoğaldı. Kısmen büyük tümenlerin değişik "vilayet" ordularına bölünmesi -II. Leon döneminde başlayan ve ardıllarınca sürdürülen bir süreçti bu- kısmen de 8. yüzyılın son yıllarında İrini ve VI. Konstantinos döneminde başlayan toparlanma sayesinde gerçekleşmişti bu. Üstelik bir zamanlar Güney Balkanlar'da sahip olunan topraklar üstünde imparatorluk otoritesi yeniden kurulmuştu. Daha küçük parçalara ayrılan ilk büyük *thema*, *Opsikion*'du ve üç kolorduya bölünmüştü, adları da bunların Bizans kökenli olduğunu açığa vurur: *Vukellarii*, *Optimati* ve *Opsikion*. *Themata*, doğu sınırı boyunca, *klisura* diye bilinen, imparatorluğa giriş çıkışta kilit durumunda olan geçitleri ve yolları denetlemek amacıyla kurulan bir dizi askeri bölgeyle tamamlanmıştı. İmparatorluk 9. yüzyılın sonunda ve daha sonra saldırgan bir politikaya dönüş yaptığında, bunlar bizzat *thema*'lara dönüştürüldü.

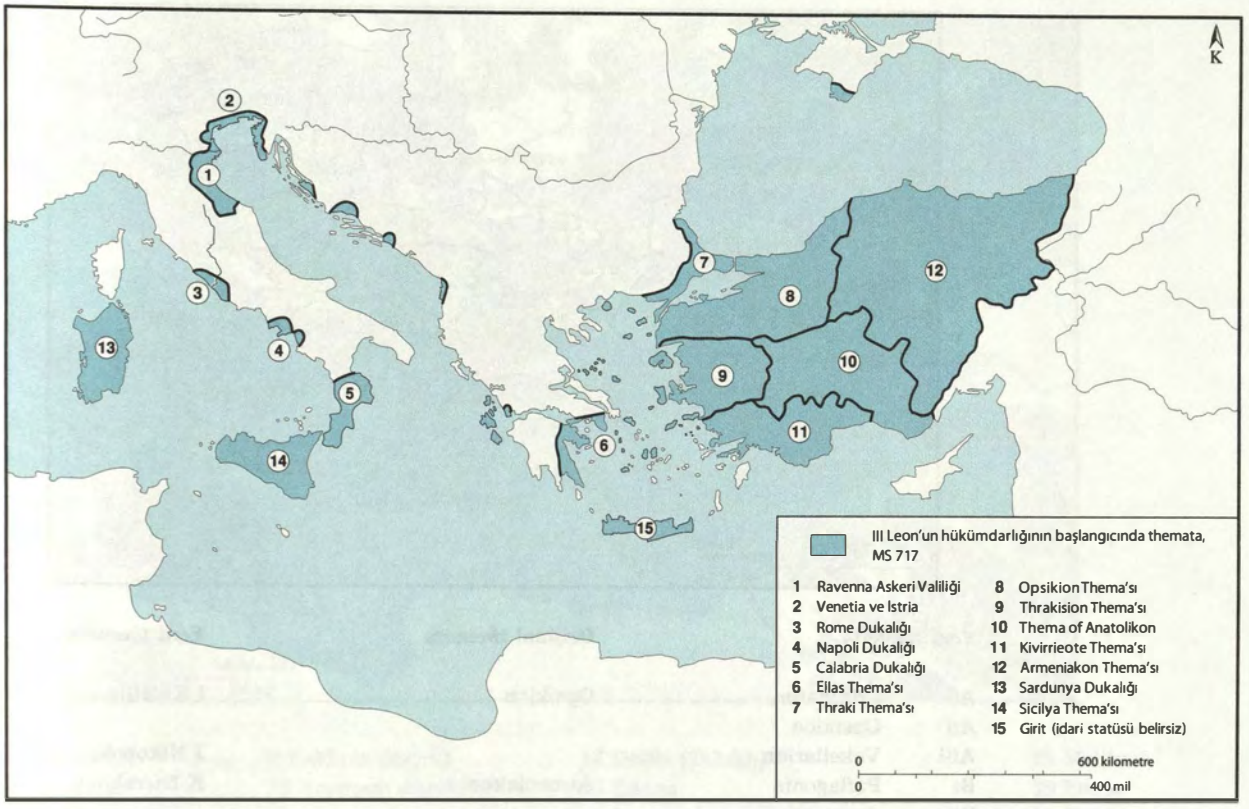
Askere almanın ve askeri kimliklerin bu düzenlemelerden doğan yerelleşmesi, düzenli unsurlar –profesyonel askerler– ile her *thema* bölgesindeki daha az yetenekli ya da teçhizatlı milis benzeri unsurlar arasında bir ayrıma yol açtı. *Tagmata* (alaylar) olarak tanınan, 760'larda V. Konstantinos (741-775) döneminde kurulan küçük bir seçkin güç, çabucak sefer amaçlı seçkin bir sahra tümeni haline geldi. Hem düzenli birimlerden, hem zaman zaman askerlik yapan taşra birimlerinden daha iyi maaşa ve disipline sahipti; özel birimler oluşturmak ve belirli bir sefer ya da bir dizi sefer süresince bunları kullanmak için hem yabancı, hem yerli paralı asker toplamak yönündeki bir

eğilimin ilk adımıydı bu. İmparatorluk 9. ve 10. yüzyıllarda doğuda askeri gücünü yeniden gösterdiğinde, böyle profesyonel birimlerin rolü ve hissesi daha da önemli hale geldi.

Stratejik Değişiklik: Savunmadan Saldırıya

Bazı önemli yenilgilere rağmen hem kuzeyde, hem doğuda daha saldırgan bir politika izlenmesi, diplomasi ve misyonerlik faaliyetlerinin askeri tehditlerle birleştirilmesi, sonunda bir avantaj sağlamaya yardımcı oldu. İmparatorluk 10. yüzyılın ilk yarısında yerel Müslüman emirlerin şiddetli muhalefetiyle karşı karşıya gelse de, Kuzey Suriye ile Irak'ta büyük toprak parçalarını bir dizi parlak fetihle geri almayı, İkinci Bulgar İmparatorluğu'nu yok etmeyi ve Sicilya ile Güney İtalya'nın yeniden fethine başlamayı başardı. Asker-İmparator II. Vasilios'un 1025'te öldüğü sırada, imparatorluk bir kere daha Doğu Akdeniz havzasında büyük bir siyasi ve askeri güçtü, yalnızca Mısır ile Suriye'deki Fatımî Halifeliği onun gücüne meydan okuyacak durumdaydı. Bununla birlikte, 9. yüzyılın ortasından sonraki dönemde sürdürülen saldırgan savaş tarzı, imparatorluğun askeri teşkilatı üzerinde önemli etkiler bıraktı. *Thema*'ların milisleri giderek saldırgan savaş tarzının ihtiyaçlarını karşılamayı beceremediklerinde, daha karmaşık bir taktik yapıya, uzmanlaşmış savaşma becerilerine ve silahlara, ayrıca daha saldırgan bir ruha sahip düzenli sahra orduları gelişmeye başladı. Bu süreç destek gördü ve vilayetlerde bir seçkinler zümresinin, yani bölgesel askeri sistem üzerindeki hâkimiyetleri kendilerine hem uzmanlık, hem imparatorluk düzeyinde siyasi ağırlık kazandıran toprak sahibi subaylar zümresinin gelişmesini tahrik etti. Devlet, *thema* türü askeri hizmet yerine nakit ödeme yapmaya ve paralı asker tutmaya başladığında, profesyonel askeri birimlerin rolü giderek büyüdü. Dış gözlemcilerin de değindikleri sonuç, piyade ve süvari olmak üzere, Ruslar, Normanlar, Türkler ve Franklar kadar yerli paralı asker birimlerinden meydana gelen renkli ve uluslararası bir orduydu. Bunların içinde belki en tanınmışı, ilk defa II. Vasilios'un saltanatı sırasında silah altına alınan, Rus ve İskandinav maceraperestleri ile paralı askerlerinden oluşan ünlü Vareng Muhafızlarıydı. En anılmaya değer önderlerinden biri, daha sonra, 1066'daki Stamford Koprüsü Muharebesi'nde İngiliz kralı Harold Godwison'ın eliyle öldürülünceye kadar Norveç Kralı (1046-66) olan Harald Hardrada'ydı. Harald 1034'ten 1041 dolayına kadar Varenglerle birlikte savaştı.

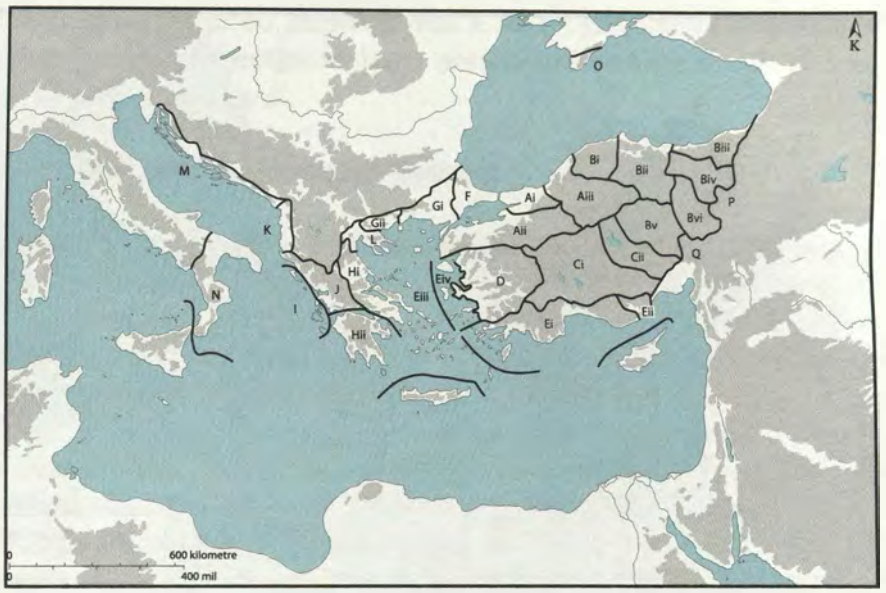
İmparatorluk daha saldırgan bir stratejiye öncelik tanımaya başladığında, birincil işlevleri savunma nitelikli hale gelmiş *thema* ordularıyla ilgili olarak yeni taktik ve stratejik komuta yapıları gelişti. Fethedilen bölgelerin *themata* olarak [imparatorluğa] dahil edilmesinin yanı sıra önceki *klisura*'ların –küçük sınır komutanlıklarının– *themata*'ya dönüştürülmesinden başlayarak, bağımsız komutanların emri altında yeni askeri bölgeler ortaya

Harita 6.2 III. Leon'un saltanatının başlangıcında *thema*'lar, MS 717

çıktı. Bunlar, eski *themata*'dan farklı olarak bir hayli küçüktü ve kilit konumda müstahkem noktalardı. Sınır boylarında giderek daha büyük ve askeri bakımdan daha etkili imparatorluk *tagmata* müfrezeleri ve benzer şekilde askere alınmış profesyonel birimler kuruldukça, bu sistemin kapsam ve önemi arttı. Bu tümenler 970'lerden itibaren, her biri bir duka ya da *katepano*'nun emri altında, yerel *thema* idaresinden bağımsız olan daha büyük komutanlıklar halinde gruplara ayrıldı. Bunlar eski *thema*'ları koruyan, eldeki insan gücü bakımından birbirinden taktik olarak bağımsız bir tampon vilayetler perdesi oluşturdu. Benzer düzenlemeler Balkanlar'da ve Batı valiliklerinde yapıldı. Bu tür kuvvetler, ister sınırlarda, ister vilayetlerde olsun, gittikçe paralı askerlerden, profesyonellerden ya da imparatorlukla sınırı olan çeşitli küçük devletlerin bağımlı hükümdarlarınca gönderilen güçlerden oluşuyordu.

İmparatorluğun bahriye düzenlemeleri, aynı dönemde tek taşra donanmasından ve Konstantinopolis'teki 7. yüzyıl imparatorluk filosundan hareketle genişledi. 830'lara gelindiğinde, imparatorluk donanmasına ve Ellas ile Peloponez'in çok daha ufak vilayet filolarına ilaveten Ege, Samos ve Kivirrieot olmak üzere üç ana bahriye *thema*'sı vardı. Böylece deniz cephesi doğuda güvenceye alınmıştı, devam eden akınlar ve korsanlık durdurulmadığı hal-

Yeni *themata*		Orijinal *themata*	Yeni *themata*
Ai	Optimaton	Opsikion	I Kefallinia
Aii	Opsikion		
Aiii	Vukellarion		J Nikopolis
Bi	Paflagonia	Armeniakon	K Dirrahion
Bii	Armeniakon		
Biii	Haldia		L Thessaloniki
Biv	Kolonia		
Bv	Harsianon		M Dalmatia
Bvi	Sevastia		
			N Laggobardia
Ci	Anatolikon	Anatolikon	
Cii	Kappadokia		O Kherson
D	Thrakision	Thrakision	P Mesopotamia
Ei	Kivirrieote	Karavisiani/Kivirrieote	Q Likandos
Eii	Selevkia		
Eiii	Egeos Pelagos (Ege Denizi)		
Eiv	Samos		
F	Thraki	Thraki	
Gi	Makedonia	Makedonia	
Gii	Strimon		
Hi	Ellas	Ellas	
Hii	Peloponnisos		

I. Vasilios'un ordularının y. 879'da kenti tahrip etmesinden sonra Divriği civarındaki bölgede kurulan, başlangıçta bir *klisura* olan, ardından adı değiştirilen ve VI. Leon tarafından bir *thema* olarak tesis edilen *Leontokomi* gibi kısa ömürlü komutanlıklar burada gösterilmedi.

(Haldon, *Warfare, State and Society* adlı eserinden.)

Harita 6.3 *Thema*'lar, y. 920

1 Paristrion
2 Bulgaria
3 Strimon
4 Neos Strimon
5 Dioklia
6 Sirmion
7 Sırbistan
8 Tervunia
9 Zahlumi (özerk)
10 Arentani (özerk)
11 Girit
12 Kıbrıs
13 Kilikia
14 Likandos
15 Antiohia
16 Aleppo (özerk)
17 Dolihi (Telukh)
18 Edessa
19 Fırat ötesi kentler
20 Keltzine-Chortzine
21 Derzene/Fasiane (Basean)
22 Vaspuragan
23 Daron
24 Mesopotamia
25 Melitene
26 İberia
27 Kars
28 Shirak/Ani
29 Laggobardia
30 Kalabria
31 Sikelia (1038-42)

A-L, Harita 6.3'teki gibi.

Antiohia Dukası'na bağlı bölgeler

Edessa Dukası'na bağlı bölgeler

Haldia Dukası'na bağlı bölgeler

Vaspuragan Dukası'na bağlı bölgeler

Mesopotamia Dukası'na bağlı bölgeler

(Haldon, *Warfare, State and Society* adlı eserinden.)

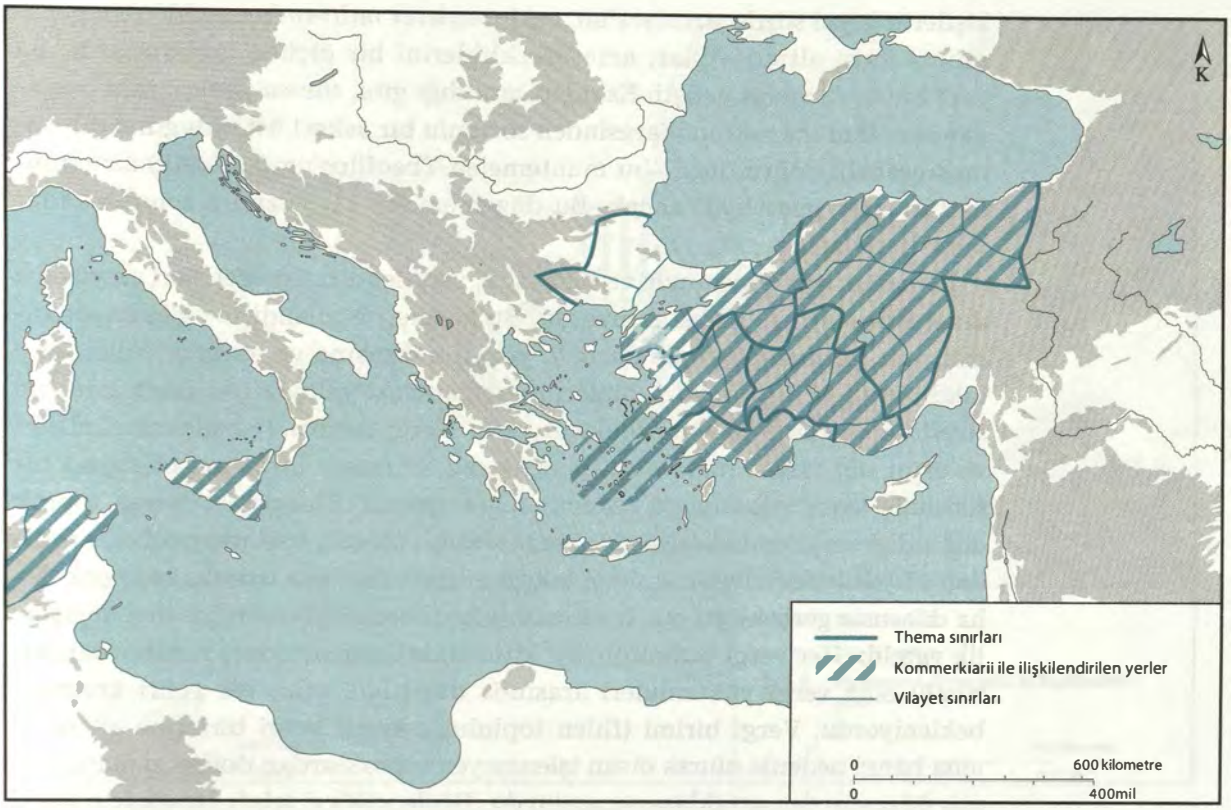
Harita 6.4 *Thema* ve dukalıklar, y. 1050

de, en azından denetim altındaydı ve zaman zaman geri püskürtülüyordu. Batıda farklı bir durum hüküm sürüyordu. Kartaca'nın ve bunun dışındaki Kuzey Afrika vilayetlerinin 690'ların sonunda kesin olarak kaybedilmesi, imparatorluğu oradaki deniz üslerinden yoksun bıraktı; Balear Adaları civarında imparatorluk bahriyesinin faaliyetine dair fazla bulgu yokken, Sicilya muhtemelen imparatorluk filotillalarını desteklemeyi sürdürdü. Sardunya imparatorluğun elinde kaldı. Ama imparatorluk 9. yüzyılın başında Batı Akdeniz'e duyduğu ilgiyi kaybetmiş görünüyor. Sicilya ve Girit'in 820'lerde istila edildiği sırada uygun deniz desteği gelmemişti; özellikle Girit, imparatorluğun kıyı topraklarına karşı yıkıcı akınların kaynağına dönüştüğünden, pahalıya patlayan bir yanlıştı bu. Balear Adaları da 840'ların sonundan itibaren Müslüman korsanlar ve akıncılar için sığınak sağlıyordu.

Yeni sınır komutanlıklarının ortaya çıkması ve yüksek konumu hem Doğu, hem Batı sınırlarında imparatorluğun genişleme ve fetih stratejisini örnekler. Böyle bir dizi yeni komutanlık –Haldia, Mesopotamia ve Antiohia (Antakya)– 970'lerde Doğu sınırını koruyordu ve 1000-1045 arası dönemde İberya, Vaspuragan, Edessa ve Ani dukalıklarını da içermek üzere genişledi. Benzer bir süreç Batı'da, 970 ve 980'lerde "Batı'daki Mesopotamia", Adrianopolis ve Thessaloniki dukalıklarının, II. Vasilios tarafından 1015'te Bulgar İmparatorluğu'nun yok edilmesinden sonra ise Sirmion, Paristrion ve Bulgaria komutanlıklarının kurulmasında gözlemlenebilir. Benzer komutanlıklar biraz daha sonra Bizans'a ait –kısmen Normanların o bölgedeki saldırgan faaliyetleriyle ilişkilendirilen– Güney İtalya ve Balkanlar'da ortaya çıkar.

İdare ve Vergilendirme

6. yüzyılın seyri içinde idarede ve Kutsal Bağışlar (*sacrae largitiones*) daireleri ile Özel Maliye Dairesi'nin (*res privata*) yapısında meydana gelen değişiklikler imparatorluğun 7. yüzyılın ortasındaki şiddetli daralmasını takiben bütün mali ve sivil idare aygıtında görülen değişikliklerin habercisiydi. 8. yüzyılın ortasına gelindiğinde, bir Genel Maliye Dairesi saymanı (*yenikon logothesionlogothetis*'i) arazi vergisi ve ilişkili gelirlerden sorumluydu. Benzer şekilde, bir Askeri Maliye Dairesi (*stratiotikon logothesion*) askere almayla, yoklama defterleri ve askeri maaşlarla uğraşıyordu; başka bir daire, *idikon* ya da özel *logothesion* ise teçhizatlara, imparatorluk atölyelerine ve bağlantılı çeşitli ihtiyaçlara bakıyordu. Bir zamanlar *res privata*'nın parçası olan farklı bölümler, benzer şekilde tamamen bağımlı hale geldi ve kendi memurlarının idaresine bırakıldı. Önceden *magister officiorum*'un (Daireler Başkanı'nın emrinde olan genel posta hizmeti) kendi *logothetis*'inin idaresinde bağımsız hale geldi. Başlangıçta saray bünyesinin parçası olan başka bölümler, örneğin kutsal yatak odası [hazinesi], uzmanlaşmış hazineler ve devletin belirli ihtiyaçlarına uygun ambarlar olarak geliştirildi; *kiton* diye

Harita 6.5 Genel *kommerkiarii* [gümrük kolcuları] ve ambarlarıyla kurşun mühürlerde birbirleriyle ilişkilendirilen vilayetler, y. 660-732

bilinen yatak odası [hazinesi] ise saray halkının harcamaları için kullanılan bir şahsi imparatorluk hazinesi olarak evrim geçirdi.

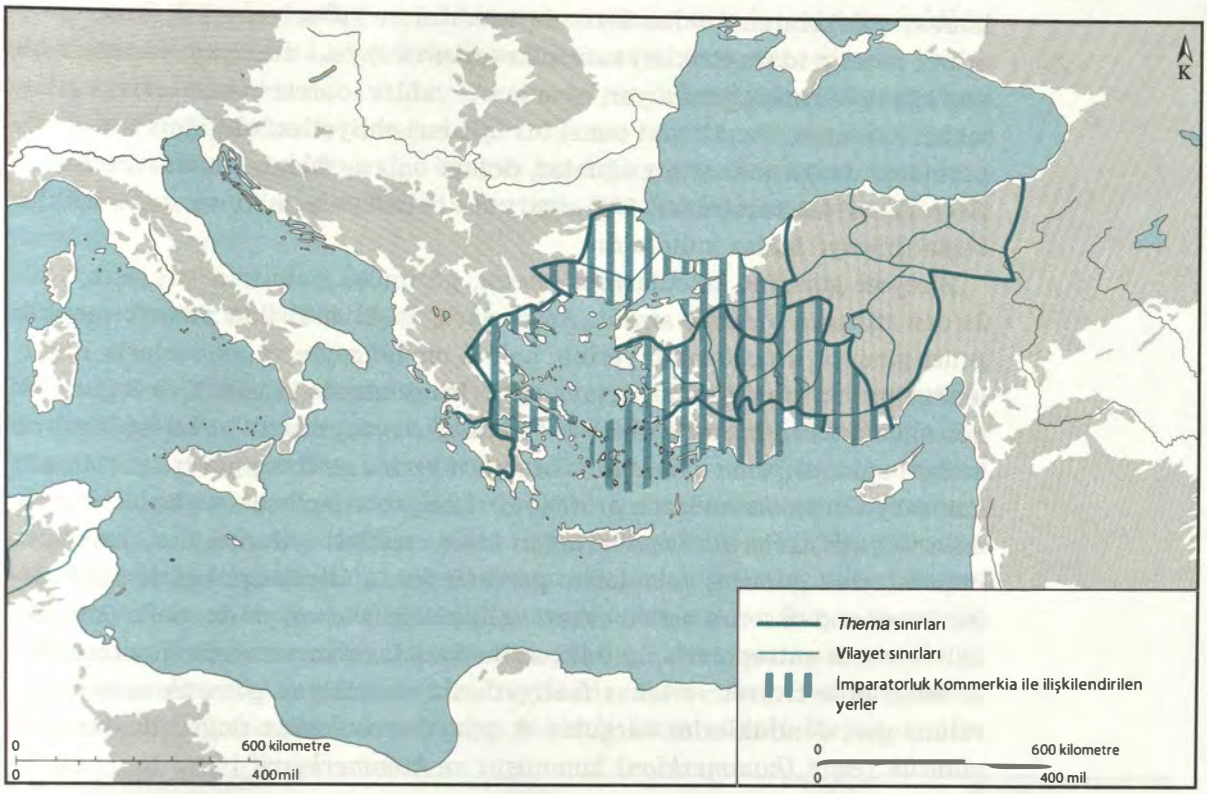
Themata ya da askeri garnizon bölgeleri ve buralara ait ordular 8. yüzyılın başında açık bir bölgesel kimlik kazanırken, eski taşra idaresinin altyapısı 9. yüzyılın başına kadar ayakta kaldı. *Diikisis*'ler ortadan kalktı, aslında yerlerine *thema*'lar geçti; ama *thema*'lar içinde eski taşra adları mali bölgeler için kullanılmaya devam etti. Böyle her bölge, verginin takdiri ve toplanması bakımından bir "direktör" ya da "müdür" (*diikitis*) tarafından denetleniyor, yanında valilik ve merkezi *sekreton* ya da başkent bürosu için bir memur kadrosu çalışıyordu. 7. yüzyılın sonunda "tüm vilayetler"den ya da belirli bir *thema*'nın "vilayetler"inden sorumlu müfettişler belirir, ama 8. yüzyılın başından sonra yalnızca bireysel vilayet müfettişlerinin varlığı bilinir. Doğu Roma vilayetleri 830 ve 840'larda, her bir *thema*'da, *thema*'nın mali idaresi için Konstantinopolis'teki şefine karşı sorumlu olan bir *protonotarios* ya da başnoterin yönettiği, daha güncel bir yapının gölgesinde kalmıştı. Her *thema*'nın ayrıca sivil idareden ve adaletten sorumlu bir yargıcı ya da *kritis*'i ve yoklama defterleri ve bağlantılı konular için Konstantinopolis'teki askeri maliye bölümüne karşı sorumlu bir *hartularios*'u vardı. Bu

kişilerin hepsi sözde *stratigos*'un, eski *magister militum*'un ardılı olan generalin yetkisi altındaydılar, ama özerkliklerini bir ölçüde koruyorlardı. Bu yapı bir hayli yavaş gelişti: Eskiden sanıldığı gibi, *thema* generalinin başından beri tüm *thema*'nın idaresinden sorumlu bir askeri üst olduğunu düşünmek besbelli doğru değil –bu muhtemelen Theofilos'un (829-842) zamanından itibaren geçerliydi ancak. Bu düzenlemeler 11. yüzyılın sonuna kadar yürürlükte kaldı.

Roma'nın son döneminde ve Bizans'ta, vergilendirmede gelirleri en yüksek dereceye çıkarmak hedef alınıyordu. Bu hedefe, vergilendirme için kaydedilmiş, ama işlenmemiş toprakların 7. yüzyılın ortasına ve sonuna kadar vergi takdiri için komşu arazi sahiplerine bağlanması yoluyla (bu işlem *adiectio sterilium* olarak biliniyordu) ulaşılıyordu. Vergi takdiri, (yüzölçümü, kalitesi ve ürün tipi tarafından belirlenen) toprak ile emeği birbirine bağlayan bir formülle (*capitatio-iugatio* sistemi) sağlanıyordu. Ekilip biçilmeyen toprak doğrudan vergilendirilmiyordu. Vergi aralıklı olarak, başlangıçta beş, ardından 15 yıllık devrelerde yeniden takdir ediliyordu, oysa uygulamada çok daha düzensiz gerçekleşti bu. 7. ya da 8. yüzyıllardan itibaren bir dizi değişiklik yapıldı. Her vergi biriminin, bir kitle olarak paylaştıkları zararlardan sorumlu olan vergi yükümlüleri arasında dağıtılan, sabit bir geliri üretmesi bekleniyordu. Vergi birimi (fiilen topluluk), kendi vergi birimine ait olan, ama hangi nedenle olursa olsun işlenmeyen topraklardan dolayı zamanı gelmiş ödemelerden ortaklaşa sorumluydu. Böyle yükleri telafi etmek için vergi indirimi ya da affı istenebilirdi, ama topluluk eğer sorumlu olduğu toprağı işlerse, vergi indiriminden doğan zararları da ödemek zorundaydı. Aynı dönemde kentler, vergi toplamada aracı rolünü kaybetmiş göründüklerinden, bu rol her vilayette imparatorluk memurlarına ve köy topluluğuna geçti.

7. yüzyıldan sonra meydana gelen en önemli değişiklik, yıllık vergi takdirinde, devlet bütçesinin taleplerince belirlenen sabit bir orandan çok, üreticilerin ödeme kapasitesine dayanan bir üleştirici vergi takdirinin başlatılması olarak görünüyor. Bu, doğru mülk kayıt ve beyanlarını gerekli kılıyordu ve Bizans İmparatorluğu ortaçağ dünyasının en ileri tapu kayıt ve mali takdir sistemlerinden birini geliştirdi. Bu değişiklikler 9. yüzyılın ortasında tamamlanmıştı.

Toprağın düzenli vergilendirmesine, geniş bir olağanüstü vergi ve angarya yelpazesi ekleniyordu, bunların içinde subay ve memurları ağırlama; yolların, köprülerin, müstahkem mevkilerin bakımı, ayrıca kömür ve odun gibi bir dizi kapsamlı ihtiyacı teslim etme ve/veya üretme yükümlülüğü vardı. Bunlar Roma İmparatorluğu zamanında başlamış, Bizans'ın orta ve son dönemlerine kadar devam etmiş, Latince adları büyük ölçüde Yunanca ya da Helenleştirilmiş karşılıklarıyla değiştirilmişti. Bazı toprak mülkleri bu ekstra vergilerin birçoğundan her zaman muaf tutuluyordu. Bu özellikle askerlerin sahip oldukları ya da ellerinde tuttukları ile genel posta hizmetinde kayıtlı kişilerin ellerinde tuttukları topraklar için geçerliydi ve kısmen idari

Harita 6.6 730'dan beri imparatorluk *kommerkia*'sı [gümrükleri] ile ilişkilendirilen vilayetler/limanlar

geleneğin bir yansıma, kısmen de söz konusu insanların görevlerini yerine getirmek için bir ölçüde mülklerine bağımlı olmalarındandı. Ama daha az güçlü vergi mükelleflerine yüklenen ekstra talepler sistemi karmaşıklaştırdı ve çok dallanıp budaklandırdı. Değerli madenlerden yapılma sikkelerin değer kaybının bürokratik yozlaşmayla birleşmesi 11. yüzyılın ikinci yarısında sistemin neredeyse çökmesine yol açtı.

Kriz yönetimi, Askeri İkmal ve Gümrükler

Hükümetin 630 ve 640'larda Doğu vilayetlerini Müslümanlara bıraktıktan sonra yüz yüze geldiği sorunlar, bunlarla başa çıkabilmek için aldığı kriz önlemlerinde, özellikle eskiden *comites commerciorum*, artık *kommerkiarii* [gümrük kolcuları] denilen memurların rolündeki dönüşümde yansımasını bulur. Bu memurlar, 6. yüzyılda *praetor* genel valiliklerinin emrinde olmakla birlikte, başlangıçta *comes sacrarum largitionum*'un yetkisi altındaydılar. Başlıca rolleri, bir devlet tekeli olan ipek üretimi ve satışına nezaret etmek, ayrıca değerli malların ithalat ve ihracatıyla uğraşan gümrük memurları olarak çalışmaktı. 7. yüzyılın ortasındaki yıllarda aynı zamanda askeri birliklere teçhizat ve erzak tedarikinden, bir de ayni ödenen vergi gelirinin top-

lanma ve depolanmasından sorumlu tutuldular. Yüksek mevkili *kommerkiarii* ve gözetip idare ettikleri ambarlar (*apothike*) yeni durumun yarattığı bir boşluğu doldurmuş görünüyor, oysa genel valilik idaresi bununla başa çıkamazdı. Ordunun ikmali gibi temel bir iş, idari ehliyetleri olduğundan ve yönettikleri devlet ambarları ağından dolayı onlara düştü. Bu düzenleme II. Leon (717-741) tarafından 730 civarında belirli reformlar ve değişiklikler başlatılıncaya kadar kullanıldı.

Bireysel gümrük kolcularının önemi, görünüşe bakılırsa yaklaşık 730-31'den itibaren giderek azaldı: Ambarlarla ilişkilendirilen yüksek mevkili genel gümrük kolcularının yerine, belirli bir bölgeyle ve ambarlarla ilişkilendirilmeyen gümrükçüler ortaya çıktı. Bu dönemde imparatorluk gümrük kolcuları denilen kurumlar belirdi ve bunlar 9. yüzyılın ilk yirmi-otuz yılına kadar bağlantılı, ama daha sınırlı bir işlevi yerine getirmiş görünüyorlar; söz konusu yıllarda *thema*'larda *protonotarii* [başnoterler/başnoterlikler] kurulması ve başnoterlerin *thema*'larından idare ettikleri ordunun ikmal sistemi, imparatorluk gümrük kolcularını gereksiz kıldı. Görünüşe bakılırsa, *kommerkiarii* ondan sonra belirli askeri valiliklerle (*thema*) ya da, daha çok, belirli liman ve antrepolarla ilgilidirler, bu da onların imparatorluğun dışındaki bölgelerde ticaret ve takas faaliyetlerini denetleyen gümrük memurları rolüne geri döndüklerini vurgular. 8. yüzyılın sonlarına doğru ticarete bir gümrük resmi (*kommerkion*) konmuştu ve *kommerkiarii* bunu toplamakla ilişkilendiriliyorlardı.

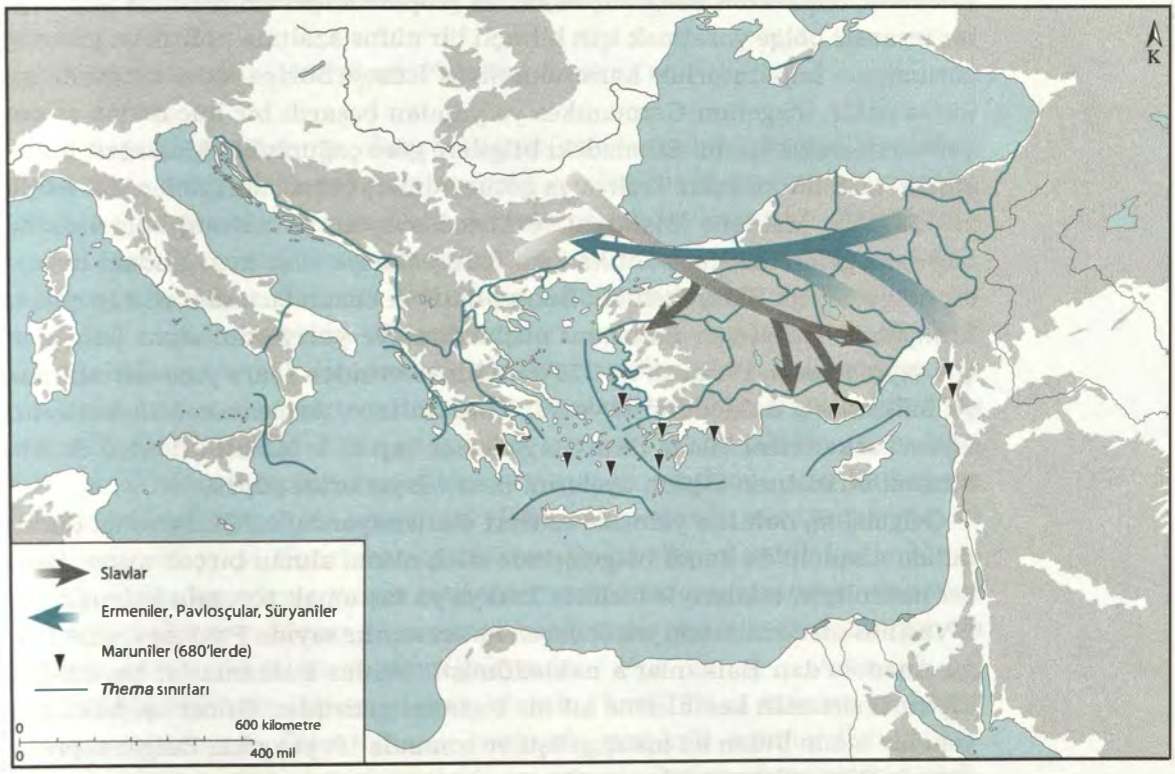
Kommerkiarii çoğu zaman ortaklaşa çalışıyor, kurayla belirlenmiş işlerinin sorumluluğunu paylaşıyor ve sık sık birkaç değişik ambarı aynı zamanda yönetiyorlardı. Bu ambarlar coğrafi olarak bitişik olmadığından ve yıllık ya da beş yıllık olarak kurulmadığından ve aynı bileşimlerin herhangi bir düzenlilikte ya da sıklıkta tekrar edilmediğinden, gümrükçüler yıllık, ya da en azından düzenli ve tekrarlanan bir temelde gerçekleşen düzenli vergilendirmelerle ilişkilendirilmiyorlardı. Öte yandan, kimi bulgular, belirli askeri olayların olduğu yerlerde ambar ya da vilayet gruplarının tesadüfen bir tek ya da birkaç gümrük kolcusunun yönetiminde olmasının, ikisi arasında bir ilişkiyi yansıtması gerektiğini akla getiriyor. Gümrük kolcuları tarafından idare edilen ambar sistemi, bu bulguya dayanılarak (her ne kadar konu hâlâ tartışılsa da), belirli seferler için toplanan seferi kuvvetlerin ya da sahra kuvvetlerinin ikmali ve silah teçhizi, ayrıca muhtemelen beslenmesiyle ilişkilendirildi.

Thema başnoterlerinin yönettiği daha düzenli sistem, 9. yüzyılın başından sonra kalıcı hale geldi (muhtemelen 8. yüzyılın ortasından beri gelişiyordu) ve gümrük kolcularının faaliyetleri tamamen ticaretle ve gümrük resimleriyle bağlantılı görünüyor. Ama imparatorluğun genişlemesiyle ve 9. yüzyılın ortasından itibaren ağır basan saldırgan savaşların artmasıyla bu sistem de değişmeye başladı. *Thema* milislerinin marjinalleşmeleri, kısmen "başının çaresine bakan" *thema* ordularının yerini gittikçe profesyonel paralı asker-

lerin aldığı anlamına geliyordu. Bunların erzakları eskiden olduğu şekilde toplanıyor ve kendilerine teslim ediliyordu, ama ilaveten sık sık taşra ahalisinin evlerinde barındırılıyorlar, yatacak yer, yiyecek ve başka ihtiyaçlar bakımından bu insanları istismar etmelerine izin veriliyor, böylece vergi mükelleflerinin sırtına giderek ağır bir yük bindiriliyordu. Bu durum 11. yüzyılın ikinci yarısında vergi sistemi ve üretici nüfus üzerinde artan gerginlikler yarattı.

Nüfus Hareketi ve Nüfus Nakli

Hükümet, 6. yüzyılın sonundan 9. yüzyılın içlerine kadar hem demografik ve mali sorunlarla başa çıkma, hem dini muhalefetin kökünü kurutma çabasıyla, Anadolu'nun bazı kısımlarından Balkanlar'a, harap olmuş o bölgeyi yeniden iskân etmek için özellikle Trakya'ya –bazen muazzam rakamlarda– bir nüfusu taşıma politikası güttü. Büyük ölçekli ilk nakil Mavrikios'un döneminde, yoksul düşmüş ve mahvolmuş Balkan vilayetlerinde ordunun potansiyel acemi er sayısını artırmak amacıyla, bir miktar Ermeni asker ile ailelerinin Trakya'da yerleştirilmesi için yapılan düzenlemelerle gerçekleşmiş görünüyor. Anlaşılan çok daha büyük bir ölçekte, İmparator II. Konstans çok sayıda esir Slavı Anadolu'ya nakletti, İmparator II. İustinianos da

Harita 6.7 Nüfus hareketi, y. 660-880

bu örneği izledi. Bu iki imparatordan sonuncusu 690 ya da 691'de göçmenlerden kendi özel ordusunu derledi, ama savaşa sürülen ordu güvenilmez olduğunu kanıtladı, askerlerden birçoğu Arapların tarafına geçti ya da kaçtı. Balkanlar'dan Anadolu'ya başka nüfus nakilleri, V. Konstantinos'un döneminde, Bulgaristan'a yaptığı seferlerde en azından iki vesileyle, 759'daki ve 762'deki esir almaların bir sonucu olarak gerçekleşti. Bu çabalar, Müslüman akıncıların sürekli baskınlarının yarattığı yıkımı ve merkezi hükümetin durumu istikrara kavuşturma ihtiyacını yansıtır. Kuzeybatı Anadolu'da, Bithinia'daki Slav nüfus, ondan sonra bu sıfatla yüzyıllar boyunca kimliğini korudu.

Nüfus hareketi hiçbir şekilde aynı yönde değildi. İustinianos, Marunîleri Lübnan'dan Balkanlar ve Anadolu'ya nakletti. Marunîler, Halifelik için belirli zorluklara neden olmuş dövüşken bir halktı ve 680'lerdeki antlaşmaya dayanılarak nakledilmişti; hatırı sayılır sayıda insan, aynı imparatorun döneminde, Trakya'da yerleştirilmek üzere Germanikea [Maraş] (Kuzey Suriye) çevresindeki bölgeden nakledilmişti. V. Konstantinos 750'lerin ortasında, Kuzey Suriye'de ve Anadolu bölgesinde zorla yerinden edilmiş çok sayıda göçmeni Trakya'ya yerleştirdi ve bu durum Bulgar önderlerini biraz kaygılandırmış görünüyor; Konstantinos göçmenleri korumak için bir dizi kale ve hisar inşa ettirdiğinde, söz konusu kaygılar kuşkusuz daha da arttı. Aynı zamanda, imparator, daha küçük akıncı grupların içinden zorlukla geçeceği bir insansız bölge yaratmak için bilinçli bir nüfus azaltma politikası gütmüş görünüyor. İmparatorluk kararnamesiyle Kuzey Suriye sınır bölgesinden nüfus nakli, sözgelimi Germanikea'ya yapılan başarılı bir hücumdan sonra 745-46'da vuku buldu. Elimizdeki bilgilere göre çoğunlukla Monofizit inancından olan bu insanlar Trakya'ya götürüldüler; benzer sürgünler 750-51'de ve 754-55'te Melitene [Malatya] ve Theodosiupolis [Erzurum] bölgelerinde meydana geldi. Mevcut politika hem Kuzey Suriye sınır kuşağındaki insansız bölgeyi, hem Slav, özellikle Bulgar akın ve hücumlarından ıstırap çeken Trakya'nın Hıristiyan nüfusunu güçlendirmeye yarıyordu. Aynı bölgeden çok sayıda insan, IV. Leon'un 776'daki bir seferinden sonra yine esir alınmış ve Balkanlar'a nakledilmişti ve VI. Konstantinos, Armeniakon *thema*'sının isyancı askerlerini 793'te Batı vilayetlerine taşıdı. I. Mihail (811-13) de Athingani tarikatının sapkın üyelerini Batı vilayetlerine sürdü.

Gelgelelim, nakiller yalnızca esirleri etkilemiyordu: I. Nikiforos'un döneminde Anadolu'da kendi bölgelerinde silah altına alınan birçok asker, benzer nedenlerle, aileleriyle birlikte Trakya'ya taşınmak zorunda kalmışlardı. I. Vasilios'un döneminde yenik düşen hatırı sayılır sayıda Pavlosçu, yine Doğu Anadolu'dan Balkanlar'a nakledilmişti; bunlar Balkanlar'a, bir düalist sapkıncı sistemin kendilerine ait bir biçimini getirdiler. Görünüşe bakılırsa yeni bir zemin bulan bu inanç gelişti ve sonunda 10. yüzyılda Bulgar topraklarında Bogomilizm'e yol açtı. 11. yüzyıl ve sonrasında, kısmen imparatorluğun 10. yüzyılda Doğu'ya doğru genişlemesinin, kısmen 11. yüzyılın ortasın-

daki Selçuklu tehdidinin bir sonucu olarak, Güneybatı Anadolu'ya büyük ölçekli bir Süryanî, özellikle Ermeni göçü oldu.

Aralıklarla dört yüzyıl kadar sürdürülen bu politika birçok vilayetin demografik ve kültürel kompozisyonunda (ayrıca kimi bölgelerin yer adlarında) önemli değişikliklerin ortaya çıkmasını etkiledi ve Ortodoks Bizans Devleti'nin çoklu etnik karakterini vurguladı. Aynı uzun dönem boyunca, düşmanları önemli iktisadi ve askeri konularda meydan okumaya kalkıştıklarında imparatorluğun gösterdiği sürekli esneklikte, bu karakter de küçük olmayan bir rol oynamış olabilir. Ama Doğu Roma Devleti'nin değişen demografik yapısı tümüyle bir resmi politikanın ya da en azından zorunlu naklin bir sonucu değildi. Örneğin dikkate değer sayıda Got, 5. yüzyılda antlaşma uyarınca Kuzeybatı Anadolu'da yerleşti ve bu grup 6. yüzyılın sonunda başka askerlerin ve ailelerinin eklenmesiyle güç kazandı. Bu askerler muhtemelen Opsikion ordusundaki *Optimati* tümenini meydana getiriyor, belki bu bölgede 8. yüzyılın başında beliren ve kendi mali idarecilerine sahip, *Gotthogreki* denilen Got-Grekler tarafından da temsil ediliyorlardı. Illyricum Ordusu'nun birçok askeri, benzer şekilde, 7. yüzyılın ilk yarısında imparatorluk sahra ordusunun bir parçası olmak ve daha sonra ayrı bir *thema* oluşturmak üzere, aynı bölgede yerleşti. Anadolu'nun etnik makyajı, 11. yüzyılda küçük sayılarda Frank paralı asker ve ailelerinin ve çok daha önemli olarak, göçebe Türkmenlerin gelmeleri ve yerleşmeleriyle daha da karmaşıklaştı.

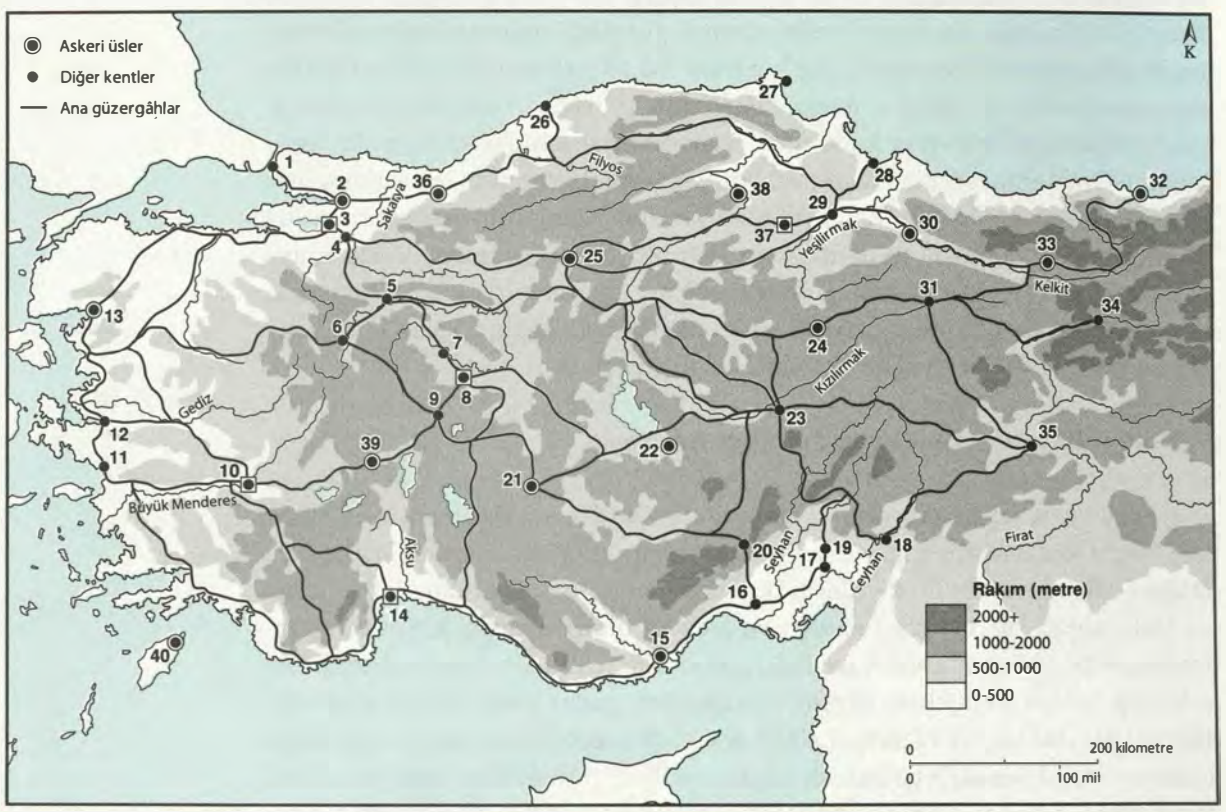
Kentsel Hayatın Dönüşümü; *Polis*'ten *Kastron*'a

7. yüzyılın savaşlarının –ilkin Pers istilaları, ardından Arap istila ve akınları– taşra kentlerinin çoğu ve bunların yerelleşmiş ekonomileri üstündeki etkileri çok ağır oldu. Bu kentlerin büyük çoğunluğu, ancak küçük bir nüfusu besleyebilen, yerel kırsal ahaliyi ve mevcut olduğu yerde, bir askeri garnizonu ve bir kilise idaresini barındıran tahkim edilmiş ve savunulabilir bir çekirdek halinde küçüldü. Bizans kentleri sırf surlu yerleşimlere dönüştü. Kentsel binalar büyük ölçüde eksikti; devlet ve kilise kendi kullanımları için (kiliseler, tahıl ambarları, surlar, silah depoları) inşa ettiler, ama kentlerin kendi kaynakları, toprakları, gelirleri ve kentsel tüzel kişilikleri yoktu. Varlıklı yerel arazi sahipleri inşaat işine yatırım yapıyorlardı, ama bu konuda 11. yüzyıla kadar çok az bulgu var. Çoğu, sahip olduğu her türlü sosyal ve kültürel sermayeyi Konstantinopolis'e ve Doğu vilayetlerinin kaybedilmesinden sonra neredeyse yalnız başkente odaklanan imparatorluk sistemine yatırdı, çünkü orta dönem Bizans toplumunun dış görünüşü bakımından bu "Konstantinopolis faktörü" önem taşıyordu.

Bu değişikliklerin biriken sonucu olarak, "kent" fiilen ortadan kayboldu ve onun yerine orta dönem Bizans *kastron*'u yani kale-kent'i gelişti. Hükümet ve askeri kadrosu, yerel idarenin ve ordunun ihtiyaçlarını sıkı bir şekilde ön planda tuttuklarından, bu değişikliklere katkıda bulundular. Sınırlı

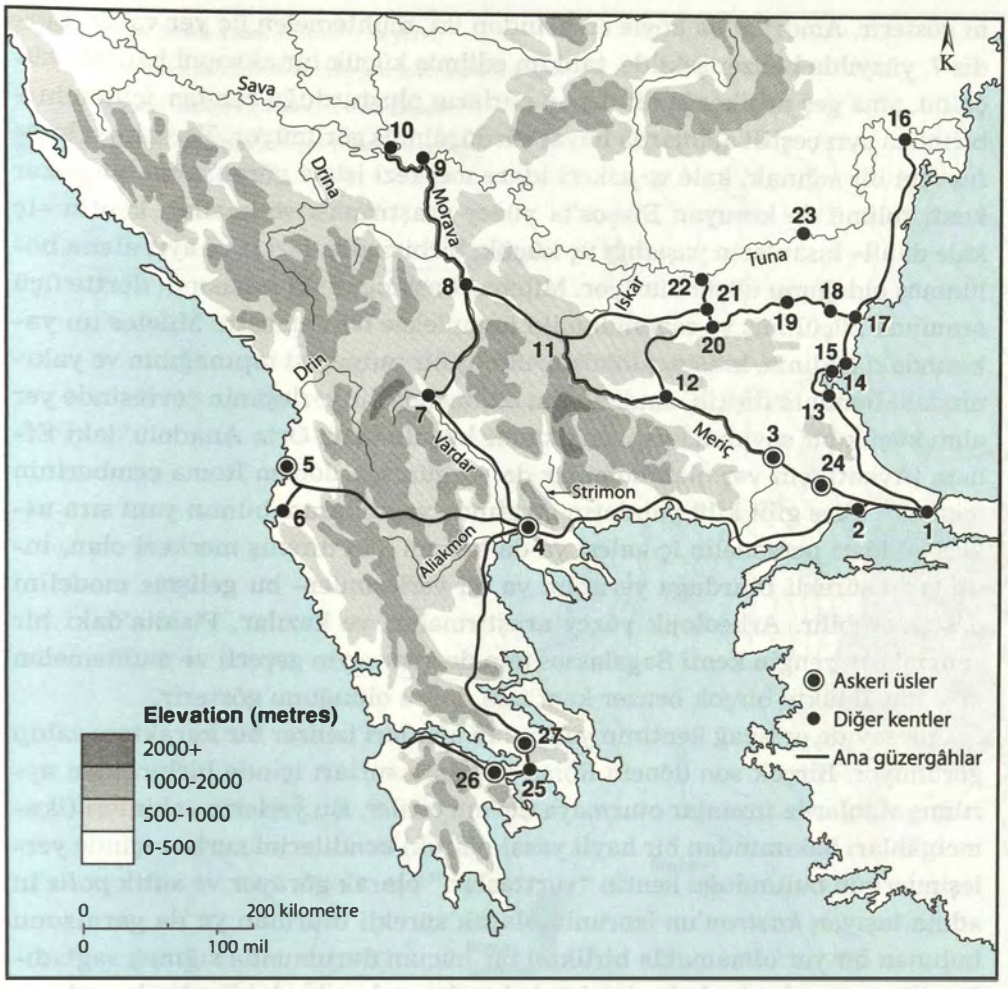
kapsamı ve fazlasıyla savunmaya dönük karakteriyle sivrilen *kastron* orta dönem Bizans'ının mükemmel kentsel yerleşimine dönüşür. Dönemin birçok kaynağında Yunanca kent (*polis*) kelimesinin yerini, 10. yüzyılın sonunda ve 11. yüzyılda kentsel hayat bir kez daha serpilmeye başladığında bile, yeni terim alır.

Arkeolojik ve edebi bulgular, değişikliklere dair etkili tanıklıklar içerir. Büyük Ankira kenti 650 ve 660'larda küçük bir iç kale, yalnızca birkaç yüz metrelik bir sahayı işgal eden bir kale halinde küçüldü. Kotiaion (modern Kütahya) gibi, Amastris de (modern Amasya) benzer bulgular sunar; eskiden büyük merkez olan daha birçok yer benzer bir dönüşümden geçti. Saldıran

1 Halkedon	11 Efesos	21 İkonion	31 Sevastia
2 Nikomidia	12 Smirni	22 Koron	32 Trapezus
3 Nikea	13 Adramittion	23 Kesaria	33 Kolonia
4 Malagina	14 Attalia	24 Harsianon	34 Kamaha
5 Dorileon	15 Selevkia	25 Ankira	35 Melitene
6 Kotiaion	16 Tarsos	26 Amastris	36 Klaudiopolis
7 Kavorkion	17 Anazarvos	27 Sinopi	37 Efheta
8 Amorion	18 Germanikea	28 Amisos	38 Gangra
9 Akrinon	19 Sision	29 Amasia	39 Sozopolis
10 Hone	20 Podandos	30 Dazimon	40 Rodos

Harita 6.8 Tahkim edilmiş başlıca merkezler, y. 700-1000

1 Konstantinopolis
2 İraklia
3 Adrianopolis
4 Thessaloniki
5 Dirrahion
6 Avlona
7 Skopia
8 Naissos (Niş)
9 Viminacium
10 Singidunum (Belgrad)
11 Serdike (Sofya)
12 Filippopolis
13 Develtos
14 Anhialos
15 Mesemvria
16 Noviodunum
17 Varna
18 Markianupolis
19 Pliska
20 Tırnova
21 Nikopolis
22 Novae
23 Dorostolon
24 Arkadiopolis
25 Atina
26 Korint
27 Thives

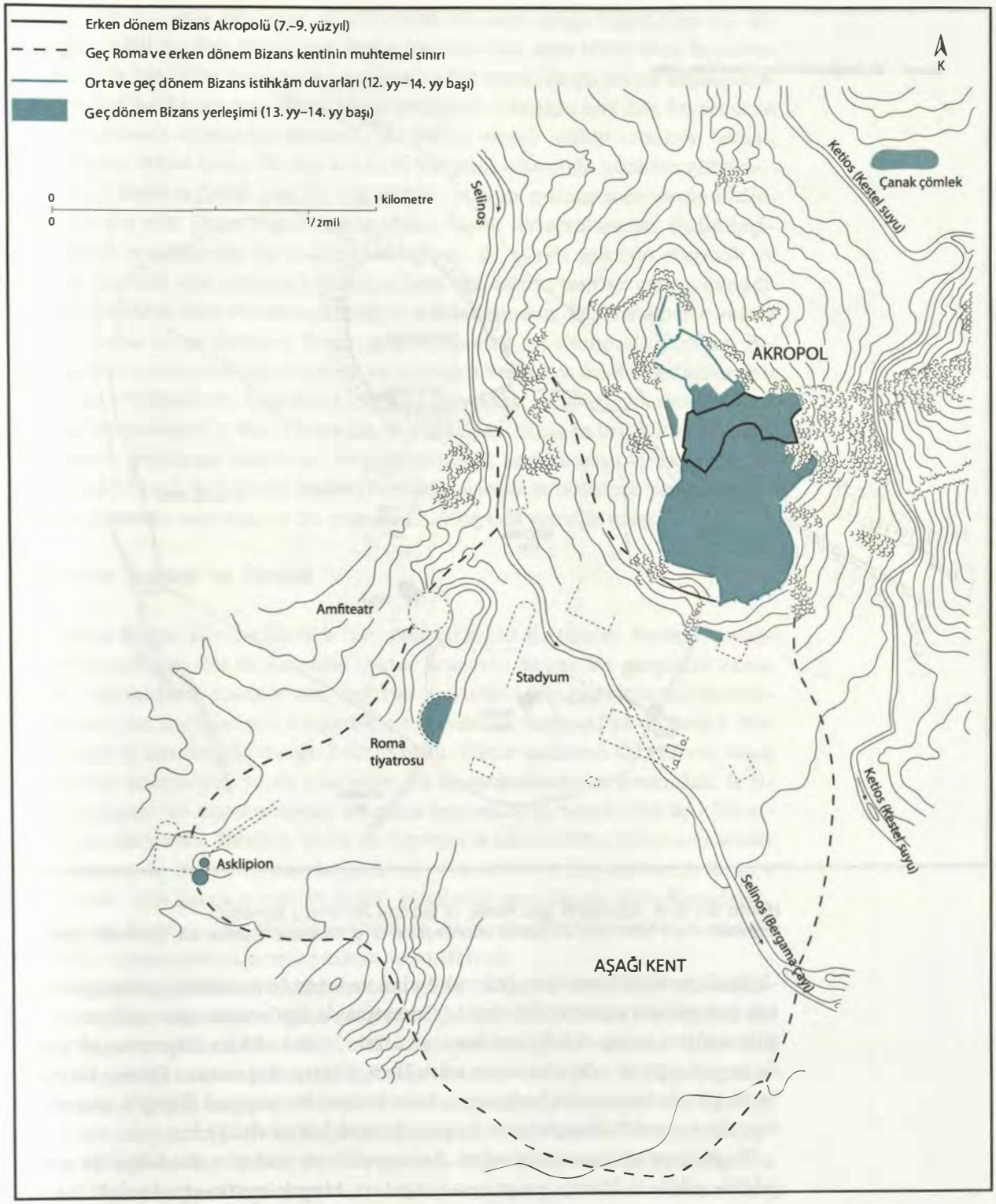
Harita 6.9 Balkanlar: Askeri üsler

on kat daha büyük bir düşmana karşı 716'da 800 kişi tarafından başarıyla savunulan Amorion kenti, fiilen iç kalenin bulunduğu alana ya da birkaç yüz metrelik bir sahayı kaplayan *kastron*'a dönüştü. Orada ve başka birkaç sitte yapılan kazılar, çok küçük kale-iç kale savunulmaya ve burada oturulmaya devam edilirken, son dönem Roma surları dahilinde, çoğu zaman bir kilisenin etrafında yoğunlaşan korunaklı yerlerde de oturulmaya devam edildiği-

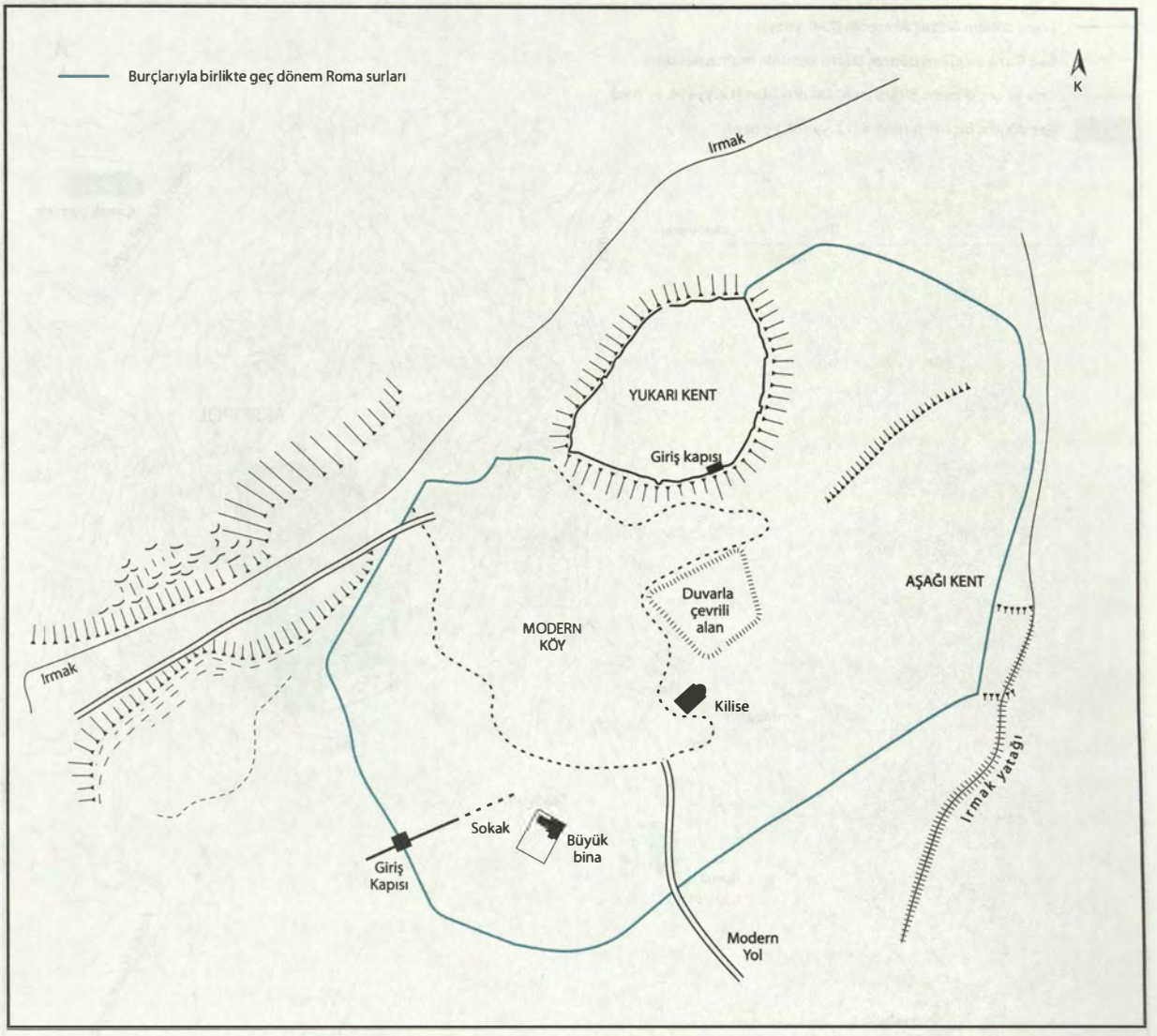
ni gösterir. Amorion'da böyle en azından iki, muhtemelen üç yer vardı. Sardis 7. yüzyılda benzer şekilde, tahkim edilmiş küçük bir akropol halinde küçüldü, ama geç antikçağa ait özgün surların oluşturduğu çember içinde birbirinden ayrı çeşitli alanlarda hayat sürdürülmüş görünüyor. Yerel kırsal nüfus için bir sığınak, kale ve askeri idare merkezi işlevi gören, ama bir pazar kenti rolünü de koruyan Efesos'ta yüzey araştırması ve kazılar, kentin –iç kale dahil– insanların yaşadığı üç küçük, birbirinden farklı ve ayrı alana bölünmüş olduğunu düşündürüyor. Miletos, başlangıçtaki sahasının dörtte üçü oranında küçülmüş ve savunulan iki komplekse bölünmüştü. Miletos'un yakınındaki Didima, kiliseye dönüştürülmüş bir putperest tapınağının ve yakınındaki bununla ilişkili, ama tahkim edilmemiş bir yerleşimin çevresinde yer alan küçük bir savunma yapısına kadar küçülmüştü. Orta Anadolu'daki Efheta [Avkat] için var olan bulgular da –özgün son dönem Roma çemberinin içindeki kilise gibi kilit yapıların etrafında yoğunlaşan, bunun yanı sıra askeri ve idari personelin iç kalesi ya da hücum için direniş merkezi olan, insanların sürekli oturduğu yerleşim ya da yerleşimler– bu gelişme modelini destekleyebilir. Arkeolojik yüzey araştırmaları ve kazılar, Pisidia'daki bir zamanların zengin kenti Sagalassos için de aynı şeyin geçerli ve muhtemelen orta büyüklükte birçok benzer kent için doğru olduğunu gösterir.

Çok sayıda ortaçağ kentinin yaşanılan alanları benzer bir karaktere sahip görünüyor. Birçok son dönem Roma kentinin surları içinde birbirinden ayrılmış alanlarda insanlar oturmaya devam ettiler. Bu yerlerin sakinleri (ikametgâhları bakımından bir hayli yasal olarak) kendilerini surları içinde yerleşimlerinin bulunduğu kentin "yurttaşları" olarak görüyor ve antik *polis*'in adına taşıyan *kastron*'un (zorunlu olarak sürekli oturulan ya da garnizonu bulunan bir yer olmamakla birlikte) bir hücum durumunda sığınak sağladığını düşünüyorlardı. Anlaşılan böyle bir durumla sık sık karşılaşılıyordu.

Bu "kentsel" merkezler kadar, bazen yakındaki köy ya da kasabalarla ilişkilendirilen ve (çoğu zaman Roma öncesi kalelerin sitleri olan) genellikle kayalık çıkıntılar ve yükseltiler üstünde yer alan çok sayıda küçük hisar, ileri karakol ve sığınak vardı. Taşra *kastron*'larıyla beraber bunlar ta 11. yüzyıla ve ötesine kadar vilayetlerin karakteristik özelliği oldu. Ayrıca Bizans Anadolu'sundaki birçok daha büyük ve daha önemli sit de aynı modele uyar. Amasia ve Amastris gibi zaten değinilen bazılarının dışında, orta ve doğu bölgelerdeki (Pontos) Kolonia'sı [Şebinkarahisar], İraklia Pontika/Kivistra [Karadeniz Ereğlisi/Konya Ereğlisi], Harsianon, İkonion, Akrinon, Dazimon [Tokat], Sevastia [Sivas] kaleleri ve batı kıyı vilayetleri boyunca uzanan Priene, Karia'daki İraklia ve çeşitli başkaları iyi örnekler oluşturur. Bunlar doğal savunma özelliklerine sahiptir, su tedarikleri yeterli derecededir, çevrelerindeki bölgeyi ana güzergâhlarla birlikte denetleyecek bir konumları ya da yöreye giriş çıkışı sağlayan araçları ve çoğu zaman son dönem Roma surlarının içinde nispeten barışçıl zamanlarda kullanılan bir aşağı kentleri vardır. Aşağı kentin savunma yapıları mantıklı bir şekilde onarıldığı sürece, küçük akıncı birlikleri

Harita 6.10 Geç Roma ve Bizans döneminde Pergamon kentinin gelişmesi

Harita 6.II 6.-9. yüzyıllarda geç Roma ve Bizans Amorion'u [Emirdağ].
(Lighfoot, *The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital* adlı çalışmasından.)

–lojistik gereklilikleri olan, çok vakit alan ve insan bakımından potansiyel olarak çok pahalıya patlayabilecek bir kuşatmayla ilgilenmek için zamana ya da güce nadiren sahip olduklarından– etraftaki kırsal nüfusa düşmanca akınlarda uygun sığınak olarak hizmet edebilirdi. Bizans döneminin Güney İtalya'sı ve farklı bir topografik bağlamda, ama benzer bir yapısal ilişkiyle çevredeki topraklar, yani Balkanlar için de geçerli tipik bir modeldir bu.

Bu gelişmeler imparatorluğun demografik ve yerleşim modelini de güçlü şekilde etkiledi. Yüzey araştırma bulguları, birçok kentin etrafındaki köylerin kentsel nüfusun bir bölümünü cezbettiğini, büyüdüğünü, bazen kendini savunduğunu ya da savunulabilir yerlere taşındığını ve daha bir çekirdek

oluşturduğunu akla getiriyor. 5. yüzyıldan itibaren aşağı doğru inen bir demografik eğilime dair bulgu var, buna paralel olan, ama biraz önce başlayan daha soğuk bir iklim 8. yüzyılın sonuna kadar sürer. Doğu Roma İmparatorluğu'na 540'larda vebanın (hâlâ biraz tartışmalı olmakla birlikte, hıyarcık ve akciğer vebası) ortaya çıkmasının, bir bütün olarak nüfus üzerinde önemli bir olumsuz etkisi oldu. Ondan sonra 8. yüzyılın ortasında yeniden görülmesi, farklı bölgeleri farklı şekilde etkilerken, yine de nüfusu ters yönde etkilemeye devam etti. Daha soğuk kışlar, daha düşük tarımsal verim, ekilip biçilen toprak miktarında bir azalma ve orman ile ağaçlı arazide oturmak ve toprağı işlemek için marjinal alanlara tecavüz, bütün bunlar bir rol oynadı. Bu değişiklikler tüm Avrasya kuşağını etkilediğinden, Bizans elbette yalnız değildi. Ama savaş durumu ile çatışmanın politik ve ekonomik etkileri, Bizans bağlamında yerleşik yerleşim ve toprağın kullanım modelleri açısından sonuçları kötüleştirdi. Kentlerin değişen görünüşü ve işlevi, bu daha büyük resmin bir parçasıdır. Buna karşılık, 9. yüzyıldan itibaren iklim koşullarının düzelmesi, görünüşe bakılırsa, imparatorluğun konumunun demografik ve ekonomik olarak iyileşmesi kadar, kentsel yerleşimin talihinin yeniden açılmasına katkıda bulundu ve bu durum 12. yüzyılda doruğa ulaştı.

Kaynaklar, Sanayi ve Ticaret

Doğu Roma yani Bizans Devleti'nin mali çıkarları ile tüccar, banker, armatör ve benzerlerinden oluşan özel sektör arasında daima bir gerginlik vardı. Devlet kaynakların çıkarılması, dağıtım ve üretimi için birtakım yol ve araçlar gösteriyor, burada onu zenginliğin tüketimi ve tarımsal ya da başka üretim formları arasındaki denge belirliyordu. Hazır malların ihracatını, taşra merkezleri arasındaki ya da vilayetler ile Konstantinopolis arasındaki iç ticaretin akışını ve hammaddeler ile canlı hayvanların hareketini üç kilit etken tayin ediyordu. Bunlar: Ordu ile hazinenin hammadde, hazır mal ve erzak ihtiyacıydı; devletin, paralı asker kuvvetlerinin ve imparatorluk sarayının bakımı için gerek duyduğu nakit gelirlerdi; son olarak Batı Karadeniz, Kuzeybatı Anadolu, Kuzey Ege ve Güney Balkanlar'da bölgesel ticarete hâkim olan imparatorluk sermayesinin talepleriydi.

Çok geniş kaynaklardan derlenen bulgular, bölgeler arası ticaret ve takasın 7. yüzyılın ortasından itibaren gerilediğini, 8. yüzyılın ilk çeyreğinde dibe vurduğunu, sonra 750 ve 760'larda başlayan –bölgesel vurgulu ve bir dizi yanlış başlangıcı olan– yavaş bir düzelmeye kadar istikrarlı kaldığını gösterir. Çanak çömlek bulguları ticaret ve takas hakkında bir miktar bilgi sağlar ve arkeolojik belgeler hâlâ genelleştirmeyi zorlaştıracak denli yarım yamalak olduğu halde, çanak çömlek üretimi 7. yüzyılın sonuna gelindiğinde yüksek derecede yerelleşmiş görünüyor. Konstantinopolis, Güney Balkanlar, Doğu Peloponez, Ege ve Girit'te üretilen çeşitli kaba ve ince mal buluntularının dağılımı, imparatorluğun politik sınırları dahilindeki topraklarla sı-

Harita 6.12 Kaynaklar, sanayi ve ticaret rotaları, y. 900-1050

nırlı büyük çaptaki deniz ticareti ya da takasının sürdürülmesiyle ilgili iyi bulgular sağlar. Aynı zamanda, şu anda elimizde ülkenin içlerine kadar yayılmış yoğun bir ticari faaliyete dair az bulgu var. Bu nedenle Bizans dünyasındaki model, dönemin Akdeniz dünyasının kalanındaki modelle hemen hemen aynıdır, üretimin yerelleşmesi ve takas modellerinin bölgeselleşmesi yönünde güçlü bir eğilim görülür. Ne var ki bu bulgu bize ne her mahallin içindeki üretimin seviyeleri, ne yerel üretilen malların yerel tüketim modelleri, ne de vilayetler ile alt bölgelerinin nispi zenginliğine ilişkin bir şey söyler.

Önceki bölümlerde belirtildiği üzere, arz ve talep modeli aşırı derecede Konstantinopolis'e yönelik bir eğilim gösteriyordu. İmparatorlukta ticaret büyük ölçüde vilayetlerden ya da imparatorluğun komşularından Konstantinopolis'e doğru yapılıyordu. Bununla birlikte imparatorluktan bitişikteki komşu topraklara doğru da her zaman bir ticari hareket vardı –sözgelimi 8. yüzyılın başı ile 9. yüzyılda Bizantion ve Bulgarlar, 10. yüzyılda Kiev Rusları ve imparatorluk ya da imparatorluk ve Doğu'daki çeşitli Müslüman ülkeler arasındaki ticari anlaşma ve bulgular bunun açık örnekleridir. Yaklaşık 680-750 dönemindeki en düşük noktadan sonra hem iç, hem uluslararası ticaret daha önem kazanmaya başladı. 820'ler ve sonrasında imparatorluk sikke üretiminin genişlemesi, takas faaliyetinde sırf devletin ihtiyaçlarıyla ilgili olmayan (bununla birlikte bu kesinlikle bir rol oynuyordu) bir artışı yansıtıyordu. Hükümetin –yüksek derecede mali vurgu ve işlevi olan– sikkeleri ile devlet sikkelerinin kaçınılmaz şekilde dahil edildiği– devlet dışı girişim ve takas arasındaki ilişki bu andan itibaren giderek karmaşıklaşır, öyle ki devletin para basma politikasında piyasanın talebi ve ticari kullanım kimi yanlarıyla zorunlu olarak hesaba katılır.

840 ve 850'lerden itibaren, çoğu zaman yeni rotalara sahip, Batı'da ve Doğu'da Roma İmparatorluğu'nun son yüzyıllarından çok farklı ekonomik ve politik koşulları yansıtan, uluslararası takas modeline hâkim olan gerçek ve kalıcı bir düzelmenin başlangıç evreleri görüldü. 9. yüzyılın sonuna ait bulgular, iç takas ve ticaretin serpildiğini ve çok sayıda tüccar ile girişimcinin bununla ilişkili olduğunu akla getirir. Sermaye bir yana, Korint, Thives, Adrianopolis, Thessaloniki, Kherson, Smirni, Efesos, Sinopi, Trapezus, Melitene, Attalia gibi ya kilit kavşaklarda bulunan, ya iyi liman imkânlarına sahip ya da nakledilecek mallar için yerel üretim merkezleri (veya üçü birden) olarak hizmet eden antrepolar, uluslararası takasta önemli bir rol oynadı. Devletin hükmettiği dökme mal hareketi (örneğin Konstantinopolis'e giden tahıl), Roma İmparatorluğu'nun son döneminde olduğu gibi en çok devletin kendisi tarafından kullanılan güzergâhlar boyundaki ticareti de teşvik etmiş olabilir, çünkü özel girişimci faaliyetlerinde devlet gemilerinden ve nakliyatından yararlanma imkânı vardı. Karadeniz civarındaki ticaret limanlarının sayısı dikkate alındığında (Bizans hükümeti Dördüncü Haçlı Seferi'nden önce İtalyan tüccar filosunu kasten dışlamıştı), Bizans tüccarlarının 1204'ten önce yaptıkları uzun mesafe ticareti herhalde önem taşıyordu. Ama 9. ile 10.

yüzyıllardaki daha büyük istikrar ve büyümenin açılış evresinden gerçekten yararlananlar, bir yanda devlet, diğer yanda kilise ve bazı manastırlar gibi kurumsal toprak sahipleriydi. Ticari ve dış baskılar, ancak 11. yüzyılın sonunda imparatorluk para sisteminin dengesini bozacak denli etkili olur. Bundan dolayı, bu dönem için oluşan resim, 7. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılda üretim ve takasta köklü bir küçülme ve yerelleşme geçiren bir ekonominin –ya da örtüşen ekonomik alt sistemler serisinin– görüntüsüdür. Ama bu süreç 8. yüzyılın sonunda, kısmen devletin kilit rolünün bir sonucu olarak hem üretken potansiyelin gelişmesiyle, hem takas ağının kapsamının bölgeler içinden bölgeler ve uluslararası düzeylere genişlemesiyle başladı. Uluslararası takasın öldüğü anlamına gelmiyordu bu. Nitekim bunun tam tersi doğruydu, çünkü belirli lüks eşyaların sürekli ticareti Hint Okyanusu'yla, Orta Asya bozkır kuşağı aracılığıyla Çin'le, iniş çıkışlı olmakla birlikte, kesintisiz sürdürülüyordu. Bu dönemin sonunda Konstantinopolis batı yönünde Güney ve Batı Avrupa'ya, kuzey yönünde Karadeniz aracılığıyla Rusya ve İskandinavya'ya, doğu yönünde İslam dünyasına, özellikle Mısır ile Suriye'ye ve bunların ötesinde, bir yandan Hint Okyanusu'na, öte yandan Orta Asya bozkırlarına uzanan bir uluslararası ağın merkezindeydi.

Kentsel Hayatın Yeniden Canlanması

Birçok kentsel merkez, 10. yüzyıl başından sonra hem Balkanlar, hem Anadolu'da siyasi ve askeri durumun istikrara kavuşmasını ve daha sıcak iklim koşulları dönemine eşlik eden demografik düzelmenin başlangıcını takiben toparlandı. En belirgin şekilde öne çıkanlar, bulundukları yerde açık bir ekonomik işleve ve pazar işlevine sahip olan merkezlerdi. Yunanistan'daki Thives böyle bir toparlanmaya iyi bir örnek oluşturur: 11. yüzyılın ortasına gelindiğinde, serpilen bir yerel ipek sanayisinin merkezine dönüşmüştü, yerel tüccarlar ile toprak sahiplerinin burada evleri vardı ve satacak malları olan zanaatkârlar ile köylü çiftçileri kendine çekiyordu. İş arayan topraksız köylüler de böyle çekim merkezlerinde toplanıyor, böylece kentsel hayatı daha da teşvik ediyorlardı. Bu kentsel yenilenme, kentsel ya da kırsal üretime yatırım yapacak zenginliğe sahip, memuriyet yoluyla ya da doğuştan imtiyazlı bir seçkinler zümresinin gelişmesiyle de bağlantılıydı.

Bu nedenle kasabaların ekonomik önemi 10. yüzyıl sırasında, özellikle 11. ve 12. yüzyıllarda arttı. Bu kısmen, imparatorluk dahilinde ticaret ve kasaba-kır takas ilişkilerinin serpileceği düzelmiş koşulları yansıtır. Aynı zamanda Konstantinopolis'in hem besin maddelerinin, hem diğer malların tedariki için hinterlandındaki kent ve kasabalardan talepte bulunduğunu gösterir. Kasabalar siyasi gelişmelerde merkezi bir rol oynamaya başladı. Örneğin askeri ayaklanmaların çoğu 7. yüzyıl sonundan 11. yüzyıl ortasına kadarki dönemde kırsal bölgelerde ve yerel generalin karargâhı etrafında konuşlanmıştı; merkezi hükümetin politik muhalefeti 11. yüzyıl ve sonrasında

Harita 6.13 Kentsel hayatın yeniden canlanması: Kentsel merkezlerin/piskoposlukların imparatorluktaki dağılımı, y. 900

neredeyse hep kasabalarda kök saldı. Bu kasabaların ahalisi de kaynaklarda kendilerine özgü ilgileri olan bilinçli yurttaşlar kitlesi olarak görünür. Oysa toplumsal kimlik, 10. ve 11. yüzyıllardaki dönemin İtalya'sından farklı olarak, bundan pek öteye gitmedi –hem topraktan gelen zenginliğe, hem imparatorluğun unvan ve memuriyetlerine sahip yerel kodamanlar hükmetme eğilimindeydiler ve dikkatleri, kendi kasaba ve mekânları ile Bizans toplumunun merkezi olan imparatorluk başkentinin çekicilikleri arasında dağılmıştı.

Kasabalar imparatorluğun askeri teşkilatından da etkileniyordu –10. yüzyılın ortasından itibaren birçok kasaba yerel askeri subaylar ile askerlerinin oturdukları yer haline geldi; devletin, nakit ödemelere ve yerel pazarların varlığına güvenerek, askerlerinin ikmal ve erzakını daha iyi karşılama becerisinin bir yansımasıydı bu. Bütün bu etkenlerin sonucu, 7. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılın karakteristik özelliği olan ekonomik ve sosyal hayatın kırsallaşması sürecinin tersine dönmesiydi. Ama artık ne denli çok kasaba yerel ekonomik faaliyetin merkezi olarak serpilmeye başlarsa başlasın, kasaba kritik işlevini ve kale görünümünü hâlâ tam anlamıyla korudu ve artık yerine geçtiği son dönem Roma dünyasınınkinden çok farklı türde bir kentsel kültürü temsil etti.

Aynı şekilde, büyük sayıda kale-kasaba bu dönemde ancak sınırlı bir değişimden geçti. Bulguların eksikliği genelleştirmeyi tehlikeli kılmakla birlikte birçok durumda savunmasız bir köy yerleşimi ile bir *kastron* arasında pek fark yoktu. Birçok kalenin sakinlerinin vergileri, herhangi bir köyde olduğu gibi, yerel ölçekte belirleniyordu. Büyüklük kesinlikle önemli bir özellik değildi. Tipik son dönem Roma "kent"i ve ortaçağ kasabası arasındaki başlıca bir fark, kamu binalarının artık "kamu" kaynaklarından finanse edilmemesiydi – devletin karıştığı işler (örneğin savunma yapılarının inşası) dışında kilise, manastırlar ve özel şahıslar zenginliğin tek kaynağıydı. Aynı zamanda, ortaçağ Bizans kasabası, birkaç büyük kamusal alanla ve planlanmamış sokak ağıyla, kendi savunma yapıları içinde sıkışmıştı. Mezarlıkların ve kiliselerin veya yerel soyluların (*arhontes*) ya da –orada bulunmaları, küçük kasaba ile savunulan köyü birbirinden ayırt etmenin muhtemelen tek belirgin yanı olan– piskoposların evlerinin yakınında inşa edilebilecek türden binaların yer seçimini gelenek belirliyordu.

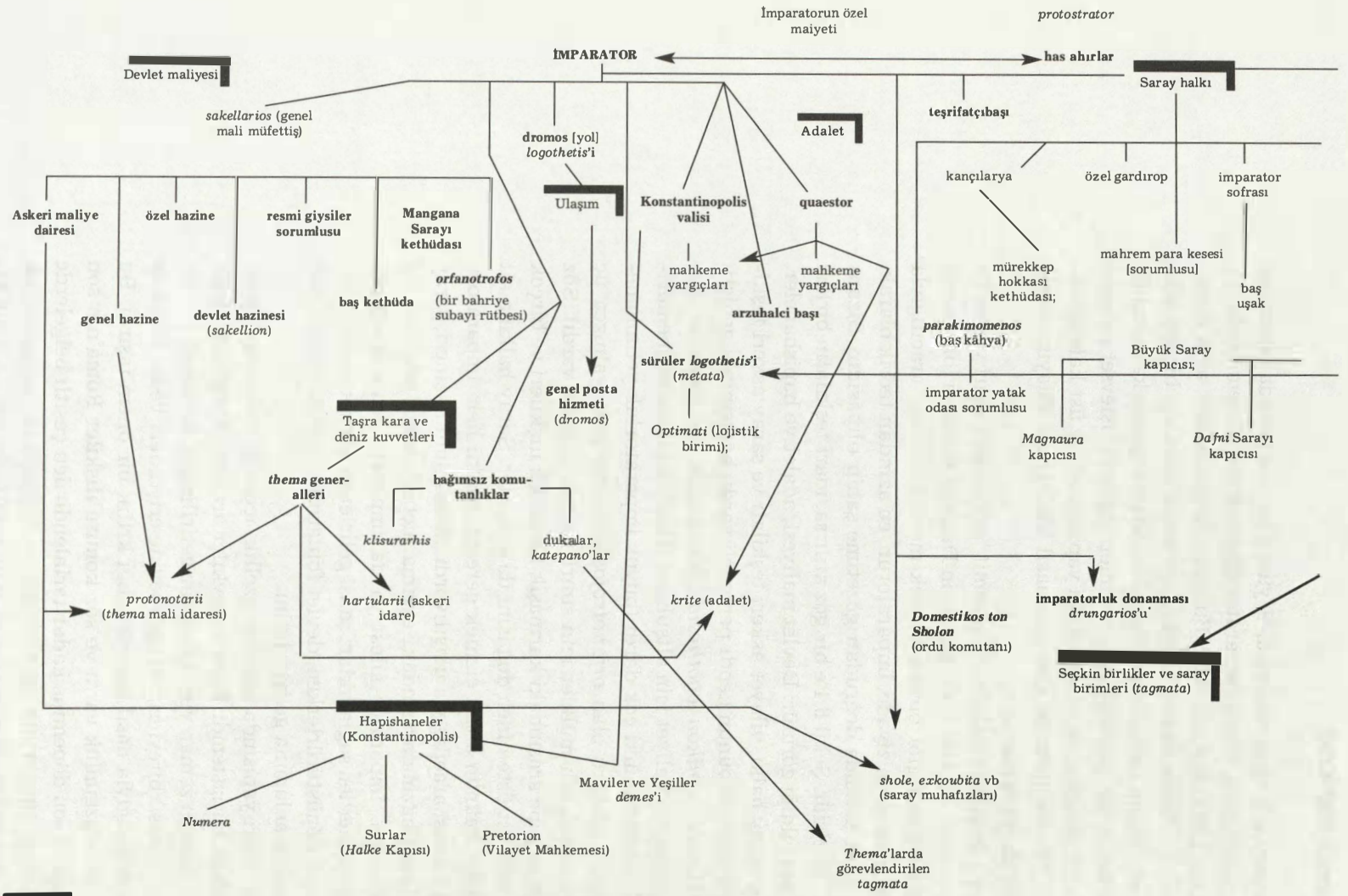
Ama kasaba ve köyler arasında önemli işlevsel farklar vardı. Kasaba askerlerin ya da başka idarecilerin ikamet yeri, tüccar ve zanaatkârlarla, ekonomik talepleri ve işlemleri olan kilise ileri gelenleri için bir çekim merkezi, daha düzenli bir pazar ya da panayır yeri olarak ve kırsal bağlamında bulunmayan bir dizi başka hizmet ve işleviyle daha büyük bir rol oynuyordu. Kasaba toplumunun yapısı kırsal bölgeninkinden de çok farklıydı. Kardeşlik derneği gibi yerel, akrabalığa dayanmayan örgütler, sözgelimi belirli bir azizin kültüyle ilgilenen uzman "topluluklar" veya yarış arabası ya da at yarışıyla ilişkilendirilen taraftar grupları, köylerde mevcut değildi.

Devletin İdari Yapıları 700-1050

Bizans'ın orta dönemi için tipik olan ve 8.-9. yüzyıl kaynaklarında rastlanan idari görevlerin çoğunun izi, Roma İmparatorluğu'nun son dönemindeki bir muadiline kadar bir biçimde sürülebilir. Bu bazen doğrudandır, aynı unvanın sürekli kullanımını içerir, bazen de dolaylıdır ya da unvanda bir değişikliği, ama işlevde sürekliliği içerir. Doğu Romalılar idari yapıları kavrayabilmek için şimdiki tarihçiler gibi bugünkü terimleri kullanıp işlevsel kategorilere ayırmıyorlardı; dolayısıyla Bizans idari yapısını alt ve üst kategorilere böldüğümüzde, Bizanslıların bu sistemin nasıl işlediğini algılayış biçimlerine biraz haksızlık etmiş olacağız.

Son dönem Roma İmparatorluğu'nun "piramit" şeklindeki idari yapısı ile [Bizans'ınki] arasında önemli bir fark, her şeyin Daireler Başkanı [bkz. şema 3.1] ya da *praetor* valileri gibi birkaç yüksek mevkili memur aracılığıyla yönlendirildiği bir sistemden ziyade, imparatorun, en azından teorik olarak, birçok dairenin işleri üstünde doğrudan gözetime sahip olmasıdır. Bizans sistemi çok daha "düz"dür. Şekil 6.1'e bir göz atılırsa, idari teşkilatın birkaç yetki alanına bölünebildiği görülür: Devlet maliyesi, adalet ve hapishaneler, nakliyat ve posta, saray halkı, vilayet askeri teşkilatı ve saray askeri teşkilatı. Her daire (*sekreta*) grubunun kendi personeli vardı, bazısınınki genişti. Örneğin genel hazinenin (*yenikon logothesion*) bürosunda, her *thema* ve mali bağlantılı başka birçok faaliyet için altşubeler dahil on bir farklı memuriyet derecesi vardı, bazılarınınki çok dardı (büyük imparatorluk yetimhanesinin ve mülklerinin müdürü olan *orfanotrofos*'un bürosunda yalnızca üç memuriyet derecesi ve farklı mülkler için sınırlı sayıda altşube vardı). Söz konusu şema, birçok şube arasındaki karmaşık karşılıklı ilişkileri ve birçok dairenin yetkilerinin üst üste binen doğasını da örnekler. Saray halkına ait ihtiyaçların merkezi rolünün altını çizmek gerekir, çünkü hem imparatora şu ya da bu saray dairesi aracılığıyla ulaşılıyordu, hem kamu hazinesi, saray hazinesi ve özel (aile) hazine arasındaki ayrıma hiçbir zaman çok özel bir dikkat gösterilmiyordu. İmparator ailesi ya da imparatorların kendileri, devletle ilişkili girişimlerden sağladıkları şahsi gelirlerini sık sık önemli fonlar halinde yatırıma dönüştürürlerken, devlet fonlarının aslında sık sık özel kişilerin cebine aktığı anlamına geliyordu bu.

İmparatorluğun idari yapısında kilit bir özellik, içerdiği kıdem sistemiydi. Bu daima akışkan bir sistemdi. Farklı mevkiler arasındaki statüde değişikliklerle birlikte zaman zaman yeni unvanlar getirilirken, herhangi bir bireyin imparatorla ilişkisi, bireylerin hangi mevkie eriştikleri ve bu mevkiin unvanlar sistemi aracılığıyla nasıl tanımlandığı kritik bir önem taşırdı. Bu ilişkilerde belirli bir düzgünlük vardı ve söz konusu ilişkiler Roma'nın son döneminden Bizans'ın son dönemine kadar tarihlendirilen çeşitli belgelerde tasvir edilir. Bu sistem 10. yüzyıla gelindiğinde yerleşmişti ve imparatorluk törenlerini, genel ziyafetleri, alayları vb düzenleyebilmeye yarayan bir kı-

Anahtar: Başlıca faaliyet alanı;

Bold karakterler: **Bold karakterler:** Başlıca devlet daireleri, daireden sorumlu kıdemli memur ya da personelin kilit gruplaşması;

Not: **Not:** Bu idari yapının resmi kurumsal doğası, çeşitli memurlar ile onların üstleri ya da emsalleri arasındaki ilişkilerin kişisel karakteri yüzünden ciddi şekilde yumuşuyordu.

Şekil 6.1 İmparatorluğun idari teşkilatı, y. 700-1050

dem listesi hazırlamak mümkün hale geldi. Teşrifatçıbaşı, imparatorluk sarayı personeli ve kentin valisi, bunların hepsi, "gelenek" sürekli değişim geçirse de, geleneğin korunması ve yerine getirilmesinde kilit rol oynuyorlardı.

Devlet idaresinde kariyer yapmak, düzenli ödüller kadar yasadışı olanların potansiyeli nedeniyle cazipti ve bu ödüller çeşitli yollardan elde edilebilirdi. Hukuk öğrenimi, 7. yüzyılın ortasındaki çöküşten önce, saray görevleri ve otorite ve sorumluluk içeren valilik mevkileri için her zaman iyi bir temeldi, bununla birlikte geleneksel klasik bilimle genel bir tanışıklık yeterliydi. Bu durum 7. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılda değişti ve görünüşe bakılırsa birçok taşra memuru, hukuktan ve adalet idaresinden habersizdi. Ama okuryazarlık genel normdu, çünkü yalnızca memurlar arasında değil, kuşaktan kuşağa da yazılı hayati bilginin aktarılmasına bağlı olan okuryazar ve kayıt tutan bir devlet idaresiydi bu. Hukuk bilgisi 10. ve 11. yüzyıllarda bir kez daha yüksek memurların eğitiminin önemli bir parçası oldu. Teoride, bütün görevler bütün kişilere açıktı, ama pratikte sistem, her ortaçağ toplumunun bir parçası olduğu gibi, kudretli bir seçkinler zümresinin varlığıyla ve kayırma ilişkileriyle ağır şekilde saptırılmıştı. İdari hiyerarşi askeri ve askeri olmayan görevlere, ilaveten 10. yüzyılda normal olarak hadımların ve hadım olmayanların işgal ettikleri mevkilere göre derecelendirilmişti, oysa sistem katiyen herkese açık olmayan ya da katı bir sistem değildi.

Memurlar görevlerine resmi bir törenle başlıyor, törende memuriyetlerinin alametlerini –bir askeri tören kuşağı ve bir cüppe ya da kendi daire ve mevkilerine özgü başka bir giysi– teslim alıyor ve imparatora bağlılık yemini edip Ortodoksluklarını beyan ediyorlardı. Kıdemsiz memurların büyük çoğunluğu 9. yüzyılda, kendilerine memuriyetlerine ilişkin bir yadigâr bahşedilerek işe alınıyorlar, böylece imparatorun orada bulunması gerekmiyordu. Tersine, imparator için daha önemli olan ve çoğu kez onun tarafından doğrudan seçilen yüksek memurlar ise usulen hükümdar tarafından yönetilen ve memurun ya da, eğer görev askeri ise, subayın imparatora resmen biat ettiği bir törende sözlü olarak atanıyorlardı. Bu tür törenler, onlar da bu devlet mevkilerinin hiyerarşisi içinde olduklarından, Konstantinopolis kiliselerinin din adamlarına da uygulanıyordu.

Terfi her devlet dairesinin içinde düzenli bir hareket ritmine bağlıydı –sözgelimi *thema* komutanları 8. ve 9. yüzyıllarda bir hayli sık rotasyona tabi oluyor, bazen alternatif bir göreve atanıyor, bazen de terfi ettiriliyorlardı. Gelgelelim, naklin bir görevden kıyaslanabilir başka bir göreve yapıldığı yerde, görevli memura kimi zaman daha yüksek bir mevkiin unvanı veriliyor, maaş ve sosyal statü de buna uygun şekilde yükseliyordu. Eğer her şey yolunda giderse, makul yeteneklere sahip bir şahıs kariyerinin sonunda oldukça kıdemli bir konuma gelmeyi bekleyebilir ve eğer imparatorun ya da kudretli başka bir yüksek memurun dikkatini çekti ise, belki kendisi bile yüksek bir bakan ya da memur olabilirdi. Maaşlar terfiyle artıyor, emeklilik maaşı diye bir şey olmadığından, emeklilikte memurlara toplu bir para öde-

niyor, bunun yanı sıra belirli hukuki haklar ve bazen mali istisnalar da tanınıyordu. Bazı idari memurlar, özellikle 10. yüzyıldan itibaren, kenara biraz para koymak için emekli olurlarken görevlerini satıyorlardı.

Darphaneler ve Para

Bir altın *solidus*'a (ya da 72 Roma lirası değerinde olan standart altın sikke *nomisma*'ya), 288 adet alınan *follis* tarafından temsil edilen bakır sikkeler, 7. yüzyılda, imparatorluğun karşı karşıya kaldığı mali sorunları yansıtan bir dizi dalgalanma geçirdi ve *follis*, örneğin İraklios döneminde ağırlığının yarısından azına indirildi. IV. Konstantinos dönemindeki bir reform ancak kısa vadeli etkide bulundu ve ağırlık ile değerdeki azalma çok geçmeden bir daha tekrarlandı. *Follis* üretiminde, II. Konstans'ın saltanatının sonundan itibaren büyük bir kısıntı da yaşandı. III. Leon döneminde, reforma uğramış bir gümüş sikke (*miliaresion*) tedavüle sokuldu; altın *nomisma*'nın 1/12'si değerindeydi, 4. yüzyıldaki muadilinden daha ufaktı ve başlangıçta 144 *miliaresion* 1 Roma lirası ediyordu. Ama bu bir takas aracı olarak işlevsel olduğu denli törensel bir role de sahipmiş görünüyor ve tedavüle girmesinin, kısa bir süre önce yeni Müslüman gümüş sikkesi *dirhem*'in tedavüle girmesiyle bağlantılı olduğu ileri sürülmüştür. Ancak, reform görmüş gümüş sikke altını etkiledi, çünkü *nomisma*'nın kesirli sikkelerinin (yarımlar *–semisses–* ve üçte biri değerinde olanlar *–trimisses–*) basımı 8. yüzyıl ve sonrasında geriledi. Ama altın sikkelerin ağırlığındaki nispeten önemsiz ve bakırın altınla ilişkisindeki daha önemli dalgalanmalar bir yana, sistem bir bütün olarak 10. yüzyılın sonuna kadar temel nitelikleri bakımından değişmeden kaldı.

II. Mihail'in (821-829) hükümdarlığı sırasında bakır sikke basımının artmaya başlamasıyla ve bakır için en azından bir, muhtemelen iki yeni darphanenin (Selanik'te ve Kırım, Kherson'da) kurulmasıyla, bakır sikkeler 9. yüzyılın ilk yarısında büyük bir dönüşüm geçirdi. Standart bakır sikke *follis*'in ağırlığında da bir artış oldu. Bakır sikke üretiminde, 820'lerde II. Mihail'in döneminde biraz daha büyük bir sikkeyle ilişkilendirilen sınırlı bir ilk artışı, tümüyle reformdan geçen ve daha da büyük bir sikkenin çarpıcı bir şekilde altı kat artan basımı izledi. Çoğu kazı yerlerinde bu tür sikke buluntularında böyle bir artış ancak 9. yüzyılın iyice sonlarına ait olsa da, bu durum, hükümetin piyasaca belirlenen bir bakır sikke talebini ve bununla devletin mali ihtiyaçları arasındaki bağlantıyı kabul ettiğini akla getirebilir. Başka bulgularla birlikte bu nümizmatik bulgular bir ekonomik toparlanmayı ve ekonomide bir büyümenin başlangıcını, hiç değilse devlet dışı sektörde, özellikle Güney Balkanlar'da ima eder görünüyor. Artan sikke üretimi, devletin nakit olarak toplanacak vergiye tabi kaynaklar için artan bir talebini de yansıtıyor olabilir, bu da sırasıyla ekonominin para tedavül sektörünün bir bütün olarak genişlediği anlamına gelebilir. II. Nikiforos'un (963-

969) döneminde *tetarteron* diye bilinen, ağırlığı azaltılmış ve ağırlığı tam olan sikkeden yaklaşık 2 ayar daha az çeken yeni bir *nomisma* basıldı. Bu konudaki tartışma sürse de, söz konusu sikke muhtemelen sistemi bir bütün olarak daha esnek kılma çaresi olarak tasarlanmıştı, bununla birlikte imparatorluğun fiyat yapısında bir süreliğine istikrar bozucu bir unsur olarak da rol oynamış görünüyor.

Altın sikkeler 7. ve 8. yüzyıllardaki değişikliklerden etkilenmemiş değildi ve altın *nomisma*'nın saflığında tedrici bir azalma II. İustinianos'un zamanından itibaren gerçekleşmiş ve *nomisma*'nın altın oranı % 98'den % 96'ya düşürülmüştü. Altının içeriğinde yeni küçük bir indirimin (%94,4) yapıldığı VII. Konstantinos'un (913-959) dönemine kadar bu durum çok küçük dalgalanmalar dışında sabit kaldı. Yine, IV. Mihail'in (1034-41) döneminde başka bir indirim yapıldı ve %90'lık altın oranı bir süre için standart hale geldi. Ondan sonra, artan talebin, sınırlı vergi geliri ve sınırlı külçe altının bir sonucu olarak paranın değer yitirmesi daha sık görüldü ve 1070'ten sonra sistemin çökmesine yol açtı.

Devlet bütçesinin hesaplanması zordur ve metodolojik problemlerle yüklüdür. Ama yakın zamanda yapılan ve değişik noktalarda kullanılan kalıpların miktarına, standart altın sikke *nomisma*'nın ağırlığındaki değişikliklere, buluntuların dağılımına ve bir dizi başka etkenlere dayanan tahminler, İmparator V. Konstantinos'un (742-75) hükümdarlığı sırasında yıllık bütçe (yıllık aşağı yukarı 250.000-300.000 *nomisma* basıldığı tahminine dayanarak) yaklaşık 1,7 milyon *nomisma* tutarken, II. Vasilios'un (976-1025) dönemine gelindiğinde bunun 4 milyon *nomisma*'ya çıktığını gösteriyor. Bu durum hem büyük ölçüde artan vergi gelirlerinin, hem çok daha faal bir ekonomik hayatın yansımasıydı.

8. yüzyılın ortasından itibaren sözleşmeli darphaneler itibaren şunlardı (Kartaca'daki darphane, kentin düştüğü 695'te üretimini durdurdu): Ravenna'daki, kentin sonunda Lombardların eline geçtiği 751'de üretimine son verdi; Roma ve Napoli'dekiler 776 ve 842'de; Sicilya, Sirakuza'daki darphane, kentin Araplar tarafından alındığı tarihte üretimi bıraktı ve bir süre Calabria'daki Reggio'ya taşındı (912'ye kadar). Sonuçta, bir bütün olarak imparatorluk için sikke üretiminde ana darphane Konstantinopolis'teki oldu ve ilgili hükümet memurlarının belirledikleri talebe göre, sikkeler dağıtım merkezlerine buradan gönderildi.

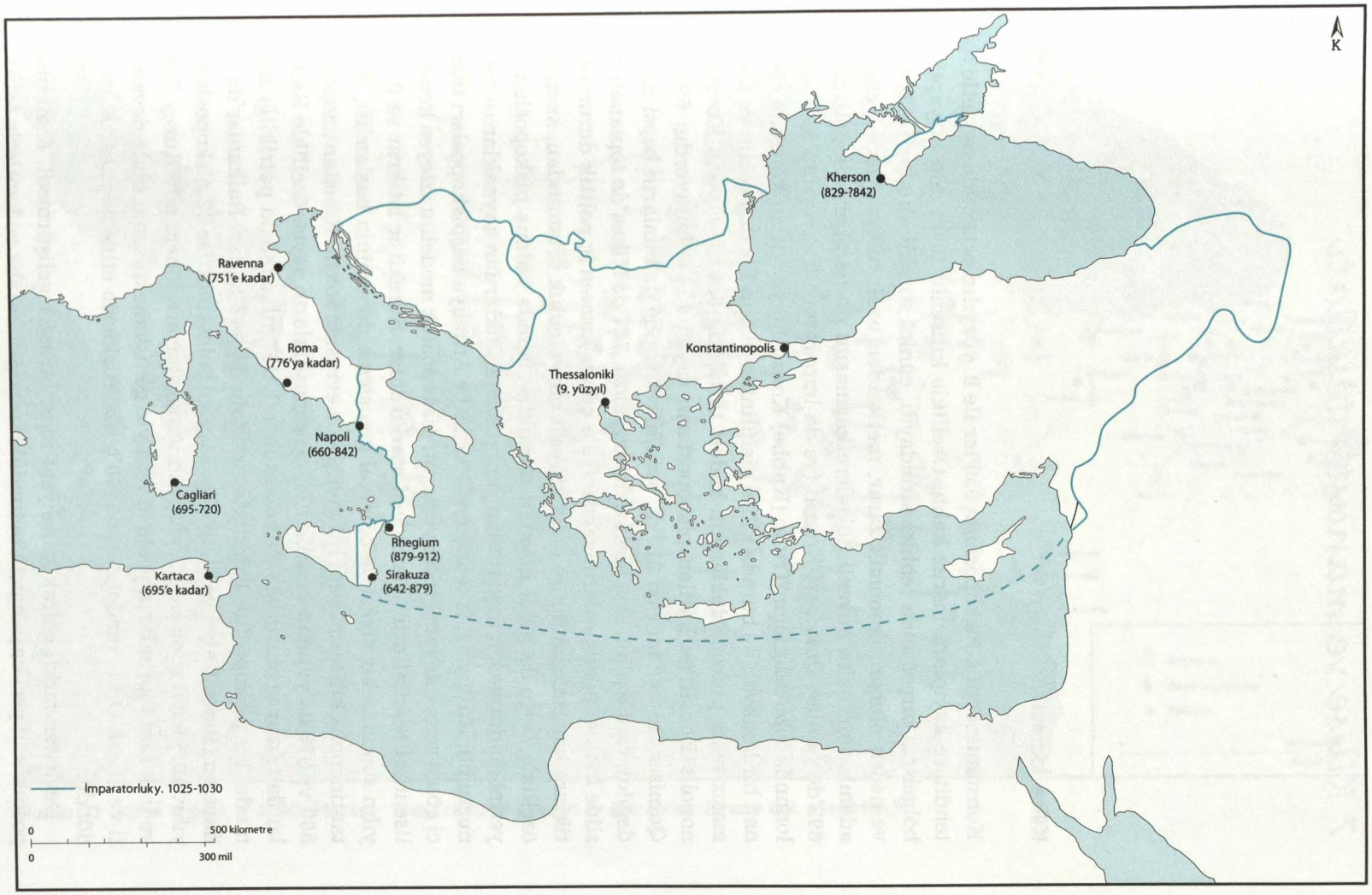
Külçe kaynakları çok sınırlı kaldı –Ermenistan ve Kafkasya'daki diğer kaynaklar Roma İmparatorluğu döneminden itibaren kullanılmıştı ve bu bölgede Roma ve İran, ayrıca Bizans ve Halifelik arasındaki çatışmalar kısmen bu zenginlik kaynağı için rekabet edilmesiyle açıklanıyordu. Başka kaynaklar, altın ve başka madenleri elde etmek için tavada yıkama yönteminin kullanıldığı Karadeniz kıyısı ile ırmak ağızlarını ve Ermenistan'ın dağlık yörelerinde olduğu gibi, kaynaklara ulaşmanın siyasi koşullarca belirlendiği Balkanlar'ı içeriyordu. Toros ve Antitoros sıradağları da, altın ve demir

dahil, değişik maden cevheri kaynaklarına sahipti. Ama madenin tedariki esas olarak hiç esnek değildi ve devlet –mali aygıtı aracılığıyla– vergilendirme sürecinde elinden geldiğince çok değerli madeni alıkoyarak kayda değer ölçüde etkili bir sistem geliştirdi. Böyle olsa bile, bunların tedariki konusunda düzenli krizler baş gösteriyordu. En azından imparatorluk tarihinin sonuna yakın bir tarihe gelişmiş bankacılık imkânlarının eksikliği göz önüne alınırsa, özel şahıslardan, sarayda ya da kiliseden altın ve gümüş tabak müsadere etmek ya da ödünç almak türünden önlemlere başvuruluyordu. 7. yüzyılın başından itibaren bunun birkaç örneği var. Bir alternatif de, tedarik düzeylerini korumak ya da talebi karşılamak için altının değerini düşürmekti, ama bu kaçınılmaz şekilde bir enflasyon döngüsüyle ve 11. yüzyılda [sikkelerin] değerli maden içeriğinin vahim şekilde azaltılmasıyla sonuçlandı, bu da Doğu Roma İmparatorluğu'nu hemen hemen çökecek hale getirdi.

Tablo 6.1 Para sistemi, y. 650-1050

Nomisma (altın)	*miliaresion* (gümüş)	*keration* (kırat: hesap birimi)	*follis* (bakır)
1	12	24	288
*	1	2	24
*	*	1	12
*	*	*	1

72 *nomisma* = 1 Roma lirası = 324,72 gr (bununla birlikte bu değişir: Son döneminde Bizans lirası yalnızca 318 gr. değerindedir) 1 *kentenarion* = 100 Roma lirası ya da 7.200 *nomisma*

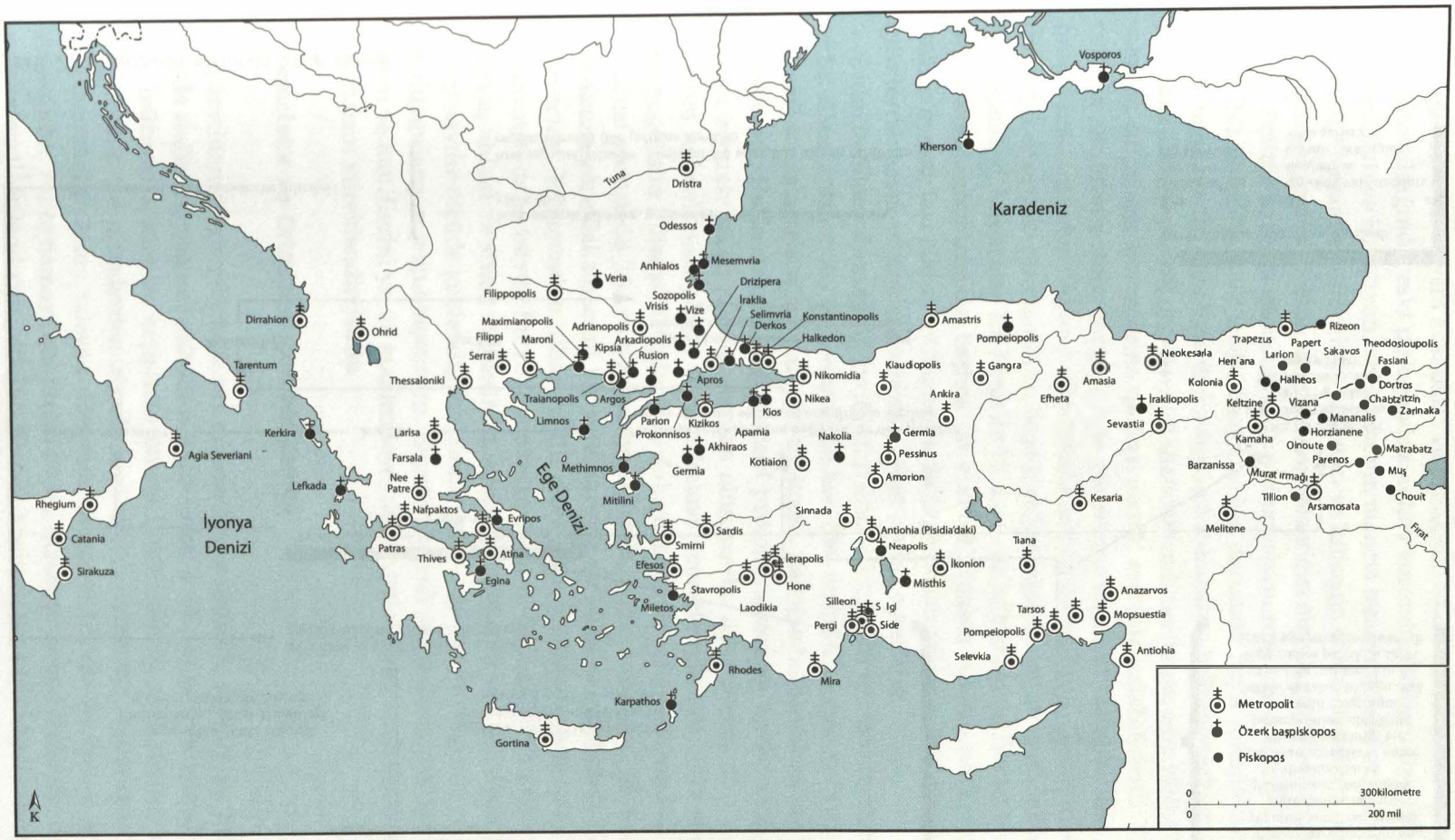
Harita 6.14 İmparatorluk darphaneleri, y. 640-1050

7 Kilise ve manastır teşkilatı

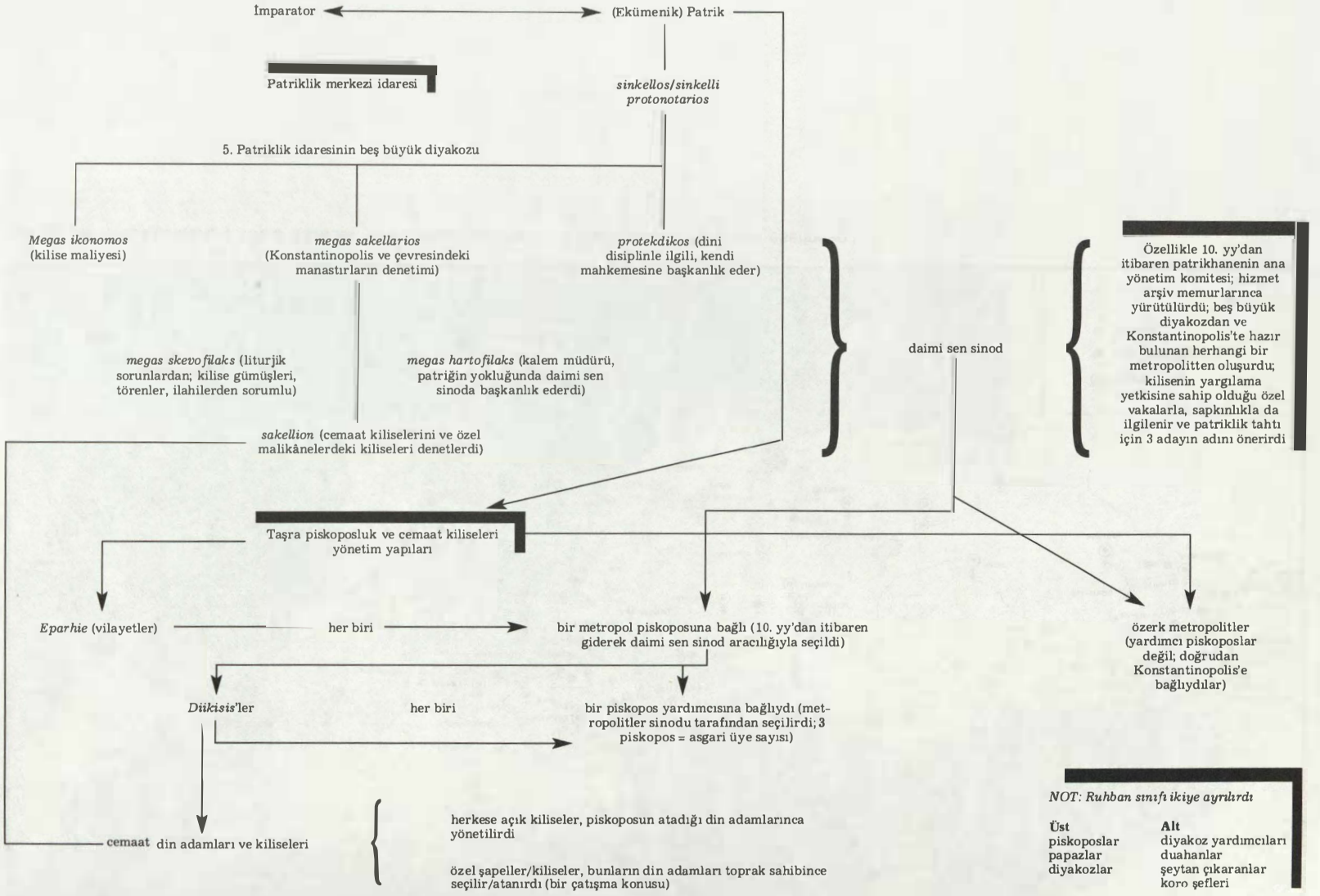
Kilise İdaresi

Konstantinopolis Piskoposluğu 650'ler ile 8. yüzyılın ortasında devletle aynı tehdit ve kayıplara maruz kaldı. Özellikle kilisenin taşradaki altyapısı bu bölgelerin birçoğunda tehlike altındaydı, çünkü sürekli akınlar ile istilalar ve neden olunan ekonomik zarar, merkezden uzak birçok yerde yerel din adamlarının daha güvenli bölgelere kaçmasını da beraberinde getirdi. Bu, 692'de yapılan *Quinisext* Konsili (ya da imparatorluk sarayının kubbeli salonunda toplandığı için Trullo [Kubbe] Konsili) diye anılan konsilde ele alınan bir konuydu ve burada kilise disiplinine ilişkin bir dizi sorun ve korunmasız taşra piskoposluklarının kaderi tartışıldı. 680'de yapılan Konstantinopolis Konsili'ne katılan piskoposların sayısı 174'ü buluyordu; 692'deki Quinisext'te toplam sayı 211'di, oysa her ikisinde de bunların hepsi mevcut değildi, yani toplam sayı biraz daha büyüktü. 787'de Nikea'da toplanan konsilde katılan piskoposların sayısı 319'a çıkar, kısmen iç politik durumun istikrara kavuşmasından ve daha güvenli bir yolculuk ortamından, kısmen de özellikle Doğu'da artık düşman toprakları içinde kalmış piskoposlukların yerini doldurması için yaratılan yeni piskoposluklardan kaynaklanan bir sonuçtu bu. Kuşkusuz, İskenderiye, Kudüs ve Antakya başpiskoposları temsilci göndermeye devam ettiler ve özgün piskoposluk modelini izleyen kendi kilise idari teşkilatlarını yönetmeyi sürdürdüler. Sürekli iç istikrar ve 9. yüzyılın sonunda bir siyasi ve bölgesel genişleme döneminin başlaması, Konstantinopolis kilisesini yeni bir genişleme evresine soktu. Konstantinopolis'te 869 ve 879'da yapılan konsillerde, piskoposlukların sayısı özellikle Balkanlar'da tekrar artmıştı ve I. Nikolaos'ın 901-907 yıllarındaki patrikliği zamanında, bir piskoposluk listesinde Anadolu'da 442 kadar, Balkanlar'da 139, ilaveten Güney İtalya ve Sicilya'da 34, Ege bölgesinde ise 22 piskoposluk sayılır. 10. yüzyıl sonu ile 11. yüzyılın imparatorları döneminde Kuzey Suriye ve Irak'taki toprakların yeniden fethiyle genişleme durumu hızla devam etti ve ancak Orta Anadolu'nun 1070'lerde Türklerin eline geçmesiyle tersine döndü.

Devletten farklı olarak kilise yeni idari birimler geliştirmedi. Kimi piskoposlukların yeri başlangıçta bulundukları çeşitli kasaba ve kentlerin talihiyle

Harita 7.1 Kilise idaresi, y. 1000 (Hussey, *The Orthodox Church in Byzantine Empire* adlı eserinden.)

Şekil 7.1 II. yüzyılın sonunda kilise idaresi

değiştiği halde ya da yeni kasabalar ve piskoposluklar kurulduğunda ya da yeniden diriltildiğinde, eski piskoposluk adları korundu. Piskoposlar sırf kilise idari teşkilatı ve Hıristiyan topluluğunun manevi himayesi bakımından önemli değildi. Cemaatlerinin ruhani liderleri ve kilisenin temsilcisiydiler, ama bazen arazi şeklindeki önemli kaynakların yöneticisi olarak görüşleri önem taşıyordu. Politik kargaşa zamanlarında piskoposların rolü tayin ediciydi, çünkü belirli bir hizbe öncülük edebilirlerdi ve her durumda böyle konularda neyin doğru, neyin yanlış olduğuna dair yargıda bulunmaları bekleniyordu. Ama kaçınılmaz şekilde politik olayların içine sürüklendiklerinden, eğer yanlış hizbin tarafını tutarlarsa sonuçlarına da katlanmak zorunda kalabilirlerdi. Yüksek ruhban sınıfının politik önemi, böyle görevlerin seçim ve atamalarında kazanılmış haklara sahip imparatorlar tarafından iyi biliniyordu. Dolayısıyla, ikona kırıcı dönemde piskoposların büyük çoğunluğunun imparatorluk davasını desteklemesi, İmparator III. Leon ile IV. Leon'un hükümdarlıklarının istikrarlı olmasında muhtemelen başlıca bir etkendi. Yüksek ruhban sınıfı, imparatorluk memurları olarak hükümet ya da imparatoru yabancı özel görev ve elçiliklerde temsil ederek çoğu zaman etkin bir rol oynadılar.

Bu orta dönemde ruhban sınıfının politik nüfuzunda bir önemli değişiklik oldu. Konstantinopolis'te 4. yüzyıldan beri dini disiplin, dogma ve liturji [ayin düzeni] sorunlarıyla uğraşmak için toplanan, patriğin başkanlık ettiği bir sen sinod vardı. Bu, metropol bölgesindeki piskoposlardan ve uzak piskoposluklardan ziyarete gelen piskoposlardan oluşuyordu. Ama üyeliği, 9. yüzyıldan itibaren kıdemli piskoposlar ve patrikhane memurlarıyla sınırlandı ve Konstantinopolis'in kilise politikalarında daha önemli bir rol oynamaya başladı.

Kilise yasası da 10. yüzyıldan başlayarak, imparatorluğun (Roma) sivil hukukuna göre daha önemli bir yere kavuştu ve kilise mahkemeleri 11. yüzyılın ortası ile sonundan itibaren adli idarede ve sıradan nüfusun günlük sorunlarında daha büyük bir rol oynamaya başladı. Sonuç olarak kilisenin etkisinin, ahlaki ve siyasi statüsünün, ayrıca otoritesinin vilayetlerde bu yolla hatırı sayılır ölçüde güçlendiği anlamına geliyordu bu; yerel gurur ve özerklik duygularının yoğunlaşmasını, ilaveten taşralı seçkinlerin mahkemelerin eylem ve motiflerini ya da mahkemeye hükmeden unsurları tartışma konusu yapmasını yüreklendiriyordu.

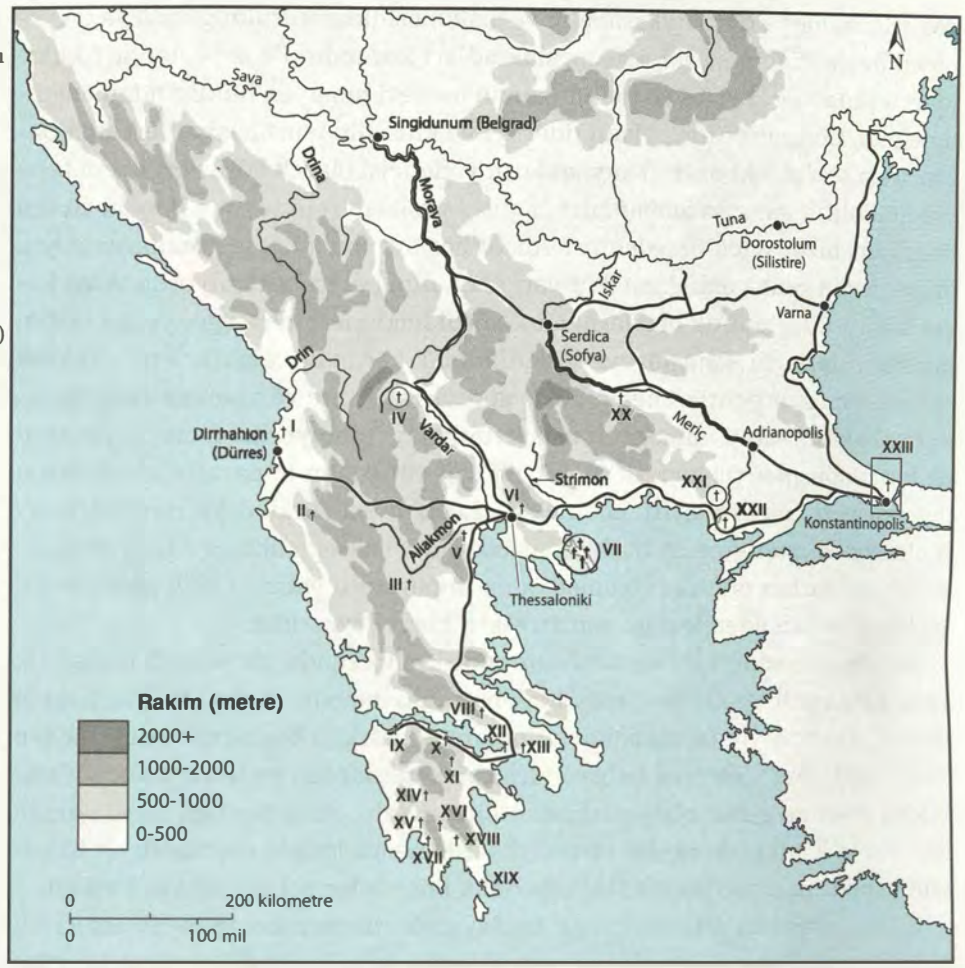
Manastırlar ve Ortodoksluğun Merkezleri

4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadarki dönemde manastırlar toplum ve kültürün kayda değer bir veçhesi oldukları halde (bkz. s. 91-95) tek tek kutsal adamlar, münzevi kişiler ve keşişlerin önemi büyük ölçüde arttı. Bizans'ın orta döneminde ise bireylerden ziyade esas olarak manastır toplulukları odak noktasındadır. Bunu izleyen dönemde münzevi kişiler ile kutsal adamlar önemli bir rol oynamayı sürdürürlerken, manastır topluluklarıyla da daha yakından ilişkilendirilir oldular. Kutsal kişilerin hayat hikâyelerinden olu-

† Manastırlar
Ⓣ İmparatorlarla bağlantılı manastırlar

Manastır adları/yerleriyle ilgili kılavuz

I Theotokos
II Pogoniani
III Meteora
IV Panteleimon
V Nea Patra
VI Thessaloniki (6 manastır)
VII Athos Dağı (birçok)
VIII Osios Lukas
IX Yerokomiu
X Taksiarhon
XI Mega Spileon
XII Simvolon
XIII Dafni
XIV Filosofon
XV Aziz Theodoros
XVI Mistras (birkaç)
XVII Pantanassa
XVIII Vrontohion
XIX Azize Martha
XX Theotokos
XXI Theotokos Kosmosotira
XXII Skaloti
XXIII Konstantinopolis (20'den fazla)

Harita 7.2 Manastır faaliyetinin 9.-11. yüzyıllarda Batı'daki başlıca merkezleri

şan edebiyatın 9. ve 10. yüzyıllarda serpilmesi bunun bir sonucu olmalı. Bu kısmen kilisenin onları daha sıkı denetleme çabalarının bir sonucuydu, çünkü nezaret edilmeyen bireylerin ruhani gücünün kilisenin kendi otoritesi için potansiyel bir tehdit oluşturduğuna dair kaygılar vardı. Ancak manastır toplulukları aynı zamanda çok değişkendi ve gezgin keşiş geleneği birçokları için güçlü bir cazibeye sahipti, bu da birçok küçük manastırın istikrarsızlığına ve sonunda başarısızlığına, ayrıca daha büyük kurumlara bağımlı olmalarına büyük ölçüde katkıda bulundu.

Manastır merkezleri 8. yüzyıldan itibaren Konstantinopolis, Ege bölgesi, Kuzeybatı Anadolu, Balkanlar'ın bazı kısımlarında, Kapadokya ve Pontos'ta gelişti. Başlangıcı 9. yüzyılın sonuna dayanan, Selanik'in doğusundaki Halkidiki Yarımadası'nda "Kutsal Dağ" Athos'da* yer alan en ünlüleri,

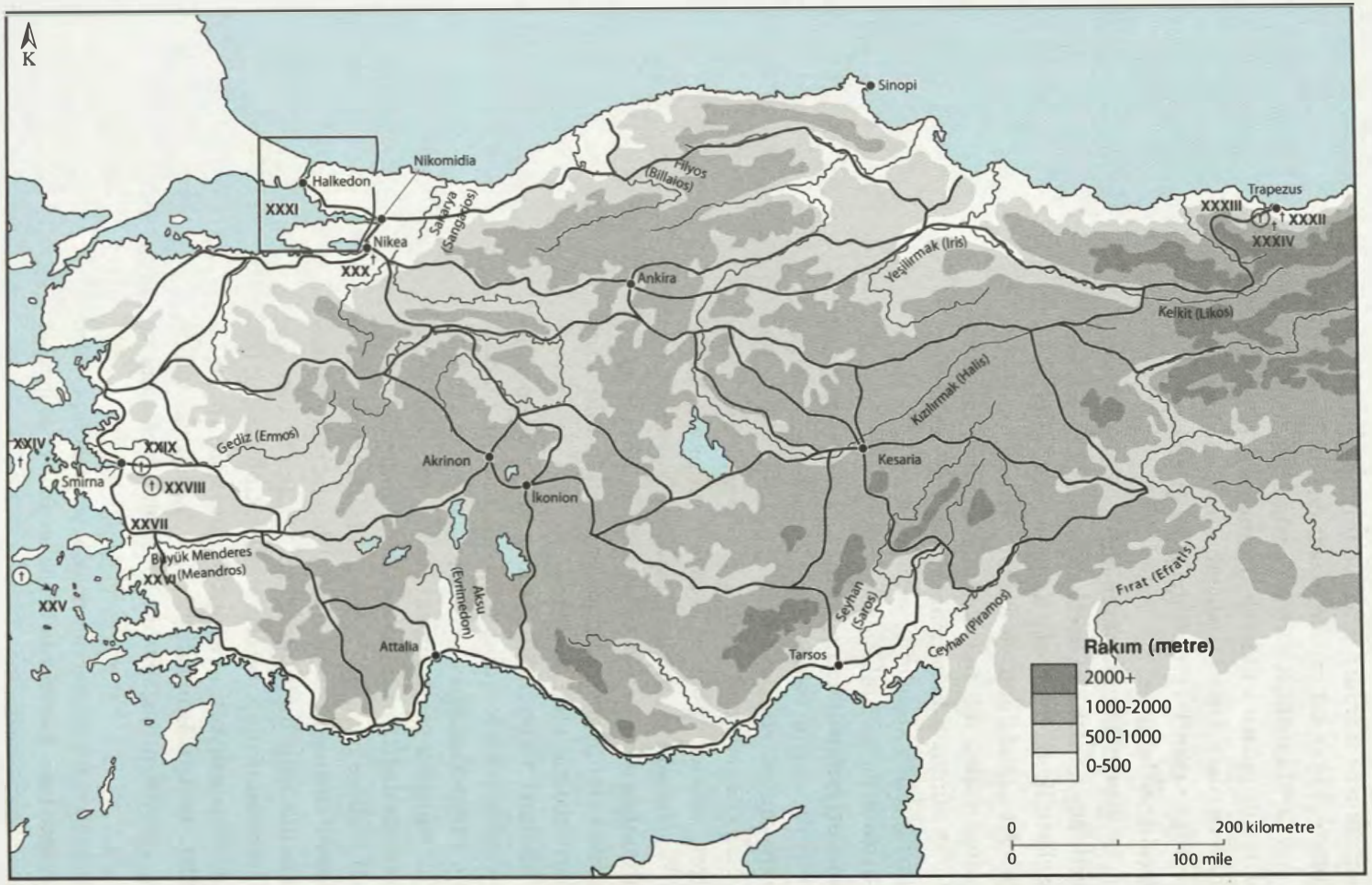
* Athos Dağı'nın başka bir adı da "Ayion Oros" (Aziz Dağ) olup Osmanlıca-Türkçeye "Aynaroz" olarak girmiştir –ç.n.

günümüze kadar manastır faaliyetinin önemli bir odak noktası olarak kaldı. Kimi manastırlara 9. yüzyıldan önce nakit ya da ürün olarak ya da her ikisi yıllık tahsisat olarak bağlanıyor, zaman zaman da arazi hediye ediliyordu. Bu nedenle, sarayda yeterince nüfuzu olanlara arazi ve irat bağışlamak giderek olağan hale geldi ve birçok kimse bu sayede bizzat önemli birer toprak sahibi oldu. Bu durum, çok sayıda manastır kira olarak aldığı ürünü piyasaya sürdüğünden, manastır kurumlarını giderek ticaret ve iş dünyasına soktu. Athos manastırlarından bazıları daha 11. yüzyılın ortasında ticarete girmişlerdi, kendi gemileri vardı ve çıkarlarını koruyup geliştirmek için sarayla ilişkilerini ilerletmeye çalışıyorlardı.

Manastırlar, 8. yüzyıl sonu ile 9. yüzyıldan itibaren kilise siyasetinde –dolayısıyla imparatorluk siyasetinde– de gittikçe önem kazandılar; bu kısmen, başkent ve çevresindeki keşişlerin ikona kırıcılığa karşı uğraşlarında ve kilise ile Hıristiyan imparatorluğu skandaldan ve kutsal yazılar konusunda cahillikten olabildiğince arınmış tutma mücadelelerinde, kendilerini Ortodoksluğun kahramanları olarak sunmayı başarmalarından kaynaklanıyordu. Theodoros Studitis* gibi önde gelen keşişler 8. yüzyılın sonu ile 9. yüzyılın başında aleni politik tartışmalarda özellikle göze çarpıyor, kutsal yazıları ve kilise yasasını yorumlamaları konusunda imparatorlara açıkça meydan okuyor, zulüm görmeye davetiye çıkarıyor ve böylelikle kilise babalarının ve kutsal yazıların doğru yorumu konusunda son söz sahibi kişiler olarak büyük bir ün kazanıyorlardı. Manastırlar kendi belirli davalarının reklamını yapmak için çok çaba harcıyor, azizlerin, özellikle ilişkili oldukları kutsal erkek ve kadınların hayat hikâyelerinin yazılmasını teşvik ediyor ve onların kahramanca niteliklerini vurguluyorlardı. Manastırların öneminin bir işareti, arkalarında manastır kariyeri olan Konstantinopolis patriklerinin artan sayısıdır, oysa bu 9. yüzyıldan önce nispeten nadirdir.

Manastırların esas rolü, dua etmek ve tefekküre dalmak bir yana, öncelikle hayırseverlikti ve bazı kurumların biriktirdikleri büyük servetin bu doğrultuda, yetimhaneler, ihtiyar evleri kurulması ve benzeri amaçlar için kullanılması gerekiyordu. Birçok manastır çevresindeki ihtiyaç sahiplerine yiyecek veya şu ya da bu tür sadaka dağıtıyor, aynı zamanda bakmaları gereken her geleni tedavi ettikleri revir ve hastaneleri ayakta tutuyorlardı. Yine de, eğitimle kıyısından ilgileniyor, manastır hayatına katılmaları öngörülenlere ders veriyor, ama Batı'nın manastır topluluklarında verilen türden eğitimi nadiren sunuyorlardı. Öte yandan, imparatorluktaki kâtiplerin çok büyük bir kısmı keşişlerden meydana geliyordu ve bir tahmine göre 10. ve 11. yüzyıllardaki kâtiplerin %50'si keşişti. Bununla birlikte, keşişlerin içinde bilgili ilahiyatçı çoktu ve 5. yüzyıldan başlayarak, Hıristolojik çatışma ve

* İstanbul'un Yedikule ve Samatya semtleri arasında 5. yüzyılda inşa edilen Studios Manastırı onun adını taşır. Bu manastır bugün İmrahor ya da İmrahor İlyas Bey Camii olarak kullanılmaktadır. –ç.n.

†	Manastırlar	ⓣ	İmparatorlarla bağlantılı manastırlar

Manastır adları/yerleriyle ilgili kılavuz

XXIV	Nea Moni (Sakız)	XXV	Aziz İoannis Theologos (Patmos)
XXVI	Latmos Dağı (birkaç)	XXVII	Yalision Dağı
XXVIII	Lembos	XXIX	Ton Sosandron
XXX	Malinos	XXXI	Marmara yöresi (Skopos ve Bithinia bölgelerinde 40 manastır)
XXXII	Aziz Evgenios	XXXIII	Vazelon
XXXIV	Sumela		

Harita 7.3 Manastır faaliyetinin 9.-11. yüzyıllarda Doğu'daki başlıca merkezleri.

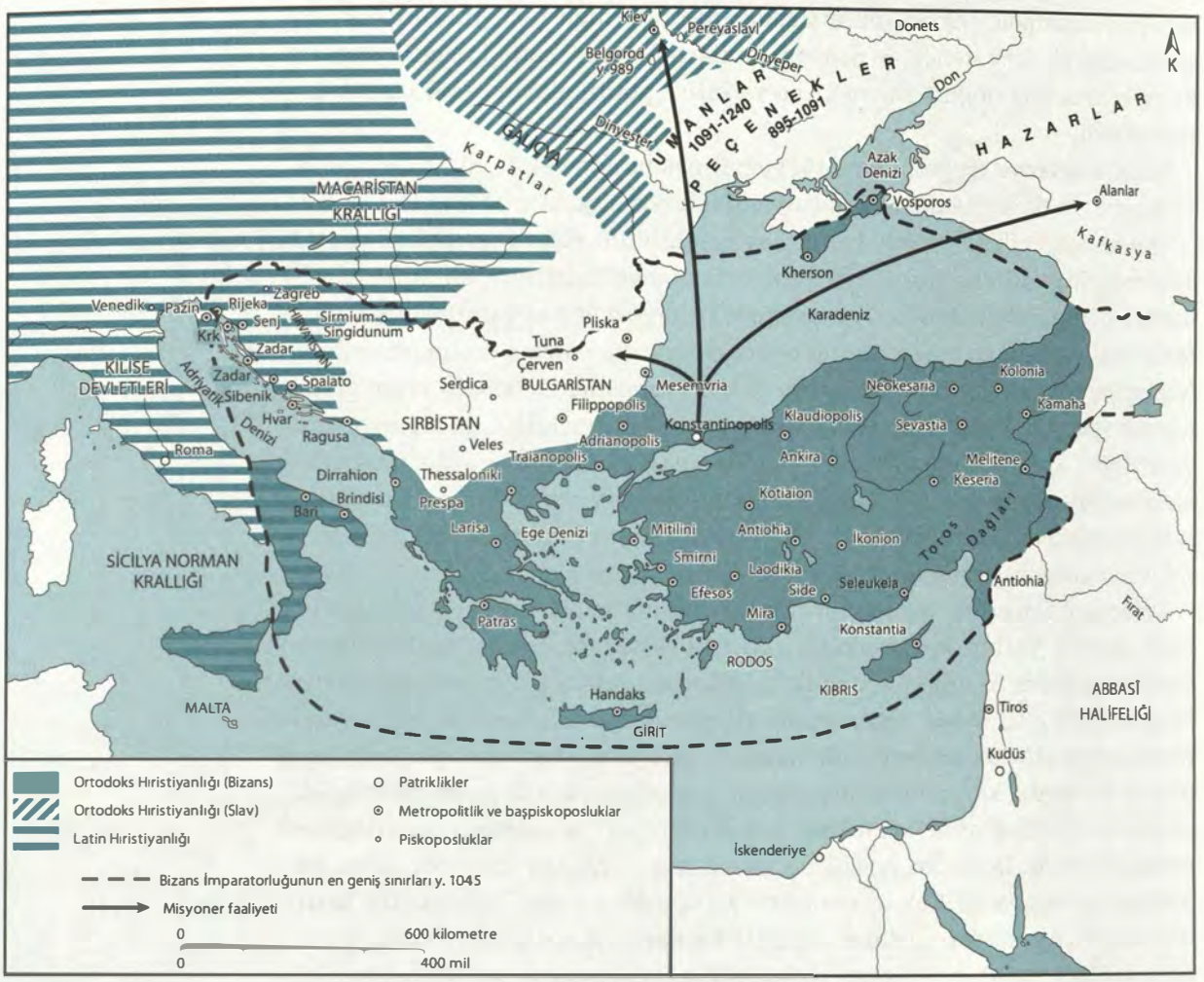
tartışma sırasında, tekrar (bu malzemenin doğruluğu tartışılabilir olsa da, en azından kendi gelenek ve propagandalarına göre) ikona kırıcılık sırasında ve sonrasında dogma sorunlarına ve kilise politikalarına faal olarak karışmışlardı.

İmparatorlar ya da yakınları, 10. yüzyılın sonunda ve 11. yüzyılda manastır kurma ya da destekleme konusuyla daha çok ilgilenir hale geldiler; karşılığında bekledikleri, hami ya da hayır sahibinin ruhu için belirli önemli günlerde dua edilmesiydi. 11. yüzyılın ortasına gelindiğinde, en nüfuzlu manastırlar imparatorluk ailesi ya da aristokrasiye mensup hamilerinden daha fazla imtiyaz koparmak, özellikle belirli vergilendirme kategorilerinden (sözgelimi askerleri ya da imparatorluk memurlarını ağırlamaktan) muaf tutulmak için yarışıyorlardı. Manastırlar cazip bir emeklilik de sunuyorlardı ve örneğin, birçok kıdemli asker bir manastıra çekiliyor ya da (başrahibi olabileceği) bir manastır kuruyordu, bunu kısmen doğrudan ya da dolaylı sorumlu oldukları öldürmenin günahını azaltmanın, kısmen de kendi geleceklerini güvenceye almanın bir aracı olarak yapıyorlardı.

Ortaçağın Batı dünyasından farklı bir şekilde, manastır tarikatları gelişmedi, bunun yerine her topluluk, bir vakıf beyannamesinde (*tipikon*'da) özetlenmiş halde kendi yönetmelik kurallarınca idare ediliyordu. Manastırlar genellikle dört temel tipten birine ait olarak tanımlanıyordu, bunlar patriklik, imparatorluk, piskoposluk manastırları ya da özel manastırlardı, ama birçok durumda, kendilerine bağışlanmış arazileri ekip biçecek insan gücünü her zaman sağlayamayan bazı vakıfların gelir azlığından kaynaklanan sorunları vardı. Devletin vergi gelirini elbette doğrudan etkiliyordu bu. İmparator II. Nikiforos Fokas, manastırların, mali araçlarıyla orantılı belirli bir miktarda araziden fazlasını edinme haklarını sınırlamak yoluyla bu sorunu ve ilgili konuları ele almaya yeltendiği halde, önlemleri daha sonra hükümsüz kılındı ve reform başarısız oldu. Küçük manastırlar çok defa daha büyük kurumların eline düştü, böylece bunlar geniş bir alanda arazi ve mülkleri ele geçirip bir dizi bağımlı alt topluluklar (*metohia*) geliştirdiler.

Konstantinopolis, Roma ve İmparatorlar: Politika, Din ve Ruhani Çatışma

İmparator ve patrik arasındaki ilişki çoğu zaman gergin bir ilişkiydi. İmparatorlara Ortodoksluğun savunucuları gözüyle bakılıyordu ve bu sıfatlarıyla, dindarlıklarının simgeleri olarak kilise inşa ve dekorasyonuna, ayrıca manastırlara bağışta bulunmaya hatırı sayılır meblağlar yatırdılar ve birçoğu da Hıristiyan teolojisinde ileri düzeyde bilgi sahibi oldu. Katı teolojik anlam meselelerinde doğrudan müdahalede bulundular, rollerinin tanımında ve bununla ilgili varsayımlarda ifadesini bulan otoritelerinin bir cephesiydi bu. Bu durum sık sık imparatorlar ile patrikler arasında çatışmaya, zaman zaman bir patriğin tahttan indirilmesine ve kilise içindeki görüşlerin kutuplaşmasına yol açtı. Bütün patriklerin üçte birden fazlası 6. yüzyıl ile 15. yüz-

Harita 7.4 Konstantinopolis, Roma ve imparator: II. yüzyıl

yıl arasındaki dönemde istifaya zorlanmış ya da bir imparatorla şu ya da bu konudan dolayı uyuşamadıkları için görevden alınmışlardı. İmparator İustinianos 6. yüzyılda bu ilişkinin genel bir tanımını yapmaya kalkışmış, kilise ve ruhban sınıfı, oynadıkları role göre, Hıristiyan topluluğunun manevi ve ruhani koruyucuları olarak tanımlanmıştı, ama imparatorun bunun içindeki konumu, yasanın üzerinde olmasa da, Tanrı tarafından seçildiği ve atandığı için, yine de yasanın cisimleşmesi olarak görülmüştü. Bu kavramların uygulaması gerçekte sorunluydu.

Patriklerle çatışmalarında, patriklerden çok imparatorların şansı yaver gitmiştir: Yalnızca 9. ve 10. yüzyıllarda dört patrik –İgnatios, Fotios, I. Nikolaos ve Efthimios– imparatorun çizgisini kabul etmeyi reddettiklerinde görevden alınmışlardı, oysa dördü de kendi tarzlarında olağanüstü din adamları ve ilahiyatçılardı. Ama imparatorlar ile patrikler arasında dostça destekten açık muhalefete kadar uzanan belirsiz ilişki, bir imparatorun gü-

nah ve diğer suçlarının karşılığını ödemek için ara sıra gönüllü olarak ya da yapması talep edilerek gerçekleştirdiği kefaret ödeme eylemiyle özetlenir. İmparatorlar, kısa vadeli görüş açısından bakıldığında genellikle günü kurtarsalar da, yukarıda aktarılan birkaç örnekte görüldüğü gibi, patriklerin elinde, bir imparatorun kendi bildiğini okumasını engellemek için yeterli ve etkili bir muhalefeti seferber edecek bol fırsat vardı.

Misyoner faaliyetleri, siyasi dönüşümler ve bir dizi başka etken Balkanlar ve Rusya'da büyük toprakları kilisenin mülkü haline getirdikçe, Ortodoks dünyası da 9. yüzyıldan itibaren genişledi. Konstantinopolis Patrikhanesi bu arazileri doğrudan idare etmezken, daima ideolojik otoritesini korudu. Sonuç, imparator ile patrik arasındaki ilişkide belirli bir dengesizlik oldu, çünkü patrik çok daha geniş, Doğu Roma'nın politik imparatorluğundan daha "ekumenik" [evrensel] bir dünya üstünde otorite sahibiydi. Bu bağlamda, bütün Ortodoks dünyası ruhani ve ahlaki rehberlik için imparatorlar kadar –ve çoğu kez daha ziyade– patriklere baktığından, patriklerin manevi konular kadar politik konuları da telaffuz etmek için otorite sahibi, aslında görevli olduklarını hissetmeleri anlaşılır bir olgudur.

İskenderiye, Antakya ve Kudüs patrikhaneleri Müslüman hâkimiyeti altındayken, Roma ve Konstantinopolis arasında gerçek bir çıkar çatışması baş gösterdi. Bunun esas nedeni basitti: Roma, Aziz Petrus'un kurduğu ilk piskoposluktu ve bu sıfatla –Hıristiyan topluluğunun mensuplarını genel olarak etkileyen dogma, liturjik gelenek ve konulara karışma hakkı dahil– tüm diğer piskoposlukların üstünde olduğunu iddia ediyordu. Öte yandan, Konstantinopolis'in apostolik* bir geleneği varken (Aziz Andreas'ın kenti ziyaret ettiği varsayılıyordu), bu hiçbir şekilde Roma'nınki denli güçlü değildi ve gerçekten, ancak 4. yüzyılın sonundan itibaren, kent imparatorluk başkenti rolünü üstlenecek hale geldiğinde vurgulanır olmuştu. Sorunlara neden olan da bu noktaydı, çünkü Batı Roma'nın yok olmasından sonra Doğu Roma'nın hükümdarı fiilen tek imparatordu, ikametgâhı Konstantinopolis'ti ve Konstantinopolis Başpiskoposu, imparatorluğa özgü bu konumundan dolayı Roma'yla eşit statüye sahip olduğunu iddia edebilirdi. Sorun, imparator ile patrik arasındaki ilişkinin sık sık hüsrana uğramış ve dargın patrikler (veya patriğe bağlı din adamları ya da patrik temsilcileri) yaratmasıydı, söz konusu kişiler anlaşmazlığın bağımsız hakemi olarak Roma'daki papaya başvurabilirlerdi, ama papa bunu kilise içindeki üstün statüsünün açıkça kabulü olarak görürdü. İmparatorların İtalyan politikalarına, dindışı ya da dini alanda karışmaları çare olmaktan uzaktı.

Dolayısıyla, Doğu kilisesinin izlediği çizgiye dair anlaşmazlık, iki patrikliğin arasındaki ilişkilerin kötü olmasının bir nedeniydi. Roma'da, Konstantinopolis'in istediğinden daha bağımsız bir konumu koruma eğilimi başka bir nedendi ve Roma'nın 8. yüzyılın sonundan itibaren Frank krallarından

* Havarilerle ve öğretileriyle ilgili ya da onlardan kaynaklanan –ç.n.

siyasi destek alma kararı gerginlikleri daha da artırdı. Frank kralı Charlemagne'ın Kutsal Roma [Cermen] İmparatoru olarak Batı'da taç giymesi, Konstantinopolis'in İtalya ve Batı'daki konumunu koruma çabalarına vurulan nihai darbeydi. Roma ile Konstantinopolis arasındaki meseleler 860'lardaki bir yazışmada belirgin şekilde ortaya çıktı: Bizanslılar böbürlenerek "hakiki" Romalı olduklarını iddia ettiler, ne var ki Papa I. Nicolaus keskin dilli bir cevapla dosdoğru kafa tutarak, Doğu Romalıların şu ya da bu alanlardaki yetersizliklerini en açık terimlerle gösterdi.

Sonuçta, bu gerginlikler, eski Roma İmparatorluğu'nun Latin ve Yunan kısımları arasındaki çok daha uzun vadeli ve çok daha derine kök salmış ayrılıkları yansıtıyordu. Bunlar sık sık, kökenlerinde çoğu kez nispeten saçma uygulama ya da yorum farkları olan anlaşmazlıklarla su yüzüne çıkıyordu. Fotiusçu hizip diye adlandırılan ile 1054 hizbi (bkz. s. 115), I. Haçlı Seferi'ni takiben her iki tarafta da gelişen ve en sonunda 1204'teki IV. Haçlı Seferi'nde Konstantinopolis'in yağmalanmasına katkıda bulunan tutumların habercilerinden ibaretti. Ama kilisenin bölünmesi, papalığın 1054'ten sonra çeşitli Balkan güçlerinin işlerine hep daha büyük müdahalelerde bulunmasını yüreklendirdi, zaten var olan gerginlikleri daha da artırdı bu.

8 Uluslararası bağlamı içinde imparatorluk

Büyük Dünya: Kültürel Ortamı İçinde Bizantion

Bizans kültürünün birçok yanı imparatorluğa ve imparatorluğun Doğu Ortodoks Hıristiyanlığına özgü görülürken, Bizantion komşu ve kimi zaman daha uzak kültürlerle çok şey paylaşıyordu. Son dönem Roma İmparatorluğu'nun Doğu vilayetlerindeki inşa teknik ve gelenekleri yeni mimari formlara uyum sağlamak için gelişti, ama temel yöntem ve malzemeler değişmeden kaldı. Müslüman Irak'tan Güney Balkanlar'ın Bizans vilayetlerine kadar birçok unsur paylaşılıyordu. Müslümanlık ve Doğu Hıristiyanlığı arasındaki kültürel bölünmüşlüğün her yerinde karşımıza, taşçılık teknikleri, kubbe konstrüksiyonu, mozaik dekorasyonunun kullanımı gibi ortak unsurlar çıkar. Belki daha az belirgin, ama aynı derecede önemli olarak askeri teknoloji, fikir ve tekniklerin binlerce kilometre içinde bir yandan bir yana hareketini içeren bir kültürel değiş tokuş alanı sağladı. Levhalı zırh Roma İmparatorluğu'nun son döneminde bozkır halklarından devralındı. Bunu takiben muhtemelen 6. yüzyılın sonunda üzengi Avarlar aracılığıyla geldi. Eğri, tek ağızlı süvari kılıcı 8. ya da 9. yüzyılda, kanıtlamak mümkün olmasa da muhtemelen Hazarlardan alındı. Kollu mancınık da aynı şekilde Avarlar aracılığıyla, ama sonuçta Çin'den geldi. Bu mancınık 12. yüzyılda geliştirilen kaldıraçlı mancınığın bir öncüsü. Bizans'ın savaşma üslupları içinde 10. ile 11. yüzyıllarda geliştirilen ağır süvari hücumu da Frank ve Normanlara bir şeyler borçludur. Bizans yurdundan uzaktaki kültürlerden kaynaklanan önemli etkilerin ancak birkaçıdır.

Kuşkusuz, savaş bu kültürel açıklığın birçok yanından yalnızca biridir ve hiçbir şekilde en önemlisi değildir. Giyimde, bozkır dünyası ve İslam dünyası önemli bir rol oynuyordu, şahsi giyim eşyaları çoğu kez kökenindeki yerin ya da insanların sıfatıyla tanımlanıyordu. Yemek hazırlama ve pişirme geleneklerinde de böyleydi durum.Yabancı tüccar ve esnafın Konstantinopolis gibi hem kendi semtlerinde, hem yerli halkın içinde yerleşmiş oldukları bir metropolde, bu insanları alışkanlık ve gelenekleri, bir yandan kuşku ve şaşkınlık uyandırıyor, bir yandan taklide yol açıyordu. Gerçekten de, ticaret Bizanslıları yabancı fikir ve usullere maruz bırakacak en önemli vasıtaydı. Kentler yeniden canlandıkça, uluslararası ticaret 7. yüzyılın sonu ile 8. yüz-

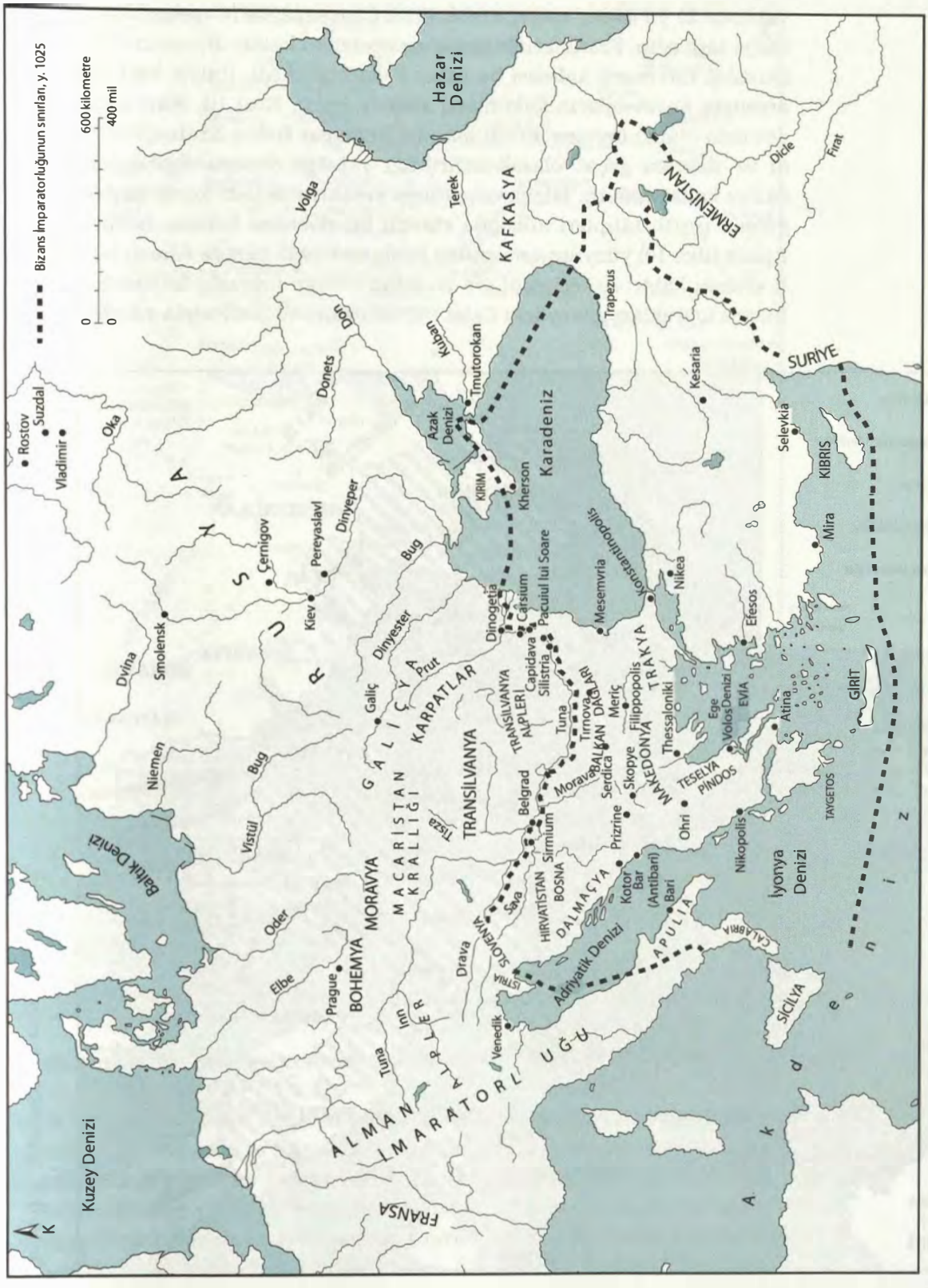
yılların en alt noktasından yukarı doğru tırmandıkça ve imparatorluğun varlıklı seçkinleri sosyal statü ve kültürel incelmişliklerini ifade etmenin daha çok yolunu bulmaya çalıştıkça dış etkilerin derecesi de dramatik bir şekilde yükselmiş görünüyor.

Kilise kilit konumda başka bir ileticiydi, ama iletim genellikle Bizantion'dan komşu kültürlere doğruydu. Belki en önemlisi olan, Bulgar hanının –ondan sonra çar– 860'larda, sonunda ise Bulgar seçkinleri ve sıradan halk kitlesinin Bizans Hıristiyanlığına dönmesi, Doğu Roma Ortodoksluğunun Balkanlar'a doğru büyük genişlemesinin ilk evresine işaret eder. Yalnızca bir yüzyıl sonra, 10. yüzyılın son yıllarında Kievli Vladimir'in Hıristiyanlığı kabulü, potansiyel olarak çok daha büyük bir genişlemeye yol açtı. Bu uzak ülkelerdeki yeni kiliselere özerklik ve kendi başpiskoposları verildiği halde Konstantinopolis patrikliğinin nüfuz ve gücüyle birlikte imparatorluğun ve Konstantinopolis'teki imparatorluk sarayının uluslararası statüsünde de, en azından bir süreliğine, benzer bir yükseliş oldu.

Bizanslılar üretip süsledikleri anıtların işlev ve amacının farkındaydılar: Nihai sonuç, ya bir eserin hami, ya da yaratıcısının saygınlığını artırmak ya da ilaveten, bir kilise ya da ikona gibi dini nitelikli bir insan yapısının durumunda, Tanrı'yı yüceltmekti. Bir imparator yeni bir kilise inşa ettiğinde, sırf Tanrı'yı yüceltmekle kalmıyor, aynı zamanda kendi saygınlığını artırıyor ve Ortodoksluğunu doğruluyordu. Dini yapılar kadar dindışı olanlar için de geçerliydi bu. Sanat, Bizans dünyasında aynı anda hem özgün, hem tutucuydu: Daha eski ya da antik eserler, antikalıkları ve bir örnek olarak değerleri için övülüyordu. Otorite kavramı asliydi –bir tasvir ve özellikle de dinle ilişkilendiren bir tasvir otantik olmalı ve Ortodoksluğun ilkelerine uymalıydı. Sonuç, ilk dönem eserlerdeki imgeler bağımlılığının artması ve 8. yüzyılın sonundan (787 konsili) başlayarak, birçok imgenin çerçevesi ile arka planını oluşturan belirli mimari strüktürler kadar, poz, giysi ve tasvirin diğer özelliklerine ilişkin kural oluşturucu örneklerin büyük ölçüde çoğalmasıydı. Model kitapları ve ikonografik rehberler derlendi ve böylece standartlaştırılmış tasvirler etkili bir şekilde teşvik edildi. Bu "ileriye dönük tutuculuk", Bizans'ın Ortodoks Hıristiyanlığını benimseyen diğer bölgeler için de tipik hale geldi. 14. ve 15. yüzyıllarda, imparatorluğun vilayetleri sosyal ve kültürel bakımdan giderek Konstantinopolis'ten bağımsız hale geldikçe, üslupta çok belirgin bir bölgeselleşme gelişti. Aynı zamanda, Batı üslup ve temalarının artan yaygınlığı, Batı devletlerinin politik, ekonomik ve kültürel dinamizmini yansıtıyordu. Sonuç, sanatsal üretimde üslup ve tema çeşitliliğinin Bizantion'un son iki yüzyılında gerçek bir doruğa çıkmasıydı.

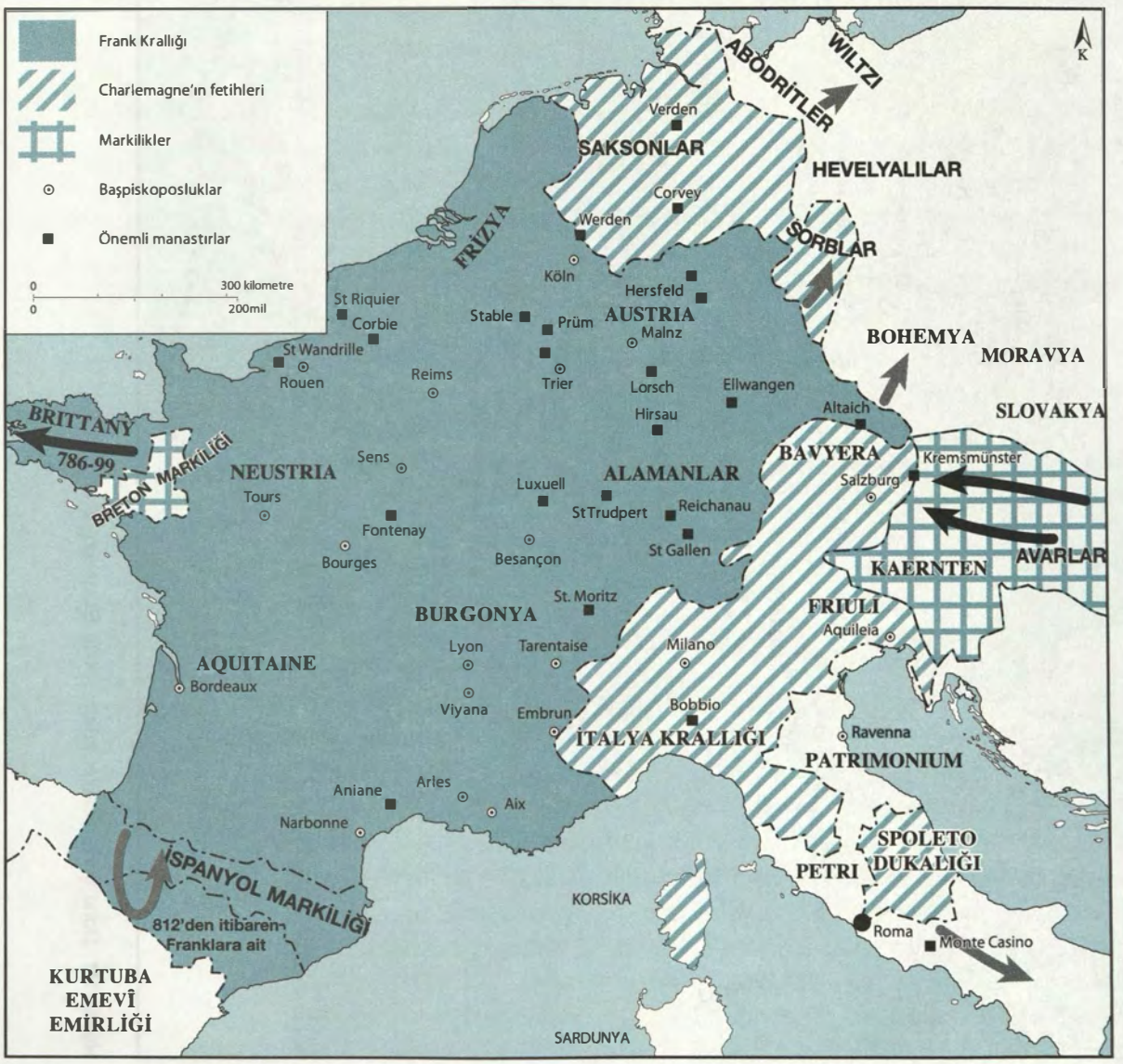
Uluslararası Bağlam: Kuzey ve Batı

Lombard Krallığı, başlangıçta bağımsızlığını koruduğu halde, 773-774'te yani Ravenna'nın fethinden ve Bizans Askeri Valiliği'nin yok olmasından

Harita 8.1 Daha geniş kültürel ortamı içinde Bizantion, y. 1025

yalnızca 20 yıl kadar sonra, Frank kralı Charlemagne [Carolus Magnus] Pavia'yı zapt edip, Franklarınkine katınca ortadan kalktı. Benevento Lombard Dukalığı'nın özerk kalması bu sonucu değiştiremedi. İtalya, bu tarihle 887 arasında Karolenjlerin hâkimiyeti altında kaldı, Kral III. Karl'ın (Şişman) 887'deki ölümü üzerine, Friuli markisi Berengar İtalya Kralı olarak taç giydi ve –tahttan geçici olarak indirildiği 891-898 dönemi dışında– İtalya'yı 922'ye kadar yönetti. Hizipleşme İtalya'yı tahtın ve Batı Roma İmparatorluğu'nun çeşitli talipleri arasında sürekli bir dalaşma konusu haline getirdi Ancak ülke 10. yüzyılın ortasından itibaren büyük ölçüde Alman hâkimiyeti altında kaldı. Askeri valiliğin ve sahip olduğu toprağın kaybından sonra Bizans toprakları güneydeki Calabria, Bruttium ve Sicilya'yla sınırlandı, üs-

Harita 8.2 Charlemagne'ın imparatorluğu, y. 814

Harita 8.3 Sakson hanedanı döneminde Orta Avrupa, y. 911-1030

telik Sicilya 820'lerden itibaren 80 yılı aşkın bir süre Müslüman istilacıların elinde kaldı. Venedik ve Napoli gibi kentler teoride Bizans'ın hükmü altındaydı, ama pratikte her bakımdan bir hayli bağımsızdı.

Frank Krallığı 6. yüzyılın ortasından itibaren Neustria, Austrasia ve Burgonya olmak üzere üç bölgesel parçaya ayrıldı ve bunlar defalarca Merovenj hanedanının öldürücü kavgalarına karıştı. Gerçekten birleşik bir krallık son

Harita 8.4 9. yüzyılın sonu ile 10. yüzyılda İtalya

olarak Kral I. Dagobert'in (629-639) döneminde sağlandı ve ondan sonra bölünme ve hizipler arası didişme kural haline geldi. Ancak Austrasia krallarının saray başkâhyası (*major domo*) Heristal'li I. Pepin ailesinin iktidara gelmesiyle yavaş yavaş bir ölçüde istikrar sağlandı. Pepin, Neustria ve Burgonya krallarının rakip başkâhyalarını yenmeyi becerdi, bu suretle iki krallığı bir kez daha bir araya getirerek kendi iktidarının temelini attı ve krallı-

ğın idari birliğini kurdu. Babasının başardığı birliği korumak için savaşmak zorunda kalan (gayri meşru) oğlu ve ardılı Charles Martel'in döneminde, Alamanlar ve Thüringler'e boyun eğdirildi, Bavyera bağımlı kılındı ve Saksonlarla ciddi mücadele başladı. Martel 737'den itibaren bir Merovenj kralı olmaksızın hüküm sürdü, çünkü bu hanedan "gölge krallar" statüsüne düşürülmüş bulunuyordu (hanedanın son temsilcisi III. Childeric 743'te papalığın onayıyla resmen azledilmişti). Charles 741'de öldü, ama –Frank geleneğini izleyerek– krallığı oğulları Carloman ile Pepin arasında paylaştırdı, buna karşılık Carloman bir manastıra çekildi ve Pepin 751'de tek hükümdar oldu. Pepin 768'de kendi ölümünde krallığı iki oğlu arasında tekrar böldü. Oğullarından Carloman çok geçmeden ölünce bütün krallık Charlemagne'ye miras kaldı. Charlemagne, Frank Krallığı'nı bir imparatorluğa dönüştürdü. 722 ile 804 arasında, önderleri Hıristiyanlığı kabul eden Saksonları yendi ve kendine tabi kıldı. İtalya'daki Lombard Krallığı'nı fethetti ve krallığına kattı; Bavyera'nın bağımsızlığı fiilen sona erdirildi ve bu dukalık Frank Krallığı'na dahil edildi; geride kalan Avar müstahkem mevkilerine saldırı düzenlendi, Avarlar zayıf bir bağımlılık ilişkisine zorlandı. 25 Aralık 800'de Charlemagne'a papa tarafından imparator ve "Romalı topraklarının hükümdarı" olarak taç giydirildi. Gelgelelim Bizanslıların Batı'nın imparatorunu tanımaları 12 yıl aldı: İmparator I. Mihail ancak 812'de Aachen Antlaşması'yla, (Kuzey İtalya ve Adriyatik'teki bazı toprakların iade edilmesi karşılığında) Charlemagne'ın unvanını tanıdı.

Charlemagne'ın imparatorluğu, torunlarının imparatorluğu doğu, orta ve batı olmak üzere üçe böldükleri 842-43'e kadar devam etti. Hizip çatışması ve yanlış yönetim, önceki imparatorluğun bir kuşak içinde tamamen parçalanması ve çok sayıda "kabile" dukalığının yeniden ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Ondan sonra doğu (Alman) ve batı (Fransız) bölgelerinin siyasi bölünmesi daimi hale geldi, Burgonya da (Karolenjlerin Lombardlardan fethettikleri İtalya Krallığı'yla beraber ya da o olmaksızın) ikisinin arasında sıkıştı kaldı.

919'da iktidara gelen doğudaki Sakson hanedanı, I. Heinrich'in kişiliğinde krallığın sınırlarını doğuya doğru artan bir şekilde genişletmeyi ve güneydeki Bizans bölgelerine de sürekli baskı uygulayarak İtalya'daki iktidarını korumayı becerdi. Çeşitli Slav halklarına karşı doğuda düzenlenen seferlere başarılı misyonerlik faaliyetleri eşlik etti; Macarların 955'teki yenilgisi, kraliyet topraklarına yaptıkları akınları durdurdu ve ardından yerleşik bir Macaristan krallığının gelişmesini teşvik etti. Ottonyan* ve Karolenj hanedanlıklarının yarattığı Alman imparatorluğu, otoritesini kısmen borçlu olduğu dukalarla bağımsız lortların sık ve sürekli meydan okumalarıyla karşı karşıya kaldı. İmparatorluk, Papalık desteği ve Karolenj imparatorluk geleneği sayesinde sağladığı belirli bir süreklilikle Orta Avrupa'nın üstün gü-

* İlk krallarının (Otto) adından dolayı Ottonyan hanedanı olarak da bilinen Germen krallık soyu –ç.n.

cüne dönüştü, Bizanslılarla eşit bir güç muamelesi görmeyi ve dönemin uluslararası politikasında kilit bir rol oymayı becerdi. Alman İmparatorluğu'nun varlığı, Bizans İmparatorluğu'nun içinde yer aldığı politik ve diplomatik dünyayı kökten değiştirdi. İlişkileri, 11. yüzyılda, bazıları imparatorluğa paralı süvari olarak hizmet eden Norman maceraperestlerinin İtalya'ya gelmeleriyle daha da karmaşıklaştı.

Franklar, Hırvatlar gibi Slav halkları, Bizanslılar ve Macar Ovası arasında sıkışan kısa ömürlü Moravya Krallığı (830-906), Frank baskısına karşı destek için Bizantion'a yöneldiler. Hıristiyanlığı benimsemiş olan Moravya prensi Svyatopluk, topraklarını Slovakya, Silezya ve Bohemya'ya kadar genişletmeyi becerdi, ama 9. yüzyılda göçebe Macarların gelişi, bağımsız bir Moravya'nın varlığını sona erdirdi ve Moravya sonunda 906'da yok edildi. Macarlara gelince, başlangıçta Pannonya ve Macar Ovası'nı işgal ettiler, 50 yıl süren bir ilk akıncılık döneminden sonra bölgesel bir devlet kurdular, 980'lerde Hıristiyanlığı benimsemeye başlayıp Kral I. István'ın zamanında bölgede önemli bir Hıristiyan gücüne dönüştüler.

Bozkır bölgesi daha doğuda bir dizi göçebe halkın yurdu olarak kaldı: 7. yüzyılın sonundan 9. yüzyılın içlerine kadar Hazarlar, ardından Macarlar, onları takiben Peçenekler ve Kumanlar geldi. Resim, 9. yüzyılın sonundan itibaren Rusların, özellikle Kiev çevresine yerleşen Viking tacir ve savaşçıların Karadeniz'de boy göstermeleriyle daha da karmaşıklaştı; Kiev 9. yüzyılın sonunda kudretli bir prenslik haline geldi. (Bkz. s. 181.)

Uluslararası Bağlam: İslam Dünyası

Arap-İslam İmparatorluğu son derece hızlı genişledi. 640'ların ortasına gelindiğinde Sasanî Krallığı yok edilmiş, Mısır ve Anadolu'nun güneyindeki tüm Doğu Roma vilayetleri ele geçirilmişti; Kuzey Afrika'ya doğru bir ilerlemenin başladığı açıkça görülüyordu ve fetih momentumu hâlâ kuvvetliydi. Müslüman orduları 711 dolayında Sistan ve ötesine ulaşmış, Hindistan'a girmeye hazır halde bekliyorlardı ve Müslümanlığı kabul eden Berberîler, Batı'da Vizigotların İspanya'sına geçmişlerdi. Çin'in Tang hanedanıyla 751'de Talas Irmağı üstünde berabere biten bir muharebe, Çin'in gücünün en batıdaki ve o an için, İslami genişlemenin en doğudaki sınırlarını gösteriyordu.

Emevî Halifeliği 658-60 dönemindeki iç savaşın bir sonucu olarak, Halife Muâviye'nin şahsında iktidara gelmiş ve peygamberin damadı Ali yerinden edilmişti. Halef selef tartışmasının hakeme götürülmesini toptan reddedenler Ali'nin yanından ayrılıp "ayrılıkçılar" (Hariciler) olarak tanındılar ve herhangi bir müminin halifenin yerine geçebileceğine inanıyorlardı. Sünneti (peygamberin alışkanlıkları ve deyişleriyle ilgili gelenek) tartışma konusu yapanlar Şii olarak tanınıyor ve Muâviye'ye karşı Ali'nin meşruiyetini destekliyorlardı. Bu çatlak, imparatorluğun uçsuz bucaksız toprak genişliğiyle ve onu etkili şekilde yönetmenin sorunlarıyla birlikte, gelecekteki bölünme-

nin tohumlarını ekti. Emevî hanedanı engin topraklarına Şam'dan hükmediyordu, ama hanedanın 750'deki Abbasî devrimi sırasında tahttan indirilmesi, İran'a taşınmasını ve 760'larda yeni bir başkentin, Bağdat'ın yaratılmasını beraberinde getirdi. Abbasîlerin zaferine rağmen, İslam dünyası ondan sonra devamlı olarak bölündü. Emevî hükümdarlarının sonuncusu Kurtuba Emirliği'ni (755-1031) kurmak üzere İspanya'ya kaçtı, emirlik 929'dan itibaren Emir Abdurrahman'ın döneminde Kurtuba Halifeliği'ne ve serpilen bir kültüre dönüştü.

Abbasî İmparatorluğu 8. yüzyılın sonundan itibaren hizip kavgalarıyla parçalandı. Kuzey Afrika'da birkaç bağımsız hanedan ortaya çıktı, Bağdat'taki dini otoriteyi 789'da defeden ve bir Şii halifeliği kuran Fas'taki kudretli İdrisî Emirliği ve Tunus'taki Aglebîler de bunlara dahildi. Mısır 880'lerde Tulunî emirlerinin döneminde fiilen bağımsızdı. Merkezi Abbasî iktidarı 10. yüzyılın ilk yıllarında Mısır'da kısa bir süre için yeniden kurulurken, Şii Karamatîlerin (Karmatîler) 899'da Hicaz'da ve ondan sonra halifeliğin başka kısımlarında ayaklanmaları daha fazla kargaşaya neden oldu; Şii Fatımîler de o sırada Tunus'ta Aglebîlerin yerine geçtiler ve batı yönünde hükmetmeye başladılar. Doğularındaki İdrisî Halifeliği'nin çökmesine katkıda bulundular ve İdrisîlerin toprakları büyük ölçüde Endülüs Emevîlerinin eline geçti; 972'ye gelindiğinde Mısır'ın efendileri, Fatımîlerdi. Fatımî Halifeliği 12. yüzyıla kadar burada hüküm sürdü (ve 11. yüzyılda bölgenin en büyük İslami gücü haline geldi).

Doğu İran 820'lerden itibaren Tahirî ailesinin emirleri döneminde fiilen bağımsızdı; ama Doğu İran 880'lerde Şii Saffarî emirlerinin denetimindeyken, Maveraünnehir'e sözde Bağdat'taki halifeye sadık Samanîler hükmediyorlardı, bununla birlikte 900'de Saffarîler Samanîleri yerlerinden tamamen çıkarmışlardı. Azerbaycan'da Emir İbni Abi el-Sac'ın fiili özerkliği halife tarafından tanınmışken, Kuzey Mezopotamya 890'lardan sonra Musul ve Halep'teki iki ayrı hanedanca yönetilmişti. Sacî emirlerinin yerini 10. yüzyılın sonunda güneyde Şaddâdî Emirliği, kuzeyde ise Şirvan Emirliği almıştı. Ama böyle en büyük bağımsız emirlik, kökeni Hazar Denizi'nin güneybatı kıyı şeridindeki Deylem bölgesinde bulunan Buyî (ya da Büveyhî) Emirliği'ydi. Bir İran halkı olan Deylemîler halifeliğin ordusunda uzun süre hizmet etmişlerdi, ama başka şeylerin yanı sıra anayurtlarındaki ekonomik çöküş ve sahip oldukları siyasi bağımsızlık geleneği, 920'lerde merkezi otoriteye başkaldırmalarına neden oldu. Bir dizi Deylemî önderi Hazar kıyıları boyunca ve daha doğuda küçük emirlikler kurarlarken, Buyîler Güney ve Batı İran'ın büyük kısmını denetim altına aldılar ve 945'te halifeliğe fiilen hükmetmek üzere Bağdat'a girdiler. Bu politik değişiklik, halifeliğin doğu kısımlarında İran dil ve kültürünün yeniden doğuşuna destek oldu. Buyîler 932'den 1055'e kadar hüküm sürdüler, gelgelelim idareleri merkezi değildi ve aslında Bağdat, Hemedan ve Isfahan emirlikleri olmak üzere üç ayrı emirliğin gevşek bir konfederasyonundan oluşuyordu.

Bu gelişmeler açısından büyük önem taşıyan konu, 830'lardan itibaren halifelikte, kölelikten gelen askerler (Memlûklar) olarak Türkî askerlerin belirmesiydi. Başlangıçta halifeleri saray ve garnizon hizipçiliğinden korumak için sadık muhafızlar olarak görevlendirilen Türk askerleri ile önderleri çabucak halifelik ordularına hükmeder konuma geldiler. Kurulan ilk Müslüman Türk hanedanlığı olmasa da (bu şeref 980'lerde ve 990'ların başında Maveraünnehir'deki Karahanlı Hanlığı'na aittir), Kuzey Hindistan'a hücumlarıyla ünlenen Emir Gazneli Mahmud (998-1003), Samanî emirinden iktidarı koparark Afganistan ile Doğu İran'da kendi idaresini kurdu. Hanedanı, anayurdu olan Afganistan'da 12. yüzyılın sonuna kadar hüküm sürdü. Ama İran ve halifelik topraklarının orta kısmındaki iktidarları Selçuklulara yem oldu; Selçuklular 1055'ten itibaren Buyîler'in yerine geçtiler ve iktidarlarını İran'a ve halifeliğin Ortadoğu bölgelerine kadar genişleterek, Bizans'a ve Fatımî topraklarına, daha fazla yayılmanın potansiyel hedefleri olarak bakmaya başladılar.

Ermenistan, Gürcistan ve Transkafkasya, 550-1000

Ermenistan, Gürcistan ve Antitoros Dağları'nın doğu etekleri Konstantinopolis açısından daima stratejik ve politik öneme sahip olmuştur. Yine de, bölgenin parçalanmış dağlık coğrafyası, son derece bağımsız görünüşlerine rağmen, kendi hizipler arası rekabetlerinde yabancıları kolayca yardımcı olmaya çağıran sayısız rakip kabilenin hâkim olduğu politik ve sosyal yapılara damgasını vurdu. Böylece hem Persler, hem [Doğu] Romalılar kilit rol oynadılar ve Ermeniler ile Gürcüler 4. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul etmiş olduklarından, Hıristiyan [Doğu] Romalı imparatorlar da Kafkasyalı komşularının çıkarları için müdahalede bulunduklarını iddia edebilirlerdi. Ermenistan, Albania* ve Lazika 4. yüzyılın sonundan itibaren, bir dizi sıradan vasal kral ve prens aracılığıyla Pers idaresi altındaydı. Ermenistan ile Gürcistan'ın Roma İmparatorluğu'na bağlı kısımları, kuzeyde Theodosiupolis'ten (modern adı Erzurum, Ermenice Karin) Yukarı Fırat'ta Dara'ya kadar uzanan bir sınırla ayrılmıştı ve aynı şekilde, çeşitli Roma unvanları taşıyan yerel olarak atanmış prenslerce yönetiliyordu. Bunlar pratikte tamamen bağımsızlardı. Ama 560'lardan başlayan dönemde Doğu Roma'nın Perslere karşı kazandığı zaferlerin bir sonucu olarak, Konstantinopolis, Lazika dahil, daha geniş bir alanı denetler hale geldi ve İmparator İraklios, hâkim *naksarar* (soylu) kabilelerinin mensuplarını Ermenistan prensleri (*isksans*'ları) olarak imparatorun temsilcileri sıfatıyla hükümdarlığa getirdi. Aynı zamanda, 6. yüzyılın başında Halkedon doktrinini reddetmiş olan Ermeni ve Gür-

* Kafkas Albania'sı ya da Aghbania diye bilinen, tarihi İberia ile Armenia'nın doğusunda kalan ve Hazar Denizi'ne kadar uzanan, bugünkü Dağıstan'ın güneyini ve Azerbaycan'ın büyük bölümünü içeren antik devlet –ç.n.

cü kiliseleri, (ülkenin güney ve doğusunda hâlâ Pers idaresi altında olanlar dışında) imparatorluk kilisesiyle yeniden birleşmişti. Gürcü kilisesi imparatorluk kilisesiyle birliğini korurken, Ermeni kilisesi bağlılık konusunda duruma göre davrandı.

Arap fetihleri [Doğu] Roma'nın bu üstünlük dönemine son verdi. Konstantinopolis 650'lerde Ermenistan "prensi"nin Halife Muâviye'yle bir antlaşma yapmış olmasını onayladı ve [Doğu] Roma otoritesini yeniden kabul ettirmek için birkaç girişimde bulunduğu ve birçok yerel *naksarar* Arap hâkimiyetine karşı ayaklandığı halde, Arap idaresi 7. yüzyılın sonunda sağlam bir şekilde kurulmuştu. Transkafkasya bölgesi artık İslam dünyasının, geleneksel olarak Romanın müttefiki Perslerin düşmanıyken, şimdi de Arapların düşmanı olan bozkır göçebelerine karşı bir istihkâmı haline geldi. Yalnızca Batı Gürcistan, Abhazya Krallığı olarak, nispeten bağımsız kaldı. Bununla birlikte Müslüman hâkimiyeti, yeni vergilendirme politikalarına karşı büyük bir ayaklanmanın patlak verdiği 770'lere kadar yerel prensler aracılığıyla devam etti. Ayaklanma acımasızca bastırıldı ve bunu takiben birçok soylu aile neredeyse yok edildi, gerçi Abhazyalılar da aynı anda Lazika'yı işgal ettiler ve 780'lerin sonunda Hazarların koruması altında bağımsız bir Abhazya Krallığı kuruldu.

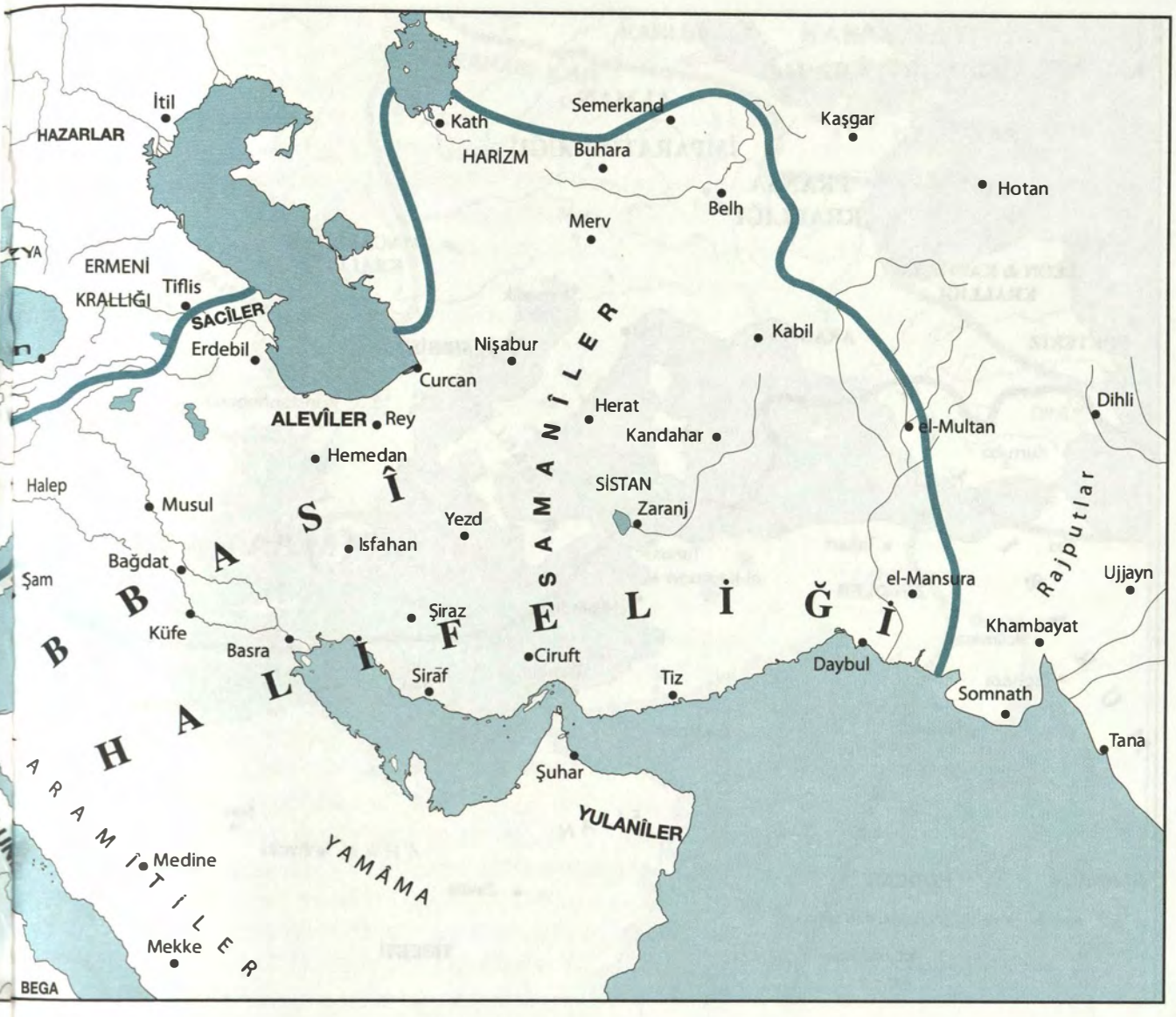
Bütün bunların ikili bir sonucu oldu. İlk olarak, geriye kalan iki büyük kabileden kuzeyde Bagratuni ve Vaspuragan'da Artsruniler kendi bölgelerinde yavaş yavaş tam bir üstünlük kurmayı becerdiler. İkincisi de, halifeler büyük sayıda Arap'ı ve Transkafkasya dışından gelenleri bölgenin kasaba ve kalelerine yerleştirmeye başladılar, kırsal alanın büyük bir bölümü ve birçok kasaba bu süreç içinde Araplaştırılıp İslamlaştırıldı. Yerel prenslerin idaresine artık güven duyulmuyordu ve bunların yerini bir dizi küçük emirlik aldı. Ama halifelikle çatışma sürdü, bazı Bagratuni ileri geleni Konstantinopolis'le temasa geçip imparatorluğun saray unvanlarıyla ödüllendirildiler. 850'deki büyük ayaklanma bastırıldığı halde, kendi yörelerinde iktidarı ellerinde tutan iki aile ile sayısız alt kolları ve yakınları bölgede çok güçlü bir hâkimiyet kurdular. Bölgelerindeki birçok küçük emirlik yok olup gitti. 9. yüzyılın ortası ile sonunda hüküm süren halifeler, Bagratuni kabilesinin önde gelen prenslerini kendi adlarına hüküm süren "prensler prensi" olarak tanıdılar. Bu prenslerin en önemlisi, Aşot Bagratuni, bir dizi akrabası aracılığıyla Ermenistan, Albania ve Gürcistan'ın doğu kesimlerinde ailesinin iktidara gelmesini sağlamak için halifeliğin iç sorunlarından beceriyle yararlandı ve sonunda 884'te Halife el-Mu'temid tarafından Ermenistan Kralı olarak tanındı.

Bu olaylar geliştiği sırada Bizanslılar da Abbasî iktidarının güçten düşmesinden çıkar sağlıyorlardı. İlk olarak Pavlosçular 870'lerde ezildi, ardından Bizans orduları Anadolu'nun Güneydoğu bölgelerine geri çekilmeye başladılar, böylece Konstantinopolis ile Ermeni ve Gürcü prensler arasındaki diplomatik ve politik ilişkiler daha düzenli hale geldi. I. Vasilios ve I. Le-

Harita 8.5 İslam dünyası, y. 900-920

on da Bagratunilerin konumunu kabul ettiler. Ama çeşitli *naksarar* aileleri arasındaki iç rekabet ve Bagratunilerin yükselişine duyulan kızgınlık, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Saci kökenli emirinin önderlik ettiği bir Müslüman tepkisini tahrik etti ve Artsrunilerin bir mensubu olan Gagik'in, 908'de Ermenistan ve Vaspuragan'ın bir kısmında Müslümanlar tarafından kısa bir dönem için kral olarak tanınmasıyla sonuçlandı. Önceki kral Smbat'ın (emir tarafından idam edilmişti) oğlu olan II. Aşot ülkenin kalan kısmına hükmetti. Ama *naksarar*'ların ve Ermeni kilisesinin 915'te, kısmen Müslüman valinin hanedan kurma arzusunun ve Azerbaycan'daki güç odağının yarattığı tehlikeye karşı koymak için istedikleri Bizans askeri müdahalesi, Bagratuni-

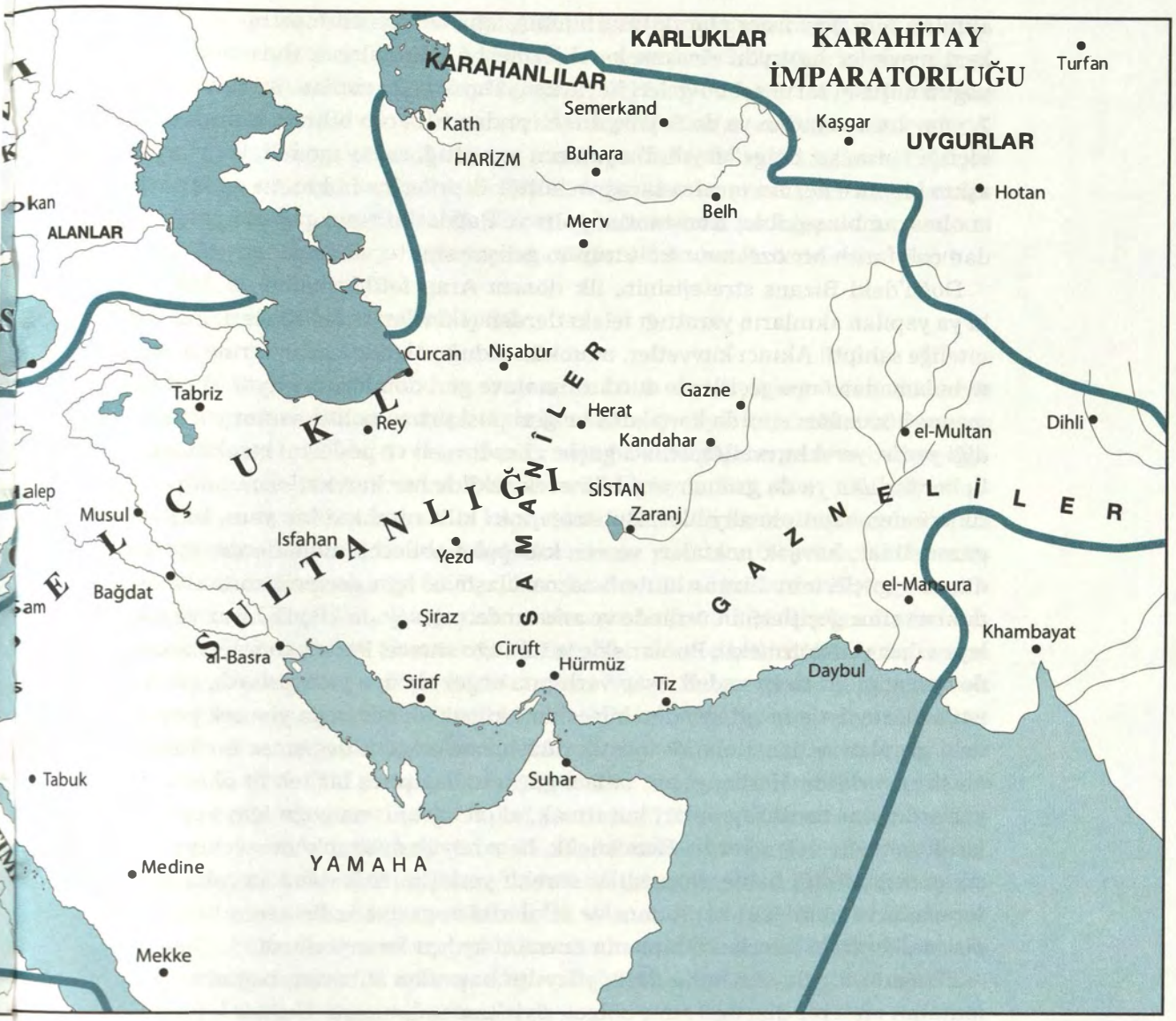
lerin konumunu düzeltti. Bizans'ın 10. yüzyılın sonu ile 11. yüzyılın başında yürüttüğü genişleme savaşlarının seyri içinde, Müslüman hâkimiyeti altındaki Transkafkasya'nın büyük bölümü Bizanslıların eline geçti ya da en azından siyasi bakımdan imparatorluğa bağımlı hale geldi. Aynı zamanda içerdeki hizipçilik de devam ediyordu, öyle ki Vaspuragan birkaç bağımsız prensliğe bölünürken, Albania ve Sünik Bizans kampına daha da yaklaştı. Buna rağmen, Ermeni aristokrasisi, I. İoannis Çimiskis'in komutasında yaklaşan Bizans ordularını savuşturmak için 970'lerin ortasında kralları III. Aşot'un önderliğinde birleşmeyi becerdi ve imparatorluk ile krallık arasında bir ittifak antlaşması yapıldı.

Harita 8.6 İslam dünyası, y. 1071-1100

Yine de, Ermeni Krallığı, tahtta hak iddia eden değişik kişilerin kendilerini ülkelerinde kral ilan etmeleriyle parçalanmaya başlamıştı bile. Bagratuni kökenli Gürcü prens Dayk'lı* Davit İmparator II. Vasilios'a, isyancı Bardas Skleros'a (976-79) karşı savaşında askeri yardım teklif etti, bu davranış Abhazya Krallığı'na yeniden ün getirdi. Gürcülerin iktidarı güçlendikçe, Ermeni hizipçiliği ve çekişmesi arttı, sonunda Gürcistan bölgenin hâkim gücüne dönüştü.

* Bugünkü Oltu-Narman yöresi -ç.n.

Doğu Sınırı, y. 700-950

Arap-Bizans sınırı, 8. yüzyılın sonundan sınır hattının 960'lar ve sonrasında Bizans'ın ilerlemesiyle istilaya uğramasına kadar, neredeyse rutin bir savaş durumu içindeydi. Sınırın Müslüman tarafı 770 ve 780'lerden itibaren iki geniş bölge halinde yapılandı: Antakya'dan doğuya doğru sınır vilayetleri boyunca uzanan tahkim edilmiş bir kentler kuşağı olan ve Halifeliğin savunması için erzak ve insan gücü sağlaması planlanan *Avasım* idari birimi ve hudut ya da *et-Tugûr*. Bu bölgeler istilacıların girişini engellemek ve düşman hücumları için ileri uyarı karakolları ya da Bizans topraklarına Müslüman

akınları için ileri üsler olarak tasarlanmış, ağır tahkim edilmiş bir müstahkem mevkiler hattıydı. *Avasım* kendilerine iyi bakabilecek durumda olan yoğun nüfuslu tarımsal bölgeleri korurken, *Tugûr* çoğu zaman, iki tarafın da 7. yüzyılın sonundan ya da 8. yüzyılın başından itibaren bilinçli olarak ekip biçtiği "insansız bölge"deydi. Bu yapının yansıttığı savaş modeli, iki yüzyılı aşkın bir süre her iki tarafın savaş ve kültür ilişkilerine hükmetti ve şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Konstantinopolis ve Bağdat'ın metropol dünyalarından çok farklı bir özel sınır kültürünün gelişmesini teşvik etti.

Doğu'daki Bizans stratejisinin, ilk dönem Arap fetihlerinden ve Anadolu'ya yapılan akınların yarattığı felaketlerden çıkarılan temel ilkeleri ikili bir niteliğe sahipti: Akıncı kuvvetler, mümkün olduğu ölçüde, zarar verme imkânı bulamadan önce geçitlerde durdurulmalı ve geri döndürülmeliydi. Bu düşmanca hücumları sınırda karşılama ve geri püskürtme politikasının yürümediği yerde, yerel kuvvetler istilacı güçleri bezdirmeli ve peşlerini bırakmamalı, her birliğin ya da grubun yeri bilinecek şekilde her hareketlerini takip etiklerinden emin olmalıydılar. Bu stratejinin kilit nitelikte bir yanı, başlıca güzergâhlar, kavşak noktaları ve erzak depolanabilecek mahallerde, ayrıca düşman güçlerinin Bizans hinterlandına ulaşmak için geçmek zorunda oldukları sınır geçitlerinin üstünde ve arkasında çok sayıda küçük hisar ve kaleye asker yerleştirmekti. Bunlar elde tutulduğu sürece, Bizans toprağı üstünde herhangi bir uzun vadeli Arap varlığına engel olmaya yarıyorlardı, çünkü istilacıların iletişim ağı, gönderebilecekleri küçük akıncı ya da yiyecek peşindeki gruplar ve genel olarak lojistik düzenlemeleri için değişmez bir tehdit oluşturuyorlardı. Herhangi bir istilacı güç için değişmez bir tehdit oluşturuyorlardı; yine de durup onları kuşatmak, akıncı grupların çoğu için katlanılacak zahmete değmiyordu. Hem küçük, hem büyük müstahkem mevkiler sık sık el değiştirdiği halde, Bizanslılar sürekli yerleşimlerde daha az çaba göstermenin ve akınların kapsamını ve etkilerini asgariye indirmenin bir yolu olarak, kontrolü ellerinde tutmanın önemini açıkça kavrıyorlardı.

Themata 8. yüzyılın sonu ile 9. yüzyılın başından itibaren, bağımsız komutaları olan bir dizi özel sınır bölgeleriyle tamamlanmıştı. Bunlar *klisurarhia* olarak tanınıyordu ve ayrıldıkları *thema*'ların altbölümlerinden meydana getiriliyordu. Daha önceki stratejiden billurlaştırılmış bu yeni politika en büyük askeri kuvvetlerin dışında bütün istilacı akıncıları usandırmayı, pusuya düşürmeyi ve peşini bırakmamayı amaçlayan bir "gerilla" stratejisini içeriyordu. Bir yandan da hem kırsal bölgenin yağmalanmasını ve bunu izleyen ekonomik dağılmayı engelleyecek, hem akıncı seferlerini kolay ganimet bulma bakımından eskisinden daha riskli ve belirsiz kılacak yerel odaklı bir savunmaydı.

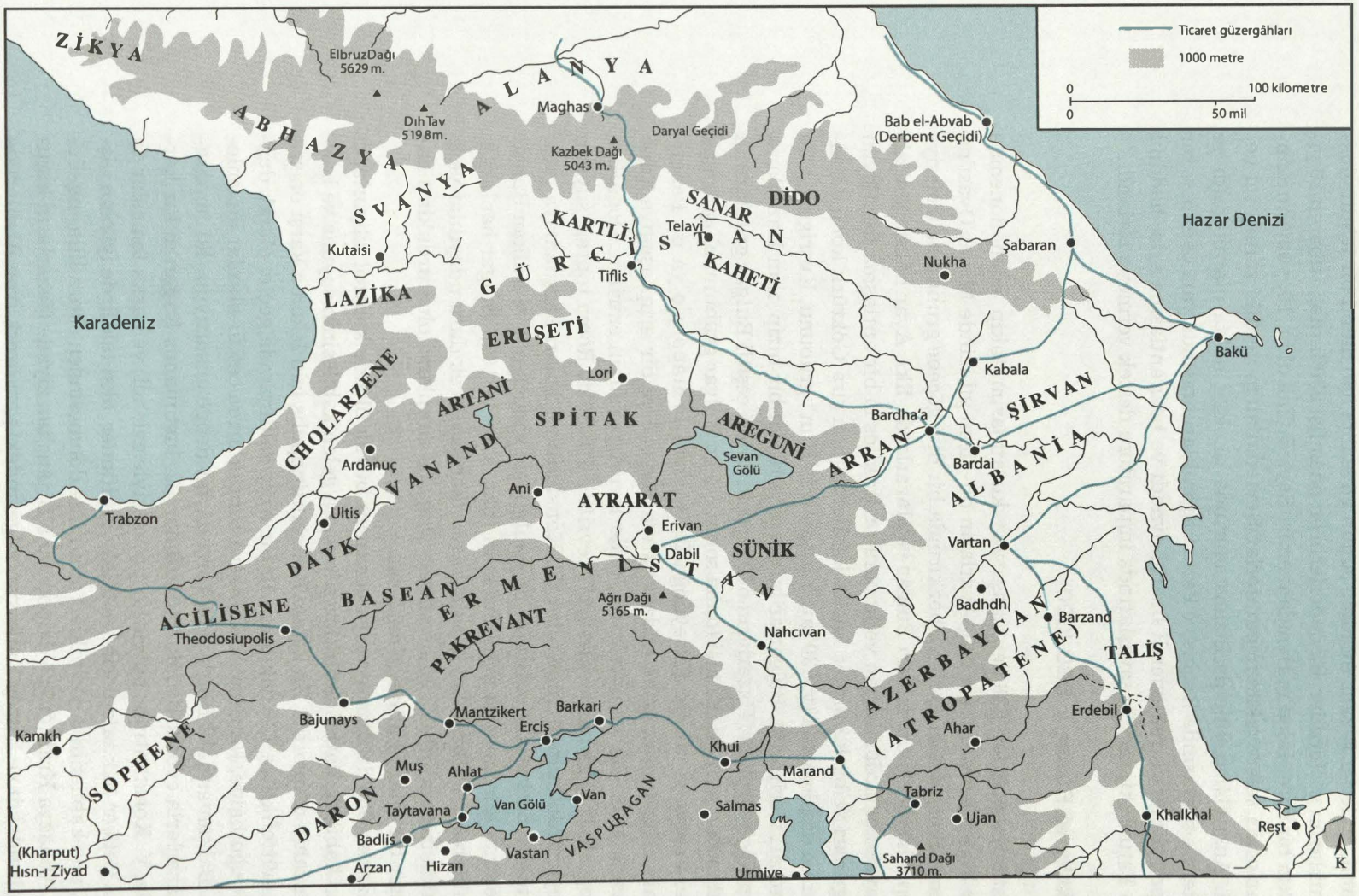
Bizanslılar için 10. yüzyılda en dik başlı düşmanları Halep Emirliği ve sınır toprakları boyunca Kilikya'dan doğu yönünde Kafkasya ve Kuzeydoğu Mezopotamya'ya uzanan diğer bağımsız emirliklerdi. Sınır 8. yüzyılın ortasında istikrara kavuşturulduğu halde, sınır komutanlıklarının bazılarındaki

dinamik önderler Bizans Anadolu'sunun güvenliği için daimi bir tehdit oluşturduklarını gösterdiler. Bu önderlerin en önemlisi 930'lardan itibaren 20 yılı aşkın bir süre Halep'in Hemdanî emiri Seyfedullah oldu. 10. yüzyılın ikinci yarısında sefere çıkan imparatorlar Seyfedullah'ın verdiği zarara set çekildi. Ama Halep yine de Bizans sınırında bir kilit nokta olarak kaldı ve 980'ler ile sonrasında Bizans ve Fatımî toprakları arasında yarı bağımsız bir tampon devlet olarak önemli bir rol oynadı ve bazı antlaşmalarla, haddini aşan Fatımî iktidarıyla savaşlarında imparatora destek vermeye zorlandı.

Bozkırlar ve Ruslar, y. 680-1000

Konstantinopolis'in 626'daki başarısız kuşatmasını takip eden dönemde Avar hegemonyasının çöküşü, Avarların on-yirmi yıl içinde Macar Ovası'na hapsolmaları ve Batı Avrasya bozkırında bir dizi göçebe grubun belirmesiyle sonuçlandı. En önemlileri Bulgar ve Hazarlardı. İlki, Avar hâkimiyeti altındayken onlardan kopan ve İmparator İraklios'la bir antlaşma imzalayan Onogurları ve başka birkaç küçük kabilenin yanı sıra Göktürk konfederasyonunun dağılmasına (y. 630'lar) karışan iki "Hun" grubunu, Kutrigurlar ile Utigurları içeriyordu. Bulgarlar bu savaşta başka bir hizip olan Hazarlarla çatışma içindeydiler. Hazarların 670'lerdeki zaferi çeşitli Bulgar gruplarının kovulmasına yol açtı. Kimisi (daha sonra Volga Bulgar grubunu oluşturmak üzere) kuzeye ya da (ta Kuzeydoğu İtalya'daki Pentapolis'e ya da Panonya'daki Avar topraklarına kadar) batıya göç etti ve bir grup aşağıya Tuna deltasına gitti. [Bu sonuncuların], önderleri Asparuh'un emrinde Doğu Roma topraklarını girme istekleri geri çevrildi. 679-80'de Roma toprağı sayılan bölgeye girdiklerinde, İmparator IV. Konstantinos onları karşılamaya gitti, ama taktik bir karışıklık Bizans'ın yenilgisiyle sonuçlandı ve Balkan Bulgar Devleti'nin kurulmasını mümkün kıldı (bkz. s. 62 ve 103). Bulgar hanları 8. yüzyılın başında Bizans'ın iç politikasına karışabilecek durumdaydılar ve 8. yüzyılda imparatorluk için neredeyse Doğu'da Arapların oluşturdukları kadar ağır bir tehdit haline gelmişlerdi.

Hazarlar 680'de Batı Avrasya bozkırını büyük ölçüde kontrol ediyorlardı ve ana kabilesi, Batı Göktürkleri'nin başta gelen kabilesinin soyuna ve haklarına sahip çıkıyordu. Bu kabile Konstantinopolis için İslam'a karşı önemli bir müttefikti ve 737'deki başarılı bir Arap saldırısında geçici olarak durdurulduğu halde, Müslüman Kafkasya topraklarına çeşitli akınlar düzenlemişti. Balkanlar'daki Bulgarlara karşı da bir denge unsuruydu. İki imparator Hazarlarla evlilik ittifakları kurdular (II. Iustinianos Kağan'ın kız kardeşiyle, V. Konstantinos bir Hazar prensesiyle evlendi) ve başka temaslar da gelişti. Çelişen hak taleplerinden doğan gerilimler, aksi takdirde iyi olan ilişkileri, ana kabilenin 8. yüzyılda Yahudiliğe dönmesinden sonra bile engellemedi. Abhazya Krallığı 786'dan bu yana Bizans'tan ziyade Hazarların koruması altındaydı ve Kuzey Kafkasya bölgesindeki yarı özerk İran Alanları da

Harita 8.7 Ermenistan, Gürcistan ve Transkafkasya, 550-1000

Harita 8.8 Doğu sınırı, y. 700-950

Harita 8.9 Bozkırlar ve Ruslar, y. 680-1000

haraca bağlıydılar. Ama Hazar hükümdarları yavaş yavaş bozkır göçebesi köklerinden uzaklaşıp servetlerinin çoğunu ticaretten elde etmeye başladılar, çünkü güney bozkır kuşağı ile kuzey ormanları ve güney arasındaki başlıca ticaret güzergâhlarını denetim altında tutuyorlardı. Doğu sınırlarında Peçenek ve Oğuz Türklerinin şahsında yeni bir tehdit belirdiğinde, ancak sınırlı bir direniş göstermeyi becerdiler.

Peçenekler önceki Göktürk Kağanlığı'nın kalıntısına tabi, Türkistan'da yaşayan bir Türkî gruptu. Kağanlığın dağılmasıyla, başka bir grup, genişleyen Uygurların tazyiki altındaki Oğuzlar batıya doğru hareket ettiler. Peçeneklerden bazıları kalıp yeni gelenlerle birleştiler; başkaları Hazarya'ya doğru ilerleyerek, yine batıya doğru itilmiş, Ural-Altayca konuşan ve Hazarlara haraç veren bir halk olan Macarları yerlerinden ettiler. Hazarların fiili denetimi 880'lerde Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırla sınırlıydı. Peçenekler Güney Rusya bozkırına hâkimdiler, doğularında ilerleyen Oğuzlar, batılarında ise Macarlar vardı. Bizans'ın 894-96'da Macarları Bulgarlara saldırmaları için cesaretlendirmesi, Peçeneklerin tazyikiyle birleşince, sonunda Macarları Macar Ovası'na girmeye zorladı ve 10. yüzyılda burada Macaristan Krallığı'nı kurarak Batı Hıristiyanlığını benimsediler. Hazar iktidarı, 960'lardaki Rus hücumlarıyla (başkent İtil 965'te düştü) ve 1030'larda Hazarya'nın batı yarısını yutmuş olan bağımsız bir Alan Krallığı'nın belirmesiyle, bir de Peçenekleri batıya süren Oğuzların (ya da Bizanslıların onlara verdikleri adla Kumanların) saldırılarıyla daha da zayıfladı. Alan Krallığı 1060'larda Hazarya'nın doğu yarısını da yuttu ve bağımsız Hazarya ortadan kalktı.

Ruslar ilk kez 830'larda ortaya çıkar. İskandinav akıncılar ile tüccarlar, Baltık'tan büyük ırmaklar boyunca içerilere ve aşağıya Karadeniz ile Hazar Denizi'ne gitmeden önce, 8. yüzyılın ortasında Baltık kıyı şeridini sömürgeleştirdiler. Novgorod'ta, Volga boyunca, Kiev ve bir süre sonra Karadeniz'deki Tmutorokan'da ırmak kıyılarında bir dizi prenslik kurdular. Dağınık Slav halkları üzerinde hâkimiyet kurup 830 ve 840'larda Bizans topraklarına akınlar yaptılar, muhtemelen Volga bölgesinden bir grup 860'ta Konstantinopolis'e sürpriz bir saldırı düzenledi. [Ruslar] Rurik'in ardılı Kievli Oleg tarafından tek bir iktidar altında birleştirildiler; Rurik, Novgorod bölgesinde ilk lordluk kurandı, ama ülkesi başlangıçta Hazarlara haraç veren bağımlı ülke durumundaydı.

Kiev, kısmen Bizans İmparatorluğu'nun desteğiyle önem kazandı, çünkü imparatorluk 860'taki saldırının tekrarlanmasını engellemek için bölgede güvenilir bir müttefike ihtiyaç duyuyordu. 10. yüzyılın başındaki ticaret anlaşmaları ve Rus prensesi Olga'nın 960'ta vaftizi bu ittifakı pekiştirdi. Ama gerilimler eksik olmuyordu. Olga'nın oğlu Sviatoslav bir putperestti ve 965'te Oğuzlarla ortaklaşa düzenlediği bir saldırıda Hazar Kağanlığı'nı ortadan kaldırdı ve Volga Bulgarları ile Rusları hâkimiyeti altına aldı. Kiev ve Peçenekler arasında huzursuz bir *modus vivendi** mevcuttu. Bizanslıların talebi üzerine Sviatoslav 967'de Bulgarlara hücum etti, ama ardından bütün ülkeyi işgal etti. Bizans'ın karşı hücumu Rus önderi anlaşmaya zorladı, ancak Kiev'e dönüş yolculuğu sırasında bir Peçenek saldırısında öldürüldü. Bi-

* (Lat.) Kalıcı bir karara bağlanmamış bir anlaşmazlık durumunda geçici uyum sağlanması anlamında popüler bir siyaset bilim terimi, geçici uzlaşma –ç.n.

zanslılar Doğu Bulgaristan'ı işgal etmeyi becerdiler; Kiev'de ise Prens Vladimir 980'de iktidarı ele geçirinceye kadar on yıllık bir anlaşmazlık hüküm sürdü. Sonunda imparatorlukla yapılan antlaşmalarla Vladimir ve çevresinin Bizans Hıristiyanlığına dönmeleri (Kiev 988'de Konstantinopolis'in bir kilise idari birimi haline geldi, Kiev'e de bir metropolit atandı) ve Vareng Muhafızları'nın oluşturulması sağlandı –Rusların, böyle yapmaları istenildiğinde, Bizans imparatoruna askeri kuvvet tedarik etme sözünün bir sonucuydu bu. Peçeneklerin artan tehdidiyle, Ruslar artık Güney Rusya bozkırında imparatorluğun başlıca müttefiki haline geldiler.

Üçüncü Ayrım
SON DÖNEM
(Yaklaşık 11.-15. yüzyıllar)

9 Doruğa çıkış ve çöküş

İmparatorluğun İçinde Bulunduğu Koşullar, 1050-1204

10. yüzyılın sonu ile II. Vasilios'un hükümdarlık dönemi, geleneksel görüşe göre imparatorluğun gücünün doruğa çıktığı Altın Çağ'dır. Uluslararası itibar ve toprak genişlemesi bakımından bu yanlış değil, ama sonuç olarak II. Vasilios'un ardıllarının saltanatları, ister istemez önceki dönemlerle olumsuz anlamda kıyaslanır. Vasilios'un çocuğu yoktu ve yerine, ölmeden önce yalnızca üç yıl hüküm süren kardeşi VII. Konstantinos geçmişti. Artık kimin imparator olacağını, evleneceği kişiye göre Konstantinos'un büyük kızı Zoi belirliyordu. 1028'den 1042'ye kadarki dönemde, onun vasıtasıyla üst üste üç kocası hükümdar olmuştu; III. Romanos Argiros (1028-34), "Paflagonyalı" IV. Mihail (1034-41) ve IX. Konstantinos Monomahos (1042-55). Konstantinopolis'in ağırlıklı olarak sivillerden oluşan iktidar seçkinleri, II. Vasilios'un hükümdarlığının sonunda ulaşılan istikrarın hep süreceğini varsayarak, daimi orduyu ve –taşradaki "askeri" seçkinlerin güç ve hırsını sınırlandırmak için– sınır milislerini radikal şekilde azaltmaya girişti. Ne var ki, bunu yaparken, imparatorluğun dışında değişen koşulları hesaba katmadılar, belki katabilmeyi de beceremediler. Askeri elit, imparatorluk dahilinde kendi konumu, ayrıca yönetici klik ve imparatorlarla ilişkisi konusunda aynı derecede kaygılıydı. Siyasi baskı kadar, yanlış yönlendirilen mali politikaların bir sonucu olarak Bulgaristan'da 1030 ve 1040'larda baş gösteren taşra isyanları, daha büyük sorunların habercisiydi. Türkî bir bozkır halkı olan Peçeneklerin hemen hemen aynı anda Balkan sınırlarına gelmeleri ve imparatorluk topraklarına yaptıkları ilk baskınlar imparatorlar ile danışmanlarını benzer şekilde uyarmalıydı. Sicilya'daki imparatorluk kuvvetlerinin komutanı Yeorgios Maniakis'in 1042-43'te ayaklanması, önderinin ölümüyle kısa sürse de, seçkinlerin önde gelen unsurları arasında huzursuzluk ve hoşnutsuzluk olduğuna işaret ediyordu. Anadolu askeri klanlarından gelme bir asker olan İmparator I. İsaakios Komninos'un (1057-59) kısa hükümdarlığı, değişiklik yönünü gösteriyordu. İmparatorluk Kafkasya'daki sınırlarını genişletmeyi sürdürdüğü halde, Sicilya ve Güney İtalya'da imparatorluğun hâkimiyetini yeniden kurma çabaları yetersiz kaldı, öyle ki imparatorluk 1070'lerin başına gelindiğinde oradaki son tutunma noktasını dinamik Normanlara bırakmıştı.

Harita 9.1 İmparatorluğun içinde bulunduğu koşullar, 1050-1204

Kuzeydeki Peçenekler kadar, Türkî bir halk olan Selçukluların şahsında, 1050 ve 1060'larda yeni ve daha da tehlikeli bir düşman peyda oldu; (Bizanslılarca *Ouzi* diye adlandırılan) Oğuz Türklerinin bir kolu olan Selçuklular zaten kendilerini halifeliğin efendileri olarak kanıtlamışlardı, şimdi de enerjilerini kuzeye, Irak'tan Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yöneltiyorlardı. İmparator IV. Romanos Diogenis (1068-71) akın ve baskın dalgasını durdurmak için bir girişimde bulundu, ama birtakım ilk başarılardan sonra, ihanet ile taktik gafların bir birleşimi, 1071'de Doğu Anadolu'daki Manzikert [Malazgirt] Muharebesi'nde yenilmesiyle sonuçlandı. Muharebeyi izleyen kayıplar kendi başlarına o denli büyük değildi ve bulgular, stratejik durumun kurtarılabileceğini akla getiriyor. Ama Romanos bizzat tutsak alınmıştı ve kısa bir dönem Sultan Alp Arslan'ın misafiri olarak kaldıktan sonra fidyeyle serbest bırakıldığı halde, tahttan indirilmiş olduğunu öğrendi. İç savaş patlak verdi ve imparatorluğun geride kalan askeri kuvvetleri, izleyen çatışmada yorgun ve zayıf düştüler. Anadolu'nun kapıları basitçe açık bırakılmıştı ve Türkî sığırtmaçlar, sürüleri, aileleri ve taşınabilir eşyalarıyla, (bu değişikliği 7. yüzyılda belirgin olarak

başaramayan Araplarınkine kıyasla) hayat tarzlarına ideal şekilde uyan Orta Anadolu'ya girdiler. Yeni iç çatışmalar birbirini takip etti ve general I. Aleksios'un (1081-1118) 1081'de tahtı gasp ettiği sırada, Balkanlar Peçenek akıncıların istilasına uğrarken ve Normanlar Güney İtalya'daki üslerinden imparatorluğa saldırırlarken, imparatorluk Orta Anadolu'yu kaybetmişti.

Aleksios 1105'te iyi planlama, diplomasi ve becerikli generallikle istikrarı yeniden sağlamıştı. Peçenekler alt edilmiş ve imparatorluk dahilinde Bizans ordusu askerleri olarak yerleştirilmiş; Normanlar Epir'den atılmış; Selçuklular durdurulmuştu. Aleksios, I. Haçlı Seferi ordularını, 1097-98'de Bizans topraklarından geçtikleri sırada yardım almak için akıllıca kullandı. İdari reformlar gerçekleştirdi, etkili bir merkezi idareyi yeniden kurmak için evlilik ve imparatorluk bürokrasi sistemi aracılığıyla diğer seçkin klanlarla ittifaka girdi. Aleksios'un oğlu II. İoannis'in (1118-43) döneminde Batı Anadolu'da önemli toprak parçaları yeniden ele geçirildi, I. Manuil'in (1143-80) döneminde ise imparatorluğun Balkanlar'daki konumu güçlendi ve Bizans orduları yavaş yavaş yeniden Orta Anadolu'ya girmeye başladılar. Ama yanlış taktik değerlendirmeler, 1176'da İkonion yakınındaki Miriokefalon Muharebesi'nde yenilgiye yol açtı ve Bizans'ın Orta Anadolu'yu geri alma çabalarını sona erdirdi. İmparatorluk bir daha bu bölgeye böyle bir sefer düzenleyecek bir konuma asla gelemedi ve Orta Anadolu'nun "Türkleştirilme"si –ve İslamlaştırılma"sı– sıkı şekilde başlamış oldu.

Tuna boylarında Macarlarla başa çıkılıyordu, ama imparatorluk giderek bir Avrupa devleti haline geliyordu. Aynı zamanda bir dizi nispeten yeni siyasi güç tarih sahnesine çıktı.

İlk önce, deniz gücü Venedik (onu Cenova, Pisa ve Amalfi takip etti), Bizantion ile Batı arasındaki politik ilişkiler kadar, ekonomik ilişkilere de yeni bir unsur kattı ve imparatorluk hükümeti gümrükler ve ticari imtiyazlar bakımından bu kent devletlerine çeşitli tavizler verdi. İkincisi, imparatorluk, Alman imparatorlarıyla ve Sicilya'daki Norman Krallığı'nın oluşmaya başlayan gücüyle ilişkilerinde karmaşık bir durumla uğraşmak zorundaydı. Haçlı seferleri politik durumu dönüştürmüştü: Haçlıların kendileri, Kudüs Krallığı'nın etrafında bir dizi kırılgan prenslik kurarlarken, yanları sıra Batı güçlerinin kazanılmış haklarını da getirdiler ve Batı'nın münhasıran Bizans'a ait olmuş olan etki alanına duyduğu ilgi arttı. II. İoannis ve Manuil, sözgelimi Sicilyalı Normanlara karşı kızıştırarak, Alman imparatorlarıyla iyi ilişkiler kurmayı becerdiler. Ancak, İmparator I. Manuil'in ölümüyle, inşa ettiği sistem çabucak çöktü ve imparatorluğun kırılgan konumu çok geçmeden belli oldu.

Manuil bu mirasla başa çıkacak denli becerikli bir vâris bırakmadı ve imparatorluk ufak tefek hanedanlık hırgürüyle yara aldı. Batılılara saldırılar, örneğin I. Andronikos'un tezgâhlamasıyla 1182'de Batılı tüccarların katli, İtalyan kentlerinin ve başka Batı güçlerinin husumetini tahrik etti.

Normanlar 1185'te, imparatorluğun ikinci kenti Thessaloniki'ye [Selanik] saldırıp kenti yağmalayarak durumdan yararlandılar. Andronikos 1185'te tahttan indirildi ve öldürüldü, yerine Komninos klanının bir akrabası olan II. İsaakios Angelos geçti; onun yerini de 1195-1203 yıllarında kardeşi III. Aleksios Angelos aldı. Gelgelelim, IV. Haçlı Seferi'nin orduları 1203'te Konstantinopolis önlerinde peyda oldu. III. Aleksios tahttan indirildi, yerine IV. Aleksios geçti.

1185'te Bulgaristan'da baş gösteren bir ayaklanma, imparatorluk garnizonlarının yenilgisiyle ve bağımsız bir Bulgar devletinin yeniden kurulmasıyla sonuçlandı. II. İsaakios'un kendisi, 1190'da ayaklanmayı bastırma çabası içindeyken yenilgiye uğradı; bu arada bir süredir bir vasal devlet konumunda olan Sırbistan da, kısmen imparatorluğun Macaristan'la savaşlarının bir sonucu olarak imparatorluktan uzaklaşmaya başladı. İsaakios başarılı bir askeri sefer ve evlilik ittifakıyla durumu istikrara kavuşturmayı becerdi. Ama imparatorluğun güç ve otoritesinin her cephede azaldığı açıktı; Bulgaristan'da durum umutsuz iken, Sırbistan 1196'da politik destek için Konstantinopolis'ten ziyade Roma'ya yönelmiş ve 1189'da Kıbrıs da, Haçlı seferinin seyri içinde I. Richard'ın komutasındaki İngilizlere bırakılmıştı.

Haçlılar, 1096-1204

Papalığın düzenlediği ya da ilham ettiği, hacıları ve Hıristiyanlığın kutsal yerlerini korumayı ya da inançsızlara karşı mücadelelerinde Hıristiyan yoldaşlara yardım etmeyi amaçlayan askeri seferler daha 1060'larda, Burgonya ve Languedoc şövalyeleri Kastilya ordusuyla İspanya'da savaşa gittiklerinde başlamıştı. Batı Kilisesi'nde papalığı ve politikalarını etkileyen reform hareketi, Batılı gözüyle yeni bir tehditle, Selçukluların Kutsal Topraklar'ı tehdidiyle aynı zamana rastladı. Selçukluların Fatımîlerin elinden Kudüs ve Suriye'yi almaları, Batılı hacıları doğrudan etkiliyordu. Silahsız hac yolculukları adamakıllı yerleşmiş bir gelenekti ve Selçukluların müdahalesi hatırı sayılır bir öfkeye neden oldu. Aynı zamanda, dinsizlere karşı kutsal savaş fikri yaygınlık kazanıyordu ve 1095'te Clermont Konsili'nde, Papa II. Urbanus İmparator I. Aleksios'un askeri yardım dileğine cevap verirken, şövalyelerin Kudüs'ü geri almak için bir Haçlı seferine katılmaları doğrultusunda vaaz verdi. Münzevi Pierre diye birinin önderlik ettiği, serüvencilerden oluşan örgütsüz bir Haçlı seferi Konstantinopolis'e geldi ve Anadolu yakasına nakledildikten sonra Selçuklu hücumları karşısında hızla dağıldı. Ancak 1096 ile 1099 arasında, çeşitli önde gelen soyluların önderliği altında çok daha etkili bir sefer düzenlendi. Kuzey Fransa kuvvetleri Dük Normandiyalı Robert'in önderliğindeydi, Lorraine ve Flaman ülkelerininki Bouillon'lu Godfrey, Boulogne'lu Baudouin ve Flander'lı II. Robert'in, Güney Fransa'nınki ise Toulouse'lu Raymond'un. Güney İtalya'nın Normanlarına Tarantolu Bohemond ve yeğeni Tancred önderlik ediyordu.

Harita 9.2 Haçlı Seferleri, 1096-1204

Godfrey'in kuvvetleri, Bizans topraklarına girmek için Almanya'yı geçip aşağıya doğru Macaristan üstünden ilerlediler (Haçlılardan bazıları yol üstündeki çeşitli Yahudi topluluklarına saldırdılar), Toulouse'lu Raymond'unkiler ise Bizans topraklarına Dirrahion'un (modern adı Dürres) kuzeyinden girmek için Hırvatistan'ın Adriyatik kıyıları boyunca ilerlediler. Normanlar Adriyatik Denizi'ni aşıp imparatorluğa daha güneyden, Epir kıyısından girdiler. İmparator Aleksios onlara erzak sağlamayı becerdi ve bir bütün olarak bakıldığında, kendi asker ve uyrukları ile aslında yabancı olan bu ordular arasında barışı korudu, sonunda –önderlerden sadakat yeminleri kopardıktan sonra– Boğaz'ı geçmelerine ve Selçuklularla savaşa tutuşmalarına yardımcı oldu. Başlangıçta Selçuklular taktikleriyle onları kurnazca alt etseler de, Haçlı önderleri yeni koşullara çabucak uyum sağladılar. Selçuklu sultanını Dorileon'da [Eskişehir] yendiler, Antiohia yedi aylık bir kuşatmadan sonra alındı ve nihayet Kudüs'ün kendisi 1099 Temmuz'unda ele geçirildi.

Sonuç, bir dizi Haçlı devletinin kurulması oldu. En önemlisi Kudüs Krallığı'ydı ("Kutsal Mezar'ın koruyucusu" unvanını taşıyan ilk kralı, Bouillon'lu Godfrey'di); bunu, Bohemond'un fethettiği (ama Bizans'ın da hak

iddia ettiği) Antiohia Prensliği ile Edessa [Urfa] ve Tripoli [Trablusşam] kontlukları izliyordu. Önemli bir Haçlı müstahkem mevkii haline gelmiş olan Edessa kenti, Bizantion'la çatışmak kadar iç kavga ve çatışmalardan da zayıf düştü ve 1144'te Musul'un Zengî emiri tarafından fethedildi. Bu durum doğrudan, Alman imparatoru III. Konrad ile Fransız kralı VII. Louis'nin önderlik ettikleri II. Haçlı Seferi'nin (1147-49) düzenlenmesine yol açtı. Ama sefer çabaları, bu iki ülkenin çatışan dış politika çıkarları yüzünden zayıfladı (Alman imparatoru, Sicilya'nın Norman kralının çıkarlarına karşı Bizans'la, Norman kralı da Fransızlarla ittifaka girdi). Sonuç, Selçukluların elinden yenilgiyi tatmak ve Askalon ile Şam gibi iki Müslüman müstahkem mevkiine karşı başarısız seferler oldu. Haçlılar arasında sürüp giden rekabet ve hizipçilik, ilaveten aslında savunulması imkânsız bir stratejik konum, Kudüs'ün 1187'de, Zengî emiri Nureddin'in inşa ettiği imparatorluğu devralan Eyyubî hanedanının kurucusu Selahaddin tarafından zaptıyla sonuçlandı.

Bunu izleyen III. Haçlı Seferi (1189-92), Alman imparatoru I. Friedrich Barbarossa'nın önderliği altındaydı ve üç konvoydan oluşuyordu; ilki, Balkanlar'ı geçip Konstantinopolis üstünden giden kendisininki; ikincisi, Güney Fransa'dan yelkenli gemiyle İtalya'nın ayakucundan dolanıp Kıbrıs (geçerken Bizanslılarca zapt edildi) üstünden giden İngiltere kralı I. Richard'ınki; üçüncüsü de, Cenova'dan yelken açıp Güney İtalya yoluyla Filistin'e giden Fransa kralı II. Philippe Auguste'inkiydi. Friedrich Selçuklulara karşı İkonion'da bir zafer kazandıktan sonra Kalikadnos (Salef, Göksu) Irmağı'nı geçerken boğuldu ve önderliği oğlu, Svabya [Schwaben] Dükü Friedrich üstlendi. Ordusu Akra'ya ulaştı, ama Friedrich 1191'de öldü; Richard ve Philippe Akra'yı almayı becerdiler ve sonunda Selahaddin'le bir antlaşma imzalandı, buna göre Tiros [Sur] ve Yafa Haçlılara terk edildi ve Kudüs'e yapılacak hac yolculuklarına engelsiz izin verildi. Kıbrıs, *fief* olarak Lusignan'lı Guy'e bırakıldı.

Haçlılar, son tahlilde, stratejik bakımdan imkânsız olması kaçınılmaz bir işi temsil ediyorlardı. Böyle uzun ve korunmasız bir sınırı savunma ihtiyacının getirdiği mali sorunlar ile kaynak sorunları bir yana, Haçlı devletlerinde sürekli insan gücü sıkıntısı çekiyorlardı, eldeki savaş atları sayısını korumakta zorlanıyorlardı ve kendi içlerinde rekabet yüzünden bölünmüşlerdi. Ama şövalyelere ait askeri dini tarikatların, St. Jean Şövalyeleri'nin ve Templar Şövalyeleri'nin çabalarıyla güç ve esneklik kazanmışlardı. 1120'de kurulan Templar Şövalyeleri, hacıların korunmasını ve Filistin'in fethini sağlama almayı görevleri sayıyorlardı ve çok iyi yetiştirilmiş, etkili askerlerden oluşan bir çekirdekleri vardı. Kökeninde Kudüs'teki St. Jean Hastanesi'nin bir kardeşlik derneği bulunan St. Jean Şövalyeleri de 1121'de askeri bir tarikata dönüştüler ve aynı Templarlar gibi, Filistin'i terk etmek zorunda kaldıkları 13. yüzyılın sonuna kadar Haçlı devletlerine destek konusunda kilit bir rol oynadılar.

IV. Haçlı Seferi, Latin İmparatorluğu ve Nikea İmparatorluğu

Bizans İmparatorluğu'na, yerleşik toprak düzeni içinde öldürücü darbe, IV. Haçlı Seferi şeklinde geldi. Papa III. Innocentius'un vaaz ettiği ve Mısır'ın hedef alındığı bu Haçlı seferinin önderleri gemiler kiraladılar, seferin finansmanını kısmen Venediklilerden sağlayıp onlara hızla ağır şekilde borçlandılar. Venedik, bir Haçlı seferine muhalif değilken, aynı zamanda Adriyatik ve Akdeniz'deki ticari konumunu sağlamlaştırmakla ilgileniyordu ve mali desteğinin karşılığında Haçlı önderleri, önce Venedik'in hak iddia ettiği Zara [bugün Zadar] kentini zapt etmeyi kabul ettiler. İmparatorluk tahtında hak iddia eden IV. Aleksios Angelos'un Venedik'teki mevcudiyeti, keza Konstantinopolis'e doğru bir yön değişikliğini meşru kılmak için kullanılabilirdi. Haçlı ordusu 1203'te Bizans başkentinin surları önüne vardı ve kısa bir zaman içinde IV. Aleksios'u, kör babası II. İsaakios'la birlikte imparatorluğa oturtmayı başardı; II. İsaak amcası III. Aleksios tarafından tahttan indirilmiş, III. Aleksios'un kentten kaçmasından sonra hapisten çıkarılmıştı. IV. Aleksios bir kez tahta oturduğunda vaat ettiği ödülleri ödemenin imkânsız olduğunu ve giderek tecrit edildiğini gördü. 1204'ün başında V. Aleksios Dukas tarafından tahttan indirilerek öldürüldü. Yeni imparator, her ne kadar kentin savunmasını güçlendirip Haçlıların bir ilk hücumuna direnmeyi becerse de, kent 12 Nisan'da düştü. Alınan ganimet muazzamdı. Kentte, I. Constantinus tarafından yeniden kuruluşundan bu yana değerli eserler, heykeller, liturjik, törensel cüppeler ve objeler biriktirilmiş ve kent böyle vahşi bir saldırıya daha önce hiç uğramamıştı. Şimdi üç gün boyunca acımasızca yağmalanacak, değerli madeni objeler eritilir ya da çalınırken, sayısız obje de yok edilecekti. En harikulade son dönem Roma objelerinden bazıları bugün Venedik'te hâlâ görülebilir.

V. Aleksios kaçtı, ama kısa süre sonra yakalanarak idam edildi ve Flander'lı Baudouin imparator seçildi. İmparatorluğun toprakları, 1204'te çizilen, muhtemelen vergi kayıtlarını temel alan ve *Partitio Romaniae* olarak bilinen bir belgeye göre galipler arasında bölüştürüldü. Buna göre, Konstantinopolis'teki Latin imparatoru, imparatorluğun bir çeyreğini, diğerlerinin her biri 3/8'ini alacaklardı. Venedik göz diktiği vilayetleri ve kıyı bölgelerini aldı, Yunanistan ise çeşitli hükümdarlar arasında pay edildi: Ahaia (Mora) Prensliği ile Ege Denizi Dukalığı, Konstantinopolis'teki Latin imparatoruna bağlıydı. Bir Thessaloniki Krallığı kuruldu, Atina ve Thives lordları bu krallığın hükümdarına sadakat borçlu kılındılar; İthaki ve Zakinthos adalarıyla birlikte 1194'ten beri sözde Venedik'e bağlı olan Kefalonya bölgesi, uygulamada özerk olduğu halde, 1214'ten sonra Ahaia prensini hükümran olarak tanıdı. Evia (Negroponte[Eğriboz]) lordu hem Selanik'in, hem Venedik'in otoritesine bağlıydı.

Bizans İmparatorluğu'nun varlığı devam etti. İmparatorluk toprakları parsellendiği halde, imparatorluk tahtında karşı hak iddia eden bir dizi aday

Harita 9.3 IV. Haçlı Seferi, Latin İmparatorluğu ve Nikea İmparatorluğu

da kendi konumunu savunuyordu. Komninos-Dukas büyük ailesinin bir kolu, Kuzeybatı Yunanistan'daki Epir bölgesini merkez alarak Batı Balkanlar'da bağımsız bir prenslik kurdu ve neredeyse 15. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Hükümdarından, 1240'lardan itibaren *despotis* ("lord") diye söz ediliyordu. Komninos hanedanı, Orta ve Doğu Pontos'ta hemen hemen özerk bir bölgeye hükmediyordu, artık burada Trapezus "imparatorluğu" peyda oldu. Laskaris ailesinin mensupları, Bizans Batı Anadolu'sunun büyük bölümünü fiilen kontrol etmeyi sürdürdüler ve Nikea kentinin etrafında Nikea İmparatorluğu gelişti. Theodoros Laskaris hükümdar olarak taç giydi ve III. Aleksios'un damadı olarak biraz meşruiyeti de vardı. Bu "meşruiyetçi" topraklar bir yana, Bulgar çarı Kaloyan 13. yüzyılın başında, Çar Simeon'un iktidarına rakip olmak için bir Bulgar iktidarı kurma süreci içindeydi ve nitekim ordusunu ezdikten sonra Latin imparatorunu 1205'te ele geçirdi. Bulgarlar 1230'larda, Epir'in Bizanslılarını vasal statüsüne indirmekle tehdit ediyorlardı.

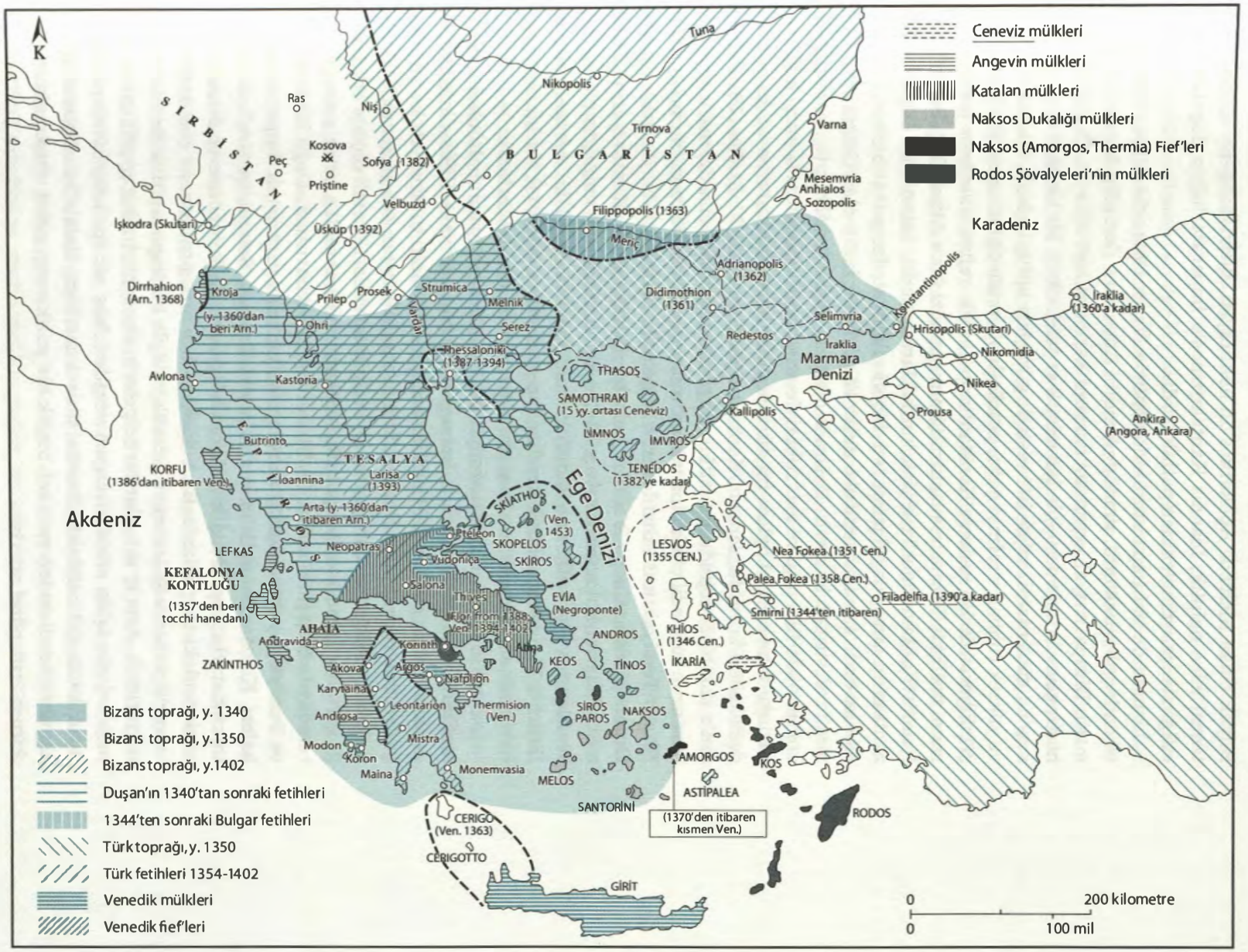
Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'nun kaderinde kısa ömürlü olmak yazılıydı. Epir hükümdarları, Alman imparatoru II. Friedrich'in ve daha sonra Sicilya kralı Manfred'in yardımıyla, Balkanlar'da, Konstantinopolis'i geri alma niyetiyle bir denge kurma çabasına girdiler. Ama Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kuracak olan, Nikea'ydı. Nikea imparatorları Cenova'yla ittifak kurarak, Venedik deniz gücüyle kendi aralarında denge sağladılar. 1240 ve 1250'ler süresince Avrupa'daki topraklarını genişlettiler. Kökleri 1204'ten önceki imparatorların döneminde yatan bir saray ve aile anlayışıyla, ayrıca ilk üç Komninos hükümdarının döneminde gelişen etkili bir idari çerçeveyi miras alarak, iş görecekleri sağlam bir lojistik ve stratejik temel yarattılar. 13. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Orta Yunanistan'ın bazı kısımları bir kere daha Bizanslıların elindeydi: Kuzeyindeki Latin prensliği Ahaia önemli bir güç olarak kalsa da, Bizans'ın Mora "Despotluğu" orta ve güneydoğu Peloponez'in büyük bölümünü denetliyordu. Nikea imparatorlarının Selçuklulara karşı izledikleri uzlaşma politikası, Anadolu'da sınırın geçici bir istikrara kavuşmasına izin verdi. Konstantinopolis'teki Latin garnizonunun büyük bölümünün seferde olmasını avantaj olarak kullanan küçük bir Nikea kuvveti, 1204'te kente girmeyi, onu imparatorluk adına geri almayı ve kentte kalan Batılı askerlerle sivil Latin halkı kentten sürmeyi becerdi. Konstantinopolis bir kez daha Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentiydi.

Nikea "İmparatorluğu" kısa ömürlü oldu, ama stratejik konumu, sağlam ekonomik temeli, akıllı diplomatik ve stratejik politikaları, hükümdarlarının bir Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurmalarını mümkün kıldı. Bunun orta ya da uzun vadede bilgece bir hamle olup olmadığı tartışmaya açıktır. Yeniden kurulan imparatorluğun, uluslararası politika bakımından kuşatma altındaki konumu ve bunun gibi sınırlı bir arazi temelinde Batı'dan, Balkanlar'dan ve Anadolu'dan gelecek tehditlerle etkili şekilde başa çıkmasının imkânsızlığı, ayakta kalmasını bile kuşkulu hale getirdi.

Toparlanma, İç Savaş, Küçülme, 1261-1351

İmparatorluk başkentinin Nikea Devleti'nin imparatorları tarafından tekrar ele geçirilmesine, sağlamlaştırılmasına ve Anadolu'da kimi toprakların geçici olarak geri alınmasına rağmen, Bizans iktidarının son iki yüzyılı yavaş, ama kaçınılmaz bir küçülme hikâyesidir. İmparatorluk 14. yüzyılın ortasına gelindiğinde, büyüyen Osmanlı Sultanlığı'na bağımlı bir duruma düşmüştü. VIII. Mihail'in (1259-82) döneminde Peloponez'e doğru genişlemeyi ve bölgedeki Frank prensliklerine boyun eğdirmeyi becermişti; uluslararası politikada, Cenova ve Aragon Krallığı'yla, kısa süreli olarak da Papalıkla yapılan ittifaklar Bizans'ın bir defa daha uluslararası politikayı etkilemesini ve Bizans'ın yıkımı ve bölünmesi için çalışan güçlere karşı koymasını mümkün kıldı. Ama imparatorluk II. Andronikos'un (1282-1328) döneminde, çok daha az dostça olan uluslararası çevrenin meydan okumasına karşılık vermekten acizdi. Nitekim imparatorluğun dikkatinin tekrar Konstantinopolis'e yönelmesiyle, Asya'daki vilayetler tam da Moğolların göçebe Türkmen aşiretleri üstündeki Selçuklu hâkimiyetini zayıflattıkları anda ihmal edilmişti, böylece Türkmenler kötü savunulan Bizans bölgelerine istedikleri gibi girdiler. Güneybatı ve orta kısımdaki kıyı bölgelerinin çoğu 1207 dolayında elden çıkmış ve iç kısımlar, önemli Menderes Vadisi dahil, 1300'de Türk toprağı haline gelmişti. Acemi Osmanlı gücü dahil, bağımsız Türk beylikleri ayakta kalan imparatorluk bölgeleri için değişmez bir tehdit oluşturuyorlardı. Ege'nin kalan bölgeleri 1315'e gelindiğinde kaybedilmiş ve Bithinia 1337'de boyun eğmişti. Bunlar yetmiyormuş gibi, II. Andronikos tarafından 1303'te Türkler ve başka düşmanlarla savaşırken yardım etmeleri için tutulan Büyük Katalan Bölüğü'nün paralı askerleri, maaş talepleri karşılanmayınca imparatorluğun aleyhine döndüler ve 1311'de Atina'nın Burgonyalı dukasını alt ettikten sonra bölgenin denetimini 1388'e kadar ellerinde tuttular. Başka paralı askeri birlikler de benzer şekilde davrandı. İmparatorluk, kaynakları bakımından, toprakları üstünde en küçük bir düşmanca saldırıdan başka bir şeyi karşılamakta yetersizdi ve paralı asker tutma imkânını bile hızla kaybediyordu.

Andronikos'un öldüğü 1328'de, imparatorluğun elinde yalnızca tecrit edilmiş birkaç kale-kent kalmıştı. Filadelfia [Alaşehir] dolayındaki yarı özerk bölgenin Osmanlıların eline geçmesiyle, Anadolu'daki Bizans tarihi sona erer. Durum, II. Andronikos'un ölümünden sonraki dönemde imparatorluğu parçalayan iç savaşlarla büyük ölçüde kötüleşmişti ve savaşlar esas olarak Bizans aristokrasisinin içindeki küçük bir grubun şahsi ve ailevi rekabetlerinden kaynaklanıyordu. III. Andronikos 1321'de dedesi II. Andronikos'a karşı ayaklandı ve dört yıl patırtı, ileri geri marş ettikten sonra 1325'te ortak imparator olmayı başardı. Çatışma 1327'de yeniden alevlendi, ama II. Andronikos 1328'de öldü ve imparatorluğu, 1341'e kadar hüküm süren torununa bıraktı. III. Andronikos'un oğlu (dul İmparatoriçe Savoylu Anna'nın ve

Harita 9.4 Toparlanma, iç savaş, küçülme, 1261-1351

Büyük Duka Aleksios Apokafkos'un hâkimiyeti altındaki) genç V. İoannis'i temsil eden naiplik, İoannis Kantakuzinos'u imparatorluğun düşmanı ilan ettiğinde, çatışma yeniden patlak verdi.

İoannis, önceki imparatorun döneminde *Megas Domestikos* [baş komutan] ve önde gelen bakandı; şimdi de kendini imparator ilan edip bir ordu toplamıştı. Dini ve sosyal ayrılıklar durumu karmaşıklaştırıyordu. Özellikle manastır çevrelerinde destek bulan mistik ve tefekkürcü bir hareket olan *isihasmos*'un güçlenmesi, kilise bünyesinde görüşleri kutuplaştırdı, çünkü düzenli ve yüksek ruhban sınıfının çoğu, patrik dahil, onun öğretilerine şiddetle karşı çıkıyorlardı. Bu nedenle Konstantinopolis'teki rejim, *isihasmos* taraftarlarının, özellikle Bizans manastırcılığının merkezi olan Athos Dağı'ndakilerin İoannis Kantakuzinos'la ittifak kurduklarını gördü, İoannis ise böylece Bizantion'un son yüzyıllarının en büyük ilahiyatçılarından birinin, *isihasmos*'un önde gelen savunucularından ve güçlü bir hatip olan Grigorios Palamas'ın desteğini kazandı. O sırada naiplik, taşra kentlerinde, Kantakuzinos'un önderlik ettiği ve esas itibariyle aristokratik olan tarafa karşı hoşnutsuzluğu tahrik etti, böylece bir sürü popüler hareket oluştu ve *isihasmos*'un destekçileri kovuldu, sonuçta Kantakuzinos Sırp kralı IV. Ştefan (Uroş) Duşan'a (1331-55) sığındı. Bu ittifak Sırpların yayılmacı çıkarlarına uygundu, ama uzun sürmedi, çünkü İoannis ardından, uygulamada özerk bir bölge olan Bizans Tesalya'sının valisi İoannis Angelos'la ittifak kurdu. Karşılık olarak Duşan, Konstantinopolis'teki rejimle bir ittifaka girdi. Kantakuzinos Türk müttefiklerini kullanarak savaşı 1345'e kadar sürdürdü; naipliğin çöküşünü ve Aleksios Apokafkos'un öldürülmesini takiben, 1346'da Adrianopolis'te [Edirne] VI. İoannis olarak kendine taç giydirdi ve ertesi yıl Konstantinopolis'e girdi, taç giyme töreni burada patrik tarafından tekrarlandı.

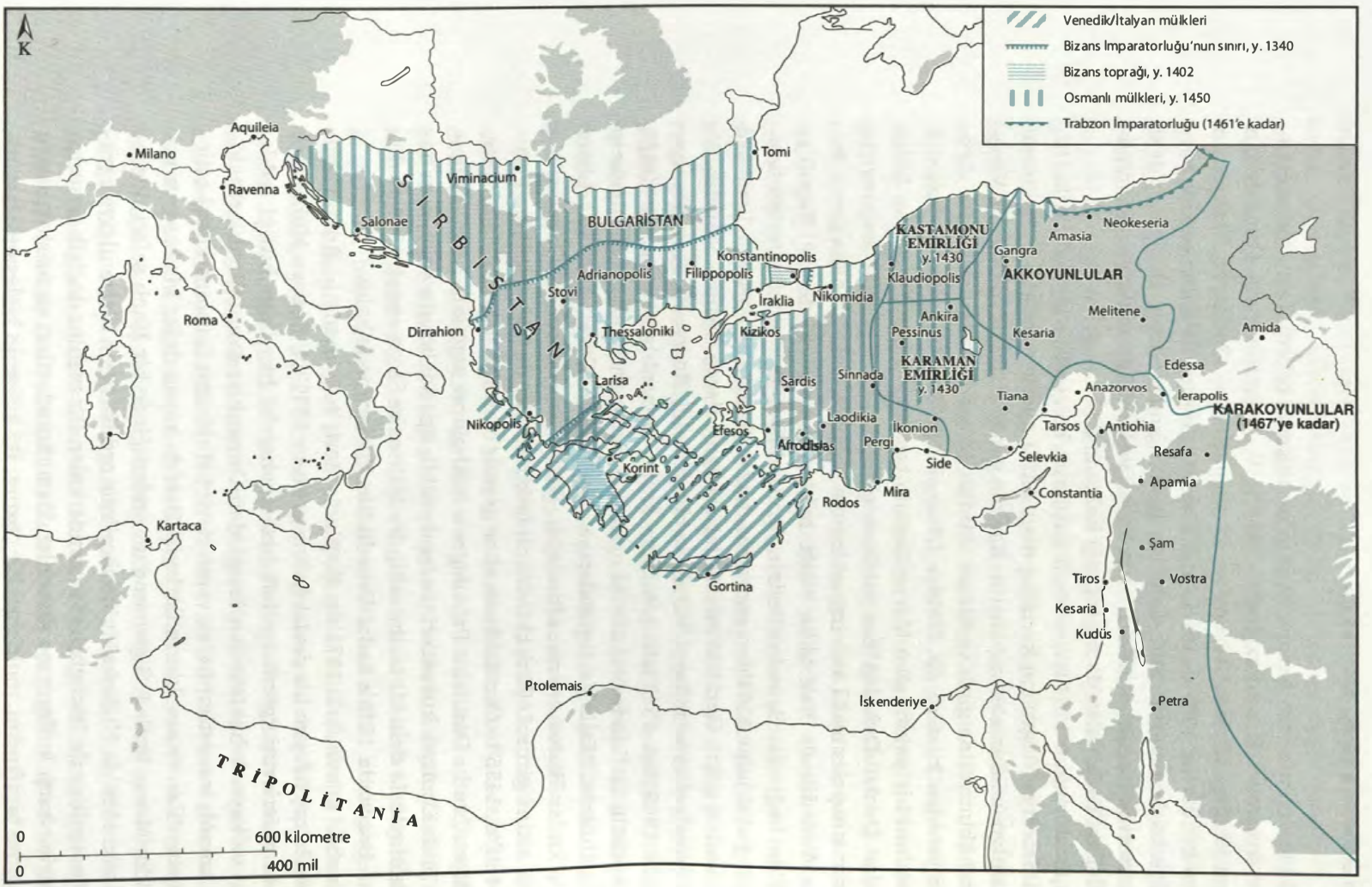
İoannis'in zaferi, Batı Kilisesi'yle her türlü uzlaşmaya muhalif olan *isihasmos*'un da zaferi demekti. *İsihasmos* doktrininin Bizans Kilisesi'nin resmi doktrini haline geldiği 1351'den itibaren, bu öğretinin tutucu Batı karşıtı değerleri öne çıktı, ayrıca Bizans kültür ve politikasının son yüzyılında, özellikle Batı kültürü ve Hıristiyanlığıyla ilgili tutumları önemli ölçüde etkilediği görüldü. İmparatorluk politik ve ekonomik bakımdan artık çaresiz durumdaydı. Sırp hükümdarı IV. Ştefan Duşan Arnavutluk, Doğu Makedonya ve Tesalya'yı yutmak için Bizans'ın zayıflığından yararlandı. İmparatorluğa kalan, Konstantinopolis'in çevresindeki Trakya, Selanik'in etrafında Sırp topraklarıyla kuşatılmış küçük bir bölge, bir de Peloponez ve Kuzey Ege adalarındaki topraklardı. Bu bölgelerin her biri, pratikte, az çok özerk bir vilayetti ve birlikte, ismen ve gelenek yoluyla bir imparatorluk meydana getiriyorlardı. Ama iç savaşlar bu bölgelerin ekonomisini harap etmişti ve imparatorların talep ettikleri asgari vergileri bile zar zor karşılıyorlardı; Haliç'in karşı yakasındaki Ceneviz ticaret merkezi Galata'nın imparatorluk kentinin kendisinden yedi kat büyük bir yıllık vergi geliri olması olgusu bu durumu çok güzel açıklar.

Gerileme ve Çöküş, 1350-1453

1350'lerden itibaren Avrupa'da yeni bir düşman belirdi, Osmanlılar iç savaşlar sırasında, Kantakuzinos'un 1344'te V. İoannis'e karşı Osmanlı'dan yardım isteğini takiben Avrupa'ya da geçmişler ve 1360'larda Trakya'nın başlıca kentlerini, 1367'de ise Selanik'i alarak Avrupa'da kalıcı şekilde yerleşmeye başlamışlardı. 1400 dolayına gelindiğinde, Güney Peloponez'deki imparatorluk toprakları (Mora Despotluğu) ve kimi Ege adaları hariç, imparatorluğun Yunanistan'da hiç toprağı kalmamıştı.

İmparatorluğun 1204'ten sonraki karmaşık bölgesel ve siyasal tarihi, IV. Haçlı Seferi'ne doğrudan karışmış olan Batılı güçlerin müktesep haklarını ve hiziplere bölünmelerini yansıtır. Ege'nin güney kısmı büyük ölçüde Venedik'in hâkimiyetine girdi ve Bizans iktidarı 13. yüzyılın sonunda kısa süreliğine yeniden kurulsa da, Naksos [Nakşa], 1207'de Kikladlar'da Venedik Dukası'nın bir yakını olan Marco Sanudo tarafından kurulmuş olan Latin "Adalar Denizi Dukalığı"nın merkezi olarak kaldı. Dukalık başlangıçta Konstantinopolis'teki Latin imparatoruna bağlıydı, dukalık daha sonra, üstünde Venedik de hak iddia ettiği halde, Ahaia (1261'de) ve Napoli'ye (1267'de) bağlandı. Sanudo ailesinin yerine, dukalığın Osmanlı Devleti tarafından yutulduğu 1551'den sonrasına kadar iktidarını koruyan Lombard Crispi ailesi geçti. Gerideki adalar değişik zamanlarda Cenova, Venedik, St. Jean Şövalyeleri ve nihayet Türklerin elinde kaldı. Rodos, St. Jean Şövalyeleri'nin 1309'dan 1523'teki çöküşüne kadar Osmanlılara karşı yürüttüğü muhalefetin tarihinde özel bir rol oynadı. Yapılan antlaşmayla şövalyelerin karargâhlarını Malta'ya taşımalarına izin verildi. Kuzey Ege'deki Limni 1453'e kadar Bizans idaresi altındaydı. Ondan sonra Midillili Gattilusi'nin idaresi altına girdi, 1462'deki Osmanlı fethine kadar da bağımsızlığını korudu. 1460'ta, 1455'te Osmanlıların eline geçmiş olan Taşoz Adası'yla birlikte, eski Mora Lordu Dimitrios Paleologos'a ödül olarak sunuldu. Limni sonunda 1479'da Osmanlı kuvvetlerince işgal edildi. Ege adalarının çoğu, aynı derecede olaylarla dolu bir tarihe sahiptir –Naksos ve Sakız ancak 1566'da düşerken, Bozcaada 1715'e kadar Venediklilerin idaresinde kaldı.

Osmanlı kuvvetleri 1371'de Sırpları Meriç'te yenmişti. Bulgaristan 1388'de haraç ödeyen bir devlet haline geldi ve 1389'da, Kosova Muharebesi'ndeki zaferlerini (görünüşe bakılırsa muharebe baş başa bittiği halde, kuvvet ve kaynak bakımından üstün olan Osmanlılar avantajlıydılar) takiben, Osmanlı kuvvetleri haraç veren devlet statüsünü Sırplara kabul ettirmeyi becerdiler. Osmanlıların ilerleyişi Batı'da kayda değer bir kaygıya neden oldu. Macar kralı I. Sigismund'un önderliğinde bir Haçlı seferi düzenlendi, ama 1396'da Niğbolu Muharebesi'nde ordusu kesin bir yenilgiye uğratıldı. Osmanlılar ile Batı güçleri arasında kalan Bizanslılar değişik unsurları birbirine karşı kullanmayı denediler. Bazı din adamları ve aristokrasinin bir bölümü tarafından, muhtemel bir çözüm, iki kilisenin birleşmesi benim-

Harita 9.5 Gerileme ve çöküş, 1350-1453

sendi –tabii bu, Konstantinopolis'in kaçınılmaz olarak Roma'ya bağımlı olmasını gerektiriyordu. Özellikle manastır çevreleri ve kırsal kesimdeki halkın büyük kısmı böyle bir uzlaşmaya çok düşmanca bakıyor, Türklere boyun eğmenin bile tercihe şayan olduğunu savunuyorlardı. "Latin" düşmanlığı, Ortodoks nüfusun çoğunluğunun kafalarında, imparatorluk topraklarının hem içinde, hem dışında sımsıkı yerleşmişti. Batıcıların dünyevi politikaları karşısında bir seçeneği temsil eden *isihasmos* bu zemin üstünde yeşerdi ve iki dünya arasındaki yabancılaşmayı daha da istismar etti. İki taraftan hiçbiri imparatorluk dahilinde kendini göstermeyi beceremedi, bu da Batı güçlerinin bir bütün olarak "Grekler"in vahim durumu karşısında kayıtsız kalmaları sonucunu doğurdu.

Osmanlı sultanı Bayezid 1401'de Konstantinopolis'i kuşatma hazırlıklarına başladı. Ama son henüz gelmemişti. Kuşatma hazırlıkları sürerken, Timur'un (Timurlenk) emrindeki Moğol kuvvetleri Anadolu'yu istila ettiler ve Osmanlılar 1402'deki Ankara Muharebesi'nde yenik düşerek, haraç veren devlet statüsünü bizzat kabul etmek zorunda kaldılar. Bizanslılar Peloponez'de, kalan Latin prensliklerini kendi idareleri altında toplamak için bu fırsattan yararlanmayı bildiler. Ama bu, kısa süreli bir soluklanmaydı. Timur'un az sonraki ölümü, imparatorluğunun parçalanmasını ve Osmanlı iktidarının taze hayat bulmasını, aslında güçlenmesini de beraberinde getirdi. Sultanlar Anadolu'da hâkimiyetlerini pekiştirdiler, Balkanlar'da ise genişletmeye giriştiler. İmparator VIII. İoannis, İslam tehdidine karşı destek toplamak girişimiyle Avrupa'nın dört bir yanını dolaştı, 1439'da Floransa Konsili'nde Batı Kilisesi'yle dini birleşmeyi bile kabul etti, ama kaçınılmaz olanı engellemek için pek bir işe yaramadı bu. İmparatorlar cephesinde son bir çaba Batı'nın Haçlı seferine yol açtı, ama 1444'te Bulgaristan'da Varna Muharebesi felaketiyle sonuçlandı ve II. Mehmed 1453'te Konstantinopolis'i kuşatmaya koyuldu. Top dahil ağır silahlarla donatılmış Osmanlı kuvvetleri, haftalarca süren kuşatmadan sonra Theodosios Surları'nda ciddi gedikler açmayı becerdiler. Sayıca kat kat aşağıda olan imparatorluk birlikleri ve Batılı müttefiklerinin yiğitçe çabalarına rağmen, 29 Mayıs 1453'te seçkin yeniçeri birimleri tarafından surlarda sonunda delik açıldı. Son imparator XI. Konstantinos saldırıda öldü ve cesedi hiçbir zaman bulunmadı. Konstantinopolis yeni Osmanlı başkenti oldu; Ege'de ayakta kalan ada devletleri Osmanlı Devleti tarafından çabucak yutuldu; Mora Despotluğu 1460'ta fethedildi ve Büyük Komninosların imparatorluk başkenti Trapezus ertesi yıl bir Türk ordusunca ele geçirildi.

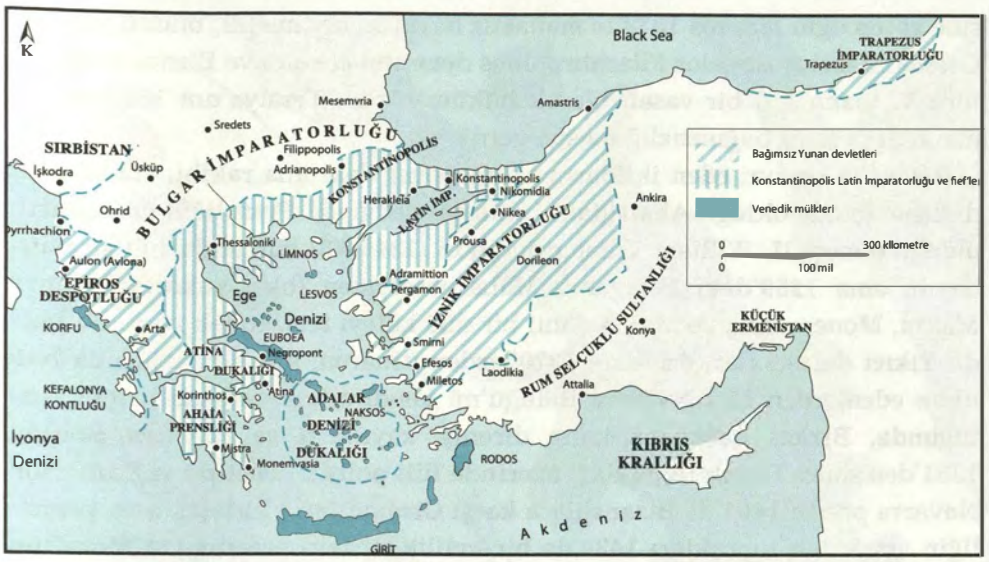
Yarışan Devletler: Epir, Tesalya ve Latin Toprakları

Epir bölgesinde bir *despotis*, "lord" tarafından yönetilen ve bundan dolayı genellikle bir "despotluk" olarak atıfta bulunulan küçük bir devlet 1204'ten sonra Kuzeybatı Yunanistan ve Tesalya'nın hatırı sayılır bir kıs-

mında etkili bir hâkimiyet kuran I. Mihail Komninos Dukas tarafından kurulmuştu. Bu devlet ve Kefalonya'yı da içeriyordu. I. Mihail'in biraderi ve ardılı Theodoros 1224'te Selanik'i geri almayı becerdi ve burada imparator olarak taç giyerek imparatorluk tahtının hakiki mirasçıları olarak meşruiyetlerini iddia eden Nikea imparatorlarına meydan okudu. Ama Nikea imparatoru III. İoannis Vatatzes 1242'de, Theodoros'un oğlu ve ardılı İoannis'i imparator unvanını bırakmaya mecbur etti ve Selanik 1246'da Nikea'nın idaresi altına girdi. Nikea orduları, 1259'da Pelagonia Muharebesi'ndeki zaferlerinden sonra hâkimiyetlerini Epir'in büyük bölümüne yaydılar; savaşın nedeni Epir, II. William Villehardouin'in hükmettiği Ahaia Frank Prensliği ve Sicilya kralı Manfred arasındaki ittifakın, Nikea hükümdarı VIII. Mihail Paleologos'un yükselişini engellemeyi tasarlamasıydı. Bununla birlikte söz konusu hâkimiyet geçiciydi ve Epir 1264'ten 1318'e kadar bağımsız despotlar (*despoti*) tarafından yönetildi. Coğrafi durumu, Pindos Sıradağları'nın sırtı ile Adriyatik arasında tecrit edilmiş olması, Osmanlılarca fethine kadar Konstantinopolis'ten siyasi bakımdan bir ölçüde ayrı ve bağımsız kalmasını kolaylaştırdı. Konstantinopolis'teki imparatorlar *despotis* unvanını verme hakkının kendilerine ait olduğunda daima direttikleri için, Epir hükümdarlarına 14. ve 15. yüzyılların büyük bölümünde isyancı gözüyle bakılmıştı.

Epir 1318'den 1337'ye kadar İtalyan Orsini ailesince yönetildi ve kısa bir süre Yunanlılar tarafından geri alındıktan sonra 1348'de Sırplarca fethedildi. Yanya ve Arta başlıca politik merkezlerdi. Yanya 1366-84 arasında, Toma Komninos Paleologos'un idaresi altındaydı; Toma, IV. Ştefan Uroş Duşan'ın döneminde Tesalya'nın Sırp valisi olan *Caesar* Gregory Preljub'un oğluydu ve Preljubovic olarak da tanınıyordu. Toma, Kuzey Epir'i Sırp denetimi altına almayı becerdi ve güneyde Arta'nın Arnavut derebeyleriyle savaştı, sonunda Osmanlıların yardımıyla onları alt etti. Kullandığı *despotis* unvanı 1382'de Konstantinopolis'teki Bizans imparatoru tarafından onaylandı. 1384'ün sonunda, muhtemelen hükümdarlığına karşı çıkan yerel soyluların suikastına uğradı. Dul karısı Bizanslı Maria Angelina Dukena Paleologina İtalyan aristokrat Esau Buondelmonti'yle evlendi. Esau aşağı yukarı 1411'e kadar *despotis* olarak hüküm sürdü. Esau ile Floransalı Acciajuoli arasındaki bağın bir sonucu olarak, despotluk ondan sonra Tocco ailesinin hükmüne girdi ve bu hanedanın hükümdarları Arta'yı Arnavutlardan geri almayı da becerdiler. Ama Osmanlılar 1430'da Yanya'yı aldılar ve Arta 1449'da düştü. Bundan böyle Epir Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olacaktı. Kefalonya 1479'da alındı, ama 1500'de Venedik tarafından zapt edildi.

Bizans İmparatorluğu'nun 1204'te bölünmesinden sonra Doğu Tesalya –batı bölgeleri Epir ve Nikea hükümdarları arasında anlaşmazlık konusu olurken– Franklar tarafından yönetildi. İoannis Dukas (Epirli II. Mihail'in gayri meşru oğluydu ve Piç İoannis diye tanınıyordu) 1267 dolayında Neopatras'ta bağımsız bir hükümdarlık kurdu ve kendine Bizans unvanı *sevas-*

Harita 9.6 Yarışan devletler: Epir, Tesalya ve Latin toprakları

tokrator'u* yakıştırdı. Gelgelelim, hâkimiyetini doğuya doğru genişletmeye kalkışınca İmparator VIII. Mihail'le başı derde girdi ve Mihail'in saldırılarını, Atina dukalarının ve I. Charles Anjou'nun yardımlarıyla ancak zar zor geri püskürtebildi. Tesalya bağımsızlığını, elverişli bir ticari anlaşmanın (Tesalya tarım ürünleri ihraç ediyordu) tamamlanmasını takiben Venedik'ten aldığı destekle, 1318'de güney bölgelerini işgal eden Büyük Katalan Bölüğü'nün 1309'daki gelişine kadar korudu.

II. Andronikos'un 1303'te Türklere karşı kiraladığı birlikler, ücret talepleri karşılanmayınca imparatorun aleyhine döndü. Başlangıçta Gelibolu Yarımadası'nda yerleşti, ardından Trakya ile Makedonya'yı yağmaladı ve Atina ile Thives dukalıklarının denetimini ele geçirerek bunların Latin lordlarını kovdu. Geçici olarak Hospitaller Şövalyeleri'nin hizmetindeki Navarra Bölüğü Thives'i alıncaya kadar, Aragon'un himayesinde bölgeye hâkim oldu. Thives'in alınması, Korint'in lordları Floransalı Acciajuoli'lerin 1388'de Atina'yı almalarının yolunu açtı. Acciajuoli'ler 1450'lerde Osmanlıların elinden yenilgiyi tadıncaya kadar bu üç bölgeyi de yönettiler. Tesalya'nın kuzey bölgeleri Stefanos Gavrielopulos'un döneminde 1332'ye kadar bağımsız kaldı. O tarihte Epirli II. İoannis Orsini tarafından alındı. Tesalya 1335'te Konstantinopolis'teki hükümdarca yeniden fethedildi ve 1348'den itibaren Sırp hükümdarı IV. Ştefan'ın hükümranlığını kabul etti. Onun ölümünden (1355) sonra, Epir ve Akarnania *despotis*'i Simeon Uroş kendi kendini imparator ilan etti ve Epirli II. Nikiforos'un 1358/9'daki ölümünü takiben hem Epir'in, hem Tesalya'nın denetimini ele geçirmeyi ve bağımsız kalmayı becerdi. Ye-

* (Yun.) Saygıdeğer Hükümdar anlamında bir Bizans unvanı –ç.n.

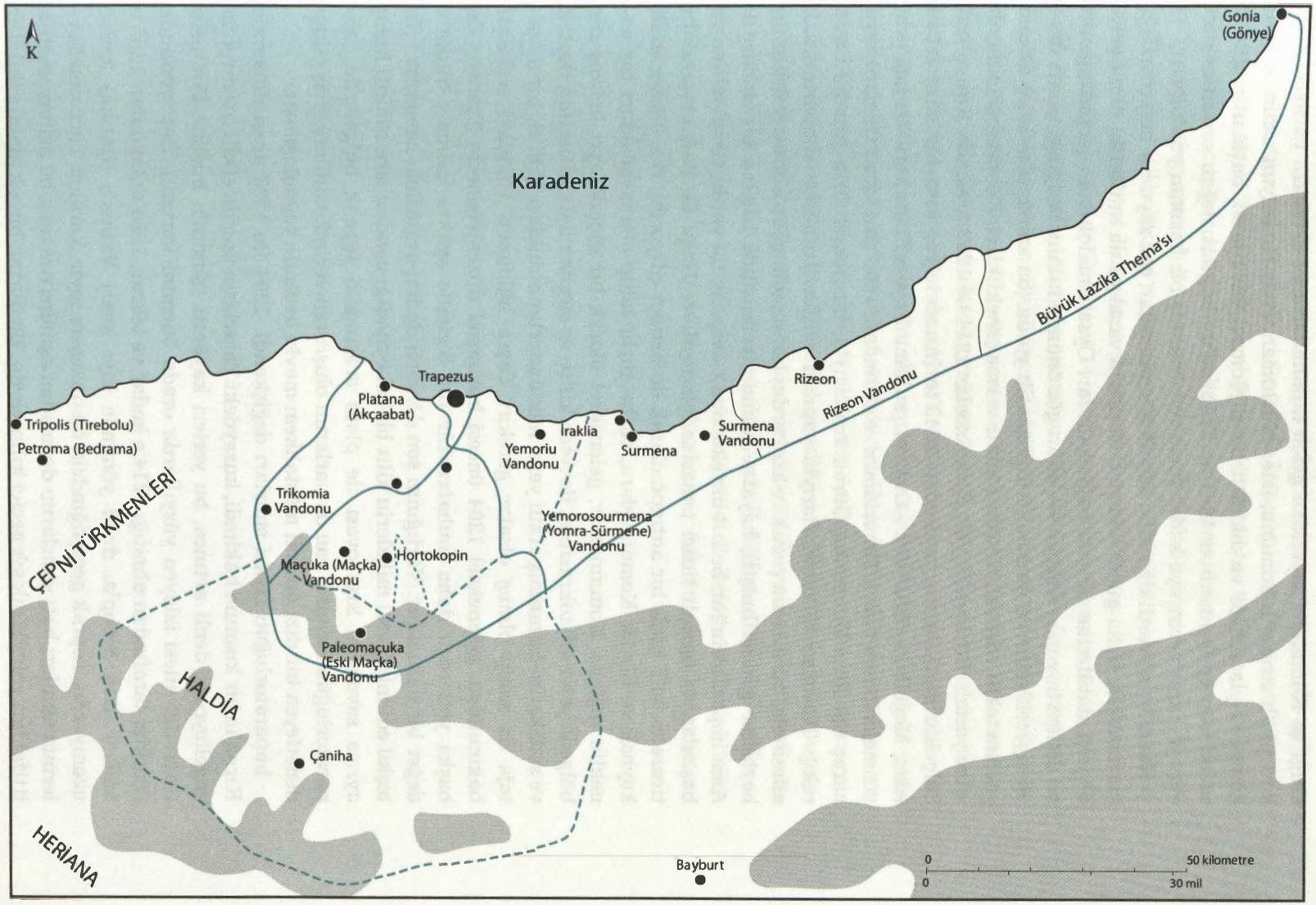
rine geçen oğlu İoannis 1373'te manastır hayatını benimsedi, bunun üzerine *Caesar* Aleksios Angelos Filanthropinos denetimi ele aldı ve Bizans imparatoru V. İoannis'in bir vasalı olarak hüküm sürdü. Tesalya'nın 1393'te Osmanlılarca fethi bağımsızlığına son verdi.

Bizans'ın devam eden iktidarının Peloponez'deki ana rakibi, sürekli bir didişme içinde olduğu Ahaia'daki Latin prensliğiydi. Prensliğin en başarılı olduğu dönem II. William Villehardouin'in (1246-78) hükümdarlığı sırasındaydı, ama 1259'daki Pelagonia Muharebesi'nden (bkz. yukarıya) sonra Mistra, Monemvasia ve Maina dahil bir dizi kaleyi terk etmek zorunda kaldı. Yıkıcı dalaşmalar, özellikle 1370'lerden itibaren, prenslik tahtında hak iddia edenlerden biri Navarra Bölüğü'nü kendi adına savaşması için tuttuğunda, Bizans baskısına karşı direnişi zayıflattı ve Navarra Bölüğü 1381'den sonra Frank toprakları üzerinde fiili politik denetimi sağladı. Son Navarra prensi 1401'de Bizanslılara karşı Osmanlılarla birleşti, ama prensliğin artakalan toprakları 1430'da bir evlilik ittifakı aracılığıyla Mora'nın Bizans *despotis*'lerine geçmişti.

Bizans 1204'ten sonra Peloponez'de denetimi kaybederken, imparatorluk toprağı 1259'dan sonra Ahaia prenslerinin aleyhine yavaş yavaş genişletildi ve İmparator VI. İoannis Kantakuzinos oğlu Manuil'i ilk *despotis* tayin etti; Manuil'in başkenti, Sparti yakınında bir tepe üstündeki Mistra Kalesi'ydi. Manuil düzeni yeniden sağlayarak ve bölgede refahı teşvik ederek 1380 kadar etkili bir idare kurdu. Mora'nın Bizans *despotis*'i, 1430'a gelindiğinde zeki diplomasinin, evlilik ittifaklarının ve etkin savaşların bir sonucu olarak neredeyse tüm yarımadayı denetliyordu. Osmanlıların varlığı ve Konstantinopolis'in 1453'te II. Mehmed'in eline geçmesi, Bizans hâkimiyetinin bu nihai dönemine fiilen son verdi. Mora 1460'a kadar direndi.

Trapezus İmparatorluğu

Trapezus [Trabzon] İmparatorluğu diye anılan imparatorluk, IV. Haçlı Seferi'ni izleyen yıllarda ortaya çıkan ve Bizans'ın yerine geçen devletlerin en uzun ömürlüsüydü. Ama aslında başlangıcı, İmparator I. Andronikos Komninos'un 1185'te devrilmesinden sonra imparatorluğu saran iç çatışmada yatar. Konstantinopolis'in I. Haçlı Seferi'nde düşmesinden az önce, Andronikos'un torunları Aleksios ve David Komninos, akrabaları Gürcistan Kraliçesi Tamara'ın yardımıyla Trabzon'un bağımsız hükümdarları olmuşlardı. Ardılları, ailelerinin hak talebine sadık kalarak, Konstantinopolis'teki imparatorların daha üstün bir hakları olduğunu ve kendi unvanlarından feragat etmeyi kabul etmediler. Büyük ölçüde Karadeniz kıyı kuşağıyla sınırlı olduğu ve ülke içine doğru ancak kıyıyı iç platodan ayıran yüksek otlaklara kadar ulaştığı halde, "imparatorluk" 250 yılı aşkın bir süre gelişmeye devam etti. Bu gelişmeyi çeşitli unsurların bir birleşimi aracılığıyla sağladı: Doğal bir savunma suru olan Pontos dağlarının temsil

Harita 9.7 Trapezus İmparatorluğu

ettiği ve Komninos soyundan gelen hükümdarların ustalıkla yararlandıkları talihli stratejik konumu, ister Müslüman, ister Hıristiyan olsun, bütün komşularıyla zekice ve dikkatli bir diplomasi yürütmesi, başkentin güçlü savunması ve Osmanlılar 1461'de Trabzon'un bağımsızlığını sonunda yok etmeye karar verinceye kadar zorlu ve birleşmiş bir hasımın yokluğu.

Kendilerine verdikleri adla Büyük Komninoslar, çok zayıf bir bağımsızlığı korurlarken, daha güçlü komşu devletlerin vasal ya da müttefiki olma şeklindeki statülerine sımsıkı bağlı kaldılar. Oysa Anadolu'nun jeopolitiğinin bu dönem boyunca değişen koşulları göz önünde tutulursa, hangi tarafı destekleyeceklerine ve ne zaman diplomatik ya da (bu sınırlı olsa bile) askeri yardım teklif edeceklerine dair karar verme esneklikleri, Komninosların çok işine yaradı. Böylece Büyük Komninoslar 1214 ile 1243 arasında Konya'nın Selçuklu sultanlarına, ardından 1243'te [Anadolu'yu] kısa bir süre istila eden Moğollara, 1402'den –Osmanlı sultanı Bayezid'i Ankara Savaşı'nda yenmelerinden– sonra Timurlulara ve ardından, 1456'dan sonra Osmanlılara haraç ödediler. Bir yanda Gürcü krallarıyla, bir yanda Orta Anadolu'nun rakip Türkmen hükümdarlarıyla yapılan evlilik ittifakları (imparatorluk ailesinden bir dizi kız çocuk ve kız kardeş bunun için gelin olarak Müslüman beylerine gönderilmişti), hayatta kalma stratejisinde başlıca bir unsurdu. Ama imparatorluğun belirli bir ekonomik avantajı da vardı, Cenevizliler ve başkalarıyla önemli ticari temaslar içindeydi ve Doğu ile Batı arasındaki ticarette belli başlı bir antrepo olarak da hizmet ediyordu. Bu, ülkeye mali kaynak ve Büyük Komninoslara, başka türlü sahip olamayacakları bir esneklik sağladı. Komninoslar, geleneksel olarak bir ölçüde ayrı kalmış bir bölgede yerel aristokrasinin, ilaveten kilise ve sıradan halk kitlesinin destek ve sadakatini kazanmış etkili yerel hükümdarlar oldukları için, ek bir avantaja da sahip olmuş olsalar gerekir. Taşra hükümeti ve idari teşkilatı bakımından, geleneksel 1204 öncesi kurumsal düzenlemelerin Trabzon'da başka yerlerden daha muhafazakâr bir biçimde ayakta kalması dikkate değer bir durumdur. Varlığının son döneminde imparatorluk, savunma için teşkil edilmiş, yerel milislerin kilit bir rol oynadığı *vandon*'lara sahipti hâlâ; ayrıca savunma, kıyı ovası ile plato arasındaki tepelik bölgelerde, imparatorluğun tarımsal can damarlarını oluşturan verimli vadilere giriş çıkışı denetleyen bir dizi önemli müstahkem mevki üstünde yoğunlaşmıştı.

İmparatorluğun siyasi sınırları değişkendi. 1204 ile 1223 arası dönemde Kırım'ın bir kısmına hâkimdi, kuzeydeki Tatarların tazyiki etkili bir direnişi engelleyecek denli artınca, bu yerleri kaybetti (bununla birlikte Pontoslu Gavrades ailesi izleyen yüzyıllarda orada önemini korudu). Batı yönünde (Türkler tarafından alındığı 1214'e kadar ve tekrar, 1254 dolayından 1265'e kadar) ilkin Sinop'a, doğu yönünde kıyı kenti Vathis'e (Batum) kadar uzanıyordu. Toprak genişliğindeki bu düzensiz seyir, kuraldı: Türkmen beylerinin akınları batı sınırlarını durmadan aşındırıyor, ama bu aşınma evlilik ittifakları yoluyla sık sık geçici kılınıyordu. Bu durum birçok alanda ikili bir

mevcudiyete, ayrıca Bizans ve bazı yerel Türk hanedanlarının yavaş yavaş asimile olmasına yol açtı, öyle ki Trapezus İmparatorluğu'nun batı bölgeleri 1380'lerde artık Türk hükümranlığı altındayken, bu bölgelere hükmeden ailelerin mensupları, Müslüman kalmalarına rağmen daha sonraki bir tarihte Trapezus imparatorluk sarayının mensupları olabildiler.

Trapezus, keza Bizans'ın yerini alan başka devletler de, idari ve askeri bakımdan 12. yüzyıl Komninos sisteminin büyük kısmını daha gelişmiş bir yapı içinde korudular. Trapezus 14. ve 15. yüzyılların önemli bir bölümünde yedi *vandon*'a (yerel coğrafyayı yansıtan, sivil bir idare kadar savunmayı da örgütleyebilen ve kaynakları da yerel seçkinlerin ellerinde toplayan bölgesel birimlere) bölünmüştü. 14. yüzyılın sonuna kadar küçük bir imparatorluk filosu da vardı. İmparatorluk toprağının sınırlı genişliği, merkezi denetimin kolayca korunması anlamına geliyor, sarayın sık sık yaptığı teftişler bu durumu takviye ediyordu. Ancak imparatorluğun iç taraflarındaki yerel lordlar daha bağımsızdılar ve platodaki tehlikeli komşularıyla tedirgin bir ilişki içinde bir arada yaşıyorlardı; ilkin bu, derken şu yerel hükümdarın yıldızı parlayıp söndükçe, bazıları etraflarındaki politik dönüşümlerin bir hayli ötesine kadar hayatta kalıyorlardı. Ama Büyük Komninoslar iktidarlarını sonuna kadar korudular, ta ki Osmanlı sultanı II. Mehmed'in, 1453'te Konstantinopolis'in başarılı fethiyle dinçleşen iktidarı kentin teslimini talep edinceye kadar –Trapezus 1461 Eylül'ünde kan dökülmeden Osmanlıların eline geçti.

10 Ekonomi ve idare

Savunma ve Taşra İdaresi: Komninos Sistemi

I. Aleksios Komninos (1081-1118) tarafından yeniden kurulan savunma sistemi, imparatorun Peçenekleri, Normanları ve Selçuklu Türklerini geri püskürtmek için 1081-94 yıllarında yürüttüğü savaşlarda en başarılı olduğunu gördüğü yöntemlerin bir devamıydı. Hükümdarlığının ilk yıllarında geniş anlamda bir strateji mevcut değildi: İmparator, imparatorluğun değişik kısımlarındaki bir dizi acil duruma tepkisel olarak karşılık vermek zorundaydı, bununla birlikte hükümdarlığının aynı yıllarında Balkan savaş alanının onu daha çok meşgul ettiği açık. Ama imparatorluğun Balkanlar'ı siyasi denetimi altına alması 1094'te başarıldı. Normanlar, İllirya kıyısında küçük bir bölgeye hapsedilmişlerdi; bundan az bir süre önce Peçenekler Levunion Savaşı'nda ezilmiş, ya antlaşmaya bağlanmış ya da imparatorluk ordularına dahil edilmişlerdi. Bu savaş alanında durumun istikrara kavuşması, 11. yüzyılın ortasındaki idari düzenlemelere geri dönülmesini beraberinde getirdi ve imparatorun doğuda imparatorluk otoritesini sağlamlaştırmaya başlayabilmek için kullanacağı kaynakları artık Balkan vilayetleri sağlıyordu. I. Manuil Balkanlar'da imparatorluğun çıkarlarını savunmaya, sınır kuşağının arkasındaki hinterlandı korumaya ve Tuna sınırında, yapısal parçası olan kaleleriyle birlikte sağlam bir denetim kurmaya büyük önem verdi ve bu da imparatorluk hükümetinin, imparatorluğun mali ve siyasi bakımdan hayatta kalması için bölgedeki kaynakların vazgeçilmez olduğunu kavradığını gösterir. Tuna'nın güneyindeki alanlar ya Macarlardan, ya da kuzeydeki Galiçya Ruslarından gelecek akınları caydırmak için hemen hemen insandan arındırılmış tutuldu.

I. Aleksios 1081'de tahtı ele geçirdiğinde, imparatorluğun Batı Anadolu'da hemen hemen hiç hükmü geçmiyordu. Gelgelelim, Aleksios I. Haçlı Seferi'nin ordularından beceriyle yararlanarak, imparatorluk topraklarını yavaş yavaş geri almaya başladı. Hem savunulacak kilit noktalarını işaretlemek, hem kaynakların çıkarılabileceği ve iktisadi hayatın sağ salim yürütülebileceği güvenli bir alan oluşturmak için yeni bir sınır tesis edildi. Aleksios'un döneminde, bu süreci pekiştirmek adına Doğu ve Batı'daki savaş alanlarında sayısız yeni komutanlık kuruldu. Batı'da Abidos (1086), Anhia-

Harita 10.1 Savunma ve idare: Komninos sistemi

los (1087), Girit (1088-89), Filippopolis (1094-96), Belgrad (1096) ve Karpathos (y. 1090-1100); Doğu'da Trapezus (1091), Nikea, Efesos, Smirni (hepsi 1097'de), Kıbrıs (1099), Korikos ve Selevkia (1103), Korfu (1104-5) ve Samosata (1100).

Başkomutanlık 10. yüzyıldan beri bir Doğu, bir de Batı kesimine bölünmüştü. Bu bölgeler, sırasıyla bir Doğu ve Batı Büyük Duka'sının (*megas domestikos*'unun) komutanlığı altındaydı. Savunma yerel lortlar ile maiyetlerinin veya şu ya da bu tür askeri yükümlülükleri olan belirli bir grup toprak sahibinin eline teslim edilmişti. Yabancıların, askeri hizmet yükümlülüğü karşılığında imparatorluk topraklarında yerleşmesine devam ediliyordu. Peçeneklere I. Aleksios tarafından Makedonya'da arazi; Sırp ve Peçeneklere II. İoannis'in döneminde Anadolu'da arazi ve Kuman askerlerine Manuil'in saltanatı sırasında Makedonya'da askeri malikâneler verilmişti. Bu gelenek imparatorluğun sonuna kadar sürdü. Belirli amaçlarla kaynak toplama işi bölgesel olarak örgütleniyordu. Ahırların *hartularios*'u (*megas hartularios* olarak da tanınıyordu) ordulara yük hayvanı ve at temin etmekten sorumluydu ve Aleksios ile ardıllarının döneminde imparatorluğun Balkan bölgesinde beş büyük malikâne yönetti. Bunlar *hartularata* olarak biliniyordu ve aslında Anadolu'da, 1070'lerden önce benzer işlevlere sahip olan eski hayvan sürüleri *logothetis*'inin dönemindeki *aplekta** ve *metata*'nın dengiydi.

İmparatorluk deniz kuvvetleri, antlaşmalardaki düzenlemeler aracılığıyla Venedik ya da başka İtalyan savaş gemilerine artan ölçüde itimat edilmesine rağmen önemini korudu. *Megas duks* ya da Büyük Duka'nın komuta ettiği filo, Ellas-Peloponez, Ege ve Kıbrıs'taki vilayetlerde oluşturulmuş özel malikânelerden gelen gelirlerle destekleniyordu ve toplanan bu gelirler Büyük Duka'nın emrine veriliyordu.

I. Aleksios'un 1118'deki ölümünden 1160'a kadarki dönemde, kaybedilmiş büyük toprak parçaları geri alınmıştı ve imparatorluk daha 1140'larda bizzat Orta Anadolu platosunda ilerleyebiliyordu. Yeni *thema*'lar kurulmuştu. Bunlar Selçuklu öncesi yılların *thema* türü eski bölgelerinin yerini alan askeri ve sivil mıntıkalardı. II. İoannis'in döneminde, coğrafi olarak öncekinden daha küçük bir Thrakision *thema*'sı yeniden kurulmuş, ilaveten yeni bir Milasa ve (eski Kivirrieot *thema*'sının kuzey kısımları ile eski Thrakision'un güney kısımlarından meydana getirilmiş) Melanudion *thema*'sı tesis edilmişti. I. Manuil'in zamanında, Anadolu platosundaki başlıca güzergâhları gözlemek için birçok küçük hisar inşa edilirken ve yerel olarak devşirilen milislerle garnizon oluşturulurken, kuzeyde Adramittion, Pergamon ve Khliara çevresinde Neokastra *thema*'sı kurulmuştu. Basitçe vilayet demek olan *thema* terimi artık doğrudan askeri anlamlar içermiyordu. 1180'lere gelindiğinde, doğuda Pontos kıyısındaki *thema* türü Haldia ve Trapezus vilayetlerinden, batıya doğru Paflagonia/Vukellarion [İznik yöresi], Optimaton, Niko-

* (Yun.) İaşe merkezleri ya da tahkim edilmiş kamplar –ç.n.

midia, Opsikion, Neokastra, Thrakision, Milasa/Melanudion, Kivirrieot ve Kilikya bölgeleri vardı. Bu bölgelerin her birinde konuşlandırılan askeri kuvvetlere, aynı zamanda bulundukları yerin valileri olan "dukalar" –Bizans dilinde *dukes*– komuta ediyorlardı.

Bu tedrici genişleme politikası 1176'da, Orta Anadolu'daki örgütlü Türk muhalefetini ortadan kaldırmayı amaçlayan, stratejik bakımdan erken, taktik bakımdan ise yanlış değerlendirilmiş bir girişimle ansızın son buldu. İçinde imparatorun da yer aldığı imparatorluk sahra ordusu, Selçuklu başkenti İkonion'u (Konya) kuşatmaya giderken Miriokefalon Muharebesi'nde pusuya düşürüldü ve alt edildi. Bu çok pahalıya oturan bir girişimdi ve orduya, tamamen yok edilen bir kuşatma katarı refakat ediyordu. Böylece bu çaba boşa harcanmış oldu ve uluslararası durumdaki değişikliklerin ve Balkanlar'daki ayaklanmanın bir sonucu olarak, imparatorluk Anadolu'da bir daha asla bu ölçekte bir saldırıya kalkışacak konuma gelmedi. Orta Anadolu'nun "Türkleştirilme"si ve İslamlaştırılması zaten bir hayli ilerlemişti. İzleyen 150 yıl da yavaş yavaş Anadolu'dan dışlanan imparatorluk gittikçe bir Avrupa devletine dönüştü.

Taşra İdaresi, 1204-1453

Komninosların idari aygıtı, Nikea hükümdarlarının döneminde gelişen bir biçim içinde varlığını sürdürdü ve Bizans'ın son iki yüzyılında imparatorluk idaresinin temelini oluşturdu, buna rağmen Avrupa ve Anadolu bölgeleri arasında önemli farklar vardı. Anadolu'da ve 12. yüzyılın düzenlemelerinde, taşra idaresinin ana birimi, *dukes*'lerin emrindeki *thema*'ydı. *Thema*'ların kendileri, kilit durumundaki kale ve kasabaların etrafında yer alan ve *katepanikia* diye adlandırılan daha küçük birimlerden oluşan gruplardı, söz konusu *katepanikia* ise *hora* ya da *enorion*, "bölge" terimleriyle belirtilen, genellikle çeşitli köyler ile arazilerinden meydana gelen daha küçük birimlere bölünüyordu. Konstantinopolis'in 1261'de Latinlerden geri alınmasından hemen önceki, [imparatorluğun] en geniş olduğu yıllarda yedi kadar *thema* vardı. Kuzeydoğudan başlayarak, saatin ters yönünde şunlardı: Paflagonya, Konstantinopolis'in karşısında Optimaton, Bithinia ve ardından Opsikion (gerçi Nikealı imparatorların döneminde muhtemelen Troados [Troya] ya da Skamandros olarak belirtiliyordu), Neokastra, Thrakision, Milasa ve Melanudion. Bu vilayetlere ek olarak, Filadelfia ve Maiandros [Menderes] *thema*'ları gibi bir dizi sınır bölgesi vardı, her ikisi de resmi yönden Thrakision* *dukesi*'nin otoritesi altındaydı, ama askeri konularda belirli bir bağımsızlığı vardı ve *stratopedarhis* unvanlı kendi valisinin emrine verilmişti. Bu *thema*'ların sınırlarının, 12. yüzyıldaki benzer adlı muadillerinden birçok bakımdan farklı olduğuna kuşku yok –sözgelimi Thrakision *thema*'sının, Mila-

* Manisa çevresindeki Lydia bölgesi -ç.n.

Harita 10.2 Taşra idaresi, 1204-1453

sa ve Melanudion *thema*'larının zararına güneye doğru genişletildiği açıkama Nikea'daki imparatorlar eski düzenlemeleri korumaya ya da yeniden uygulamaya çalıştılar. Ege'de, adaların çoğunun kendi valisi olduğundan, sistem daha az açık görünüyor, buna rağmen adalar mali amaçlarla daha büyük gruplara ayrılıyordu. Bu denli çok sayıda bağımsız askeri ve sivil yöneticinin varlığı hem korsanlara, hem daha tehlikeli düşmanlara karşı yerel savunmanın gerekliliğini yansıtıyor olabilir. İmparatorluğun Avrupa bölgelerinde, Voleron gibi, Strimon ve Thessaloniki *thema*'ları da daha önceki düzenlemeleri yansıtıyordu, oysa her üçü de IV. Haçlı Seferi'nden önce tek bir birimin parçasıydı. Sınır bölgeleri genellikle çok küçüktü, hemen arkasında bir hinterlandı olan tek bir kale ya da kentten meydana geliyordu ve valiler fiilen askeri komutan olup 1261'den sonra genellikle "baş" (*kefalos*) diye anılıyorlardı. Görünüşe bakılırsa böyle subaylar, bu tarihten önce bir hayli özerk ve etkili yüksek memurlardı. Konstantinopolis'in geri alınmasından sonra, daha büyük kentlerde *prokathimeni* ve kalelerden sorumlu yerel *kastrofilakes* gibi doğrudan imparator tarafından atanan memurlarla iktidarı paylaşıyorlardı.

Vali ya da "dukalar"ın (*dukes*) hepsi, Konstantinopolis'in geri alınmasından sonra her zaman böyle olmasa da, Nikea imparatorlarının döneminde imparatorluk ailesinin mensuplarıydı. Çoğunluğu aynı zamanda üst ya da orta düzeydeki aristokrasiden geliyordu. Her dukanın altındaki en önemli memur *stratopedarhis* ya da askeri komutandı (bazen dukalık mevkiiyle birlikte sürdürülen bir görevdi), muhtemelen askeri ikmal ve asker toplama konularında mali şubeyle irtibat kadar, askeri ve taktik idareden de sorumluydu. *Stratopedarh*is'e ilaveten kale ve kasaba komutanları vardı. İdari aygıtın merkezi, dukanın kendi evi ve karargâhıydı. Bir *grammatikos*, yani mali yöneticinin ya da mali işlere bakan bir *logariastis*'in başında olduğu bir kâtip kadrosuna sahipti. Adli idareyi denetlemekten ve yetki alanı içinde kanun ve düzene uyulmasından bizzat sorumluydu, bunu da *stratopedarhis* aracılığıyla sağlıyordu. Resmi yönden duka, *thema*'sı dahilinde başkomutandı, ama uygulamada askerlerinin çoğu, hisarların ve sınır kentlerinin milis garnizonları bir yana, Büyük Domestik (*megas domestikos*) emrindeki sahra ordusu tarafından kullanılıyordu; bu nedenle, *pronia* (askerlik hizmetini desteklemek için yapılan arazi bağışları) sahiplerini denetlemek dahil, herhalde idari bir rolden daha fazlasına pek sahip değildi.

*Katepanikion** her *thema* dahilinde, dukanın atadığı ve *praktor* ya da *energon* olarak adlandırılan, temel idare ve yerel düzeydeki adliye kadar, bölgesindeki mali işlerden sorumlu birisi tarafından yönetiliyordu. Bölge subayları, mıntıkalarındaki köy toplumlarıyla da yakın ilişki kuruyorlar, her köy (muhtar ve yerel papaz dahil) hem mali, hem adli işlerde bir grup yaşlı

* (Yun.) Çoğulu *katepanikia*, ayrıca bkz. Bizans Terimleri ve Teknik Terimler Sözlüğü, *katepano* maddesi –ç.n.

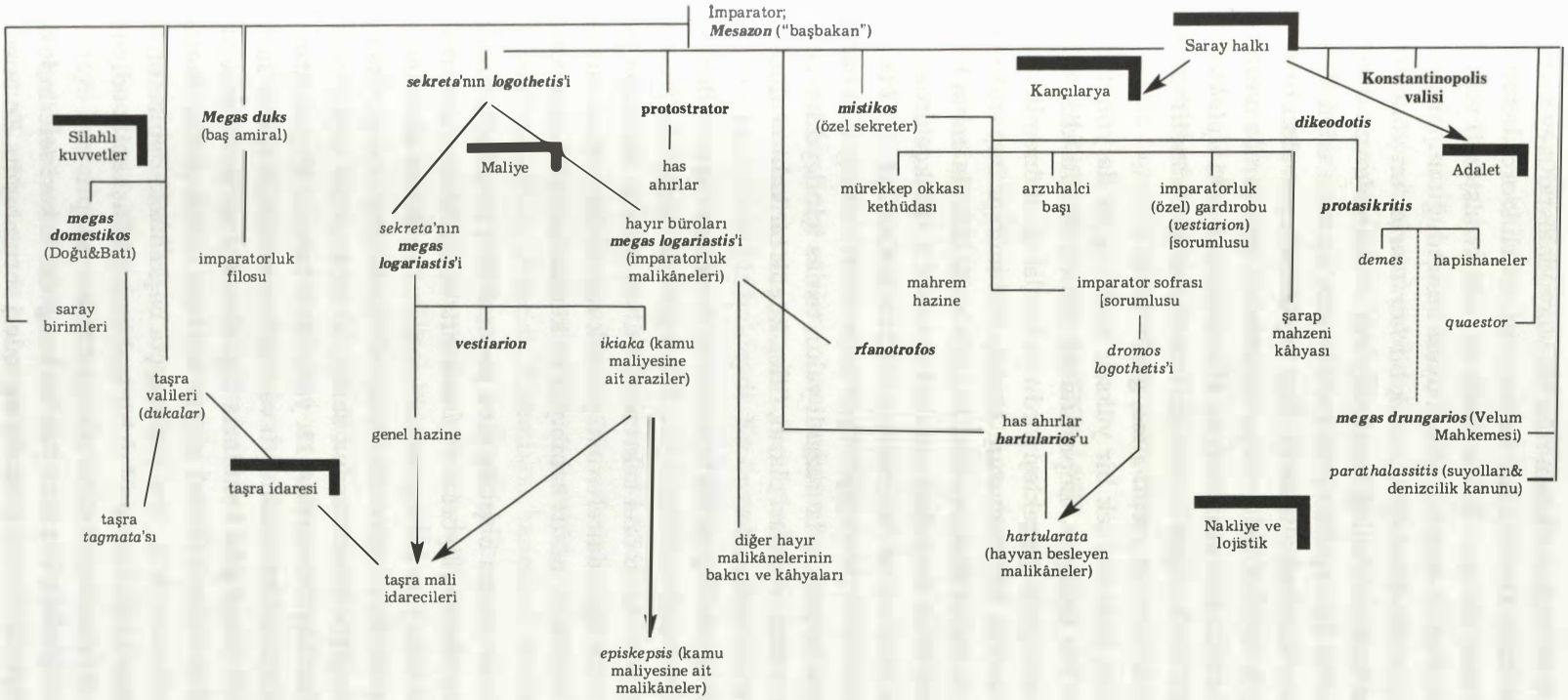
(daha önemlisi, sağlıklı) köylü tarafından temsil ediliyordu. *Katepanikia*'ya paralel olarak, *thema*'ların kendi bağımsız idarelerine sahip büyük kentleri vardı. Burada, genellikle *prokathimenos* unvanıyla sözü edilen vali, doğrudan imparator tarafından atanıyordu, kısmen Smirni, Efesos, Filadelfia ve kuşkusuz, Nikea'nın kendisi gibi merkezlerin siyasi olduğu kadar, stratejik ve ekonomik önemini de yansıtıyordu bu. Hem adli, hem idari görevleri içinde barındıran böyle valilik görevleri, muhtemelen de Komninos dönemine ait bir gelişmeydi. Birçok durumda, özellikle askeri bir rolün önemli olduğu yerde, valiye garnizon ve kent ya da kalenin savunmasıyla görevli, *kastrofilaks* unvanlı bir subay yardım ederdi.

Bu teşkilat yapısı kaynak yönetimi ve strateji bakımından etkili bir yolu temsil ederken, daha büyük olan kentler her zaman belirli bir özerkliği korudu. Bu da zengin yerel toprak sahiplerinin kentsel topluluğu ilgilendiren işlerde ağırlıklarını koymalarının, bir bölümünün imparatorluk ve taşra idaresinin yüksekçe düzeylerinde görevli olmalarının ve kilise ile yerel piskoposun böyle işlerdeki rolünün bir yansımasıydı. Yerel seçkinlerin rolü Avrupa vilayetlerinde daha belirgindi, çünkü 12. yüzyılın sonundaki savaşlar bağlamında, ayrıca Epir, Latinler ve Nikea arasında Trakya ile Makedonya konusunda çıkan çatışma ve bölgedeki, örneğin Latinler ile Bulgarlar arasındakidiğer çıkar çatışmaları nedeniyle daha güçlü bir politik bağımsızlık geleneği gelişmişti. Ama buna rağmen Trapezus seçkinleri önemli bir istisna oluşturur.

Merkezi Hükümet ve Saray, 1081-1204

İmparatorluğun idari yapıları, I. Aleksios Komninos'un hükümdarlığı sırasında bir dizi temel değişikliğe uğradı, benzer şekilde 6. yüzyılın sonu ile 7. yüzyıldaki değişikliklerin imparatorluk idari modelini 11. yüzyıla kadar belirlemesi gibi, bu değişiklikler de, imparatorluğun son bulduğu 1453 yılına kadar hükümet modelini belirledi. Aleksios'un değişiklikleri çok büyük ölçüde merkezileştirme yönündeydi. Saray ile imparatorluğun tüm mali ve parasal idaresiyle, tek bir yüksek memur (baş sayman- *megas logariastis*) görevlendirilmişti. *Vestiarion** (kamusal gardırop) ve *ikiaka* (devletin mali varlıklarından sorumlu, çeşitli altbölümleri olan daire) artık merkezi mali idare daireleri haline geldi; buna rağmen, taşranın mali sorumluklarını üstlenen eski *yenikon* da (genel hazine) işlevini sürdürdü. Çeşitli hayır kurumlarının yönettiği büyük malikâneler, örneğin *orfanotrofos*'un müdürlüğü altındaki imparatorluk yetimhanesi (*orfanotrofion*), imparatorluk için gittikçe önemli

* Kelime, harfi harfine "vestiyer" demek, ancak anlamı dikkate alındığında Türkçede "gardırop" diye karşılamak gerekiyor; kitap boyunca görüleceği üzere bu terim "hazine dairesi", "imparatorluk gardırobu (hazinesi)", "kamusal gardırop (hazine)" ve "gardırop (hazine)" açıklamalarıyla birlikte kullanılıyor -ç.n.

Kılavuz;

	Başlıca faaliyet alanı;
Bold karakterler:	Başlıca devlet daireleri, daireden sorumlu kıdemli memur ya da personelin kilit gruplaşması;
———	Doğrudan otorite ilişkisi;
- - - - - - - - - -	Dolaylı ilişki;
Not:	Memurlar ile onların üstleri ya da emsalleri arasındaki ilişkinin kişisel karakteri, resmi yapının nasıl işlediğini 11. yüzyıl öncesinden daha da fazla belirledi.

Şekil 10.1 Merkezi hükümet ve saray, 1081-1204

birer kaynağa dönüştü ve bunların artan rolü 12. yüzyılda üst düzey memurlarının statüsünden bellidir. Devlet işleri kadar imparatorluk ordularının lojistiği için de gerekli olan *dromos* (genel posta ve nakliye sistemi) varlığını sürdürdü, yalnız artık *dromos logothetis*'inin üyesi bulunduğu imparatorluk kançılaryası aracılığıyla yönetiliyordu. Ancak bir *hartularios*'un yönetimindeki saray ahırları da bu daireyle ilişkilendiriliyordu ve *hartularata* diye bilinen büyük malikâneler ile imparatorluk bahriyesine komuta eden Büyük Duka'nın (*megas duks*) otoritesi altındaki, kıyı boylarında yer alan *oria* da artık aynı yere bağlıydı. Bunlar, gelirleri ya da ürünleri ordular ile bahriyenin desteği için ayrılmış hazine arazileriydi. *Hartoularata*, eski *aplekta*'nın ya da üs durumundaki bir kampın ve sürüler *logothetis*'inin yönetimindeki önceki dönemin malikânelerinin yerini almış görünüyor.

Kalan idari bölümler (*sekreta*) tek bir yüksek müfettiş ya da yöneticiye, *sekreta*'nın *logothetis*'ine bağlıydı. İmparatorluk denetimi, bir dizi saray memuru ve bürosu aracılığıyla gerçekleşiyordu ve bunların en önemlisi, *protasikritis* [başkâtip] unvanlı bir memurun başında bulunduğu imparatorluk kançılaryasıydı. Her ne kadar önem ve etki kişiliğe bağlı olsa da önem bakımından daha sonra *mistikos* (imparatorun özel sekreteri), dilekçelerden sorumlu memur (*epi ton deiseon*) ve "mürekkep hokkası kethüdası" (*epi tu kanikliu*) geliyordu. Bunların hepsi değişik tipte imparatorluk belgeleri hazırlıyorlardı, ama hepsi de imparatorla düzenli yakın temas içindeydiler ve bu nedenle, imparatorun yakın ortakları olarak fiilen küçük bir kabine oluşturduklarından, büyük etkileri vardı.

Özellikle önemli bir görevli, genellikle *mesazon*, harfiyen "aracı" denilen memurdu; imparatorun şahsi yardımcısıydı, fiilen günlük işlerde imparatoru temsil ediyor ve hükümdarın özel sekreterliğini yapıyordu. *Mesazon* genellikle kançılarya ya da ilgili dairelerdeki yüksek memurlar arasından seçiliyordu. Bu sıfatla büyük de nüfuz sahibiydi ve kendisinden "baş-bakan" diye söz ediliyordu.

Adalet, 12. yüzyılın ortasında başında yine *protasikritis*'in olduğu bir dizi merkezi mahkemece idare ediliyordu. *Protasikritis*'e, I. Aleksios'un yarattığı, kendi mahkemesi olan yeni bir memur (*dikeodotes*) ve Velum Mahkemesi'ne ya da Kapalı Hipodrom'a başkanlık etmeyi sürdüren baş *drungarios* eşlik ediyorlardı. Başlangıçta imparatorluk sarayı birimlerinden *vigla* ya da Nöbet'in komutanı olan baş *drungarios*, 11. yüzyılın ortasında Konstantinopolis'in kilit yargıçlarından birine dönüştü ve mahkemesi (başlangıçta sarayın güvenliği ve askeri yargı gibi konularla ilgilenen bir alt mahkemeydi) Konstantinopolis'teki en önemli yüksek yargıç kürsüsü haline geldi. Önemli başka bir yargıç *parathalassitis*'ti, yine başlangıçta başkentteki denizcilik ve liman olaylarıyla uğraşan oldukça sıradan bir mahkemeye başkanlık ediyordu, ama 12. yüzyılın ortasında çok daha geniş yetkilere sahipti.

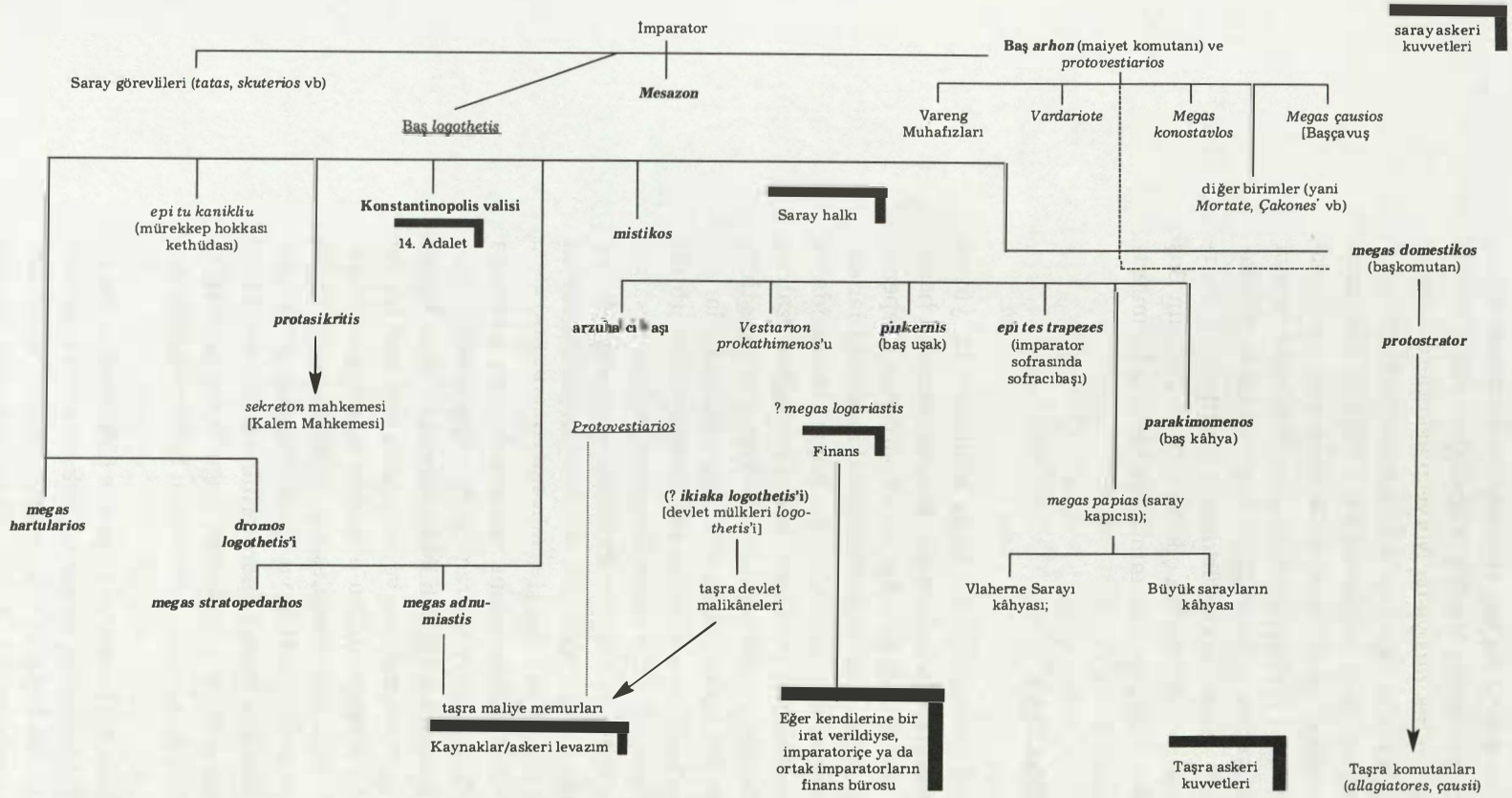
İmparatorun güvenliğinden, imparatorun herhangi bir askeri seferinde de çekirdek birimleri oluşturan hassa muhafız birimleri sorumluydu. En önem-

li eski birimler, bir *megas eteriarhis* ya da baş *eteriarhis*'ın komutası altındaki *Eteria*, *akoluthos*'larının emrindeki Vareng Muhafızları (1080'lerden beri büyük ölçüde İngiliz ve ek olarak Rus ya da Norveçli askerlerden meydana geliyordu) ve saray hazinelerini koruyan iki küçük muhafız birimi olan (adını *vestiarion*, yani gardırop'tan alan) *vestiarites* idi. I. Manuil döneminde de, bir *primmikerios*'un komuta ettiği ve başlangıçta Makedonya ve Trakya'lı askerlerden oluşan *Vardariote* [Vardarlılar] gibi yeni birimler ortaya çıktı. İlaveten, imparatorlar maiyetlerine daha küçük ve geçici asker gruplarını da, çoğu zaman yabancıları –esas olarak Türkleri ve "Latinler"i– katıyorlardı. Saraya bağlı olan, ama sık sık sahraya çıkan Doğu ve Batı'nın Baş Domestikleri (*megali domestiki*), sahra ordularının Doğu ve Batı birimlerinin ya da *tagmata*'nın komutanlarıydılar.

Merkezi Hükümet ve Saray, 1204-1453

1204'ten sonra Bizans'ın yerini alan devletler, aşina oldukları 12. yüzyıl strüktürlerinin kalıntılarını kurtarmaya kalkıştılar. Bu bakımdan en başarılı olanları, 1461'e kadar gerçekten bağımsız bir varlık sürdüren Trapezus İmparatorluğu'ymuş gibi görünüyor. Ama keza Nikea'daki imparatorlar da, Komninos dönemi düzenlemelerine dayanan etkili bir imparatorluk idaresini yeniden inşa ettiler, buna rağmen bu idare, imparatorluğun azalmış toprağı ve idari karmaşasıyla uyum içinde bir dereceye kadar basitleştirilmiş ve daraltılmış bir haldeydi. En önemli değişiklik, imparatorluk idaresinin giderek şahsi, ev idaresine özgü bir karaktere bürünmesiydi; çeşitli etkenlerin bir sonucuydu bu. Birincisi, 1204 yağması, görünüşe bakılırsa saray arşivleri ve hükümet dairelerindeki merkezi kayıtların esas kısmını yok etti, öyle ki taşra kopyaları büyük ihtimalle korunurken, imparatorlar en yakın danışmanlarının teknik beceri ve bilgi sistemlerine sımsıkı bir şekilde bağımlıydılar. İkincisi, Komninos hanedanı döneminde ağır basmaya başlayan eğilim, evlilik ya da başka ilişkiler aracılığıyla imparatorluk ailesine doğrudan bağlı olan yüksek memurlarla hüküm sürmekti. Yeni koşullar altında küçük bir yüksek memur grubuna ve *mesazon*'a merkezi bir rol verilmesiyle bu eğilim daha da vurgulandı, bu durumda el altında bir uzman kadro vardı, ama büyük ölçüde merkezileşmiş bir biçimdeydi ve bu kadroyla yeni idare yöntemleri ve merkezi kayıtlar yaratılması gerekiyordu. Böylece hükümet, eskisinden bile fazla imparatorluk ailesi içindeki bir konuya dönüştü ve önceki gayri şahsi ve bürokratik Doğu Roma geleneğinden ziyade Angevin İngiltere'si gibi bazı Batı güçlerinin hükümetlerine daha yakın hale geldi.

Bu nedenle, Nikea imparatoru I. Theodoros Laskaris hükümetini örgütlemeye başladığında, saray içinden çıkan bu küçük yüksek memur grubuna aşırı derecede bağımlıydı ve bir imparatorluk idari aygıtının kalan unsurlarını, ondan sonra parça parça geliştirdi. Kilit figür, hükümet operas-

Kılavuz

Başlıca faaliyet alanı;

Bold karakterler: Başlıca devlet daireleri, daireden sorumlu kıdemli memur ya da personelin kilit gruplaşması;

Logothetis: Sırf unvandan ibaret mevki;

Not: Bu şekil, önceki dönemlerdekinden daha dikkatle ele alınmalıdır, çünkü kilit personelin unvan ve işlevlerinde, ilaveten hiyerarşi içindeki konumlarında sık sık değişiklikler oluyordu. Diyagram çok sayıda küçük memuru içermediği gibi, imparator ailesi üyelerinin elinde bulunan çok sayıda imparatorluğa özgü unvanı ve yüksek görevleri de hesaba katmıyor. Ayrıca imparatoriçe ile imparatorun biraderi/biraderleri, özellikle bu ikincisi başkentin dışında başlıca valiliklere ya örneğin Mora Despotluğu'na atandığında, aynı kurumların daha küçük versiyonlarının oluşabileceğini dikkate almak gerekir. Yine, memurlar ile üstleri ya da emsalleri arasındaki ilişkilerin kişisel karakteri, şekli yapının uygulamada nasıl işlediğini belirlemek açısından çok önem taşıyordu.

48. Doğrudan otorite ilişkisi;

49. Dolaylı ilişki;

50. Mümkün/farazi ilişki)

Şekil 10.2 Merkezi hükümet ve saray, 1204-1453

yonlarının koordinatörü olarak davranan *mesazon*'du ve Komninoslar dönemindeki sistemden çok daha resmi bir konuma sahipti. Parasal konular imparatorluk gardırobunda (*vestiarion*'da) yoğunlaşıyordu ve imparatorluk idari teşkilatının kalanı saray ve kançılaryanın değişik bölümleri aracılığıyla yönetildi. Bu daralmanın bir sonucu, *sekreta*'nın farklı bölümlerinde çalışan eski bürokrasinin yeniden ortaya çıkmaması oldu ve hükümet gerçekten imparatorluk ailesi ve onun sekreterlik kadrosuyla sınırlı kaldı.

İmparatorluğun Konstantinopolis'in 1261'de geri alınmasıyla yeniden kurulmasından sonra, bu yapı 1453'e kadar imparatorluk idaresinin modeli haline geldi. Ama durmadan değişim geçiriyordu. Örneğin Laskaris hanedanı döneminde resmen kurulu bir yüksek mahkeme yoktu, adalet, geçici olarak imparatorluk sarayı aracılığıyla uygulanıyordu. VIII. Mihail Paleologos, bu işlevi yerine getirmesi için, basitçe imparatorluk *sekreton*'u olarak bilinen özel bir adli mahkeme kurdu. Aynı şekilde, *epi tu kanikliu* ya da *mistikos* gibi kançılarya memurları, imparatorluk kançılaryasının daha resmi bir teşkilatının gelişmiş göründüğü, büyük ölçüde Komninos döneminin yapısına göre şekillendirilen, ama görev ve işlevlerin yeni koşullara daha uygun olduğu I. Theodoros'un saltanatının ortalarına kadar, bütünüyle şahsi bir kapasiteyle hizmet etmiş görünüyorlar. Ama Mihail'in 1204'ten önce geçerli olan düzenlemeleri ne ölçüde yeniden uyguladığı ve bunların ne ölçüde Nikealı Laskarisler döneminde ayakta kaldığı bilinmiyor. İmparatorluk ailesi hükümet idaresine ve askeri idareye hâkimdi. Sarayda özel sorumluluklar verilen bir dizi yüksek memur vardı, ama imparator bunlara düzenli olarak, taşra valiliği dahil, taşra askeri komutanlıkları, sahra ordusu komutanlığı ya da başka bir özel görev emanet ediyordu. Önde gelen tüm saray memurları –*protovestiarios* ([başgardıropçu] aslında bir hazine olan gardıroptan ziyade saray törenleriyle ilişkiliydi), *parakimomenos* (has odabaşı), *pinkernis* (saray baş uşağı), *protostratoras* (başkomutan) ya da *protasikritis*, böylece özel görevler için saraydan geçici olarak uzaklaştırılabiliyorlardı.

İmparator belirli bireylere özellikle uygun olduklarını düşündüğü görevler emanet ettiğinden, asıl görevlerde her zaman hatırı sayılır ölçüde çakışmalar oluyordu. Nikea İmparatorluğu'nun askeri teşkilatı daha önceki düzenlemelere dayanıyordu, ama esaslı değişiklikler yapılmış ve bunlar peş peşe 1261 sonrası döneme de taşınmıştı. Vareng ve Vardar alaylarından meydana gelen imparatorluk maiyetine bir Baş *Arhon* [soylu, efendi] komuta ediyordu. *Megas Domestikos*'a (imparatorluğun bütün silahlı kuvvetlerinin, imparatorun altında yer alan genelkurmay başkanı) ve yardımcısı *protostratoras*'a, belirli bir sefere uygun başka subaylar atanabilse de, genellikle seferlerin genel komutanlığı veriliyordu. Üst düzey subaylardan sonra *allagiatores* (alay/*allagia* komutanları) veya *çausii* [çavuşlar] gibi belirli alay ya da birimlerin komutanları geliyordu.

Harita 10.3 Kasabalar ve yerel seçkinler, 1100-1453

Kasabalar ve Yerel Seçkinler, 1100-1453

İmparatorluk denetimi altında kalan Anadolu bölgeleri ve Balkanlar, özellikle Yunanistan ve Trakya'daki kasabalar arasında ekonomik faaliyetin odak noktasında, 12. yüzyıldan itibaren ve belki çok daha önceden başlayarak bir fark gelişti. Kentsel merkezlerin ekonomik temeli Anadolu'da ağırlıklı olarak tarımsal kalmış, kasabalar esas olarak canlı hayvanlar için pazar merkezi olmuş görünüyor. Balkan topraklarında tüm kasabalar temel ihtiyaçları için tarıma bağlıyken, küçük ölçekli sanayi ve zanaat faaliyeti ile pazarın taleplerine bağlı tarımsal üretim 12. yüzyıldan sonraki hayatın daha çok öne çıkan bir özelliği gibi duruyor. Bu farklılığın nedenlerinden biri, imparatorluğun, Anadolu'daki bölgelerden önemli kaynakları hâlâ savunmaya, ardından orduların bakımına, ilaveten istihkâmların inşasına yatırmak zorunda kalması olgusu olabilir. Anadolu pazarı zirai ve diğer ürünler bakımdan bir miktar farklı bir yapıya sahipti ve tıpkı 7. ve 8. yüzyıllarda ol-

duğu gibi 11. ve 12. yüzyılların Anadolu'sunda da, başka türlü sonunda pazaryerine gelebilecek ürün fazlasının çoğu, devlet tarafından askeri ikmal ve ilgili harcamalar için talep ediliyordu. Bir ölçüde, ama daha az, Balkanlar'daki durum da buydu ve talebin farklı şekilde vurgulanması, ayrıca tüketim modelleri bu farkın bir bölümünü açıklar. İlaveten, hükümetin, önceden imparatorluğun denetimi dışında kalan kimi kasaba ve topluluklara, imparatorluğa bağlılıklarını korumak için bazı mali teşvikler sunduğuna ve böylece daha geniş bir ekonomik faaliyet yelpazesi içinde yatırımları cesaretlendirdiğine dair birtakım bulgular var. Fark, iletişim modellerinde ve devletin mali yapılarının Anadolu'da, Güney Balkanlar'da olduğundan çok daha derinlemesine kaynakların üretim, dağıtım ve tüketim ağında yerleşmiş olması olgusunda da yatabilir. Bu bakımdan, İtalyan tacirlerin rolü ve Batı'da Bizans tarım ürünlerine gösterilen talep de Balkan bölgesinde özellikle önemli bir rol oynamış görünüyor. İtalyan tacirlerin 13. yüzyıldan önce en faal oldukları yer burasıydı, kısmen Güney Yunanistan ve Peloponez'in İtalya ile Konstantinopolis arasında bulunması olgusunun bir yansımasıdır bu. Aynı zamanda, Konstantinopolis'in, çevresindeki bölgelere, hem Anadolu'nun kuzeybatı kısımlarına, hem Balkanlar'a hâkim olmayı sürdürdüğünü, bu nedenle arz ve talep modelini çarpıttığını hatırlamak gerekir.

Bizans'ın taşra seçkinleri zümresinin değişen karakteri aynı derecede önemli bir rol oynadı. Ekonomik ve politik istikrar, küçük kalelerin serpilen pazaryerlerine dönüşmesi demekti; bunlar küçük ölçekli sanayiler ile ticareti kendine çeken ve bir taşra aristokrasisinin, (*arhontes*) gelişmesini teşvik etti; *arhon*'lar hem bu yeni gelişmelere yatırım yapacak, hem bunlardan kâr sağlayacak durumdaydılar ve imparatorluk başkentindekilerden ziyade yerel olaylarla ilgiliydiler. Kısmen, yüksek aristokrasi içindeki daha güçlü efendilere bağımlıydılar; bölgesel bir yerde bulunmaları, yerel ekonomilere, özellikle ticarete ve ipek, çanak çömlek, cam, zeytinyağı ve şarap üretimi gibi küçük ölçekli imalata, o zamana kadarkinden daha büyük bir yatırım yapmaları anlamına geliyordu. Bizantion, dışarıdan gelenler, bilhassa Venedik ve Cenevizliler için hızla cazip bir pazar haline geldi. Bunun bir sonucu olarak vilayetler, özellikle Güney Balkan bölgeleri ve Ege Denizi'ne ulaşan yerler, ister yerel, ister uluslararası olsun, ticarete çok daha fazla katıldı. Anadolu'da Nikea, Trapezus, Efesos ve Smirni ya da Yunanistan ve Balkanlar'da Thessaloniki, Atina, Korint, Mistra ve Arta, hepsi bu yeni gelişmeleri paylaştı. Sonuç olarak, 12. ve 14. yüzyılların zayıf düşmüş Bizans İmparatorluğu, paradoksal bir şekilde 11. yüzyılın başında gücünün doruğundaki imparatorluğun sahip olduğundan çok daha fazla önemli bölgesel merkezler içeriyordu. Yine de, 12. yüzyıl sonundan itibaren görülen savaş hali ve yıkıcı uluslararası durumun, 13. yüzyıl sonu ile 14. yüzyılda demografik bir düşüşle ağırlaşması, kasabaların geleneksel limitlerinin ötesinde gelişemedikleri, bu nedenle daha başarılı olan Doğulu ve Batılı rakipleriyle yarışmayı beceremedikleri anlamına da geliyordu.

Sosyal ve politik yapılar buna katkıda bulundu. Yerel *arhon*'lar yerel bir kimlik geliştirdi ve kendi kasabalarına yatırım yaptı, buna karşılık da bir nüfuz sahibi oldu. Ama bu *arhon*'lar ve ilişkili oldukları kodamanlar kasabaları kendi ekonomik ve politik amaçları için sömürdüler, bu da İtalya ve ortaçağın Batı Avrupa'sı gibi yerlerde evrim geçiren komünal kentsel kurumların gelişmesini dizginledi. Ne var ki, yerel *arhon*'lar kendi vilayet ve kasabalarında oturdukları halde, büyük kodamanlar hem politik, hem kültürel nedenlerden dolayı genellikle Konstantinopolis'te yaşıyorlardı. Bu durum taşra seçkinlerine, üretimin gerçekleştiği yerde oturdukları sürece, yerel ticaret ve sanayi bakımından bir avantaj sağladı. Yerel "vasat" seçkinler ile politik ve daha geniş ekonomik sahneye hükmeden büyük "emperyal" kodamanlar arasındaki ayrım imparatorluğun sonuna kadar devam etti.

Orta ve Doğu Anadolu'nun kaybedilmesi, Anadolu ve Balkanların nüfuz sahibi grupları arasındaki dengeyi değiştirdiğinden, aristokrasinin yapısında da önemli değişiklikleri beraberinde getirdi. Kudretli ailelerin büyük çoğunluğu 11. yüzyıla kadar Anadolu'dan geliyordu. İmparatorluğun Balkanlar'daki hâkimiyeti 9. yüzyıla kadar çok sınırlı olduğundan, bu bölgelerden gelen kudretli aileler daha az ve daha yeniydi. Anadolu'nun büyük bölümünün kaybıyla, Balkan kodamanlarının önemi arttı. Bu dengeyi bozan başka değişiklikler 1204'ten ve imparatorluğun merkezi topraklarının Latinlerce işgalinden sonra meydana geldi. IV. Haçlı Seferi'nden sonra Bizans'ın yerine geçen devletlerin hükümdarları kendi aile bireylerini en kilit konumlara atadılar. Son 150 yılda imparatorluk, herhangi bir uyumlu idari yapı kadar, aşağı yukarı özerk aristokratik gruplar arasındaki, birleşik bir imparatorluk devletine olan hâlâ güçlü inançtan kuvvet alan ailevi ilişkiler sayesinde ayakta kaldı.

Ticaret ve Üretim

Bizans Devleti ile özel tüccarların, bankerlerin, nakliyecilerin vb mali çıkarları hep gergin bir şekilde bir arada var oldu. Hükümetin öncelikleri mali mekanizmada, kaynakların çıkarılma, dağıtım ve tüketim yolları ile araçlarında yatıyor, tüketim ve tarımsal üretim arasında güçlü bir kendi kendine yeterli ilişkiye dayanıyordu. Dolayısıyla mamullerin ihracatı, vilayetler ve Konstantinopolis arasında olduğu kadar taşra merkezleri arasındaki iç ticaret akışı ile hammadde ve canlı hayvan trafiği, 11. yüzyılın sonuna kadar büyük ölçüde birbiriyle ilişkili üç etken tarafından belirlenmişti. Birincisi, ordu ile hazinenin malzeme ve levazım ihtiyaçları; ikincisi, paralı askerlerin ve imparatorluk sarayının bakımı için gerekli nakit gelirler, üçüncüsü de hinterlandında bölgesel ticarete hâkim olan Konstantinopolis kentinin ihtiyaçları. Arz ve talep modelleri 5. yüzyıldan beri aşırı derecede Konstantinopolis'e meyletmiş, hatta bu model 1070'lerde Orta Anadolu'nun kaybedilmesinden sonra daha da vurgulanmıştı. Batı ekonomilerinin 10. yüzyılın sonu ile 11. yüzyılda gelişmesine kadar, Bizans dünyasında ticaret büyük ölçüde içe dönüktü, vilayetlerden ve

Harita 10.4 Ticaret ve üretim, y. 1200-1400

imparatorluğun komşularından Konstantinopolis'e doğruydu, vilayetler arasındaydı ya da vilayetler ile İslam dünyası arasında, örneğin dokuma ve mamul giyim eşyaları, maden işi ve baharat gibi lüks maddelerle yapılıyordu. Bu ticaret 9. yüzyılın sonundan itibaren Bizans toplumunun iç ekonomisinin gelişen bir veçhesiydi ve büyük sayıda tüccar ve girişimcinin bununla ilişkisi vardı. Devletin mali öncelikleri piyasaya hükmetmeyi sürdürse de, Karadeniz çevresindeki ticaret limanlarının (İtalyanlar IV. Haçlı Seferi'nden önce buralardan atılmışlardı) sayısı, Bizans tacirlerinin 1204'ten önceki uzun mesafe ticaretinde önemli bir yere sahip olmaları gerektiğini düşündürüyor.

İlaveten, sosyal kısıtlamalar da bir rol oynadı. Hali vakti yerinde Bizanslıların çoğu, servetlerini büyük ölçüde tarımsal üretimden elde ediyordu. Toprak sahipliği, imparatorluk sistemine mensuplukla beraber sosyal bir statü kazandırıyordu. Ticaretten gelen zenginlik, kira ya da devlet mevkilerinden gelenlerle kıyaslandığında daha önemsizdi. Örneğin tacirler kentsel ekonomilerde faal bir unsurken ve yerel üretilmiş malların dağıtımında önemli bir rol oynarken, bir bütün olarak zenginlik yaratma sürecinde ve özellikle, o dönemde anlaşıldığı şekliyle sosyal düzenin korunması bakımından genel olarak toplumun algılanmasında, ikinci derecede bir yer işgal ediyorlardı. Sosyal elit için tacirler, ister yerel kasaba ya da panayırlarda, ister başkentte olsun, basitçe lüks malların tedarikçileri ya da malikânelerinden çıkan ihtiyaç fazlası ürünlerin satıcılarıydılar. Hükümet, mal trafiğini denetleme ve vergilendirmede kullandığı araçlarla da girişimleri bir ölçüde dizginliyordu.

Bu bağlamda, Bizans ekonomisi ve devleti için İtalyan kıyı kentlerinin –bilhassa Venedik ve Cenova'nın– yükselişi, uzun vadeli sonuçları bakımından talihsizlikti. İmparatorluk hükümetinin 12. yüzyıl boyunca süren denizlerdeki zayıflığı, özellikle Norman Sicilya'sından gelen tehdit bakımından, Venedik'in –ticari imtiyazlarla satın alınan–yardımına bel bağlamasını doğrudan teşvik etti. Venedik, Pisa, Cenova ve diğer kentlerin Birinci Haçlı Seferi'nden sonra oynadığı rol, İtalyanların 12. yüzyılda Bizans'ın ekonomi ve mübadele alanına sızmalarına zemin hazırladı ve I. Manuil'den sonraki imparatorların tanıdığı imtiyazlarla doruğa çıktı. İtalya'nın ticareti küçük ölçekli olduğu için ve hem devlet, hem aristokrasinin öncelikleri açısından önemsiz sayıldığından, gelişmesi mümkün oldu. İtalya'daki nüfus artışı Bizans tahılına ve diğer zirai ürünlerine talebi teşvik etti. Bu da Venedikli ya da başka tacirlerin ağır ağır yerleşik bir güzergâh ağı, liman ve pazar üsleri oluşturdukları anlamına geliyordu. Başlangıçta Bizans'ın dökme mallarını, lüks malları ve İtalya ya da Batı'dan ithal malları Konstantinopolis'e taşımaya dayanan bu ticaret daha sonra genişleyen İtalyan piyasasının ihtiyaçlarını karşılamak için daha uzun mesafeli bir ticarete dönüştü.

Bizanslı tacirler ve Bizans Devleti, 1261'den sonra İtalyan ve diğer ticaret sermayesiyle, ayrıca nakliyecilerle yarışmaktan acizdi. İmparator VI. İoannis, 14. yüzyıl ortasında Karadeniz'deki siyasi durumu Cenevizlilerin aleyhine kullanmaya ve Bizanslı tacirlerin konumunu güçlendirmeye yeltendi. Ceneviz

kara ve deniz kuvvetleri çok geçmeden yeniden üstünlük kurdu. İmparatorun planı, bir hayli küçülmüş imparatorluk için ticari gelirlerin önemini açığa vururken, gidişatı değiştirmek için artık çok geçti. Bazı Bizans soyluları ticaretle faal olarak ilgilendikleri halde, Bizanslılar ya da "Yunanlılar" İtalyanlara göre genellikle ikincil bir rol oynadılar. "Yunanlılar" bazen iş ortağı, çoğu zaman sıradan bir girişimci, aracı ve toptancı, sık sık küçük çaplı faizci/bankacı, nadiren (birkaçı öyle olsa da) büyük çaplı banker ya da büyük yatırımcı durumundaydılar. Büyük ticari sözleşmelere ise pek nadiren taraf oldular. Devlet son yüzyılında ya da o sıralarda zenginliğin üretimini yönetme ya da yönlendirmede herhangi bir etkili rol oynamazken, İtalya doğumlu ticaretin piyasa talepleri, imparatorluk dahilinde üretim ve tüketim modellerinin yanı sıra zevk anlayışını da etkilemeye başladı.

Sikke Sistemi, Darphaneler ve Para

İmparatorluğun, saflık dereceleri koşullara göre %99 ile %90 arasında değişen altın sikkeleri I. İustinianos'tan bu yana istikrarlıydı. Ama sistem ticari talep ve piyasa mübadelesi bakımından esnek değildi. Bunun üzerine İmparator II. Nikiforos Fokas bu talebe karşılık vermek amacıyla daha düşük değerli bir altın sikke olan *tetarteron*'u piyasaya sürdü. Gerek uluslararası, gerek bölgesel ticaret ve sanayinin 10. yüzyılın sonu ile 11. yüzyılda gelişmesi bu sistemi daha da büyük bir baskı altına soktu. İmparator IX. Konstantinos Manomahos'un saltanatı sırasında, altın *nomisma*'nın değerini düşüren ve böylece piyasanın ihtiyaçlarına cevap veren bir dizi devalüasyon gerçekleşti. Bunları başkaları izledi, öyle ki 1068'de, X. Mihail Dukas'ın hükümdarlığının sonunda "altın" *nomisma* %25 gümüş içeriyordu. Bu devalüasyon ikili bir baskıya verilen bir karşılıkmış gibi görünüyor. İlki, devlet harcamalarının yüksek olduğu bir dönemde hükümetin asker maaşlarını ödemesi ve devlet aygıtını ayakta tutması içindi; ikincisi ise piyasanın taleplerinden kaynaklanıyordu, çünkü basılabilen para hacmi, fiyatların ve paranın dolaşım hızının nispeten istikrarlı kaldığı bir bağlamda, ticari mübadelenin taleplerini karşılamaya yetmiyordu.

Gelgelelim, 1071 olaylarından sonra devleti kuşatan kriz, giderek sınırlı olan kaynaklar bakımından devalüasyonun da bir tasarruf aracına dönüştüğü anlamına geliyordu ve sonuç, sistemin neredeyse tümüyle çökmesiydi. *Nomisma* 1090'ların başında yalnızca %10 kadar altın içeriyordu ve istikrar ancak I. Aleksios'un 12. yüzyılın ilk yıllarında uyguladığı reformlarla, piyasadaki sikkelerin değerini artırarak ve yüksek kaliteli bir altın sikkeye istikrar kazandırarak sağlandı. Aleksios'un sistemi, günlük işlemlerde kullanılabilecek çeşitli daha küçük para birimleri içeriyor ve altın-gümüş karışımı daha küçük birimler basma yoluyla sikkelerin ticari rolünden haberdar olunduğunu gösteriyordu. Bunların içinde (19-20 ayarlık altın *iperpiron*'un yüksek değerine mukabil) 7 ayarlık *aspron trahi* [çürük akçe] ile yalnız %6'lık gümüş içeriğiyle (kafa karıştırıcı bir şekilde *aspron trahi* olarak sözü edilen) bir *billon* [döküm] sikke ve

Tablo 10.1 I. Aleksios'un reformundan sonra sikke sistemi, y. 1092-1204

İperpiron (altın)	**Aspron trahi** (gümüş/altın)	**Aspron trahi** (döküm)	**Tetarteron** (bakır)	**Tetarteron** (bakır)
1	3	48	864	1728
*	1	16	288	576
*	*	1	18	36
*	*	*	1	2
*	*	*	*	1

Tablo 10.2 Sikke sistemi, y. 1261-1350

İperpiron (altın)	**Vasilikon** (gümüş, y. 1304+ it.)	**Politikon** (döküm)	**Trahion** (bakır)	**Tetarteron** (bakır)
1	12	96	384	864
*	1	8	32	72
*	*	1	4	9
*	*	*	1	?
*	*	*	*	?

Not: *Vasilikon*, gümüş Venedik *grosso*'suna dayanıyordu; *politikon*, Yunanistan'ın Latin devletleri arasında dolaşımda olan Latin *denier tournois*'nın bir Bizans versiyonu gibi görünüyor. *Tetarteron*'un değeri, eşdeğerliliği, hatta adı *-assarion* diye de adlandırılmış olabilir- belirsizliğini koruyor, öte yandan değişik sikkelerin değerinde sürekli dalgalanmalar olduğu akılda tutulmalıdır, dolayısıyla bu tablo son derece değişken bir duruma yapay bir istikrar getirmektedir.

Tablo 10.3 Sikke sistemi, y. 1350-1453

İperpiron (altın)	**Büyük stavraton** (gümüş)	**Orta boy gümüş**	**Küçük gümüş** ("dukatopulon")	**Büyük bakır** ("tornese")	**Küçük bakır** ("follis")
1	2	4	16	192	576
*	1	2	8	96	288
*	*	1	4	48	144
*	*	*	1	12	36
*	*	*	*	1	3
*	*	*	*	*	1

Not: Sikke sistemi, imparatorluğun son yıllarında ve altın sikkelerin terk edilmesinden sonra aşırı ölçüde karışmıştı. V. İoannis'in ilk saltanatı sırasında (1354'ten sonra) büyük bir değişiklik meydana geldi. İmparatorluk sikkeleri, genellikle yabancı, özellikle duka gibi Venedik sikkeleri karşısındaki değerlerine göre hesaplanıyordu. İperpiron tümüyle hayali bir değere sahipti ve 1350'lerden sonra artık basılmadı.

eski altın *tetarteron*'a benzerliğinden dolayı *tetarteron* olarak bilinen bir bakır sikke vardı. 12. yüzyıl boyunca, I. Manuil'den sonraki imparatorların döneminde, 1180'den itibaren yüksek değerli altın sikke *iperpiron*'un değerindeki dikkat çekici bir kaymada olduğu gibi –hükümeti sarsan politik bunalımın bir yansımasıydı bu– dalgalanmalar görülmekle birlikte, Komninos sistemi 1204'ten sonrasına kadar ciddi bir tehlikeye girmedi. Nikea İmparatorluğu hükümdarlarının döneminde, gümüş ve bakır karışımı sikke saf bakır bir para haline gelirken, *aspron trahi* saf gümüş bir sikkeye dönüştürüldü. *İperpiron*'un devalüasyonu devam etti, 1230'larda aşağı yukarı 17 ayarken, 1260'a gelindiğinde 11 ayara düştü. Sistem 1261'den sonra devam ettirildi, ama İtalyan kentlerinin sikkeleri şeklinde beliren çok daha güçlü rakip nakit paralar imparatorluk sikkelerinin değerine ciddi bir darbe vurdu. *İperpiron*'un üretimi 14. yüzyılın ortasında durduruldu, çünkü imparatorluğun durumu artık onu basmaya elvermiyordu ve İtalyan modellere göre basılan gümüş sikkeler daha 14. yüzyılın ilk yıllarında geleneksel Bizans altınlarının yerini almaya başlamıştı. 1367'den itibaren yeni bir ağır gümüş sikke (*stavraton*) standart hale geldi ve kent 1453'te fethedilinceye kadar da böyle kaldı, ancak görünüşe bakılırsa yalnızca Konstantinopolis ve en yakın hinterlandında dolaşımdaydı.

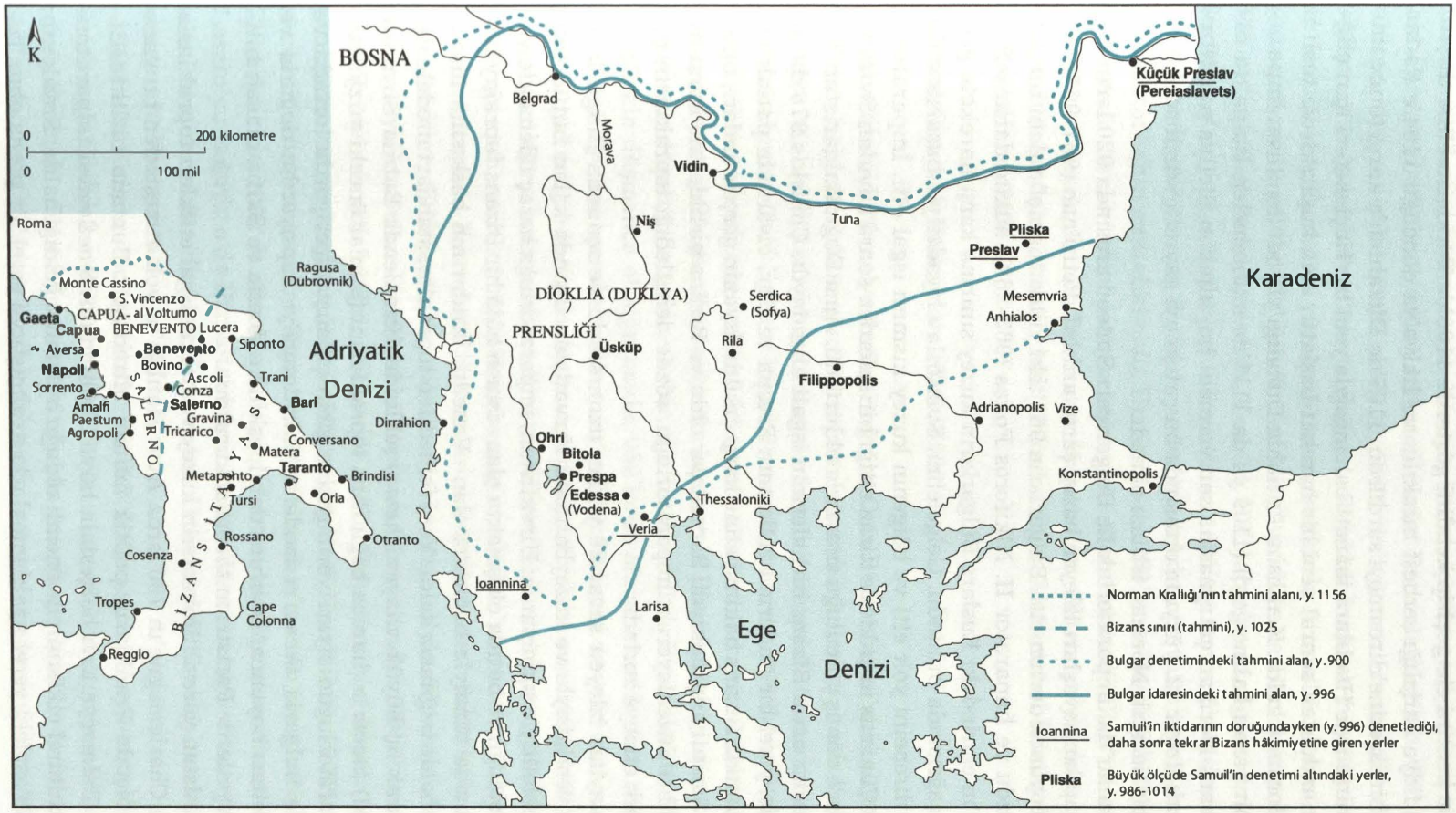
İmparatorluğun IV. Haçlı Seferi'ni takip eden siyasi parçalanmışlığı, tek bir Bizans sisteminin sonu demekti. Sözgelimi, Sırbistan ve Bulgaristan'ın bağımsızlığa yeni kavuşan vilayetleri kadar, Trabzon'da da yerel alt sistemler gelişti. Buralarda genellikle imparatorluk sikkeleri kopyalandığı halde, bu paraların varlığı imparatorluk sikkelerinin dağılımını sınırladı, bu da onları giderek fazla uluslararası değeri olmayan yerel sikkelere dönüştürdü. Her ne kadar Bizans sikkeleri, işgalci Latin ve Venedik iktidarları da dahil, komşularının sikkelerini etkilemeye devam etse de, imparatorluk sikkelerinin 6. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasındaki –"orta çağların doları" diye tanımlanan– altın çağı geride kalmıştı. 13. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Venedik duka ve *grosso*'ları Bizans toprakları dahilinde geniş çapta kullanılıyordu, öyle ki Bizans metinlerinde *iperpiron* ya da başka Bizans sikkeleri olarak verilen toplamlar, anlaşılsın diye Venedik dukasına çevrilirdi. Dönemin Bizans birikimleri düzenli olarak Bizans sikkeleri ve yabancı sikkelerden oluşturulan karma bir sepette tutulurdu –uluslararası piyasanın o dönemdeki serbestliğini ve özellikle de Batı ticaretinin Bizans kambiyo ilişkilerine nüfuz ettiğini gösteren bir örnektir bu. Floransa *florin*'i ve Ceneviz *genovino*'su kilit bir rol oynadığı halde, Doğu Akdeniz ve Karadeniz bölgesine nüfuz etme konusunda büyük farkla en başarılı olan Batı sikkesi ve Bizans *nomisma*'sının gerçek ardılı, Venedik'te üretildiği darphanenin adı olan Zecca'dan dolayı *zecchino* (ya da *sequin*) da denilen Venedik dukasıydı. Bu aynı zamanda, uluslararası borçlanma ve bankacılığın, kredi senetleri ve borç senetleri olarak servetleri oradan oraya taşımanın etkili araçları haline geldiği dönemdi; bu işlemler Venedik'inki gibi sağlam hükümetler ve bankerlik şirketlerince garanti ediliyor ve sikkeyle yapılan muameleleri tamamlıyor, kimi durumlarda da yerine geçiyordu.

11 Sınırlar ve komşular

Bizans İtalya'sı ve Balkanlar, y. 960-1180

Sicilya'nın 9. yüzyılın sonunda kesin olarak Müslümanların eline geçmesinden bu yana Calabria'nın güney vilayetlerine hapsedilen imparatorluk kuvvetleri, İmparator II. Vasilios'un hükümdarlığının son yıllarında Sicilya ile Güney İtalya'yı Müslüman ve Lombard efendilerinden geri almaya başladılar. Güney İtalya, 1020'lere gelindiğinde bir imparatorluk askeri valisinin (*katepano*) sağlam idaresi altındaydı ve Batı Sicilya'nın yeniden fethi başlamıştı. Ne var ki, Vasilios'un 1025'teki ölümü bu süreci yavaşlattı ve nihayet 1030'larda sona erdirdi. Alman imparatorlarının Güney İtalya üzerindeki baskısı, Papalıkla yapılan bir ittifak aracılığıyla atlatıldı, ama çok geçmeden sahneye Normanların suretinde yeni düşmanlar çıktı; ilk kez 1016 dolayında Gaeta'da Filistin yolundaki hacılar olarak ortaya çıkan Normanlar, ondan az sonra hem Lombardlar, hem Bizanslılar tarafından paralı asker olarak yığınlar halinde istihdam edildiler. Alacakları ücretin ve savaş yoluyla toplayacakları zengin ganimet ihtimalinin cazibesine kapılan Normanların sayısı hızla kabardı ve bazıları 1030'larda yerel lordluk ve unvanları edinecek denli başarıya ulaşmış ve ayaklarını sağlam bastıkları bir toprağa kavuşmuşlardı. En başarılı olanları, Hauteville ailesinden Robert Guiscard'dı: 1059'a gelindiğinde Bizans birliklerini yenmiş, Apulia ve Calabria'dan çıkarmış, ayrıca Papa IX. Leo'yu alt edip esir almış, Apulia ve Calabria Dukası unvanıyla ödüllendirilmişti.

Robert üs yaptığı bu yerde Bizans Balkanlar'ının fethini planladı ve bu amaçla 1081'de, modern adı Durazzo ya da Dürres olan Arnavutluk'taki Dirrahion Kalesi'ne büyük bir saldırı düzenledi. Kent düştü ve yardıma koşan yeni İmparator I. Aleksios Komninos ağır bir yenilgiye uğrayarak, neredeyse esir alınmaktan zor kurtuldu. Bunun üzerine iyi planlanmış bir karşı saldırı başladı ve Norman tehdidi 1085'te ortadan kaldırıldı. Ama Normanların Güney İtalya'da yerleşmeleri, Bizanslıların Sicilya (çok geçmeden Norman hâkimiyeti altına girdi) ya da Güney İtalya'yı geri alma çabalarına son verdi. Bölgedeki son Bizans kalesi olan Bari 1071'te düştü. Guiscard'ın oğlu Bohemond, babasının imparatorluk karşıtı politikasını devam ettirdi ve I. Haçlı Seferi'nde, Aleksios'la 1098'de yapılan bir anlaşmaya ters olarak

Harita II.1 Bizans İtalya'sı ve Balkanlar, y. 960-1180

Antiohia kentini ele geçirip kendini gösterdi. 1100'de Türklerin eline düştü, 1103'te fidye karşılığı serbest bırakıldı ve İtalya'ya döndüğü 1104'e kadar Bizans birliklerine direnmeyi sürdürdü. 1107'de Dirrahion'a karşı (önce imparatorun sözde Haçlılara ihaneti bahanesiyle yeni bir Haçlı seferi için çağrıda bulunduktan sonra) yeni bir harekât başlattı, ama kuşatıldı ve teslim olmak zorunda kaldı. Kendisini Antiohia Dukalığı'yla ödüllendiren imparatorun bir vasalı haline geldi (1109 ya da 1111'de muhtemelen İtalya'da öldü). Bizans-Norman çatışmasına son vermedi bu, nitekim Sicilya'nın Norman kralı Roger 12. yüzyılın ortasında bu çatışmayı gayretle sürdürdü, ama başka bir başarılı Norman istilası olmadı.

Balkanlar'da, imparatorluk ile Bulgar çarı Simeon arasında 920'lerin başında yapılan savaşları izleyen barış, çarın ardılı I. Petro'nun (927-967) saltanatı boyunca devam etti. Bulgarların 965'teki yıllık "haraç" talebi bu ilişkiyi bozdu ve İmparator II. Nikiforos Fokas (963-969), hükümdarları Sviatoslav'ın emrindeki Ruslara Bulgarların kuzey sınırına karşı harekete geçmeleri çağrısında bulundu. Gelgelelim, Sviatoslav ziyadesiyle başarılı oldu. Bulgar direncini yok etti ve bölgenin kuzey kısmını işgal etti. İmparator I. İoannis Çimiskis'in şiddetle itiraz ettiği bir seferden sonra kovulan Sviatoslav, Kiev'e dönüş yolculuğu sırasında öldürüldü. Ama Doğu Bulgaristan Tuna'ya kadar artık Bizans birliklerinin işgali altındaydı. Çimiskis 976'da öldüğünde, yerel bir önderin oğullarının Prespa ve Ohri civarında patlak veren isyanında Bizans hâkimiyetine karşı çıkıldı. İsyanın gerçek önderi, oğullardan Samuil adındakiydi; Samuil çar oldu ve Bizans birliklerine karşı bir dizi saldırı düzenleyerek, imparatorluğu, sözde denetlediği toprakların çoğunu terk etmeye zorladı.

Bu olayları izleyen savaş 20 yıldan uzun sürdü ve sonunda Bulgarların mutlak yenilgisiyle ve kuzeybatıdaki Hırvatistan dışında kalan bütün toprakların fethiyle sonuçlandı; Hırvatistan, imparatorluğa haraç ödemekle yükümlü olduğu ve batıda oluşmakta olan –ismen hâlâ bir Bizans toprağıyken, uygulamada tümüyle bağımsız olan– Venedik iktidarının baskısına maruz kaldığı halde bağımsız kaldı. Yeni fethedilen topraklar, standart modele uygun olarak üç büyük vilayet (*thema*) şeklinde düzenlendi. Batıda Sirmium (Belgrad) *thema*'sı, haraca bağlı Sırp topraklarını (bunlar önceki yüzyıllarda imparatorluğun siyasi yörüngesine girip çıkmıştı) içeriyordu; ortada ve güneyde Bulgaria *thema*'sı modern Makedonya'yı kapsıyordu; doğuda ve Tuna deltası boyunca, Dobruca dahil, eskiden Moesia ve Skitia olarak bilinen vilayetlerde Paristrion *thema*'sı kuruldu.

Hırvatistan yöresi, Slovenlerin kuzey ve batıda işgal ettikleri topraklarla birlikte Charlemagne'ın 790'larda Avar Hanlığı'nı yok etmesinden bu yana büyük ölçüde Frankların politik nüfuzu altındaydı. Bununla birlikte Bizans'ın Dalmaçya kıyı bölgesinin büyük bölümünü denetlemesi imparatorluğun kültürel etkisinin de önemli olduğu anlamına geldiği halde, Frank nüfuzu 870'lerdeki yerel ayaklanmalarla azalmıştı ve yerel bir prens olan To-

mislav 920'lerde, Bizans imparatoruyla ittifak içinde, genişletilmiş ve güçlü bir Hırvat konfederasyonuna hükmediyordu. Bununla birlikte, Tomislav'ın ölümünden sonra bu konfederasyon çöktü ve bağımsız Hırvat prensleri, etraflarını kuşatan komşularıyla değişen ittifaklar kurarak hayatta kaldılar. II. Vasilios'un Samuil'le yürüttüğü savaş sırasında Bizanslılar, imparatorluğun nüfuzunu göstermek için Venedik'e güvendiler ve Hırvatistan 1019'da Bizans'ın vasalı haline gelse de, Venedik Dalmaçya'nın zengin ticaret kentlerine ilgi duymaya başlamıştı. Hırvatistan 1025'ten sonra Bizans'ın hükümranlığını kabul etmese de, Normanlar bir tehdit oluşturduklarında tekrar imparatorluğun müttefiki oldu. Hırvatistan, 1080'lerde kendini bölgenin hâkim gücü olarak kabul ettiren kuzeydeki Macaristan Krallığı'na da karşı koymak zorundaydı. Ondan sonra Hırvatistan, Slavonya'yla beraber, 16. yüzyılın başındaki Osmanlı fethine kadar fiilen Macaristan Krallığı'nın bir parçası olarak kaldı.

Tuna Sınırı ve Balkanlar, 1050-1350

İmparatorluk, Tuna'ya kadar Doğu ve Orta Balkanlar'ın geri alınmasıyla yalnızca bölgenin hâkim gücü olduğunu görmekle kalmadı, o ana kadar daha mesafeli bir ilişkisi olduğu komşularla yüz yüze geldi. Macarlar (Bizanslılar tarafından *Turki*, ya da *Ungri* diye anılıyorlardı), 890'larda Bulgarlarla yürütülen savaşlarda imparatorluğun müttefiki olarak verdikleri hizmetin ardından, yaklaşan Peçeneklerin baskısıyla Panonya'ya girdiler. Arpad hanedanı döneminde çabucak bir krallık kurdular. Bizantion'la ilişkileri genellikle düşmanca olduğu halde, 950'lerde Macaristan'da Bizans misyonerlik faaliyeti artıyordu. Latin misyonerlik faaliyeti de artmaktaydı ve 10. yüzyıla gelindiğinde üstün duruma geçmişti. Kral Istvan (1000-1038) Roma Hıristiyanlığını benimsedi ve Bizans Kilisesi'ni destekleyen potansiyel rakiplerini ezdi, ondan sonra Macaristan giderek Batı'ya yöneldi. Arpad kralları 11. yüzyılda Kuzeybatı Balkanlar'ın politikalarına daha fazla karışır hale geldiler, 1060'larda bir evlilik ittifakı aracılığıyla Slovenya üzerinde hegemonya kurdular. Slovenya hükümdarı, Macar kralı I. Bela'nın damadı olan Zvonomir adlı biriydi. Ne var ki, ilkin Hırvatistan'ın Macar hükümranlığına karşı olduğunu kabul ettiğinden, Kral Kresimir'in 1075'te vârissiz ölümü üstüne kendini Hırvatistan hükümdarı olarak taç giymiş buldu. Zvonomir de 1090'da vârissiz öldü; dul karısı, kardeşi olan Macar kralı I. Laszlo'yu çağırdı, o da Hırvatistan'ın büyük bölümünü işgal etti; ardılı Kalman bu süreci tamamladı ve Hırvatistan'ı Macaristan Krallığı'nın kalıcı bir parçası haline getirdi.

Macarlar imparatorluğa karşı sık sık Normanlar, Sırplar ya da Kiev Ruslarıyla ittifak kurduklarından, Hırvatistan ve Dalmaçya'nın ilhak edilmesi, Kalman'ı Bizans İmparatorluğu'yla çatışmaya sürükledi. Bizanslılar ise, sıra onlara gelince, krallık tahtında hak iddia edenleri destekleyerek

Harita II.2 (a) Balkan devletleri, y. 1200

Harita II.2 (b) Balkan devletleri, y. 1220

Harita II.2 (c) Balkan devletleri, y. 1320

Harita II.2 (d) Balkan devletleri, y. 1350

–Macar prenslerinin Konstantinopolis'te hazır bulunmaları gerilimleri artırdı–, memurlara rüşvet verip kral ve karar verici kişiler hakkında casusluk yaparak, Macar sarayının politikalarına karıştılar. Sırbistan ve Bosna'yı kimin denetlediği konusunda, Tuna sınırında sık sık çatışma çıkıyordu. İmparator Manuil 1160'larda, Macar prensi Bela'yı Bizans tahtının vârisi kılacak bir evlilik ittifakı teklif etti, ama ondan sonra gerçekleşen çeşitli büyük Bizans askeri başarılarına rağmen, Manuil'in ikinci karısından bir oğlu olunca ve Bela'nın imparatorun kızıyla nişanından vazgeçilince, plan boşa çıktı. Bela 1172'de (III. Bela olarak) Macar tahtına çıktığında, Andronikos Komninos tahtı gasp edinceye kadar candan ilişkiler sürdürüldü. Bela [tahtın gasp edilmesine] müdahale etti, ama Andronikos 1185'te tahttan indirildiğinde yeniden dostça ilişkiler kuruldu ve bir başka evlilik ittifakıyla perçinlendi. Macaristan Krallığı, –Sırbistan'la ilgili birkaç ufak tefek anlaşmazlığın dışında– IV. Haçlı Seferi'ne kadar Bizans imparatorlarının bir müttefiki kaldı.

Bulgaristan 1180'lere kadar Bizans'ın sıkı denetimi altındaydı. 1185'te iki birader, Petır ve İvan Asen, imparatorluğa karşı bir ayaklanma başlattı. Başlangıçta başarısızlarken, Kumanların desteğini alınca İmparator II. İsaakios Angelos'a bir antlaşmayı kabul ettirmeyi becerdiler, buna göre imparator Güney Tuna Ovası'nın denetimini onlara bıraktı. 1189'da Trakya'yı istila ettiler ve ardından karşı saldırısı sırasında imparatorluğu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Yeniden bağımsız bir Bulgar Devleti kurulmuştu. Biraderler kendi seçkinleri tarafından tahttan indirilip öldürüldüyseler de, ufak kardeşleri ve ardılları Kaloyan bağımsızlığını korumayı bildi, hatta sınırlarını batı yönünde Macaristan ve Sırbistan'a doğru genişletti. Bulgaristan sağlam bir şekilde Bizans kültür çemberinin –Bizans "uluslar topluluğu"nun– içinde olduğu halde, bir daha asla imparatorluğun parçası olmayacaktı. Kaloyan, 1204'ten ve Latin İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra, yeni İmparator Baudoin'i 1205'te alt etmeyi, topraklarını da güney ve batıya doğru genişletmeyi becerdi. Bağımsız bir Bulgar kilisesi konusunda papanın onayını aldı. Ama oğlu ve ardılı II. İvan Asen 1232'de Roma'yla bağını koparark Ortodoks cemaatine sımsıkı bağlandı. Nikea imparatorlarıyla hem Latinlere, hem Epir Despotu Theodoros'a karşı sahte ittifaklar yaptı, Theodoros'u 1230'da nihai olarak yendi ve Trakya'nın çoğunu, ayrıca Thessaloniki Latin Krallığı'nı topraklarına kattı.

Gelgelelim, genişlemiş Bulgar Devleti uzun süre devam etmeyecekti. Moğol kuvvetlerinin 1240-41'deki tahripkâr akını, merkezi iktidarı önemli ölçüde zayıflattı ve istilacıların bir vasalı haline getirdi, kuzeyde çeşitli Eflak ya da Romen halklarının ayrılmalarıyla sonuçlandı, buna rağmen komşu Macarlar bu bölgeler üstünde çabucak ismen hükümranlık kurdular. Macaristan'da 14. yüzyılın yarısında taht kavgasının çıkardığı iç karışıklık, 1340'larda bağımsız bir "Vlah [Ulah] ülkesi"nin –Valahya [Eflak]– doğuşunu kolaylaştırdı. Bizanslıların bu ülkenin bağımsız statüsünü ve özerk Orto-

doks kilisesini tanımalarıyla, yeni prenslik 14. yüzyılın son yıllarında Osmanlılarca fethedilinceye kadar bağımsız kaldı.

Sırbistan'ın Raşka yöresinde yerel bir idareci ya da *şupan* olan Ştefan Nemanya (1160'lar-1196), 1170'lerde Batı Balkan bölgesinde komşu kabile ve bölgeleri birleştirmeyi ve Zeta'nın çevresindeki kıyı topraklarını, ilaveten Kuzey Arnavutluk ve Doğu Sırbistan'ı içeren, hem imparatorluktan, hem Bulgaristan'dan bağımsız bir prenslik kurmayı becerdi. Başlangıçta Macaristan kadar Papalığın müdahale tehdidi atında kalan Ştefan'ın oğlu II. Ştefan Nemanya, keşiş olan biraderi Sava'nın aracılığıyla bağımsız bir Sırp Ortodoks Kilisesi'nin tanınmasını sağladı. Ama Sırbistan Hırvatlar, Macarlar, Bulgarlar ve Bizanslılar gibi rakip kuvvetler arasında ayakta kalmak zorundaydı ve 14. yüzyıl başına kadar riskli bir bağımsızlığı sürdürdü. Sırbistan, Kral II. Ştefan Uroş Milutin'in (1282-1321) döneminde Bizans'ın zayıflığını kendi lehine kullanarak, Batı Makedonya ve Adriyatik kıyısının bazı kısımlarını, ilaveten kuzeybatıda Sirmium'a (Belgrad) doğru, Macaristan'ın denetimindeki bazı yerleri ele geçirmeyi becerdi. Onun yerine geçen III. Ştefan Uroş'un döneminde başka yararlar sağlandı: İmparatorluk iç savaşa tutuşunca ve 1330'da Bizanslılar ile Bulgarlar karşısında bir zafer kazanılınca, Sırbistan Bulgaristan'ı haraca bağladı. Sırbistan gücünün doruğuna bir sonraki hükümdar IV. Ştefan Uroş Duşan'ın (1331-55) zamanında erişti; IV. Ştefan, Macarları Tuna'nın güneyindeki bölgeden söküp attı ve Bizantion'dan artakalan toprakların çoğunu kendi ülkesine kattı. 1346'da kendisini imparator ilan etti.

Bizans'ın Balkan Komşuları, 1350-1453: Sırplar, Bulgarlar ve Türkler

Moğolların 1240-41'de düzenledikleri muazzam akın, Kuzey Balkan Bölgesi'ne büyük yıkım, politik ve ekonomik kargaşa getirdi. Bulgaristan iç savaş ve hizipçilikle çöktü, ancak 1320'lerin sonunda, kendisi de iç savaşla parçalanan Bizans İmparatorluğu, boyarlar (soylular) tarafından en iyi önder adayı seçilmiş olan Bulgar çarı Mihal Şişman'a [III. Mihal Asen] büyük toprak bıraktığında, yeniden birleşti. Sırplara karşı Bizanslılarla yapılan felaket getirici bir ittifak, Şişman'ın 1330'daki yenilgi ve ölümüyle son buldu. Ondan sonra, Balkanlar'ın genel şeması içinde Bulgaristan, giderek güçlenen Sırp komşusuna tabi, hizipçi rekabetler ve çekişmenin kurbanı bir ülke oldu. Dobruca 1340'larda bağımsız bir boyarın, Balik'in idaresinde koptu ve onun ardılı Dobrotica bölgeye kendi adını verdi, bu arada Vidin çevresindeki bölge de ülkeden koptu. Bu durum, Ştefan Duşan'ın döneminde Sırbistan'ın doğrudan genişlemesini sağladı, ama Duşan 1355'te ölünce devleti de parçalandı. Oğlu ve ardılı V. Ştefan Uroş (1355-71) otoritesini korumayı beceremedi ve tahta çıktığında miras aldığı güçlü imparatorluğun yerine, çok geçmeden yerel üstünlük için birbirleriyle yarışan bir grup sıradan prenslik peyda oldu. Orta Sırbistan Bölgesi çarın idaresinde kalırken, Epir ve Tesal-

ya'da en son ele geçirilen Yunan bölgeleri, aynı şekilde Arnavutluk'takiler Sırbistan'dan ayrıldı. Venedik'in kıyının büyük bölümünü denetlemesi, yerel soylular arasında yeni bir hoşnutsuzluk ve rekabeti kışkırttı. Özerk Sırp hükümdarları güneyde, Makedonya'da ve yedi kadar bağımsız devletçiğin kurulmuş olduğu bitişikteki bölgelerde kendi prensliklerini kurdular. Bütün bunlar meydana gelirken, Macarlar tekrar Sırpların elinde bulunan toprakların kuzeybatı kısımlarına girip Belgrad ve çevresindeki bölgeleri aldılar.

Daha önce gördüğümüz üzere, Bulgar Devleti'nin Kuzey Tuna ötesi bölgeleri 1340'larda hem zayıf ve bölünmüş bir Bulgaristan, hem Macar taht kavgası bağlamı içinde bağımsız hale gelmişti. Balkanlar'ın böylece ortaya çıkan genel resmi, aşırı bir parçalanmışlık görüntüsüdür. Hiçbir büyük güçlü devlet, belki coğrafi olarak gerçekten bir "Balkan devleti" sayılmayan Macaristan'ın dışında, 14. yüzyılın sonuna kadar ayakta kalmadı. İç savaşlarla harap olan ve toprak bakımından birkaç Ege adası, Güney Peloponez ve Trakya'yla birlikte Konstantinopolis'ten ibaret hale gelen Bizans İmparatorluğu, artık hesaba katılması gereken bir güç değildi ve Türklerin 1354'te temelli olarak gelişleri bu durumu daha da karmaşıklaştırdı.

İmparator VI. İoannis Kantakuzinos, V. İoannis Paleologos'la giriştiği savaşların seyri içinde hem Doğu'lu, hem Batı'lı paralı askerler tuttu. Müttefiki Osmanlı sultanı I. Orhan'dan (1324-60) 1345'te, tekrar 1349'da askeri yardım istedi ve aldı, Sırp tehdidine karşı koymak için yine yardım aldı. 1354'te yeniden yardım talep etti, ama bu defa Osmanlı birlikleri Gelibolu Yarımadası'nda kendilerini emniyete alıp burayı kalıcı bir üsse dönüştürdüler. Duşan'ın ölümünden sonra Balkanlar'da parçalanmış bir siyasi durumun oluşması ve herhangi bir ciddi muhalefetin eksikliği, Osmanlı birliklerinin artık canlarının istedikleri yere akın edebilecekleri anlamına geliyordu; bu aynı zamanda Avrupa'daki Osmanlı varlığının kalıcı hale gelmesinin başlangıcı demekti.

Osmanlı Sultanlığı'na, kurucusu Osman'ın (1284-1324) adı verildi; Osman Kuzeybatı Anadolu'da Bizantion'a karşı büyük şevkle savaş yürüten bir Selçuklu beyiydi, bunun sonucunda *gazi* olarak ün kazandığı gibi, etrafına din için olduğu kadar ganimet için de ona katılmak isteyen çok sayıda bağımsız savaşçı toplamıştı. Oğlu Orhan'ın hükümdarlığının başında Osmanlılar, Anadolu'daki son Bizans kalesi olan Bursa'yı aldı. Osmanlı askeri organizasyonu etkiliydi ve Orhan'ın ardılı I. Murad'ın döneminde Sırplar, Bizanslılar ve Bulgarlara karşı, Avrupa'da yeni kurulan köprübaşından yönetilen yeni bir genişleme aşaması başlatıldı. Adrianopolis (Edirne) 1365'te alındı ve yeni Osmanlı payitahtı oldu; yeniçeri denilen ve esirlerden devşirilen yeni bir ağır piyade birimi Osmanlı kuvvetlerinin mevcut hafif süvarilerini destekledi. 1370'lerin başında Balkan Dağları'nın güneyindeki Bulgaristan'ın çoğu fethedilmiş, yerel Sırp güçleri ezilmiş ve Makedonya Osmanlı topraklarına katılmıştı ve Osmanlı birlikleri 1386'ya gelindiğinde, Niş'i alıp Sırbistan'ın kalbine girmek üzere hazır bekliyorlardı. Sırp hü-

kümdarı Lazar bir vasal statüsüne indirilmişti ve takip eden seferlerde, yenik düşmüş başka birçok soyluyla ve ikinci dereceden lordlarla yan yana, müttefik Osmanlıların saflarında hizmet etti. Lazar Osmanlı idaresinden kurtulmak için bir ittifak kurduğunda, hem Murad, hem Lazar 1389'daki Kosova Muharebesi'nde kendi ordularında savaştılar ve her ikisi de öldü. Bunun bir sonucu olarak Sırbistan yeni bir kargaşaya yuvarlandı ve Bulgaristan 1389'da tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Macar kralı Sigismund'un önderlik ettiği, Osmanlıların ilerlemesini durdurmayı amaçlayan başarısız "Haçlı Seferi" 1396'da Nikopolis'te [Niğbolu] ezici bir yenilgiyle son buldu. Anadolu'nun Moğollar (Timurlular) tarafından istilasının ve Osmanlıların 1402'de Ankara Muharebesi'ndeki yenilgisinin sonucu, Osmanlı sarayının iç çekişmeleri ve Balkanlar'da ilerlemelerinin geçici olarak durması oldu. Sırbistan yeniden bir ölçüde düzen kurmayı ve kısa süre önce kaybettiği topraklar üstündeki hak iddialarını tekrar savunmayı becerdi. Ama Osmanlılar I. Mehmed'in (1413-21) döneminde durumu kendi lehlerine çevirmeyi bildiler ve II. Murad'ın (1421-51) hükümdarlığı sırasında bir kez daha ilerlemeye başladılar. Selanik ve Ege'nin büyük kısmı 1430'larda alındı; Macaristan'a akın düzenlendi ve Macar generali Yanoş Hunyadi'nin komutasındaki son Haçlı seferi 1444'te Varna yakınında bozguna uğratıldı. Bizans İmparatorluğu'ndan geriye, Peloponez dışında yalnızca Konstantinopolis ve Limni ile Taşoz adaları kaldı. Sonunda Konstantinopolis 1453'te düştü ve kısa bir süre sonra Peloponez de Osmanlı ülkesine katıldı. Sırbistan'ın nihai küçülmesi 1458'de meydana gelmiş, Bosna'nın yenilmesi ve işgali 1461'de tamamlanmış (Trabzon da sonunda aynı yıl teslim oldu) ve 1463'e gelindiğinde Arnavut direnişi ezilmişti. Bizans İmparatorluğu'nun yerini Osmanlı İmparatorluğu almıştı.

Selçuklular, Türkmenler ve Moğollar

Selçuklu sultanı Alp Arslan, Malazgirt zaferinin üstünden çok geçmeden, Hazar Denizi'nin doğusundaki Karahanlı emirlerine karşı seferdeyken öldüğü halde, Bizans iç savaşı, büyük bölümü kırsal bir göçebe hayat üslubuna gayet uygun olan Orta Anadolu platosunun Türkler tarafından hızla işgalini mümkün kıldı. Ne var ki, 1090'lara gelindiğinde Sultanlık, doğuda Merv, ortada Hamadan (İran, Irak ve Suriye'nin bazı kısımları) ve batıda İznik sultanlıkları olmak üzere üç büyük parçaya bölünmüştü. Sonuncusu, Bizans İmparatorluğu'ndan alınan toprakların büyük bölümüne hükmediyordu, oysa aslında platonun doğu ve orta bölgelerinin çoğuna hâkim durumdaki Danişmendli boyu, sultanın otoritesini güçbela kabul ediyordu. I. Haçlı Seferi'nin gelmesi, İznik'i, çevresindeki büyük bölgelerle beraber fiilen imparatorluğun kucağına döndürdü ve Danişmendli Beyliği'ni Selçuklu otoritesinden bağımsız kıldı. Bu arada Selçuklular platoya geri çekilmiş ve bir zamanların Bizans kale-kenti İkonion'da (Konya) yeni bir başkent kurmuşlardı.

Harita II.3 Bizantion'un Balkan komşuları, 1350-1453: Sırplar, Bulgarlar ve Türkler

Danişmendli Beyliği'nin doğusundaki Ermeni Beyliği, güneydeki komşuları olan Musul emirlerinin yaptığı gibi, Hamadan Selçuklu sultanlarına sözde sadakatle yükümlüydü. Oysa uygulamada ikisi de, sınır boyundaki bir dizi ikinci dereceden başka emirlerle birlikte hemen hemen tümüyle bağımsızdı, bu da yaklaşan I. Haçlı Seferi'ne tayin edici bir avantaj sağlayan bir etkendi ve Haçlıların 1099'da Kudüs'ü almalarına yol açtı.

Konya Sultanlığı, 1050'lere gelindiğinde Anadolu'daki Selçuklu devletlerinin en kudretlisiydi, ama hem doğudaki (Danişmendli Beyliği ve başka küçük hizipler), hem batıdaki (Bizanslılar) komşuları arasında ittifak ya da anlaşmalarla uğraşmak zorundaydı. En büyük tehditle 1170'lerde, İmparator I. Manuil, önce diplomatik olarak onu komşularından tecrit ettikten sonra, 1176'da İkonion'u fethetme ve Selçuklu iktidar üssünü yok etme niyetiyle yola koyulduğunda karşılaştı. Ama sefer başarısız oldu. 13. yüzyılın başına gelindiğinde doğudaki emirlikler yutulmuştu ve Konya'daki sultan bütün Orta ve Doğu Anadolu'ya hükmediyordu. Trapezus İmparatorluğu'nun en batıdaki kısımları 1214'te Selçuklu kuvvetlerinin eline geçti, böylece Selçuklular Karadeniz'e çıkış imkânı buldular. Bununla birlikte, bu ilerleme birkaç yıl içinde, Kafkas bölgesinde politik durumu karışıklık içine iten büyük bir Moğol keşif ve akıncı kuvvetinin gelişiyle dizginlenmişti. Bunun sonucu Selçuklular, yeniden dirilen Harizm Devleti'nin (ilk Moğol hücumlarında yenik düşmüş, ama kısa bir süreliğine toparlanmıştı) bu bölgeye doğru genişlemesine direnmek için, güneydeki Eyyubîlerle işbirliği yapmak zorunda kalmışlardı. Ancak 1243'teki ikinci Moğol saldırısında Harizm Devleti yok edilmiş, bundan önce bağımsız Hıristiyan Gürcistan fethedilmiş ve Selçuklular haraca bağlanmıştı.

Moğolların daha doğuda yerinden ettiği bir dizi göçebe Türkmen grubu, 1230'lardan itibaren Anadolu'ya girdi. Bu belalı gruplar, uç beylerinin önderliğinde batı ve kuzeydeki Hıristiyan güçlerine karşı *cihat* açtıkları Bizans sınır bölgelerine sevk edildiler. Rûm Selçuklu Sultanlığı'nın iç politik sorunlarını şiddetlendirdiler ve 1241'de büyük bir ayaklanmanın Sultan II. Keyhüsrev (1237-46) tarafından bastırılması gerekti. Ne var ki, 1246'daki Moğol hücumu merkezi Selçuklu iktidarının çöküşünü hızlandırdı. Konya bir sultanlığın merkezi olarak kalırken, Moğol hükümranlığı altında başka biri Sivas'ta kuruldu. Bunlar Sivas sultanının döneminde (İran'ın Moğol kökenli İlhanlı Devleti'nin Selçuklu kuvvetlerini ezdiği) 1277'e kadar geçici olarak tekrar birleştiği halde, haraca bağlı sultanlık 1280 ile 1320 arasında uçbeylerinin hükmettiği bir dizi rakip hizbe bölündü. En önemlileri Orta ve Güney Anadolu'daki Karamanlılardı (1308'de Konya'yı almış, ama Moğollar tarafından kovulmuşlardı); ancak Trabzon'un batısındaki Kastamonu Emirliği ve güneybatıda altı emirlikten oluşan konfederasyon 14. yüzyılın başından itibaren başa baş yarışmışlardı, ta ki Osmanlı beyleri –Osmanlılar– önemli değişiklikleri getirmeye başlayıncaya kadar.

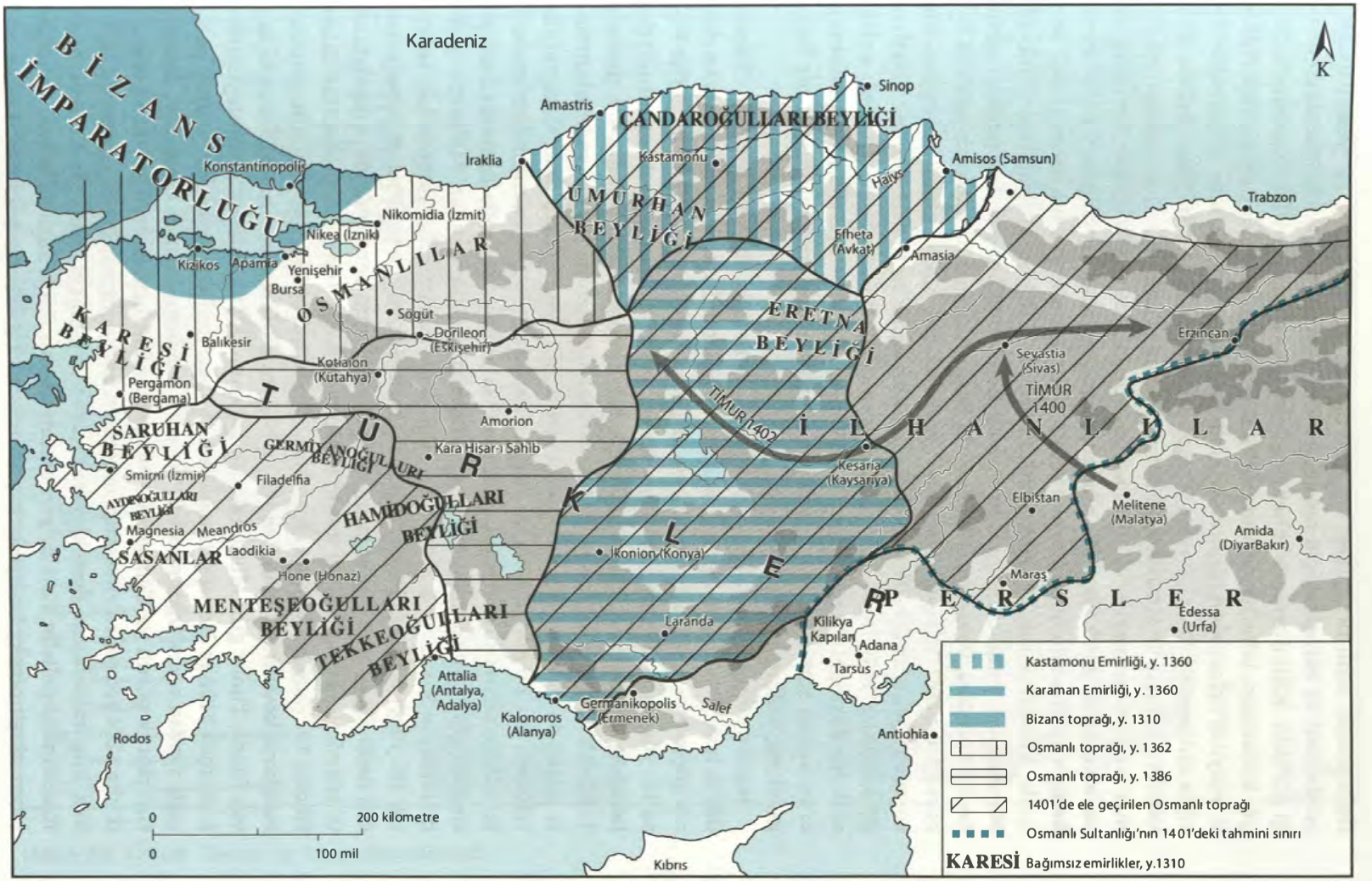
Osmanlılar Anadolu'nun kuzeybatı vilayetlerine sıkıştırılmalarına rağmen, Bizanslıların şahsında Hıristiyan bir düşmanla karşı karşıya olma gibi bir avantaja sahiplerdi ve Bizans imparatorları onlardan askeri yardım istedikçe Balkanlar'daki durumu istismar edebilecek durumdaydılar. 1360'larda Gelibolu'da kendilerini sağlama alan ve 1390'larda Balkanlar'ın hâkim gücü olan Osmanlılar, bu şekilde zenginlik ve insan gücü rezervleri edinmişlerdi, nitekim sonunda bağımsız Anadolu emirliklerini fethetmeleri böyle-

likle kolayca anlaşılabilir. I. Bayezid 1390 ile 1393 arasında bu bölgeleri fethedip kendi ülkesine katmış, iktidarının sınırlarını Fırat'a kadar genişletmişti. Ne yazık ki bu başarı kısa ömürlüydü: Timur'un 1402'deki istilası, Osmanlılar için ezici bir yenilgiyle ve tebaa durumundaki emirliklerin yeniden bağımsızlıklarına kavuşmalarıyla sonuçlandı. Yine de Balkanlar'da Hıristiyan iktidarının yeniden dirilmesine, Karaman ve Kastamonu emirliklerinin tekrar hayat bulmasına rağmen, Bayezid'in ardılı I. Mehmed Osmanlı üstünlüğünü çabucak yeniden sağlamayı becerdi. 1430'a gelindiğinde, Ankara Muharebesi'nden önceki durum neredeyse eski haline konulmuştu. Osmanlı sultanı yalnızca Doğu Anadolu'da daha önemli bir sorunla karşı karşıya gelmek zorundaydı.

Osmanlı iktidarının batıya doğru geliştiği dönemle aynı zamanda, İran'ın çöken İlhanlı Devleti'nden iki güçlü Türkmen emirliği doğdu. Doğu Anadolu'da (Fırat'a kadar) Akkoyunlular ve İran ile Irak'ta Karakoyunlular, kudretli iki savaşan konfederasyonu temsil ediyorlardı. 1300 ve izleyen yıllarda Müslümanlaşan İlhanlılara gelince, Anadolu ve Türkler üstünde hâkimiyeti kaybedince 1330'larda daha da parçalara ayrılmış, orta kısmı Celayirîlerin, doğu bölgeleri ise bir dizi emirliğin idaresine girmişti. Timur'un istilasıyla geçici olarak zayıf düşen Karakoyunlular, Celayirîlerin zararına, bir süre güneye, Güney Irak'a doğru genişleyebildiler, ama sonunda (Timur'un tarafını tutan ve bundan çıkar sağlayan) Akkoyunlular tarafından alt edilip yutuldular. 1502'ye gelindiğinde, İran'daki Safevî İmparatorluğu'nun yükselişi ve Osmanlıların doğuya doğru genişlemesi, 16. yüzyılın ilk yıllarında Akkoyunlu Emirliği'ni sona erdirdi. Doğuda (Kıbrıs'ın sonunda 1426'da Memlûklar tarafından alınan Lusignan Krallığı bir yana) hayatta kalan tek Hıristiyan güç, Kafkasya ve Doğu Pontos düzlüğündeki, nispeten güvende, ama aynı zamanda tecrit edilmiş olan Gürcistan Krallığıydı.

Venedik, Cenova ve Tüccar İmparatorluklar

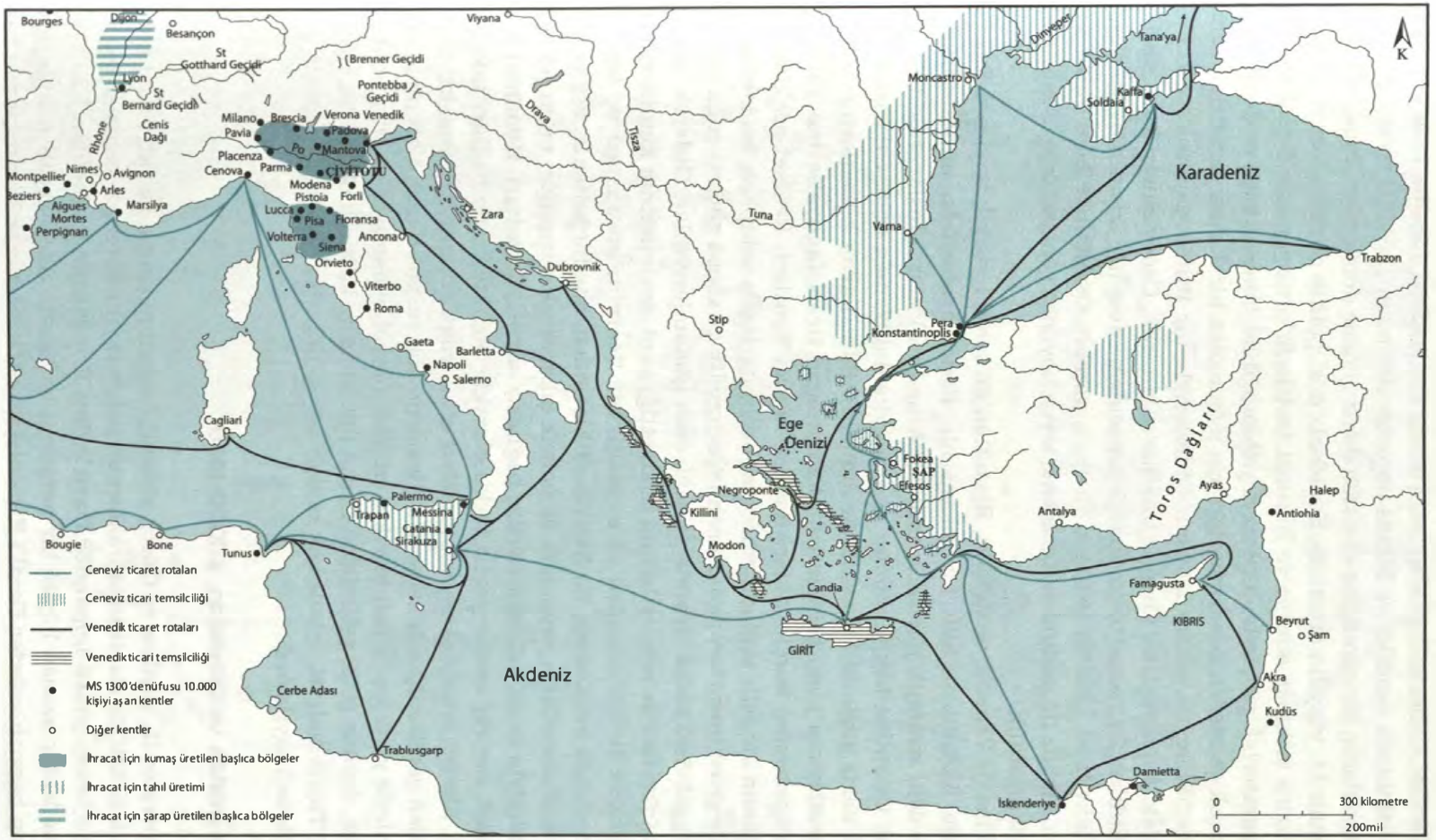
Başlangıçta Istria kıyısının yakınındaki ada ve denizkulaklarında bir 16. yüzyıl sonu mülteci yerleşimiyken Venedik kenti haline gelecek olan yer, ilkin imparatorluğun 640'larda Lombardlar tarafından istila edilen son ileri karakoluydu. Ravenna askeri valisinin yerel temsilcisi, hem askeri, hem sivil idareden sorumlu bir *duks*, bir askeri komutandı. Askeri valiliğin 751'de Ravenna'nın fethiyle birlikte çöküşü Venedik'i tamamen tecrit etti, ama Venedik dukaları imparatorluk otoritesini tanımayı ve bölgede ayakta kalan, etrafları düşman topraklarıyla kuşatılmış imparatorluk yerleşimlerinin savunmasına destek olmayı sürdürdüler. Anakaradaki Frank tazyikinin artmasıyla, Venedik bir yandan iki büyük güç, öte yandan Slav akıncılar arasında nispi bağımsızlığını korumasının zor olduğunu anladı. Yine de, denizkulaklarının çevresinde büyümekte olan değişik merkezler arasında aile hiziplerinin rekabetine rağmen, Venedik'in 9. yüzyılın ortası

Harita II.4 Selçuklular, Türkmenler ve Moğollar

ile sonunda canlı bir ticaret merkezi olarak büyüdüğü ve 10. yüzyılın başında kent ve varoşları için resmen *civitas Venetiarum* adının benimsendiği görüldü. Kilit durumdaki belirli aileler, *duks*'un (Venedik lehçesinde *doge*) konumunu tekellerine alma eğilimi içindeydiler, ama ilke olarak duka 9. yüzyılın ortasından itibaren seçimle belirleniyordu. Alman imparatorlarıyla antlaşmalar 9. yüzyılın sonundan itibaren kentin bağımsızlığını güvenceye almıştı ve Bizantion'la bir antlaşma, Venedik'e Doğu pazar ve limanlarında imtiyazlar tanıdı. 11. yüzyılın sonuna gelindiğinde Venedik'in kara ve deniz gücü, Venedik hükümetinin Hırvatlar ile Slavları Dalmaçya kentlerinden atmasına yetecek (teknik olarak imparatorluk adına, ama aslında tamamen bir Venedik girişimiydi) ve 1180'lerde [imparatorluğun] Normanları yenmesine yardım edecek denli büyümüştü. İmparatorluğun başka tavizleri, Venedik'i 12. yüzyılda Doğu Akdeniz havzasının başlıca ticari gücü yaptı. İç siyasi reformlar, komünal bir hükümetin kurulması, bu süreçleri pekiştirdi ve Bizans'ın Venedik'in deniz ve ticaret gücüne duyduğu kızgınlık 1170'lerde açık seçik ortaya çıktı. Bu sırada eski ittifak artık açık bir düşmanlığa dönüşmüştü ve Venedik'in IV. Haçlı Seferi'ni istismarı ve bunun sonuçları, Adriyatik'teki küçük ticaret kentini büyük bir bölgesel güç haline getirdi.

İmparatorluk, rakip Pisa ve Cenova kentleriyle ittifaka girerek, Venedik'in tasarılarını engelleme girişiminde bulundu. Pisa, Bizans'ın İtalyan deniz güçleriyle ilişkilerinin tarihinde nispeten kısa bir rol oynadı. Örneğin Pisa 11. yüzyılın sonundan 1170'lere kadar, orada gelişen ticaret topluluğuyla beraber, Konstantinopolis'te elverişli bir konuma sahipti, ama bu durum 1182'deki Latin aleyhtarı başkaldırılarla, hatta kentin 1204'te yağmalanması sırasında daha büyük kayıplarla son buldu. Daha güçlü olan Cenova'yla rekabet, her ne kadar Pisa 15. yüzyıla kadar denizcilik bakımından önemli bir etken olmayı sürdürse de, sonunda Pisa'nın Ege ve Doğu Akdeniz havzasındaki gücünün sönmesine yol açtı. Lombardlar tarafından 640'larda yağmalanan ve 9. yüzyılda Müslüman akınlarına maruz kalan Cenova ise, tersine, 10. yüzyıla gelindiğinde hem Pisa, hem Venedik'le rekabet etmeye yetecek denli toparlanmıştı. Sardunya imparatorluğun denetiminden çıkmıştı ve 9. yüzyılın ortasında yerel mevki sahiplerinin elindeydi. Müslümanlar tarafından 10. yüzyılın sonunda kısa süreliğine işgal edilen, 11. yüzyılda Müslümanların kovulduğu ada, Cenova'ya bağımlı hale geldi; o sırada Cenova savaş filosu, Tunus gibi Müslüman limanlarına büyük seferler düzenleyebildi. I. Manuil 1155'te Konstantinopolis'teki Cenevizlilere ticari imtiyazlar bahşetti. Ondan sonra imparatorluk Venedik'le mücadelesinde Cenova'yı müttefiki olarak gördü ve Cenevizliler bu durumdan ustaca yararlandılar. Venedik'in 1204'ten sonra elde ettiği muazzam kazançlara rağmen, Cenova da Nikea imparatorlarını destekleyerek çıkar sağlamayı bildi ve Cenevizliler, Konstantinopolis'in 1261'de geri alınmasından sonra Pera'da koloni ve kalelerini oluşturarak, faaliyetlerini Karadeniz kıyılarının çevresine kadar ge-

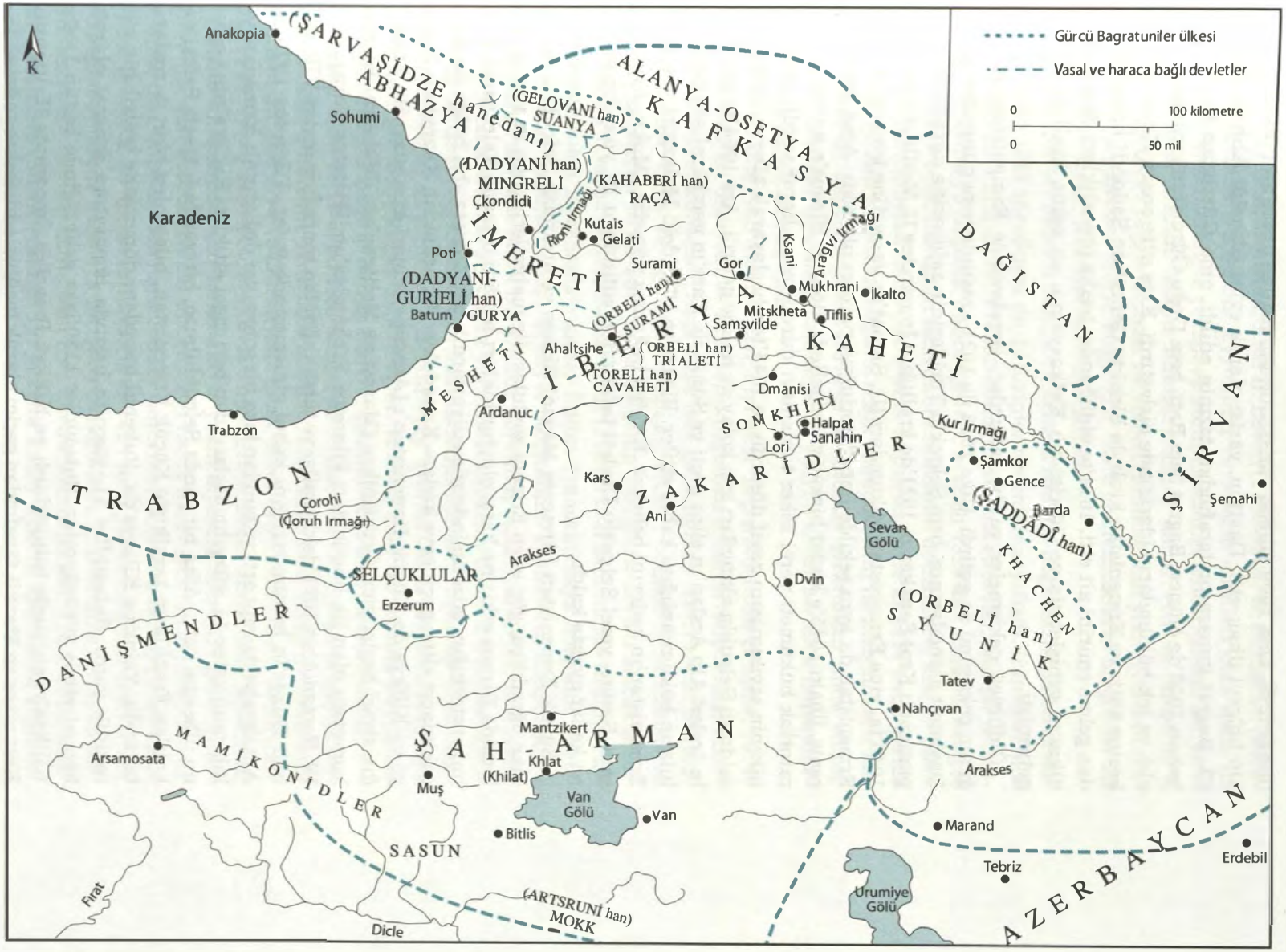
Harita II.5 Venedik, Cenova ve tüccar imparatorluklar

nişlettiler. Cenevizliler çatışmanın doruk noktasında, 1284'te, Pisa'yı Livorno yakınında yendiler ve Bizans imparatorlarından aldıkları ticari ve diğer imtiyazlarla, bir süreliğine en üstün deniz gücüne dönüştüler. İmparator VI. İoannis 14. yüzyılın ortasında Karadeniz'deki politik durumu Cenevizlilerin zararına istismar etmeye ve Bizanslı tacirlerin pozisyonunu destekleyerek imparatorluk gelirlerini artırmaya yeltendiğinde, Ceneviz kara ve deniz güçleri çok geçmeden kendi çıkarları için uygun olan bir durum yarattılar. Ama Venedikliler de, Altın Orda'nın önderleriyle bir ittifak yaparak ve Galata'daki kaleleri dahil Ceneviz üslerine saldırarak, Cenevizlilere karşı darbe indirdiler. İki tüccar imparatorluk arasındaki savaş her ikisinin de kuvvetini tüketti ve 1299'da tedirgin bir barış yapıldı. Osmanlılar hem Anadolu, hem Avrupa'da, ardından Karadeniz kıyısı boyunca genişledikçe, Ceneviz'in gücü de azaldı.

Yine de Venedik ve Cenova, Bizantion'un son iki yüzyılı boyunca Ege ve Doğu Akdeniz'de kilit bir rol oynadı. Kendi aralarında, imparatorluğu Ege'deki stratejik kaynaklarından yoksun bıraktılar; uluslararası taşımacılık ticaretine hâkim oldular ve gerek duyduklarında düşmanlarını vuracak deniz gücü ile kaynaklara sahiplerdi. Başarılarını kökenlerine ve hükümetlerinin gemi sahipleri ile kaptanların ticari faaliyetlerine yatırımı önemsemesine borçluydular. Başlıca ticaret kentleri, kentsel seçkinlerin çoğunun bir gelir sağladığı tarımsal bir hinterlanda sahipken, bu kentlerin önde gelen unsurları aynı zamanda, zenginlik ve siyasi güçleri çoğu zaman kira gelirleri kadar ticarete de bağlı olan işadamlarıydılar. Giderek tüccar aristokratlar ile müşterilerinin hükmettiği kent-devletlerinin kendileri ise, mümkün ölçüde kazançlı ve avantajlı bir ticaretin korunması ve teşviki konusunda kazanılmış bir hak edindiklerinden, işte bu nedenle, üst ve orta sınıf unsurların ekonomik ve politik çıkarları kentinkiyle, onun politik kimliğiyle ve dış müdahalelerden bağımsız olmasıyla özdeşti. Komünal hükümet, her iki kentte yapısı farklı olmakla birlikte böyle bağları takviye etti. Devlet, komünal ve özel teşebbüs etle tırnak gibiydi. Tersine, kaynaklardan görebildiğimiz kadarıyla Bizans devleti ne politik, ne ekonomik nedenlerle yerli teşebbüsü teşvikte en ufak bir rol oynamıyor ve ticarete basitçe, devlete gelir getirmenin başka bir önemsiz kaynağı olarak bakıyordu. Ticari faaliyet, içinde kök saldığı sosyal değerler ve politik sisteme göre ikincil sayılıyordu.

Ermenistan ve Gürcistan, y. 1000-1460

İmparator II. Vasilios ve Gürcü kökenli Bagratuni prensi Dayklı Davit arasındaki ittifak, Davit'in topraklarının hatırı sayılır derecede genişlemesiyle sonuçlandı, çünkü imparator Davit'e Batı Ermenistan'ın Tao'dan Van Gölü'ne kadar uzanan büyük bir parçasını bağışladı. Azerbaycan Araplarına karşı başarılı seferler Davit'i Ermenistan ve Gürcistan'ın hâkim prensi ha-

Harita 11.6 Ermenistan ve Gürcistan, y. 1000-1460

line getirdi, ama 1000 yılında vârissiz ölümü üstüne İmparator Vasilios bütün bölgeyi ilhak etti. Davit'in, vârisi olarak evlat edindiği Abhazya kralı III. Bagrat imparator tarafından tazmin edildi, ama Gürcistan kralı olan babası 1008'de ölünce, Bagrat hem Batı, hem Doğu Gürcistan'ı miras olarak aldı ve tek hükümdarın idaresinde birleştirdi. Kısa süre sonra Kaheti'yi ülkesine kattı ve Ermenistan kralıyla birlikte Gence'nin Şaddâdî hanedanından gelme emirini alt etti. 1014'te öldüğünde, başka prenslikleri de katarak ülkesini genişletmiş ve Gürcistan'ı Kafkasya'nın en üstün krallığı haline getirmişti.

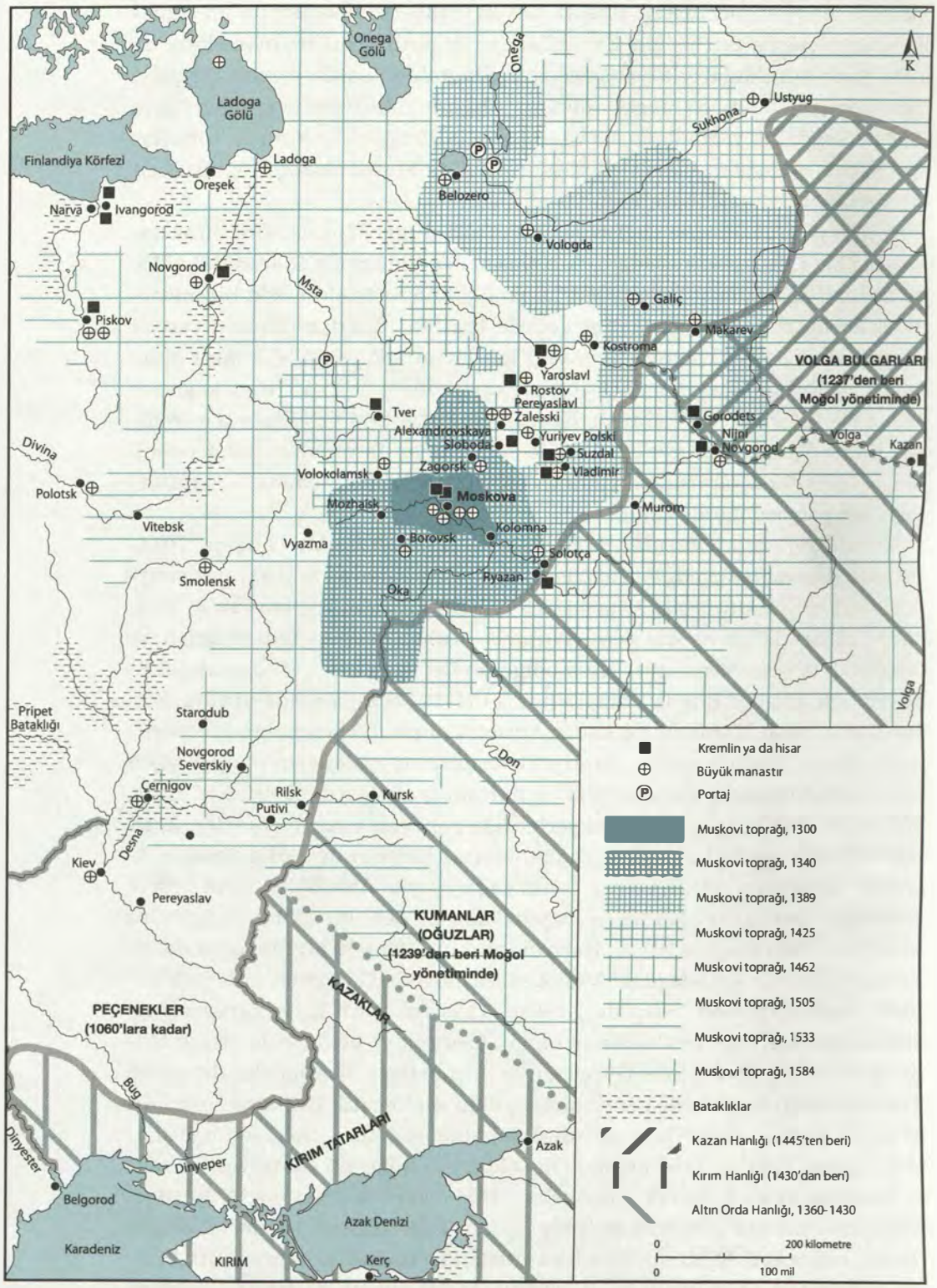
Öldürücü çekişmeler ve dış saldırılar, beraberinde Ermenistan Krallığı'nın çöküşünü de getirdi. Ülke 1018 ile 1021 arasında hem güneyden gelen Daylamit akıncılarının, hem Selçuklu Türklerinin saldırısına uğradı ve Vaspuraganlı Kral Senekerim 1021'de krallığını İmparator II. Vasilios'a bıraktı. 1040'ta, yine Ermenistan hükümdarı III. Smbat'ın vasiyetine binaen, Ani ve Ermenistan da aynı şekilde imparatorluğun parçası olacaktı. Ama yerel direniş, ilhakı 1045'e kadar birkaç yıl engelledi. Bölgeyi Bizans'a katan imparatorluk hükümeti yerel asker toplamayı durdurmaya karar verdi, böylece ülkenin savunmasını zayıf düşürdü ve 1045'ten başlayarak ülkeye defalarca saldıran Selçuklu akıncıları için kolay av haline getirdi. Ani 1064'te Selçuklu önderi Alp Arslan'ın eline geçti ve Sünik ile Kars'ın yerel kralları Selçukluların hükümranlığını kabul ettiler. Bizans'ın 1071'deki Malazgirt yenilgisi Ermenistan'ın kaderini belirledi. Bir dizi bağımsız prenslik –Mokk, Arsamosata, Sasun– yerel Selçuklu Devleti tarafından yutulduğu 12. yüzyılın sonuna kadar ayakta kaldı.

Büyük Ermenistan [*Armenia Magna*] Bizans ve ardından Selçuklu tazyikine uğradıkça, göç eden Ermeni soyluları ile maiyetleri (çoğu zaman yurtlarında Bizans etkisine karşı oluşturdukları tehdidi ortadan kaldırmak için imparatorluğun gözetiminde göç ediyorlardı), başlangıçta –bu bölge de Selçukluların eline geçinceye kadar– Kapadokya'da, ardından Kuzeybatı Suriye ve Kilikya'da Küçük Ermenistan'ı [*Armenia Minor*] kurdular. Bu krallığın siyasi başlangıcı, Germanikea (Maraş) ve Melitene'nin (Malatya) Bizans komutanı olan ilk hükümdarı Filaretos Vrahamios'un, [Pilartos Varajnuni] IV. Romanos'un 1071'deki yenilgi ve tutsaklığından sonra İmparator VII. Mihail Dukas'ın hükümdarlığını kabul etmemesinde yatar. Filaretos 1078'de Antakya'yı da zapt etti ve bundan kısa bir sonra, yer değiştirmiş Ermeni soylularının zaten 11. yüzyılın başlarından beri işgal ettikleri Kilikya'nın çoğunu ülkesine kattı. Ama bir yanda Selçukluların, bir yanda I. Haçlı Seferi'ne katılan Frankların tazyikiyle Küçük Ermenistan, bileşenleri olan parçalara bölündü. Yalnızca Kilikya'da, Rubenid hanedanı döneminde belirli bir süreklilik vardı; Rubenidler 11. yüzyılın başında imparatora general olarak hizmet etmiş görünüyorlar. Rubenidler 1130'lara gelindiğinde bütün Doğu Kilikya'yı ellerinde tutuyorlardı ve Kilikya Prensliği, İmparator II. İoannis Komninos ve Manuil tarafından geçici olarak mağlup edilmesine rağmen to-

parlandı. Küçük Ermenistan, Kral II. Levon (1186-1219) ve Hetum'un (1226-69) dönemlerinde Suriye'nin Eyyubîleri ve onların ardılları olan daha da zorlu Mısır Memlûklarıyla çekişmek zorunda kaldığı halde, önemli bir yerel güce dönüştü. Hetum Moğol hükümranlığını kabul etti ve Moğolların 1258'de Bağdat'ın yağmalanması ve Abbasî Halifeliği'nin yıkımıyla sonuçlanan Suriye saldırısını tahrik ettiği gibi, 1260'ta Memlûkların Moğolları alt ettikleri Ayn Calut Muharebesini de etkiledi.

Böylece gidişat tümden değişti ve Ermeni Krallığı bağımsızlığını biraz daha uzun bir süre koruduysa da, iç hizipler nedeniyle zayıfladı. İran'daki Moğol kökenli İlhanlıların 1304'te Müslümanlığı kabul etmeleri, eski bir müttefik ve koruyucuyu düşman haline getirdi; krallığı 1329'dan itibaren vasiyet yoluyla idare eden Lusignan hanedanı krallarının döneminde, komşu Müslüman güçlere giderek daha çok toprak kaptırıldı, öyle ki 1370'lerde geride yalnız Sis ve Anazarvos kalmıştı. Krallık sonunda, kral ile ailesinin esir alınıp Kahire'de hapsedildikleri 1375'te Memlûklar tarafından imha edildi. Bölge, Osmanlılar tarafından alındığı 16. yüzyıla kadar Memlûk İmparatorluğu'nun parçası olarak kaldı.

Gürcü Krallığı'nın durumu daha iyi gitti. İmparatorlukla çatışma, 1014-59 arası dönemi belirledi ve 1080'lerin başından itibaren Selçuklular sınırlı bir hâkimiyet kurdular. Ama 1120'lere gelindiğinde Azerbaycan'ın Şaddâdî iktidarı Tiflis ve Ani'den kovulmuş, Kaheti bölgesi fethedilmişti ve Gürcistan izleyen yirmi-otuz yılda bölgenin ileri gelen devleti olacak şekilde büyüdü. Kraliçe Büyük Tamara'nın (1184-1212) zamanında krallık, Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar bütün Transkafkasya bölgesine yayılmıştı, bunun başlıca nedeni, kraliyet otoritesinin eyaletlerin hizipçi soylu hanedanları üstünde etkili bir şekilde kurulmuş olmasıydı. Dvin, Ani, Kars, Tiflis gibi kale-kentler ile başka yerlerdeki capcanlı ticari merkezler, krallığa büyük de servet kazandırdı, hükümdarlar kiliseler inşa edip onları süslediler, edebiyat serpildi. Gürcü "altın çağ"ıydı bu. Ama Moğolların ortaya çıkmaları bir değişikliğin habercisiydi. 1220-21'deki bir akında büyük bir kraliyet ordusu mağlup edildi, Harizm şahının 1225'teki bir hücumunda ülke harap oldu ve 1240'lardaki Moğol saldırılarında Gürcistan'ın büyük bölümü vasal statüsüne indirildi. Krallık, 1258'deki yeni hizip çatışmasının sonucunda İmeretya ve Gürcistan olmak üzere ikiye bölünse de, özerk kaldı. 1320'lere gelindiğinde Gürcistan'ın Ermenistan üzerindeki denetimi, Trabzon'un Komninoslar hanedanıyla yakın diplomatik bağlar geliştirildiği ve bir dizi evlilik ittifakı akdedildiği halde azalmıştı. Gelgelelim, Timur ordularının 1386 ile 1403 arasındaki saldırıları bölgenin ekonomisine kalıcı zarar verdi ve Konstantinopolis'in 1453'te zapt edilmesiyle, Gürcistan, birleşme yönünde çabalara girişmiş olduğu Batı kilisesinden tecrit edildi. Ondan sonra hem Osmanlı, hem İran hücumlarının hedefi olan krallık, Ruslar tarafından ilhak edildiği 19. yüzyıla kadar ayakta kalmasına rağmen, nispi bir karanlığa gömüldü.

Harita II.7 Rusya ve bozkırlar, y. 1000-1453

Rusya ve Bozkırlar, y. 1000-1453

Rusya, Vladimir'in 1015'deki ölümü ve 1019'da biten bir iç savaşın üzerine Novgorod-Kiev, Çernigov-Tmutorokan ve Polotsk'tan oluşan üç alt bölgeye ayrıldı. Vladimir'in oğlu Yaroslav bunları yeniden birleştirip 1036'dan itibaren tek bir prenslik kurmayı becerdi. Peçenekleri yenerek güneybatı yönünde Kuzey Tuna düzlüğüne sürdü, Peçenekler de oradan Bizans topraklarına akın düzenlemeye başladılar. Yaroslav 1043'te imparatorluğa korkunç bir saldırıda bulunduğu halde, dostça ilişkiler çabucak yeniden kuruldu. Oğuz ya da Kuman (Polovtsi) akınları Kiev'i zayıflattı ve Yaroslav'ın ölümü (1054) üzerine Rusya, tekrar özerk ve çoğu zaman birbirleriyle savaşan prensliklere bölündü. Novgorod ve Vladimir-Suzdal (başkenti Moskova) en önemli prenslikler arasındaydı. 1060'ta ortak bir hücumda Oğuzlar alt edildi, ama Kiev ve Polotsk arasında 1067'de çıkan savaş Novgorod'un yağmalanmasıyla sonuçlandı. 1068'de Kiev'e yönelen, Polonya Prensliği'nin de bir tarafta yer aldığı büyük bir Kuman akınının yeni iç çekişmeleri artırmasına rağmen, diplomatik anlaşmalar ve evlilik ittifakları, Prens Sviatoslav Yaroslaviç'in 1076'da rakip prenslikleri tekrar bir araya getirmesini mümkün kıldı.

Kiev 1093'te Kumanlar tarafından yağmalandıysa da, bir dizi başarılı seferle (1103-16) Kumanlar durduruldu, Peçenekler ve küçük Oğuz gruplarıyla sınırı korumaları için sözleşmeler yapılarak bir ölçüde istikrar sağlandı. Büyük Prens Vladimir Monomah'ın 1132'deki ölümünü parçalanma izledi ve 1139'den sonra, yerel ve uzun mesafeli ticaretin serpilmesiyle, Rus prensliklerı güzergâhların denetimi konusunda giderek anlaşmazlığa düştüler. Suzdal prensi 1169'da Kiev'i yağmaladığında, kendi toprakları kısa süreliğine üstün prenslik haline geldi. 1223'te sınırlı bir Moğol akınında ortak bir Rus-Kuman kuvveti alt edildi, ama Moğollar geri çekildi ve durum normale dönüyor göründü. Ama Suzdal prensi –Orta Volga havzasından geçen ticaret güzergâhını denetleyen– Volga Bulgarlarına 1237'de bir saldırı düzenledi, Moğollar ikinci bir şiddetli akın başlattılar. Volga Bulgarları ezildi ve Orta Rusya prenslikleri harap edildi, süreç içinde en varlıklı merkezleri yağmalandı. 1239'da güney prenslikleri yok edildi; 1240'ta Kiev yağmalandı ve kuzeyde, Prens Novgorodlu Aleksandır (Aleksandır Nevski) hem İsveçlilerin, hem Töton Şövalyeleri'nin 1240 ve 1242'deki istilaları sırasında onları yenip geri püskürtmeyi becerdiyse de Moğollara haraç ödemek zorunda kaldı. Bozkırda Kumanlar yenildi ve Büyük Hanlık'a dahil edildi, Kuzey Kafkasya'da da Alanlar alt edildi.

"Moğol boyunduruğu" Rus prensliklerinin ekonomisini mahvetti, köylü sınıfını gittikçe daha büyük bir kulluk ve yoksulluğa ittiği gibi, ayakta kalan prenslikler arasında çok daha zorbaca bir idare tarzını teşvik etti. Moğolların hükümranlığı da Rus prenslerinin dıştan gelen saldırganlık ya da müdahaleye direnişini zayıflattı: Önceden Kiev'in hükmettiği topraklar doğu ve batı bölgelerine bölündü; batı bölgesi Litvanya Prensliği tarafından

yutuldu ve daha sonra Polonya Krallığı'nın bir parçası oldu, doğu bölgesi ise Moğollarca haraca bağlandı. Rus prensleri zaman zaman Moğol hükümranlığından kurtulma girişiminde bulundular –Vladimir-Suzdal prensi 1382'de bağımsızlığını kazanmaya yeltendi, ama mağlup edildi ve başkenti Moskova yağmalandı. Yine de, Altın Orda'nın azalan gücü ve değişik Moğol hordaları arasındaki hizipler arası çekişmeler, Vladimir Büyük Prensleri'ne, 1302-1420 arasında iktidarlarını başlangıçtaki prensliğin çoğunu kapsayacak şekilde genişletmeleri imkânını verdi. 1470'lere gelindiğinde Muskovi Büyük Prensleri olarak anılıyorlardı, 1478'e gelindiğinde Novgorod'u kendi ülkelerine kattılar, böylece diğer prenslikleri hızla ilhak edip 16. yüzyılda Ural Irmağı'na ilerlemenin yolunu hazırladılar.

Peçenekler, bozkırın güney ve doğusunda Kiev'in, Oğuzlar ve Kumanların birleşik saldırılarıyla batıya doğru itildi. Artakalan gruplar varlıklarını sürdürüp 12. yüzyılda Ruslarla ittifaka girdiler, ama yerlerini, Kırım'ı 1068'de Bizans hâkimiyetinden koparan Kumanlar aldı. Doğuda, akraba oldukları Selçuklu boylarından ayrılan Oğuzlar vardı, Selçuklular ise Müslüman Karahanlı Türkleri aracılığıyla Müslümanlığı benimsemişlerdi. Selçuklular 1037'de sözde efendileri olan Gaznelilere karşı ayaklandılar ve onları 1055'te Doğu İran'dan çıkardılar. Aynı zamanda Orta ve Batı İran'a girerek Büveyhîlere boyun eğdirdiler ve Maveraünnehir'den Bizans sınırına kadar uzanan bir Selçuklu Sultanlığı kurarak onların yerini aldılar. İktidarlarını 1073'te kuzeydoğuya doğru genişlettiler ve Müslümanlığı benimseyen ilk Türkler olan Karahanlılar topraklarını fethettiler. Selçuklu Sultanlığı çok geçmeden bir dizi daha küçük emirliğe (bkz. s. 235) bölündü, isyancı Oğuz boyları 1150'lerde Merv Sultanlığı'nı devirdiler ve kuzeyde Budist bir Moğol kabilesinin yönettiği bir konfederasyon olan Karahitay Hanlığı kuruldu. Oğuz ve Karahitaylar 1190'lardan 1210'a kadarki dönemde, Doğu İran ve Maveraünnehir'de yeni bir İran-Türk imparatorluğu kuran Harizm şahı tarafından devrildikleri halde, Kumanlar, Tuna'ya kadar Güney Rusya bozkırına hükmetmeyi sürdürdüler (iktidarlarında yeniden hak iddia etme yönündeki son Peçenek girişimi 1120'lerde Bizanslılar tarafından alt edilmişti).

Moğollar 1237 ile 1241 arasında Rus bozkırında Kumanları, Alanları, Rus prensliklerini, Harizm Şahlığı'nı ve Selçuklu Sultanlığı'nı istila etti. Moğolların batıya doğru genişlemesi, Memlûklar tarafından ancak 1260'da Ayn Calut'ta durduruldu. Ama Moğol Hanlığı 1260'da Cengiz'in oğulları ile torunları arasında bölünmüş, böylece bir dizi rakip horda yaratılmıştı. Bunların çoğunun 1420'lerde Müslümanlığa dönmesi ideolojik bir birlik yarattıysa da, politik ve bölgesel rekabet devam etti. Ak Orda ve Altın Orda 1380'de üstünlük için savaştılar, zafer Ak Orda'nın oldu, buna rağmen yeni oluşumu tanımlamak için Altın Orda terimi kullanılmaya devam edildi. Timur'un 1360'larda başlayan fetihleri bu gidişatı hatırı sayılır bir karışıklığa itti ve kısa bir dönem için Türkistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan birleşmiş başka bir Moğol İmparatorluğu yaratıldı. Ama bu imparatorluk çok

geçmeden daha küçük emirliklere bölündü ve 1460'lara gelindiğinde ne İran'da, ne bozkırda büyük bir Türk ya da Moğol gücü sürekli iktidardaydı –İran'daki Akkoyunlular 1502'de Osmanlı ve İran'ın Safavî iktidarı tarafından yok edilmişti.

Müslüman Ortadoğu, y. 1100-1430

Selçuklu sultanı Melik Şah 1092'de öldüğünde, Selçukluların merkezi otoritesi Anadolu'dan Kuzeybatı Hindistan'a ve Kafkasya'dan Umman Denizi'ne kadar uzanıyordu. Ama bu otorite kırılgandı ve çok geçmeden yıkıcı çekişmelerle yok oldu. I. Haçlı Seferi'nin başarıları en azından kısmen bu birlik yokluğuna ve bölgede rakip güç merkezlerinin doğmasına yorulabilir, nitekim "Franklar" öldürücü Müslüman çatışmalarında sık sık şu ya da bu tarafa sürüklenmişlerdi. Halep ve Mısır emiri Zengî'nin (1128-46) döneminde 1130'lardan itibaren, birbirinden tamamen farklı Müslüman kuvvetlerini birleştirme ve Haçlı devletlerine bir karşı saldırı düzenleme fikrine dayanılarak, bir ölçüde yeniden istikrar sağlanmıştı. Kudüs'ün geri alınması bir kilit hedef gibi sunuluyordu, oysa Zengî'nin Cezire'de kendi iktidarını koruma konusundaki meşguliyetleri göz önüne alındığında, bir ideal olarak kalıyordu. Yine de Zengî 1144'te Edessa'yı almayı ve aynı adı taşıyan Haçlı prensliğini ortadan kaldırmayı, oğlu ve ardılı Nureddin (1146-74) ise bu ilk başarıdan yararlanmayı becerdi. Ama düşmanları salt Haçlılardan ibaret değildi: Nureddin Mısır'daki Fatımîlerin sapkın Şii rejimini ve Kuzey Afrika'yı da İslamiyet'e karşı bir tehdit olarak görüyordu ve Suriye'deki diğer yerel emirlerin kendi davasını destekleme konusundaki yetenek ya da istekliliklerine hiç güvenmiyordu. 1154'te Şam'ı zapt edip kendi topraklarına kattı, böylelikle tüm Suriye'yi denetimi altına aldı.

Rakip klikler arasında parçalanmış olan Fatımî iktidarı çökmenin eşiğindeydi, dolayısıyla Mısır'a hâkim olma mücadelesi –iç çatışmalarda şu ya da bu tarafı desteklemeye davet edilen– Kudüs Haçlı Krallığı ile Zengî emiri arasındaydı. Fatımîler 1168'de Nureddin'i başka bir Haçlı saldırısını geri püskürtmek için yardıma çağırdılar ve sonuç, Mısır'da bir Zengî idaresinin gerçekleşmesi, Abbasî Halifeliği'nin resmen yeniden kurulması ve Şii rejimin son bulması oldu. Bunu Nureddin'in adına başarmış olan Kürt komutan Şirkuh 1169'da öldü ve yerine yeğeni, daha çok Selahaddin diye tanınan Selahaddin Eyyubî geçti. Ne var ki, Selahaddin Nureddin'le çok gevşek bir ilişki sürdürdü ve Nureddin 1174'te öldüğünde, Selahaddin Suriye'nin denetimini ele geçirdi, böylece iki bölgeyi birleştirip Ortadoğu'da yeni bir rejimi, Eyyubî Sultanlığı'nı kurdu. Yirmi yıl içinde Kudüs'ü fethetmiş ve Haçlıları Filistin'in kıyı kalelerine hapsetmişti, ama 1193'teki ölümünden sonra sultanlık, Suriye'de Hama, Şam ve Halep, ilaveten Mısır emirlikleri olarak parçalanmaya başladı ve söz konusu emirlikler kendi aralarında üstünlük yarışına girdiler.

Harita II.8 (a) Müslüman Ortadoğu, y. 1100-1140

Harita II.8 (b) Müslüman Ortadoğu, y. 1170-1180

Harita II.8 (c) Müslüman Ortadoğu, y. 1230

Harita II.8 (d) Müslüman Ortadoğu, y. 1355

Harita II.8 (e) Müslüman Ortadoğu, y. 1401

Harita II.8 (f) Müslüman Ortadoğu, y. 1430

Eyyubî sistemi devamlı baskı altındaydı. Hanedanın emirleri arasındaki hizip çatışması bir yana, Moğolların şahlıklarına yaptığı hücum sonucu batıya sürülen Harizmler de, zaman zaman ta Suriye kıyılarına inen saldırılar düzenliyorlardı. Melik el-Kâmil Mısır'da rejimini desteklemeleri için büyük sayıda Türk kölemen topladı; 1228-29'da, papa tarafından aforoz edilen İmparator II. Friedrich'in önderlik ettiği Altıncı Haçlı Seferi tarafından tehdit edilince, Kudüs ve kutsal yerleri, ondan sonra saldırmazlık politikası izlemeleri karşılığında yeniden Akra Krallığı'na bırakmayı kabul etti. Ama [Haçlılar için] bu kazanç kısa ömürlü oldu ve Kudüs 1244'te bir kez daha, bu defa temelli Müslümanların eline geçti. VII. Haçlı Seferi'nin başındaki Fransa kralı IX. Louis, Kıbrıs'taki üssünden Mısır'a saldırdı ve başlangıçta başarılı olsa da –Damietta [Dimyat] alınmıştı– Mansura'da yenildi ve ordusunun çoğuyla birlikte esir edildi. Ama saldırı Mısır'da yeni huzursuzlukları teşvik etti ve bir grup kölemen (Memlûklar) iktidarı ele geçirdi ve kalan Eyyubî emirliklerini çabucak yutan bir devlet kurdu. En büyük hükümdarlarından biri, Moğolları 1260'ta Ayn Calut'ta yenilgiye zorlayan, böylelikle Moğolların Suriye ve Filistin'i fethetme girişimlerini sona erdiren Sultan Baybars'dı (1260-77) ve 1291'e kadarki dönemde, Akra sonunda düştüğünde, geride kalan bütün Haçlı müstahkem mevkileri Memlûk ordularınca alınmıştı. Memlûkların, kuzeyde Kilikya'daki (1375'te nihayet düşen son ileri karakollar buradaydı) Ermeni Krallığı'na kadar Suriye üzerinde hâkimiyet kurmaları 1360'larda sağlama alınmıştı ve Mısır'la birlikte, Memlûk ordularının 1517'de Osmanlılar tarafından alt edilmesine ve ülkenin fethine kadar süren bir devlet oluşturuldu.

12 Son dönem Bizans dünyasında kilise ve manastırlar

Dikkis teşkilatı: Notitiae

Kilisenin, Orta Anadolu'nun çoğunun 1070'lerde itibaren Selçuklu ve Türkmenler tarafından işgalinden sonraki durumunu kestirmek çok zordur. 11. yüzyılın ortasından 13. yüzyılın ortasına kadar tarihlendirilen altı listelik bir piskoposluk (*notitiae episcopatuum*)* dizisi, kilise otoritesinin vilayetler ve artık imparatorluğun elinde olmayan yerlerdeki derecesine dair bizi biraz aydınlatır. Listelerde, yalnızca 50 kadarında bir avuçtan fazla yardımcı ya da bağımlı piskoposluk bulunduğu halde, 80'nin üstünde metropolitlik olduğu ileri sürülür. Birçoğu, korunmasız sınır bölgelerindeydi ve listeler, söz konusu yerlerde Hıristiyan nüfus üstünde ne ölçüde bir piskoposluk denetimi olduğu hakkında bize tek başına hiçbir şey söylemez. İmparatorluk sınırları içinde, 400'ün hemen altında piskoposluktan meydana gelen 31 kadar metropolitlik vardı. Konstantinopolis, Bithinia ve Thraki, ayrıca Batı ve Güneybatı Anadolu çevresinde büyük bir piskoposluk yoğunluğu bulunuyordu. Tarihi nedenlerle –bu bölgeler, kilise teşkilatının Hıristiyanlığın ilk zamanlarına kadar geri giden antik geleneklerine sahipti ve Bizans kilise teşkilatının karakteristik bir özelliği de örgütsel muhafazakârlığın çok güçlü olmasıydı– mümkün olan her yerde değişiklikten daima kaçınılmalıydı ve değişiklikten kesinlikle pişmanlık duyuluyordu.

Gelgelelim, değişiklik oluyordu ve genellikle nüfus artışı ya da kasabaların genişlemesi, bunun sonucu daha büyük bir kilise gözetiminin talep edilmesi gibi aşikâr nedenlerden doğuyordu. Dolayısıyla, gelişen yeni küçük kasabalarda ya da en azından kilisenin orada hazır bulunduğunu gösterme gereği duyulan nüfus merkezlerinde üslenmiş yeni piskoposluklar yaratılabiliyordu. Sözgelimi Smirni metropoliti, 12. yüzyılda kendisi için beş yeni yardımcı piskoposluk ihdas edilmesini sağlamış ve Efesos gibi başka kent ya da yerlerde de benzer durumlar olmuştu. Öte yandan bazı piskoposluklar, kurumu muhafaza etmek ve piskopos ile cemaatinin haklarını korumak için

* (Lat.) Tekili *notitia episcopatuum*: Hıristiyan Ortodoks kilisesinde metropolitler ile piskopos yardımcılarının listesini ve hiyerarşik yerini belirten resmi belgelere verilen ad –ç.n.

Harita 12.1 *Diikisis* teşkilatı, y. 1070: *Notitiae*

taşınmıştı. Anadolu içlerinde Türklerin tehdidi altında kalan ya da fiilen onlar tarafından istila edilen bir dizi piskoposluk, güvenli olan Pontos kıyı bölgesine nakledilmişti. Ama yine işlerin geleneksel düzenini bozduğu için, nakillere genellikle izin verilmiyordu.

Kilise kolektif olarak son derece varlıklı bir arazi sahibiydi, ama bu servet çok düzensiz dağıtılmıştı. 10. yüzyılın sonuna kadar her piskoposluk kilise arazilerinden gelen, icra memurları ya da vekiller tarafından idare edilen, *kanonikon* tabir edilen gelirlerle geçiniyordu. *Kanonikon*, dindışı topluluklara, bir piskoposluktaki rahiplere ve tüm manastırlara konulan zorunlu bir vergiydi, ayrıca çok sayıda çeşitli kaynaktan –örneğin papazlığa atama ücretleri, arazi sahipleri kadar sıradan insanlar tarafından verilen hediyeler ve I. Aleksios'un zamanından itibaren, taşrada yapılan duruşmalarda alınan para cezalarının bir bölümü– toplanıyordu. Ne var ki, manastırlara konulan *kanonikon*, 995-1000 dolayından, Patrik Sisinnios'un zamanından itibaren yürürlükten kaldırıldı ve bunun sonucu daha yoksul bölgelerdeki birçok piskoposluk sıkıntıya düştü. Dindışı topluluktan ve ruhban sınıfından toplanan *kanonikon* ya da kilise vergisi, 11. yüzyılın sonundan başlayarak, piskopos ve kurumuna, bir de piskoposun yerine getirmesi gereken çeşitli görevlere yetecek geliri yaratacak şekilde ayarlandı. İmparatorlar vilayetlerde kilisenin iyi durumda olmasına hatırı sayılır derecede dikkat ediyorlardı. Kilise, imparatorun Ortodoksluk görevine bakış açısından, yalnızca sorumluluklarının bir parçası değil, aynı zamanda çok daha pratik bir bakımdan imparatorluğun ve imparatorluk yönetiminin, Ortodoks inancının ve kimliğinin kilit bir simgesi ve desteği, bu nedenle sosyal ve politik bağlılığın birleştirici gücüydü. Yüksek devlet ve kilise görevlileri, kilisenin sıkıntıya girdiği yerde durumunu toparlamak için sık sık zahmet çekiyorlardı. Zor duruma düşen yoksullaşmış piskoposluklarla ilgili çeşitli örnekler var, bu durum piskopos ya da temsilcilerinin kötü idaresinden, –korsanlık veya düşman akınları– ya da açlık, kuraklık veya salgın gibi harici karışıklıklar yüzünden meydana geliyor, ancak patrik ya da imparator tarafından personele ve binalara yatırım yaparak, ayrıca geliri artırarak toparlanıyordu.

Piskoposlar, görev bölgelerinde manastır kurulmasında ya doğrudan ya da, genellikle, destek ve teşvikte bulunarak sık sık yardımcı oluyorlardı. Ama kiliseyi 11. yüzyıldan başlayarak etkileyen önemli bir idari ve ekonomik gelişme, *haristiki* âdetiydi; burada bir manastırın ve arazi ya da başka şekildeki mallarının idaresi ömür boyu, kimi zaman birkaç kuşak boyunca dindışı bir kişiye (bundan dolayı *haristikarios* olarak biliniyordu) bırakılıyordu. Amaç, bir yandan topluluğun malvarlığının düzgün şekilde yönetilmesini garanti etmek, öte yandan bir bütün olarak topluluğun yararına uygun kullanımını sağlamaktı. Aynı zamanda mali sıkıntıya düşmüş manastırlara yardım etmenin bir aracı olarak kullanılıyordu. Bağış genellikle bir piskopos tarafından yapılıyordu, ama patrik veya imparator ya da manastır topluluğu ve malvarlığı üzerinde mevcut resmi hakları olan herhangi bir

kimse tarafından yapılabilirdi. *Haristiki* bağışları başta sıkı bir düzenleme içindeydi ve bağış, kötüye kullanılmamasını sağlama almak için, çeşitli özel koşullara bağlanıyordu. Aslında, birçok *haristikarios*, örneğin vergiden kaçınmak, böylece zenginleşmek için, manastırın malvarlığının boyutunu gizleyerek durumu istismar ediyordu.

Piskoposlar son dönem Bizans toplumunda önemli bir yer işgal ediyordu. Piskoposlar yerel kilise ile toplum ve bürokrasi arasında hem taşra düzeyinde, hem merkezi düzeyde hayati bir bağlantıydılar. Baskıcı ve giderek yozlaşan, yiyici bir vergilendirme sisteminin kurbanlarının tek koruyucusu ve hem mahkemelere, hem yerel idarenin müdürlerine sıradan vergi mükellefinin sorunlarını sunanlar da onlardı. Nitekim imparatorluğun son yüzyılında Ortodoks nüfusun tamamının gerçek koruyucuları haline geldiler, örneğin fetheden Türkler ile yerli halk arasında aracılık ettiler ve ellerinden geldiğince, fethedilen toplulukların değişen koşullar altında idare ve vergilendirilmesini düzenlediler. Fethedilenlerin durumunu iyileştirmede her zaman başarılı değillerdi, yine de, tıpkı Roma'nın son döneminde ve Batı dünyasında ortaçağın başında öncellerinin yaptıkları gibi, başarısız olan dindışı devletin yerini alan etkili ve faal kişilere dönüştüler.

Manastırlar ve Kuralları

Manastırlar, imparatorluğun tarihi boyunca ve ötesinde Doğu Hıristiyan dünyasında önemli ruhani faaliyet ve otorite merkezleri olarak kaldığı halde, birçok manastır topluluğu kendi becerisiyle büyük toprak sahibi olmuştu, vilayetlerde arazi olarak büyük mülkleri vardı ve buralardan hatırı sayılı nakdi ve ayni gelir elde ediyordu. Köylü çiftçilerden imparatorlara kadar tüm sosyal sınıfların mensupları, gelecekte ve özellikle öldükten sonra ruhani yarar sağlamak umuduyla böyle kurumlara bağışta bulunuyorlardı. Karşılığında, keşişler bireysel bağışçıların ruhları için dua ediyordu.

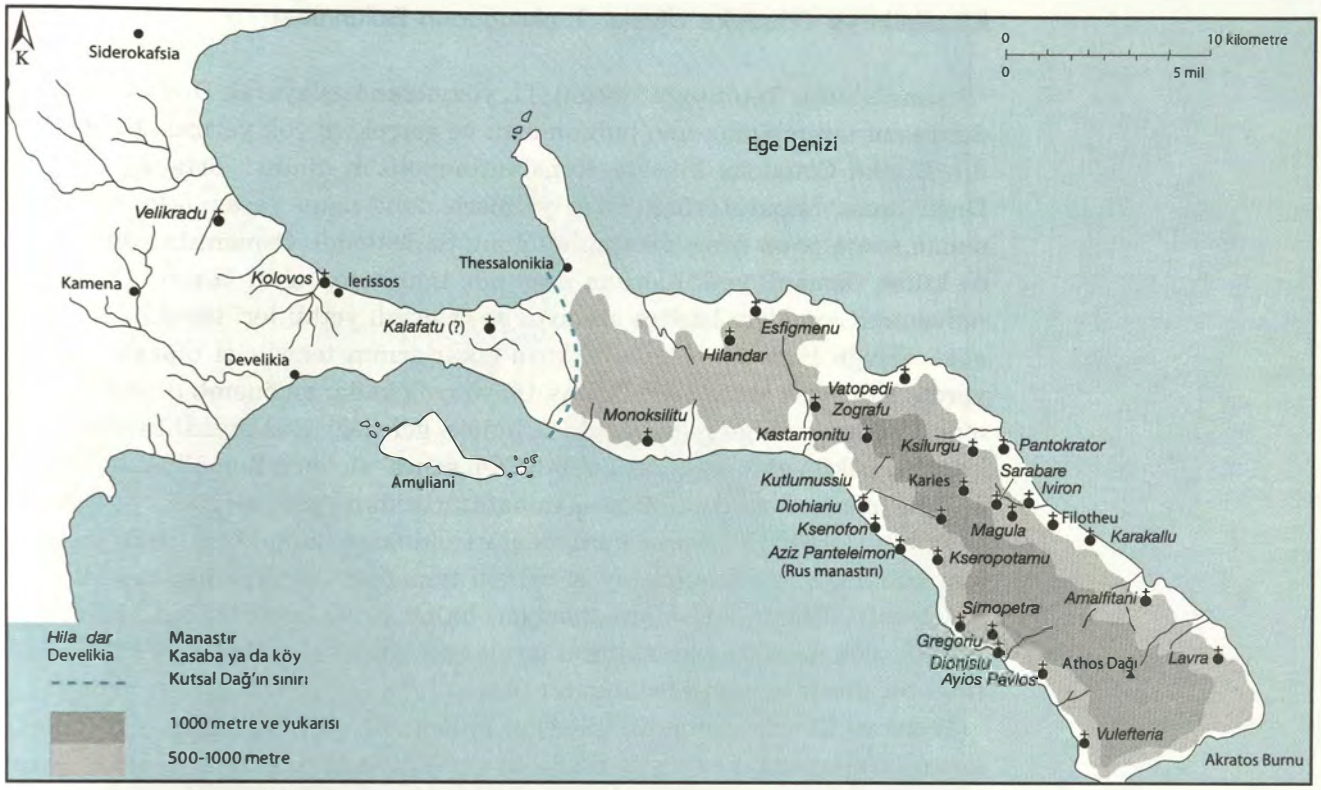
Bizans'ın son döneminde ve imparatorluk toprak bakımından küçüldükçe, manastırlar devletin dindışı işlerinde her zamankinden daha büyük bir rol oynamaya başladılar. Yalnızca bağış almaya ya da çeşitli devlet vergileri ve mali harçlardan muaf tutulmaya devam etmekle kalmadılar; devletin kaynakları toprağıyla birlikte azaldıkça, manastırlar da ekonomik bakımdan nispeten giderek artan bir öneme sahip oldular. Kimi durumlarda, o denli çok arazi ve kaynağı denetlediler ki, yerel savunmadan ve istihkâmların bakımından ya da savaş gemilerinin yapımından sorumlu hale geldiler. Bu sürecin mükemmel bir örneğini, Kuzey Yunanistan'da Halkidiki Yarımadası'ndaki Athos Dağı'nda bulunan manastır merkezinin (bkz. Harita 12.2) malvarlığı ve vergilendirme tarihinde buluruz. Bizans mali belgelerinden (ayrıca vergi bağışıklığı ve diğer imtiyazlara dair imparatorluk belgelerinden) ve Osmanlıların ayrıntılı vergi kayıtlarından, Bizans devleti ile manastırların bölgedeki kaynaklar için nasıl işbirliği yaptıklarını veya rekabet et-

tiklerini, Osmanlıların fethinden sonra mülkiyet haklarına ve buna ek olarak köylülere ve toprak sahiplerine ne olduğunu anlamak mümkün. Athos Dağı'ndaki manastırlar 13. yüzyılın ortasından 1453'e kadar giderek artan bağışlar aldılar. Zengin manastırların birikmiş serveti, 14. yüzyılın sonunda ya da bir hayli öncesinde devletinkinden kat kat büyüktü. Böyle olsa bile, hükümet 1371'den itibaren bazı sınırlamalar koymayı becerdi, hatta sözgelimi manastır arazilerini, ordu için asker beslemek üzere yeniden dağıttı.

Anadolu'nun büyük bölümünün 11. yüzyılın son yıllarında Türkler tarafından işgaline kadar, manastır faaliyetlerinin en ünlü ve yoğun nüfuslu merkezlerinden biri Bithinia'daki Olimpos Dağı'ydı [Uludağ]. Diğerleri batıdaki kıyı bölgesinde –örneğin Kiminas, Galesion ve Latros'ta– bulunuyordu, ama hepsi de 11. yüzyılın sonunda ve sonrasında Bizans-Türk çatışmasında büyük zararlar görmüştü. İmparatorluk idaresinin son yüzyıllarında Trapezus'un çevresinde, kuzeydoğu tarafında, bir dizi önemli manastır ortaya çıktı, en tanınmış ikisi Sumela ve Vazelon'dakilerdi. Avrupa'da, daha 10. yüzyılın sonunda, Athos Dağı önemli bir merkez haline geliyordu; Trakya'da başka, daha küçük merkezler vardı ve 13. yüzyıldan itibaren Tesalya'da, Meteora'daki büyük manastır merkezi oluşmaya başladı. Belgesel kaynaklarda imparatorluğun varlığı süresince, hepsi aynı dönemde faal olmasa da, 1000'den fazla değişik manastırdan söz edilir. Konstantinopolis'te de, ünlü Studios Manastırı gibi birçok önemli manastır vardı, ama 11. ve 12. yüzyıllarda imparatorluğun himayesinde çeşitli yeni manastırlar kurulmuştu.

Bu kurumlardan günümüze kalan *tipika* ya da kuruluş talimatnameleri, bunların ruhani hayatı ve hedefleri kadar, idaresine ilişkin olarak da bol miktarda bulgu sağlar. Rahip ve rahibe manastırlarının büyüklükleri çok değişiyordu. Bazı büyük kurumlar yüzlerce keşişi barındıracak denli gelişiyordu, ama çoğunluğu çok daha iddiasızdı, bunlarda ölçü yüzlerce keşişten ziyade onlarca keşişti. Manastırların işlevleri değişkendi. Hayır işleri ve sadaka, yoksullara ve hastalara yardım en başta gelen hedeflerdi ve çeşitli manastırlar kendilerine bağlı düşkünler evi, yurt ve hastanelere sahipti ve bunlarda sakinlerle ilgilenecek çok sayıda eğitimli personel kadrosu vardı. Sözgelimi kentsel bir manastırda yoksullara her gün ya da kırsal kesimde belirli yokluk zamanlarında yiyecek dağıtılabilirdi. Bu sıfatla hiçbir manastır talimatnamesi olmadığından, bir manastırın *tipikon*'u başka bir ya da daha çok kurumunkine temel oluşturabilirdi. Bu nedenle, Konstantinopolis'in varoşlarında 11. yüzyılın ortasında kurulan Evergetis Manastırı'nın *tipikon*'u, çeşitli başka Konstantinopolis ya da taşra topluluklarının manastırlarında model işlevi gördü.

Bizans'ın son döneminde manastırların gelişimindeki ayırıcı özelliklerden biri, "idioritmik" denilen manastırcılığın ortaya çıkması ve gördüğü artan rağbettir. Bu tür bir manastır hayatında keşiş, din kardeşleriyle birlikte ortak dua okumak ve başka görevleri yerine getirmek yerine, daha ziyade daha bireysel bir dua şekli, tefekkür ve çalışma tarzını takip ediyor, örneğin

Harita 12.2 Athos manastırları

yemekhanede değil, tek başına yemek yiyordu. Doğu kilisesinde buna hiçbir zaman tam anlamıyla göz yumulmamıştı, çünkü manastır hayatının esasen kinovitik olan ilkelerine meydan okunulan bir tarz oluşturuyordu, ama 14. yüzyılda yine de çok rağbet gördü ve ondan sonra Ortodoks manastırcılığının, günümüz Ortodoks dünyasında da görülen önemli bir cephesi olarak kaldı.

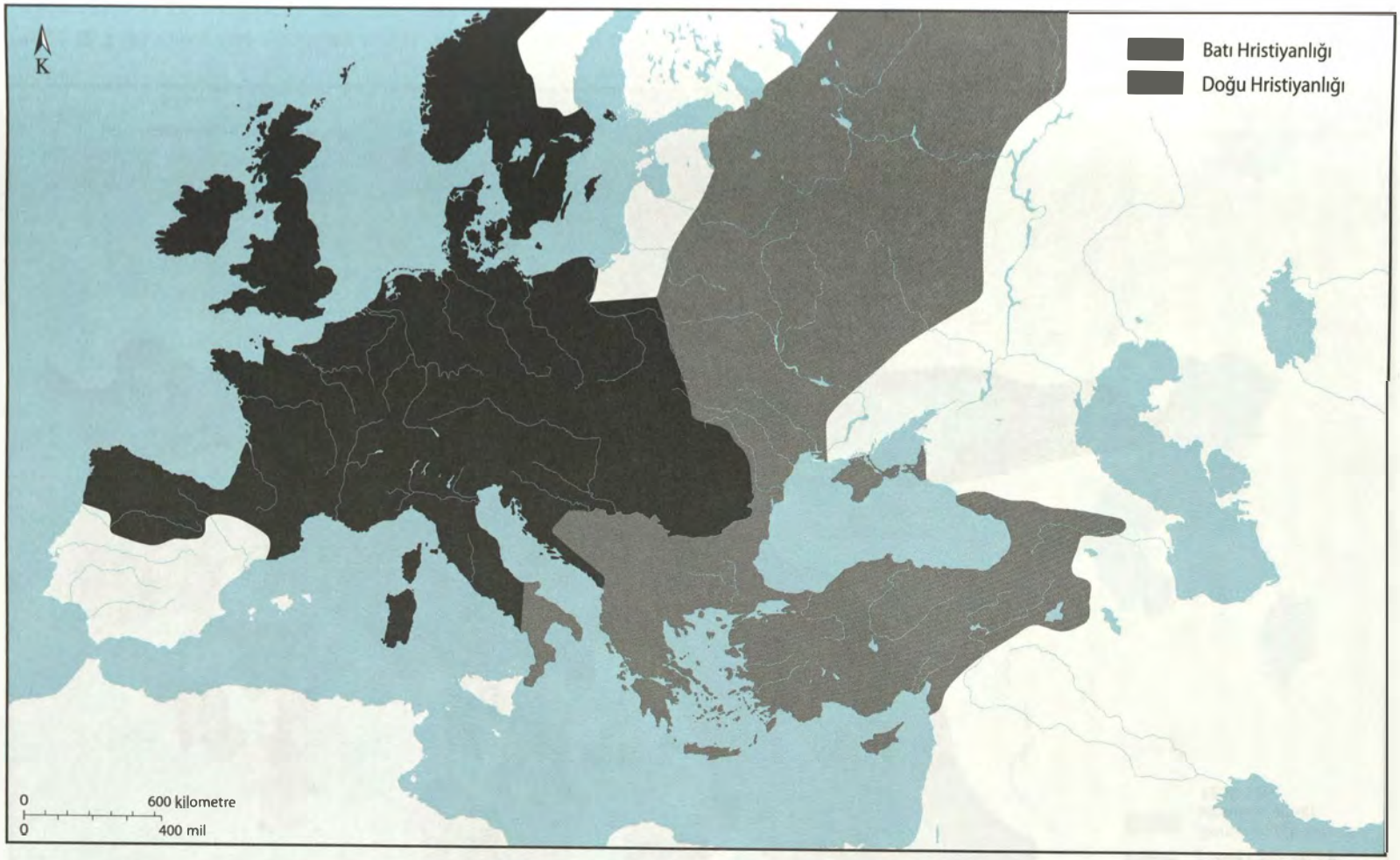
Manastırlar dahil, tüm Ortodoks dünyasında 14. yüzyılda derin etki bırakan aynı derecede önemli bir gelişme, "*isihasmos*" diye anılan hareketti. Teolog unvanlı Simeon 11. yüzyılda, uzun bir geleneğin üstüne bina ederek, ilahi amelin hem ruh, hem duyular aracılığıyla tecrübe edilebileceğini iddia ediyordu. Athos Dağı'nda, böyle tecrübelerin, bunlara erişmek için doğru vasıtaların kullanılması koşuluyla, herkese açık olduğu fikri geliştirilmişti. Özel nefes alma teknikleri eşliğinde derin yoğunlaşma ve tekrarlanan duaların, bilinci hayali tecrübelere açabileceği savunuluyordu; ruhani bağlılığın geleneksel üsluplarıyla çok çelişen bir gelişmeydi bu ve dindışı toplum kadar kiliseyi de böldü. Tartışma, güncel siyasi konularla sımsıkı birbirine dolandı. *İsihasmos* yalnızca kısa bir dönem öne çıktı, ama Ortodoks ruhaniliğinin tarihinde iz bıraktı ve mantıklı sonucu olan tasavvuf geleneği, Osmanlıların fethinden sonra önemli bir rol oynamaya devam etti.

Kiliselerin ve Ortodoks Uluslar Topluluğunun Bölünmesi

"Bizans Uluslar Topluluğu" terimi, 11. yüzyıldan başlayarak Doğu Ortodoks dünyasını tanımlamak için bulunmuştu ve gerçekten çok yerinde bir terimdir. Çünkü Ortodoks kilisesi, Konstantinopolis'in dindışı, ortaçağ dönemi Doğu Roma İmparatorluğu'ndan yalnızca daha uzun yaşamakla kalmadı, ondan sonra onun birçok sorumluluğunu da üstlendi. Osmanlılar döneminde kilise, Osmanlı yetkililerinin nezdinde imparatorluğun "Rum" Ortodoks nüfusunun çoğu için başlıca aracıydı ve Osmanlı yetkilileri tarafından, sözcüsü olduğu Hıristiyan toplulukların çıkarlarının temsilcisi olarak tanınıyordu. Kilise tek aracı değildi, ama 16. yüzyıla kadar en önemli olanıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında Ortodoks geleneği, Rus prensliklerinin ülkelerine hâkim oldu ve Moskova 1453'ten sonra "üçüncü Roma"ya dönüşünce, Rus hükümdarlarının, Bizans imparatorlarının yasal vârisleri ve dolayısıyla bütün Hıristiyanların koruyucuları oldukları iddialarını desteklemek için kullanıldı. Gelgelelim, siyasi rolünü tamamen bir yana bırakırsak, Ortodoksluk bütün bu insanlara, inançları haline gelen ortak bir teolojik miras bıraktı –çok hatırı sayılır kültürel farklara rağmen, 21. yüzyılda hâlâ birleştirici bir unsur olmayı sürdüren bir miras.

Roma ve Konstantinopolis kiliseleri arasında 1054 hizipleşmesiyle sonuçlanan farklar, sırf doktrin ya kilisenin önceliğiyle ilgili farklar değildi, aynı zamanda Rum Doğu Akdeniz ve Güney Balkan dünyası ile Orta ve Batı Avrupa'nın Latin hâkimiyeti altındaki ülkeleri arasında var olan kültürel farkları yansıtıyordu. Kültürel yabancılaşma ve yanlış anlamalar daha 9. ve 10. yüzyıllarda kolaylıkla görülüyordu. Örneğin İmparator III. Mihail adına Papa I. Nicolaus'a yazan Patrik Fotios'un öne sürdüğü, Bizans'ın politik ve kültürel üstünlüğüne dair saçma iddialara papa bilgece, ama lanet okuyan bir cevap vermişti. Alman imparatoru Otto'nun elçisi Cremona'lı Liutprand da, 960'larda II. Nikiforos Fokas'ın sarayını ziyaret ettiğinde "Bizanslılar"a karşı küçümseyen ve öfkeli bir tavır sergilemişti. Batı'nın ekonomik, politik ve askeri kuvveti 11. yüzyılın sonunda Bizans İmparatorluğu için ciddi bir sorun olmaya başlayınca, durum daha da kötüleşti. Bir yanda Güney İtalyalı Normanlar, bir yanda Alman imparatorları ciddi birer tehdit oluşturdular ve Venedik ile Cenova gibi İtalyan tüccar kentlerinin Bizans deniz gücüne giderek daha fazla kafa tutmaları, bu duruma yardımcı olmadı. Haçlı hareketi, Rum kalleşliğine ilişkin Batılı önyargıları ve Selçuklu emirliklerinin Anadolu'da genişlemeleri, yabancılaşma ve kuşkuyu açık çatışmaya dönüştürdü. Konstantinopolis'in 1204'te zaptı ve bir Latin imparatorluğunun kurulması, ayrılığı nihai kıldı, çünkü Bizans'ın ya da eskiden Bizans'a ait bölgelerin Ortodoks halkları Latin patrikliğini tanımadılar.

Türklerin, özellikle Osmanlı Sultanlığı bir kez kurulduktan sonra hızla büyüyen gücü, Bizans Devleti'nin siyasi ve iktisadi çöküşüyle ve parçalara ayrılmasıyla birleşince, Doğu ve Batı kiliselerinin barışması acil bir konu oldu.

Harita 12.3 (a) Roma ve Konstantinopolis kiliseleri, y. 1025

Harita 12.3 (b) Roma Doğu Ortodoks Kilisesi'nin parçalanması, y. 1220

Harita 12.3 (c) Roma'nın üstünlüğü, y. 1470

Batı, Bizanslıları hizipçi ya da hatta sapkın sayma eğilimindeydi ve pek ya da hiç yardımcı olmadı. Bu sorunu kiliselerin birleşmesi yoluyla çözmeyi hedefleyen görüşmeler 14. ve 15. yüzyıllar boyunca devam etti, ama 1274'te Lyon ve 1439'da Ferrara-Floransa konsillerinde birçok konuda anlaşma sağlanamadı. Oysa her iki durumda da dönemin imparatoru (sırasıyla VIII. Mihail ve VIII. İoannis) askeri ve mali yardım almak için Batı'nın ilkelerine boyun eğmeye bile razıydı. Gelgelelim, imparatorluktaki ruhban sınıf ve nüfusun çoğunluğu böyle tavizlere son derece karşıydı. Gerçek bir ilerleme hiçbir zaman kaydedilmedi ve Batı'dan hiçbir zaman yardım gelmedi. Batı'nın tutum ve talepleri karşısında duyulan hüsran, Megas Duks (Büyük Duka) Lukas Notaras'ın sözlerinde besbellidir; son İmparator XI. Konstantinos'un ileri gelen bir bakanı olan Notaras'ın, 1451'de şöyle söylediği nakledilir: "Kentte piskoposluk tacı görmektense, Türk'ün sarığını görmeyi tercih ederim." Notaras Batı kilisesiyle görüşmelere faal olarak katılmış ve iki yıl sonra kent düşünce, II. Mehmed'in emri üzerine ailesiyle birlikte idam edilmişti. Bizanslıların hepsi Notaras gibi hissetmiyordu ama sözlerinin açığa vurduğu gibi, Latin dünyasına karşı önemli ölçüde bir yabancılık vardı.

Paradoksal olarak, dindışı devletin çökmesi, kilisenin otorite ve saygınlığında bir artış anlamına geliyordu. Patrik, 13. yüzyılın sonunda imparatorunkinden çok daha büyük bir bölgeye söz geçiriyordu. Sonunda kenti ele geçiren Osmanlıların, Balkan ve Ege bölgelerinin Ortodoks halklarını barış içinde yönetmenin bir yolunu bulmaları gerekiyordu. Osmanlılar, Bizans Kilisesi ile ruhban sınıfına ve özellikle daha çok Konstantinopolis Patrikliği'ne sığındı. Doğu ve Batı arasında o denli aşikâr hale gelmiş olan bakış açısı ve zihniyet farkları, ekonomik ve sosyal gelişmelerin eşit derecede önemli bir rol oynadığı, evrimden geçen bir kültürel bağlamın parçasıydı. Sonuç, Bizans'ın siyasi tutumları bakımından artan bir kültürel tecrit politikası ve kilise ile Ortodoksluk bakımından kadercilik derecesinde eşleştirilmiş alternatiflerin artan ölçüde reddedilmesiydi, bu da imkânsız olanın –koşulsuz Batı desteği, Bizans'ın askeri gücünün dirilmesi ve ilerleyen Osmanlıları geriletme– dışında herhangi bir planlamayı bir hayli anlamsız kılıyordu. İmparatorluğun artığında, artık gerçeklikle uyuşmayan bir ideolojiden fazla bir şey kalmamıştı. Bizans köylüsü, tüccar ve papazı, günlük hayatını sürdürmek zorundaydı: İmparatorluğun son bulduğu bir gerçeğe dönüştüğünde, Osmanlılar "Rumlar"ın, ideolojik düşmanlıklarına rağmen, alışmış olduklarından pek farklı olmayan bir rutini çabucak kabullendiklerini gördüler. Patrik ve Ortodoks kilisesi sayesinde artık Osmanlı idaresine katlanılabilinir ve onun altında yaşanabilirdi.

Kronoloji

284-305	Diocletianus ve tetrarhi (dörtlü idare)
306-337	I. Constantinus (324'ten itibaren tek başına hükümdar)
311	Galerius'un hoşgörü tebliği
312	Constantinus'un Milvia Köprüsü'ndeki zaferi
313	Constantinus ve Licinius'un hoşgörü tebliği
325	Nikea Konsili ve Ariusçuluğun mahkûm edilmesi (birinci ekümenik konsil)
330	Konstantinopolis'in kutsanması
337	I. Constantinus'un vaftiz edilmesi ve ölümü
361-363	"Dönek" Julianus putperest tepkilerin başını çeker ve Hıristiyanlığın etkisini sınırlandırmaya çalışır
364	Jovianus ölür: İmparatorluk I. Valentianus (Batı) ve Valens (Doğu) arasında taksim edilir
378	Valens'in Adrianopolis Muharebesi'nde Vizigotlara yenilip öldürülmesi
381	Birinci Konstantinopolis Konsili (ikinci ekümenik konsil): Ariusçuluğun reddini tekrar onaylar; Konstantinopolis Patrikliği'nin Roma'dan sonra geldiği konusunda hak iddia eder
395	I. Theodosius'un ölümü ve imparatorluğun yeniden Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmesi
410	Vizigotlar Roma'yı yağmalar
413	Konstantinopolis'te Theodosios kara surlarının inşa edilmesi
429-533	Kuzey Afrika Vandal Krallığı
431	Efesos Konsili, Nasturîliğin reddedilmesi (üçüncü ekümenik konsil)
449	Efesos Konsili ("soyguncu konsil")
450/451	Halkedon Konsili, Monofizitliğin yenilgisi (dördüncü ekümenik konsil)
450	Attila ve Hunlar Chalons'da alt edilir
455	Roma'nın Vandallarca yağmalanması
476	Romulus Augustulus'un Başkomutan Odoaker tarafından tahttan indirilmesi. Batı Roma İmparatorluğu'nun son bulması
488	Theoderic'in emrindeki Ostrogotlar İtalya'ya girer
493-526	Theoderic İtalya Ostrogot Krallığı'na hükmeder
507-711	İspanya'da Vizigot Krallığı
529	İustinianos Atina Akademisi'ni kapatır; Codex İustinianus tamamlanır
532	Konstantinopolis'te "Nika" İsyanı
533-534	Velisarios Afrika'yı yeniden fetheder (kıtada huzurun sağlanması 540'lara kadar sürer); Roma Hukuku Külliyatı (Pandektos Hukuku) ya da Derlemeler tamamlanır
534	Velisarios İtalya'nın yeniden fethine başlar (savaş 553'e kadar sürer)

537	Konstantinopolis'teki yeni Kutsal Bilgelik Kilisesi'nin (Agia Sofia) takdis edilmesi
540	Pers kralı I. Hüsrev Antiohia'yı alır
542+	Bizans dünyasında veba salgını
550+	Avarlar Karadeniz'in ve Tuna'nın kuzeyindeki Slavlar üzerinde hegemonya kurar
552	Narses Totila'yı alt eder ve İtalya'daki son Ostrogot direnişini kırar
553	İkinci Konstantinopolis Konsili (beşinci ekümenik konsil): "Üç Bölüm" mahkûm edilir, Monofizitlere tavizler verilir
553+	Güneydoğu İspanya'nın Vizigotlardan geri alınması
558	Avarlarla antlaşma ve "para yardımı" yapılmasının kabulü
562	İran'la "Elli Yıl Barışı"nın imzalanması
565-591	İran'la savaşlar
566+	Slavlar Tuna sınırından girmeye başlarlar; Avarlar sınır kalelerini baskı yaparlar
568+	Tuna'dan batıya doğru sürülen Lombardlar İtalya'yı istila ederler
572	Lombardlar Ravenna'yı kuşatır
577	Balkanlar Avarların önderliğinde büyük istilaya uğrar
584, 586	Selanik'e Avar-Slav saldırıları
591-602	Avarların Tuna'dan geriye püskürtülmesinde tedrici başarı
602	Mavrikios tahttan indirilir, Fokas imparator ilan edilir
603	İran'la savaş; Balkanlar'da durum kötüleşir
610	Fokas, Kartaca'daki Afrika Askeri Valisi'nin oğlu İraklios tarafından tahttan indirilir
611-620'ler	Orta ve Kuzey Balkanlar elden çıkar
614-619	Persler Suriye, Filistin ve Mısır'ı işgal eder
622	Muhammed Medine'ye gitmek üzere Mekke'den ayrılır ("Hicret")
622-627	İraklios Doğu'da Perslere karşı sefere çıkar
626	Konstantinopolis'in Avar-Slav ve Perslerce ortak kuşatması başarısız olur
626-628	İraklios Doğu'da Persleri yener
629	Perslerle barış
634+	Araplar Filistin'e akınlar düzenlemeye başlar
634-646	Suriye, Filistin, Mezopotamya ve Mısır'da (636 Gabitha/Yarmuk Savaşı) Arap fetihleri
638	İraklios *Ekthesis*'i [İnancın Yorumu] tebliğ eder: Monofizitler ile Halkedonyalıların aralarını bulma girişimleri
644+	Bizans Anadolu'suna uzun vadeli akınların ve bölgenin yağmalanmasının başlaması
648	II. Konstans'ın *Tipos*'u [Hıristiyan hiziplerini uzlaştırma çabası]. Monoteletizmin imparatorluk tarafından zorla uygulanması.
649	Roma'da Laterano Sinodu'nun toplanması: "Günah çıkarma yetkisine sahip rahip" unvanlı Maximus ve Papa Martinus imparatorluğun Monoteletizm politikasını reddederler
653	Martinus ve Maximus, Askeri Vali Theodoros Kalliopas tarafından tutuklanır ve Konstantinopolis'e gönderilir
655	Martinus ve Maximus ihanetle suçlu bulunur ve sürgün edilirler. Phoenix Deniz Muharebesi, Bizanslılar yenik düşer
662	II. Konstans Balkanlar üzerinden İtalya'ya sefere çıkar, Sicilya'da yerleşir
668	Konstans suikasta uğrar: Mizizios Sicilya'da imparator ilan edilir, ama IV. Konstantinos'a sadık kuvvetler tarafından alt edilir

674-678	Arap ablukası ve Konstantinopolis'in her yıl kuşatılması. Arap filosunu yok etmek için "Rum ateşi"nin kullanıldığına dair ilk kayıt
679-680	Bulgarların Tuna'ya gelişi; IV. Konstantinos'un emrindeki Bizans kuvvetlerinin yenilgisi
685-692	Halifelik ile Bizantion arasında ateşkes (Arap iç savaşı)
691-692	Konstantinopolis'te Quinisext ya da Trullo Konsili. Kanonlar [kilise yasaları] papa tarafından kısmen reddedilir
693	Bizans'ın Sevastupolis'te [Sohum/Abhazya] yenilmesi
698	Kartaca Arapların eline geçer; Afrika nihai olarak elden çıkar
717-718	Konstantinopolis'in kuşatılması; Anatolikon Ordusu generali Leon iktidarı ele geçirir ve III. Leon olarak taç giyer
726	Thera/[günümüzdeki adıyla] Santorini Adası'ndaki volkanik patlama, Leon'un ikona kırıcı fikirleri benimsemesine yol açar
730	Patrik Yermanos istifa eder; ikona kırıcılığın muhtemelen aleni politika olarak başlaması
739-740	Leon ve Konstantinos Arap askeri kafilesini Akrinon'da mağlup eder
739	Deprem Konstantinopolis'i vurur
741	Leon'un damadı Artabasdos V. Konstantinos'a başkaldırır ve Konstantinopolis'i ele geçirir
743/744	Artabasdos alt edilir
746+	Konstantinopolis'te veba
750	Abbasî devrimi, Emevîlerin iktidardan indirilmesi, Halifeliğin payitahtının Bağdat'a nakledilmesi
751/752	V. Konstantinos aleni olarak ikona kırıcılığın propagandasını yapar
754	İeria'da [Fenerbahçe] İkona Kırıcı Konsil (yedinci ekümenik konsil olduğu iddia edilir)
750-770'ler	Konstantinos Bulgar ve Araplara karşı büyük seferler düzenler
786	İrini, yedinci ekümenik konsili Konstantinopolis'te toplamaya çalışır. Konsil, ikona kırıcı askerlerin muhalefeti nedeniyle yarım kalır
787	İkinci Nikea Konsili (yedinci ekümenik konsil). İkona kırıcılık ret ve mahkûm edilir
792	VI. Konstantinos'un emrindeki Bizanslılar Markelle'de Bulgarlarca alt edilir
797	VI. Konstantinos, annesi İrini tarafından tahttan indirilir, kör edilir ve ölür
800	Charlemagne'a papa tarafından San Pietro'da taç giydirilmesi
802	İrini baş hazinedar Nikiforos (I. Nikiforos) tarafından tahttan indirilir
811	Nikiforos, başlangıçta başarılı olduğu Bulgar seferinde Krum Han'ın emrindeki kuvvetlerce alt edilip öldürülür
813	Bulgarlar Bizans kuvvetleri karşısında zaferler kazanır
815	V. Leon Konstantinopolis'te sen sinod toplar; ikona kırıcılık yeniden resmi politika olur
821-823	Slav Toma İsyanı
824+	Sicilya ve Girit'in Araplarca fethinin başlaması
826	Studios'lu Theodoros'un ölümü
838	Anadolu'nun Araplarca istilası; Amorion'un kuşatılma ve yağmalanması
843	Yedinci ekümenik konsil kararlarını yeniden doğrulamak için Konstantinopolis'te konsil toplanır. Naip İmparatoriçe Theodora ve saray ileri gelenleri, tasvirlere itibarlarını iade ederler; resmi ikona kırıcılığın sonu
850'ler	Bulgaristan'da misyonerlik faaliyeti
860	Konstantinopolis'e Rus (Viking) saldırısı; Aziz Kirillos misyoner olarak Hazar Krallığı'na gider

863	Bizanslılar Araplar karşısında Poson'da (Anadolu) büyük zafer kazanır
864	Bulgar hanı ve önderlerinin Ortodoksluğa dönmesi
869-870	I. Vasilios, Fotiusçu hizbi sona erdirmek için Konstantinopolis'te konsil toplar; Patrik Fotios azledilir, önceli olan İgnatios görevine iade edilir. Bulgaristan (papalığın taleplerine zıt olarak) Konstantinopolis'in dini yargılama yetkisine tabi olur
879-880	869-870 Konsili'nin kararları iptal edilir, Fotios görevine iade edilir ve Roma tarafından tanınır, hizipleşme sona erer
900+	Sicilya'nın nihai olarak kaybedilmesi; Çar Simeon döneminde Bulgar genişlemesi; Bizanslılarla savaş
917	Aheloos Irmağı'nda Bulgar zaferi
920	Konstantinopolis'te, VI. Leon'un dördüncü evliliğinin ("tetragami") neden olduğu hizipleşmeye son vermek için, evliliklere göz yuman Patrik Efthimios'un katılımıyla yerel konsil toplanması, evliliği mahkûm eden [Patrik] I. Nikolaos ve destekçilerinin yatıştırılması
922	Bulgarlarla barış
923-944	General İoannis Kurkuas'ın önderliğinde Bizans zaferleri ve doğuya doğru genişleme
960-961	General Nikiforos Fokas'ın Girit'i geri alması
963+	Doğuda büyük Bizans saldırıları, yeni sınır bölgelerinin yaratılması
965	II. Nikiforos Tarsus ve Kıbrıs'ı zapt eder
969	II. Nikiforos Halep ve Antakya'yı zapt eder
969-976	I. İoannis Çimiskis'in hükümdarlığı. Doğuda genişlemenin sürmesi; Sviatoslav'ın emrindeki Rus müttefiklerin yardımıyla Bulgarların alt edilmesi; Rusların Silistire'de (971) yenilmesi
975	I. İoannis Filistin'i istila eder, birçok kasaba ve kaleyi fetheder, ama geri çekilir
985+	Batı Balkanlar'da Bulgar direnişi, Çar Samuil'in önderliğinde ilk Bulgar imparatorluğunun doğmasıyla sonuçlanır
989	Kievli Vladimir'in Hıristiyanlığa dönmesi
990-1019	II. Vasilios Bulgar direnişini ezer; Bulgaristan tekrar imparatorluğa dahil edilir, kuzeyde yeni sınır Tuna
1022	Ermeni toprakları imparatorluğa ilhak edilir
1034-1041	IV. Mihail altın paranın ayarını değiştirmek için ilk adımları atar
1054	Papalıkla hizipleşme
1055	Selçuklular Bağdat'ı alır; Güney İtalya'da Norman iktidarı genişler
1070+	Peçenekler Balkanlar'da hızla ilerler; imparatorluk dahilinde iç savaş
1071	IV. Romanos Mantzikert'te [Malazgirt] yenilir ve esir düşer; Orta Anadolu'da Türk işgalinin başlaması; Normanlar Bari'yi alır
1081	Aleksios Komninos ayaklanır ve III. Nikiforos'u alt ederek imparator olarak taç giyer
1081-1085	Normanlar Batı Balkan vilayetlerini istila eder
1082-1084	Venedik'e ticari imtiyazlar tanınır
1091	Konstantinopolis Selçuklu-Peçenekler tarafından kuşatılır; Peçenekler yenik düşer
1092	I. Aleksios madeni para reformunu gerçekleştirir
1094	Vlaherne'de, kilisenin, imparatorluk hazinesine yardım için dini hazineleri eritme kararının koyu bir muhalifi olan [Piskopos]

	Halkedon'lu Leon'un sorununu karara bağlamak için sen sinod toplanır. 1086'da daimi sen sinod tarafından azledilen Leon, resmi kilise görüşüyle uzlaştıktan sonra bu konsil tarafından görevine iade edilir
1097+	Birinci Haçlı Seferi; Selçuklular alt edilir
1098/1099	Kudüs zapt edilir; Filistin ile Suriye'de Latin prenslikler ve Kudüs Krallığı kurulur
1108	Aleksios, Bohemond'un komutasındaki Normanları alt eder
1111	Pisa'ya ticari imtiyazlar tanınır
1130'lar	Güney İtalya Normanlarına karşı Germen İmparatorluğu'yla ittifak
1138-1142	Bizans'ın Antiohia Haçlı Prensliği'yle karşı karşıya gelmesi
1143-1180	I. Manuil Komninos: Batı yanlısı politikalar Bizans dış politikasının başlıca etkeni haline gelir
1146-1148	İkinci Haçlı Seferi
1153	I. Friedrich (Barbarossa) ile Papalık arasında Bizantion'a karşı Konstanz Antlaşması
1155-1157	İtalya'da başarılı imparatorluk seferi; Cenova'yla ticari ve siyasi müzakereler
1156-1157	Konstantinopolis Konsili: Patrik adayı Pantefyenos'un öğretileri mahkûm edilir
1158-1159	İmparatorluk kuvvetleri Antiohia üstüne yürür
1160+	İmparatorluk, Germen İmparatorluğu'nun çıkarlarına karşı İtalya'da başarılı bir emperyal politika yürütür; Manuil, Macarları ve Sırpları Balkanlar'da alt eder ve imparatorluğun üstünlüğünü yeniden doğrulatır
1166-1167	Yerel Konstantinopolis Konsili, Batı ilahiyatçılarıyla tartışmalardan doğan Hıristolojik sorunları görüşmek üzere toplanır
1169-1170	Pisa ve Cenova'yla ticari antlaşmalar
1171+	Bizans ve Venedik arasında düşmanca eylemler çoğalır
1175-1176	Manuil doğuya Haçlı seferi planlar
1176	Manuil'in komutasındaki imparatorluk kuvvetlerinin Miriokefalon'da Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'a yenilmesi
1180	Manuil ölür; Konstantinopolis'te güçlü Batı aleyhtarı duygular
1182	Batılıların, özellikle tüccar ve yakınlarının Konstantinopolis'te katliama uğraması
1185	Normanlar Selanik'i yağmalar; Andronikos Komninos tahttan indirilir
1186+	Bulgaristan'da isyan, yerel Bizans kuvvetlerinin yenilgisi, İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun kurulması
1187	Haçlı kuvvetlerinin Hattin Boynuzları Muharebesi'nde yenilmeleri; Selahaddin'in Kudüs'ü yeniden fethi
1192	Cenova ve Pisa'yla antlaşmalar
1203-1204	Venedik'ten mali yardım ve bahriye desteği alan IV. Haçlı Seferi Konstantinopolis üstüne yürür. Kentin 1204'te ele geçirilip yağmalanmasından sonra, Latin ya da Venedik idaresinde çeşitli prensliklerin ya da başka bölgelerin yanı sıra Latin İmparatorluğu kurulur
1204-1205	Nikea, Epir ve Trapezus'ta Bizans'ın yerini alan devletler kurulur
1205	Latin imparatoru I. Baudouin Bulgarlar tarafından alt edilir
1259	Nikea İmparatorluğu'nda tahta VIII. Mihail çıkar; Nikea ordusu birleşik Latin ve Epir ordularını Pelagonia Muharebesi'nde mağlup eder. Kale-kent Mistra Bizanslılara (Nikea) teslim edilir

1261	Latin ordusunun ana bölümünün yokluğu sırasında Nikea kuvvetleri Konstantinopolis'e girer ve kenti ele geçirirler
1265	Papa, Fransa kralı IX. Louis'nin biraderi Anjou'lu Charles'ı, Sicilya Kralı Manfred ve İtalya'daki Hohenstaufen iktidarına karşı kendisini askeri olarak desteklemeye davet eder
1266	Sicilya kralı Manfred, Benevento Muharebesi'nde Anjou'lu Charles tarafından mağlup edilir; Angevin hanedanının Papalık tarafından desteklenen planları, Bizans İmparatorluğu'nu istila ve fethe dönüşür
1274	Papa X. Gregorius İkinci Lyon Konsili'ni toplar; Bizans Kilisesi'nin temsilcileri de orada hazır bulunur; Anjou'lu Charles'ın Papalık tarafından onaylı istila tehdidi altında kiliselerin birleşmesi kararlaştırılır. Birleşme, Bizans İmparatorluğu'nda reddedilir
1280-1337	Osmanlılar, Anadolu'da kalan Bizans topraklarının neredeyse tamamını ele geçirirler (Brusa 1326, Efesos 1328)
1282	Sicilya'da Anjou'lu Charles'ın idaresine karşı isyan çıkar; Anjou'lu Charles ölür ve Bizantion'u istila planları suya düşer
1285	Konstantinopolis Konsili ("İkinci Blahernai Sen Sinodu"): Patrik XI. İoannis Vekkos'un Teslis hakkında ileri sürdüğü Batı yanlısı yorum tartışılıp reddedilir. Lyon Konsili'nin (1274) kararları da geri çevrilir
1303	II. Andronikos, Büyük Katalan Bölüğü'nü paralı askerler olarak tutar
1321-1328	II. Andronikos ile III. Andronikos arasında iç savaş
1329	Türkler Nikea'yı alır
1331-1355	Ştefan Duşan Sırp kralı olur
1377	Türkler Nikomidia'yı alır
1340+	Sırp İmparatorluğu Ştefan Duşan'ın döneminde doruğa çıkar
1341	Konstantinopolis'te, (Calabria'lı Barlaam tarafından savunulan) geleneksel Ortodoks görüşler ve *isihasmos*'u destekleyenler (Grigorios Palamas) tarafından beslenen sorunları tartışmak için sen sinod toplanır. *İsihasmos* hizbi açık bir zafer kazanır ve Barlaam Konstantinopolis'i terk eder
1341-1347	Sırplarca desteklenen V. İoannis ile Türklerden yardım alan VI. Kantakuzinos arasında iç savaş
1341-1350	Aristokrasi düşmanı komün Selanik'te yönetimi üstlenir
1346	Ştefan Duşan Sırp ve Yunanlıların imparatoru olarak taç giyer
1347	"Kara Ölüm" Konstantinopolis'e ulaşır; Konstantinopolis'teki yerel konsil 1341'te yapılan konsilin kararlarını doğrular
1351	Konstantinopolis'teki sen sinod, teolojik iddialarını ayrıntılı tartışarak *isihasmos*'u onaylar
1354-1355	VI. İoannis ile Cenova'nın arka çıktığı V. İoannis arasında iç savaş. Müttefik olarak kullanılan Osmanlılar Gelibolu ve Trakya'da yerleşirler
1355	VI. İoannis tahttan vazgeçer ve bir manastıra girer. V. İoannis papaya kiliselerin birleşmesini önerir
1365	Osmanlılar Adrianopolis'i alır ve payitaht yaparlar
1366	Osmanlı tehdidine karşı destek arayan V. İoannis Macaristan'ı ziyaret eder
1371	Osmanlılar savaşta Sırpları mağlup eder
1373	V. İoannis Osmanlı sultanı I. Murad'a itaat etmek zorunda

	kalır; İoannis'in oğlu IV. Andronikos isyan eder, ama alt edilir
1376-1379	Bizantion'da iç savaş: IV. Andronikos, genç oğlu Manuil tarafından desteklenen V. İoannis'e karşı ayaklanır
1379	V. İoannis Türk ve Venedik desteğiyle tahta geri döner
1388	Bulgarlar Osmanlılar tarafından mağlup edilir
1389	Kosova Muharebesi: Sırplar Osmanlılar tarafından geri çekilmeye zorlanır, Sırp İmparatorluğu son bulur. I. Bayezid tahta çıkar
1393	Türkler Tesalya'yı zapt eder. Tırnovo Muharebesi, Bulgar İmparatorluğu yok olur
1396	Macar kralı Sigismund Osmanlı tehdidine karşı Haçlı seferi düzenler, ama Nikopolis'te mutlak bir yenilgiye uğrar
1397-1402	I. Bayezid Konstantinopolis'i kuşatır, ama Türkler Ankara Muharebesi'nde (1402) Timur tarafından alt edilince ordu geri çekilir
1399-1402	II. Manuil askeri ve mali destek sağlamak için Avrupa turuna çıkar (Aralık 1400'de Londra'da IV. Henry'nin misafiri olur)
1422	II. Murad Konstantinopolis'i kuşatma altına alır
1423	Thessaloniki valisi (VIII. İoannis'in bir biraderi) kenti Venedikliler teslim eder
1430	Thessaloniki Osmanlılar tarafından yeniden fethedilir; halk ve Venedik garnizonu katledilir
1439	Ferrara Konsili Floransa'ya taşınır; konsilde hazır bulunan VIII. İoannis kiliselerin birliğini resmen kabul eder
1444	Macaristan ve Polonya kralı Ulászló'nun (Wladyslaw) önderlik ettiği Macar ve Batılı Haçlılar, Varna Muharebesi'nde yenik düşerler. Ulászló muharebede öldürülür
1448	VIII. İoannis vefat eder; Mora Despotu olan biraderi Konstantinos, XI. Konstantinos olarak yerine geçer, 1449'da Mistra'da taç giyer
1451	II. Mehmed sultan olur
1452	Kiliselerin birliği Konstantinopolis'te ilan edilir
1453	II. Mehmed Konstantinopolis'i kuşatır. 29 Mayıs: Yeniçeriler savunma hattını geçerek Osmanlı ordusunun kente girmesine imkân verirler. Son imparator XI. Konstantinos savaşırken ölür ve cesedi hiçbir zaman bulunmaz
1460	Mistra Türklerin eline geçer
1461	Trapezus Türklerin eline geçer

Bizans terimleri ve teknik terimler sözlüğü

Çevriyazı/Erasmus

Aftokrator/Autokrator Latin *imperator*'un Bizans mukabili, imparator; özellikle 7. yüzyıldan sonra imparatorun özerk ve Tanrı tarafından bağışlanmış hükümdarlığını vurgulamak için kullanıldı

Annonae [Lat.] Ayni olarak toplanan vergilerden dağıtılan askeri istihkaklar (Yun. Sinoni)

Apothike/Apothekai Çeşitli mal ve malzemeler için devlet deposu; söz konusu ambar ve ilgili olduğu bölge, 7.-9. yüzyıllarda bir *kommerkiarios*'un [gümrük kolcusu] denetimi altındaydı

Arhontes/Archontes Emperyal unvan ya da görev sahipleri; kasabalara hükmeden toprak sahibi taşralı seçkinler

Ariusçuluk İsa'yı salt insan olarak gören Hıristiyanlık eğilimi. Nikea Konsili'nde sapkın diye mahkûm edildi

Augustus [Lat.] Ya bir hükümdar grubunda (yani *tetrarhi*'de, bkz. Caesar), ya da tek bir aile içinde kıdemli imparator

Bogomilcilik Bogomil adlı bir rahibin başkanlığında 10. yüzyılın ortasında Bulgaristan'da gelişen, muhtemelen kökleri Doğu Anadolu'da yatan düalist yeni-Pavlosçu/yeni-Manici akım. 11. yüzyılın sonuna gelindiğinde Balkanlar ve Anadolu'ya sıçramıştı ve Batı'da, daha sonraki Kathar inançlarını önemli ölçüde etkiledi

Caesar [Lat., Sezar] Tetrarhi [dörtlü idare] döneminde, *Augustus*'un otoritesi altında yer alan ikincil hükümdar; ondan sonra daha genç olan hükümdar ve 7. yüzyıldan beri en yüksek mahkeme mevkii için de kullanıldı; bu mevki normal olarak hükümdar oğullarına ayrılıyor, ama istisnai durumlarda başka birine de veriliyordu

Capitatio-iugatio [Lat.] Vergi takdirinde toprak ile el emeği arasında bağlantı kurmaya yarayan bir formül, 4.-7. yüzyıllar

Civitas [Lat.] Yun. *polis* (kent) kendi bölgesi ve idaresiyle kendini yöneten bir birim olarak anlaşılıyordu; 7. yüzyıla kadar temel mali idare bölgesi

Codex Justinianus [Lat.] I. İustinianos'un saltanatının başlangıcında ortaya çıkan ve sonraki tüm Bizans hukukunun temelini oluşturan Roma hukuku düzenlemesi

Comitatenses [Lat.] Bir *magister militum*'un komutasındaki sahra ordusu askerleri/birimleri, 4.-7. yüzyıllar (krş. limitanei)

Curia/curiales [Lat.] Kent meclisi/kent meclisi üyeleri, bir kenti yöneten kurul

Cursus publicus [Lat.] Genel posta, nakliye ve yedek at sistemi

Despotis/Despotes Bizans'ın son döneminde yüksek bir emperyal unvan, genellikle hüküm süren hanedanın mensupları için ayrılır ya da yarı bağımsız bir imparatorluk toprağının idarecisine tahsis edilirdi

Diikisis/Dioikesis Lat. *dioecesae*, çeşitli vilayetlerden meydana gelen idari bir birim; 4. yüzyıldan itibaren kilisenin piskoposluk idari birimi

Diikites/Dioiketes 7. yüzyıldan bu yana genellikle tek bir *diikisis*'te toprak vergisinden sorumlu mali idareci

Diofisitismos/Diophysitismos İsa'nın kişiliğinin çifte tabiatlı (*fisis*) olduğuna inanma, 451'deki Halkedon Konsili'nde benimsenip tanımlanan bu inanç, o tarihten sonra Ortodoks kilisesinin resmi doktrini oldu

Domestikos Ordu, devlet ve kilisede yüksek görevli, gerçi daha düşük mevkili *domestikos*'lar da vardı

Donatusçuluk Hıristiyan olmayan önceki imparatorluk idaresiyle uzlaşanlar tarafından çıkarılan dini ritüellerin geçerliğini tartışma konusu yapan, esas olarak Kuzey Afrika'da görülen katı Hıristiyan tarikatı. Çeşitli vesilelerle 4. yüzyıldan itibaren mahkûm edilse de, görünüşe bakılırsa 7. yüzyıla kadar ayakta kaldı

Dromos *Cursus publicus* için kullanılan Yunanca terim

Duks/Doux Roma'nın son döneminde askeri bir birimin komutanı; bir *limitanei* ya da garnizon birlikleri komutanı; Bizans'ın orta ve son döneminde *duks* unvanı yüksek bir askeri rütbe olarak yeniden kullanıldı

Eksagram/Hexagram İraklios tarafından dolaşıma sokulan gümüş sikke, kelimesi kelimesine "altı gram" anlamında olup bir *nomisma* 12 *eksagram* ediyordu. İraklios ve II. Konstans döneminde büyük miktarlarda basılmasına rağmen, üretimine son verildiği 8. yüzyılın başına kadar kullanımı azaldı

Eksarhos/Exarchos Ravenna ve Kartaca'daki askeri valiler

Excubitores [Lat.] İmparator I. Leon tarafından Isauria dağlılarından [Toroslar] devşirilen küçük hassa muhafız birliği. 7. yüzyılda bir gösteri birliğine dönüştü, ama 760'larda V. Konstantinos'un döneminde *ekskuvita* adıyla ve daha büyük, faal bir elit alay olarak ihya edildi. 11. yüzyılın sonunda ortadan kalktı

Follis 40 *nummi* bedelinde düşük değerli bakır sikke: Bir altın *solidus* ya da *nomisma* 288 *follis* ediyordu

İkonakırıcılık Bir putperestlik şekli olduğu için kutsal imgelere saygı göstermeyi reddetme. Nikea Konsili'nde 787'de sapkınlık olarak mahkûm edildi, V. Leon tarafından 815'te imparatorluk politikası olarak yeniden ihdas edildi; 843'te tekrar mahkûm edildi

İperpiron/Hyperpyron I. Aleksios Komninos'un reformu sırasında en yüksek değere sahip olan altın sikke

İsihasmos/Hesychasmos Bizans'ın son döneminde özellikle manastır çevrelerinde yaygın olan, dua ve tefekküre gizemci bir anlayışla yaklaşan görüş

Kastrofilaks/Kastrophylax "Kale muhafızı", bir kalenin valisi

Kastron "Kale", ama 7. yüzyıldan sonra "kasaba" ya da "kent" anlamında da kullanıldı

Katepano Bağımsız bir birim/ya da bölgeye komuta eden subay (8.-12. yüzyıllar); imparatorluk vilayet/bölge valisi (13. yüzyıldan sonra)

Kefali/Kephale 14.-15. yüzyıllarda askeri-idari bir birim olan *katepanikion*'dan sorumlu taşra askeri valisi ve sivil vali

Kinovitik/Cenobitic Yunanca *kinos vios*, "komünal/ortak hayat", dua ve öğünlerin ortak olduğu manastır topluluklarını tanımlamakta kullanılıyordu

Klisura/Kleisoura Küçük sınır komutanlığı; sınır boyu/ya da berisinde bölge (özellikle 8. yüzyıl sonu ile 10. yüzyılda)

Kommerkiarii/Kommerkiarioi Devlet gözetimindeki ticaretten ve vergisinden sorumlu maliye memurları. 7. ve 8. yüzyıllarda mali sistemde ve orduların ihtiyacının sağlanmasında çok daha büyümüş bir role sahiplerdi; 8. yüzyılın ortasından itibaren esas olarak ticari işlevlerine geri döndüler

Limitanei [Lat.] Roma'nın son döneminde taşra garnizon birlikleri

Logoriastis/Logoriastes I. Aleksios'un reformlarını takiben baş maliye memuru

Logothetis/Logothetes Maliye memuru, kelime anlamı "muhasebeci", 7. yüzyıldan itibaren tüm ana maliye büroları, çoğu zaman çok yüksek mevkili olan böyle memurlara bağlıydı

Logothetis ton agelon/Logothetes ton agelon "Sürüler *logothetis*'i", Asia [Küçük Asya] ve Frigya vilayetlerindeki imparatorluk aygır çiftliklerinden sorumlu ve eski *praepositus gregum*'un ardılı

Magister militum [Lat.] Tümen komutanı, 660 dolayından sonraki dönemde yerini *stratigos* aldı

Magister officiorum [Lat.] "Daireler Başkanı", Roma'nın son döneminde

başta gelen bakan ve imparatorların yakın çalışma arkadaşı

Metohion/Metochion Daha büyük ve daha nüfuz sahibi bir manastıra bağlı manastır

Miliaresion Lat. *miliarensis*, bir *solidus/nomisma*'nın 1/12'si değerinde bir gümüş sikke. Başlangıçta poundun 1/72'si değerinde basılıyordu, 7.-11. yüzyıllarda temel gümüş sikke olarak kullanıldı, poundun 1/144'ü ile 1/108'i arasında değişen oranlarda basıldı, terim özellikle III. Leon tarafından tedavüle sokulan reform sikkesi için kullanıldı. Üretim I. Aleksios'un döneminde durdu, ama terim hesap parası olarak kullanılmaya devam etti

Monoenerjicilik Patrik Sergios tarafından geliştirilen bir uzlaşma formülü, buna göre çifte tabiat konusu, bunların tek bir ilahi enerjide birleşmiş oldukları fikrinden sonraya konuluyordu. Önerilmesinden sonraki birkaç yıl içinde bütün taraflarca reddedildi ve 681'de Altıncı Ekümenik Konsil'de mahkûm edildi

Monofizitlik "Tek tabiat" doktrini: İsa'nın iki tabiatını da, hem insan, hem ilahi olanı reddeden, bunun yerine ilahi olanın, vücut bulduktan sonra insan olanı içine aldığına inanan Hıristiyan eğilimi. 451'de Halkedon Konsili'nde sapkın diye mahkûm edildi, ama Suriye ve Mısır'ın büyük bölümünde, ayrıca günümüz Süryanî ve Kıpti kiliselerinde başlıca inanç olarak kaldı

Monothelitlik Sergios tarafından önerilen ve İmparator İraklios'un desteklediği ikinci bir uzlaşma girişimi; burada kilit sorun, tabiatlar ile enerjiyi içeren tek bir ilahi irade tasarımının kabulüydü. II. Konstans'ın saltanatı sırasında zorla kabul ettirildi, ama 681 konsilinde mahkûm edilip reddedildi

Nasturîlik İsa'nın ilahi ve insan yanlarının tek bir kişide birleşmiş olarak değil, ama birlikte eyleme geçtiğini ileri süren 5. yüzyıl Hıristiyan sapkınlığı. Nasturîler, İsa'da iki kişinin, Tanrı ve insanın, dolayısıyla insan ve ilahi olan birbirinden ayrı iki oğlun öğretisini yapmakla suçlanıyorlardı. 431'deki Efesos Konsili'nde mahkûm edilen Nasturîler imparatorluğu terk ettiler ve 486'da İran'da kendi kiliselerini kurdular. Nasturîlik İran'da sağlam bir yer edindi, Kuzey Hindistan ve Orta Asya'dan Çin'e kadar yayıldı. Günümüzde özellikle Irak'ta Süryanî Ortodoks Kilisesi olarak varlığını sürdürüyor

Nomisma Lat. *solidus*, I. Constantinus tarafından tedavüle sokulan ve 1204'teki Latin fethine kadar Bizans'ın değerli madeni paralarının temeli olarak kalan altın sikke. 4,5 gr çekiyor ve 24 *keratia*, yani ayar olarak hesap ediliyordu ve kesirleri 12 gümüş *eksagram* ya da *miliaresion* ve 288 bakır *follis*'di. 11. yüzyılın ortasından başlayarak giderek değer kaybeden *nomisma*, I. Aleksios'un para reformundan sonra daha çok *nomisma iperpiron* ya da basitçe *iperpiron* diye anıldı

Omian/Homoian İsa'nın yalnızca insan olduğunu daha az vurgulayan, tadil edilmiş Ariusçu inanç; omianlar, Baba ile Oğul aynı iken, onların aynı maddeden gelmediklerini belirtiyorlardı (bundan dolayı onların benzer maddeden olduklarını ileri süren *omiusian*'lardan ve onların aynı maddeden olmadıklarını iddia eden *omousian*'lardan ayırmak gerekir)

Partitio Romaniae [Lat.] Venedik ve Haçlılar arasında Bizans İmparatorluğu'nu bölünmesi için 1204 yağmasından önce yapılan anlaşma

Patrik/Patriklik Hıristiyan Kilisesi'nin Roma, Konstantinopolis, Antakya, Kudüs ve İskenderiye'de bulunan başlıca beş piskoposluğu ile piskoposlarına verilen ad. Konstantinopolis, I. Constantinus'un orada bir imparatorluk başkenti kurmasını takiben 4. yüzyılda eklenmişti.

Pavlusçular 7.-9. yüzyıllarda düalist bir tarikat. 9. yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'nun büyük bölümünü ele geçirdiler ve Halifeliğin desteğiyle imparatorluğa savaş açtılar. Pavlosçular I. Vasilios tarafından ezildi

Polis Bkz. *Civitas*

Praetor Genel Valiliği I. Constantinus'un zamanından itibaren imparatorluğun en büyük idari birimi; (başlangıçta *praetor* muhafızlarının bir komutanı olan) bir *praetor* valisinin emrindeydi. Her genel valilik direktörlüklere (*diikisis*), ardından valiliklere bölünmüştü ve kendi mali idari ve hukuksal yapısına sahipti

Praktikon Maliye memurları tarafından hazırlanan, bir malikâne ya da malikânelerdeki kiracıların yükümlülüklerinin listelendiği belge

***Pronia*/Pronoia** Genellikle askeri hizmet karşılığında bir askere tahsis edilen mali gelir. Sınırlı bir bazda olmak üzere ilk kez 12. yüzyılda görülür; sonunda ömür boyu süren ve miras bırakılabilen bağışları içeriyordu

***Protokathimenos*/Protokathemenos** Komninos döneminde kasaba/kale valisi

Protonotarios 820 dolayından 11. yüzyılın ortasına kadar bir *thema*'da baş mali idareci

Res privata [Lat.] Başlangıcı imparatorun özel gelirlerine dayanan imparatorluk hazinesi. 7. yüzyılda imparatorluk malikânelerini içeriyordu

Sacrae largitiones [Lat.] "Kutsal bağışlar": Saray halkı içinden çıkan, 7. yüzyıla kadar külçe altın ve sikkelerden sorumlu maliye dairesi

Sakellarios 7. yüzyıldan sonra diğer mali daireleri de gözetim altında tutan en yüksek maliye memuru. Başlangıçta imparatorun kişisel hazinesi ya da "para kesesi"nden sorumluydu (*sacellum*)

Scholae [Lat.] I. Constantinus'tan 5. yüzyılın sonuna kadarki dönemde usta bir süvari birimi, 5. yüzyılın sonunda bir gösteri kuvveti. Birimler V. Konstantinos'un döneminde elden geçirildi ve bir kere daha seçkin süvari alayları haline geldi, 11. yüzyıla kadar imparatorluk sahra ordularının çekirdeğini oluşturdu

Spectabilis [Lat.] İkinci sınıf senatörlük derecesi

Stilitis Aziz Simeon ve Aziz Daniel gibi bir sütunun tepesinde yaşayan çileci münzevi kişi

***Stratigos*/Strategos** Bir general; Bizans döneminde genellikle askeri bir bölge ya da *thema*'nın valisi ve buralardaki askerlerin komutanı

Stratiotikon Logothesion 7. yüzyıldan itibaren askere alma, yoklama kütüğü ve asker maaşlarıyla ilgili maliye dairesi

Tagmata (1) V. Konstantinos'un devşirdiği seçkin sahra ordusu birimleri. 11. yüzyıla kadar imparatorluk sahra ordularının çekirdeğini oluşturdular; (2) Herhangi bir daimi paralı asker birimi, özellikle 10.-12. yüzyıllarda kullanılan yabancı paralı asker kuvvetleri

Territorium [Lat.] Bir kentle ilgili ve kent tarafından yönetilen bölge

***Tetrarhi*/Tetrarchy** Kelime anlamı "dörtlü idare": İmparatorluğun idari ve askeri bakımdan daha iyi yönetilmesini sağlamak için Diocletianus tarafından bulunan sistem. Ne var ki sistem 305-310 arası dönemde çöktü

Thema 7. yüzyılın ortasından itibaren askerlerin yerleştirildiği ve devşirildiği bir bölge; bir idari birim; böyle bir bölgede konuşlandırılan ordu

Vareng Muhafızları İlk defa II. Vasilios'un hükümdarlığı sırasında devşirilen paralı asker birimi, Rus-İskandinav maceraperest ve paralı askerlerinden oluşuyordu

***Vasileas*/Basileus** Bizans imparatorlarının 7. yüzyıldan itibaren resmi unvanı

Yenikon (sekreton) 7. yüzyıldan sonra hükümetin genel hazinesi ve ana maliye dairesi

Kaynakça

Atlaslar ve Tarihi Coğrafya

Tarih Atlasları

Beckingham, C. F., ed., *Atlas of the Arab World and the Middle East*, Londra/NY 1960.

Carter, F. W., ed., *An Historical Geography of the Balkans*, Londra-NY- San Francisco 1977.

Cooke, H. L. ve H. W. Hazard, *Atlas of Islamic History*, Princeton 1954.

Kennedy, H., *An Historical Atlas of Islam*, göz. geç. 2. bas., Leyden 2002.

Mackay A. ve başkaları, *Atlas of Medieval Europe*, Londra 1997.

McEvedy, C., *The New Penguin Atlas of Medieval History*, Harmondsworth 1992.

Pounds, N. J. G., *An Historical Geography of Europe, 450 BC-AD 1330*, Cambridge 1973.

Ramsay, W. M., *The Historical Geography of Asia Minor*, Royal Geographical Society, Supplementary Papers IV, Londra 1890/Amsterdam 1962.

Roolvink, R. ve başkaları, *Historical Atlas of the Muslim Peoples*, Amsterdam 1957.

İngiliz Amiralliği, Coğrafi Elkitapları Dizisi

Greece, I: *Physical Geography, History, Administration and Peoples*, Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B. R. 516, Londra 1944.

Greece, II: *Economic Geography, Ports and Communications*, Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B. R. 516A, Londra 1944.

Greece, III: *Regional Geography*, Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B. R. 516B, Londra 1945.

Turkey, I: Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B. R. 507, Londra 1942.

Turkey, II: Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B. R. 507A, Londra 1943.

Tabula Imperii Byzantini

Koder, J. ve F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini* 1: *Hellas und Thessalia*, Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 125, Viyana 1976.

Hild, F. ve M. Restlé, *Tabula Imperii Byzantini* 2: *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 149, Viyana 1981.

Soustal, P., J. Koder ile birlikte, *Tabula Imperii Byzantini* 3: *Nikopolis und Kephallenia*, Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 150, Viyana 1981.

Belke, K., M. Restlé'yle birlikte, *Tabula Imperii Byzantini* 4: *Galatien und Lykaonien*, Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 172, Viyana 1984.

Hild, F. ve H. Hellenkamper, *Tabula Imperii Byzantini* 5: 1/2: *Kilikien und Isaurien*, Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 215, Viyana 1990.

Soustal, P, *Tabula Imperii Byzantini* 6: *Thrakien (Thrakê, Rodopê und Haimimontos)*, Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 221, Viyana 1991.

Belke, K. ve N. Mersich, *Tabula Imperii Byzantini* 7: *Phrygien und Pisidien*, Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 211, Viyana 1990.

Hellenkemper, H. ve F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini* 8: *Lykien und Pamphylien*, Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 221, Viyana 1991.

Belke, K., *Tabula Imperii Byzantini* 9: *Paphlagonien und Honorias*, Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 249, Viyana 1996.

Diğer Literatür

Cary, M. *The Geographic Background of Greek and Roman History*, Oxford 1949.

Hendy, M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985.

Koder, J., *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, Graz-Viyana-Köln 1984.

Malamut, E., *Sur la Route des Saints Byzantins*, Paris 1993.

Philippson, A., *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung*, Leyden 1939.

Russell, J. C., *Late Ancient and Medieval Population*, Philadelphia 1958.

Teall, J. L., "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025," *DOP* 13 (1959), s. 87-139.

Wagstaff, J. M., *The Evolution of the Middle Eastern Landscapes*, Canterbury 1984.

Whittow, M., "The Strategic Geography of the Near East," *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025* içinde, Londra 1996, s. 15-37.

Genel İncelemeler

Baynes, Norman H. ve L. B. Moss, ed., *Byzantium: An Introduction to East Roman* H. St. *Civilization*, Oxford 1969.

Bowersock, G., P. Brown ve O. Grabar, *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Cambridge, Mass.-Londra 1999.

Browning, Robert, *The Byzantine Empire*, Washington D.C. 1980/1992.

Cavallo, Guglielmo, ed., *The Byzantines*, Chicago 1997.

Geanokoplos, Deno J., *Byzantium. Church, Society and Civilization Seen through Contemporary Eyes*, Chicago 1984 (yararlı bir çeviri kaynaklar koleksiyonu).

Gregory, T., *A History of Byzantium*, Malden, MA.-Oxford 2005.

Haldon, J. F., *Byzantium: A History*, Stroud 2000.

Haldon, J. F., *The Byzantine Wars*, Stroud 2001.

Kazhdan, Alexander, Giles Constable ile birlikte, *People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington D.C. 1982.

Mango, Cyril, *Byzantium: The Empire of New Rome*, Londra 1980/1994.

Mango, Cyril, ed. *The Oxford History of Byzantium*, Oxford 2002.

Ostrogorsky, George, *A History of the Byzantine State*, çev. J. Hussey, Oxford 1981.

Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997.

Siyasi ve Genel Tarih

Angold, M., A *Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975.

Angold, M., *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, Londra 1984/1997.

Barnwell, P. S., *Emperors, Prefects and Kings. The Roman West 395-565*, Londra 1992.

Brown, P. R. L., *The World of Late Antiquity*, Londra 1971.

Bury, J. B., *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*, Londra 1889/Amsterdam 1966.

The Cambridge History of Islam, c. 1: *The Central Islamic Lands*; c. 2: *The Further Islamic Lands, Islamic Society and Civilisation*, P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, ed., Cambridge 1970.

The Cambridge Medieval History, IV: *The Byzantine Empire*, 2 bölüm, göz. geç. bas., J. M. Hussey, Cambridge 1966.

Cameron, Averil, *The Mediterranean World in Late Antiquity A. D. 395-600*, Londra 1993.

Cameron, Averil ve Peter Garnsey, ed., *The Cambridge Ancient History*, XIII: *The Late Empire, A.D. 337-425*, Cambridge 1998.

Collins, R., *Early Medieval Europe 300-1000*, Londra 1991.

Cornell, T. ve J. Matthews, *Atlas of the Roman World*, Oxford 1982.

Donner, Fred M., *The Early Arabic Conquests*, Princeton 1981.

Franklin, S. ve J. Shepard, *The Emergence of Rus, 750-1200*, Londra 1996.

Haldon, J. F., *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1997.

Haldon, J. F., *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Londra 1999.

Harris, J., *Byzantium and the Crusades*, Londra 2003.

Harvey, A., *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989.

Herrin, J., *The Formation of Christendom*, Princeton 1987.

Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire: A Social, Economic and Administrative Survey*, 3 cilt ve haritalar, Oxford 1964.

Kaegi, W. E., *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992.

Kennedy, H., *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*, Londra 1981.

Kennedy, H., *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the sixth to the eleventh Century*, Londra 1986.

Lilie, R.-J., *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, çev. J. C. Morris ve J. E. Ridings, Oxford 1993.

Magdalino, P., *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1980.

Mango, C., *Byzantium: The Empire of New Rome*, Londra 1980/1994.

Nicol, D. M., *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Londra 1972.

Nicol, D. M., *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Cambridge 1984.

Nicol, D. M., *Byzantium and Venice*, Cambridge 1988.

Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, Londra 1971.

Ostrogorsky, G., *A History of the Byzantine State*, İng. çev. J. Hussey, Oxford 1968.

Runciman, S., *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra 1930.

Shaban, M. A., *Islamic History, AD 600-750 (AH 132). A New Interpretation*, Cambridge 1971.

Spuler, B., *The Muslim World, I: The Age of the Caliphs; II: The Mongol Period*, çev. F. R. C. Bagley, Leyden 1960.

Thompson, E. A., *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*, Madison, Wisconsin 1982.

Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra 1973.

Vogt, J., *The Decline of Rome: The Metamorphosis of Ancient Civilization*, Londra 1967.

Vryonis, Speros, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-Londra 1971.

Whittow, M., *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, Londra 1996.

Wickham, C. J., *Early Medieval Italy*, Londra 1981.

Devlet Yapısı ve İdare

Angold, M., *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975.

Bartusis, M. C., *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992.

Birkenmeier, J. W., *The Development of the Komnenian Army: 1081-1180*, Leyden-Boston-Köln 2002.

Cameron, Averil, ed., *States, Resources and Armies: Papers of the Third Workshop on Late Antiquity and Early Islam*, Princeton 1995.

Dixon, Karen R. ve Pat Southern, *The Late Roman Army*, Londra 1996.

Haldon, J. F., *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1997.

Haldon, J. F., *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Londra 1999.

Harvey, A. *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989.

Hendy, M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985.

Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, 3 cilt ve haritalar, Oxford 1964.

Kaplan, M., *Les Hommes et la Terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et Explotaition du Sol*, Paris 1992.

Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Londra 1973.

Kentsel ve Kırsal Tarih, Ekonomi ve Toplum

Angold, M., *The Byzantine Empire 1025-1204: A Political History*, Londra 1984.

Angold, M., "The Shaping of the Medieval Byzantine 'City'," *Byzantinische Forschungen* 10 (1985), s. 1-37.

Balard, M. "The Genoese in the Aegean," B. Arbel, B. Hamilton ve D. Jacoby, ed., *Latins and Greeks in the Eastern Meditteranean after 1204* içinde, Londra 1989, s. 158-74.

Brogiolo, G. P. ve B. Ward-Perkins, ed., *The Idea and the Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leyden 1999.

Brown, T. S., *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, A.D. 554-80*, Roma 1984.

Duby, G., *The Early Growth of the European Economy. Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*, Londra 1974.

Dunn, A., "The Transformation from *Polis* to *Kastron* in the Balkans (III-VII cc.): General and Regional Perspectives," *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994), s. 60-80.

Foss, C., *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge, Mass.-Londra 1976.

Foss, C., "Archaeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia," *American Journal of Archaeology* 81 (1977), s. 469-86.

Foss, C., "Late Antique and Byzantine Ankara," *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977), s. 29-87.

Foss, C., *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979.

Foss, C. ve D. Winfield, *Byzantine Fortifications. An Introduction*, Pretoria 1986.

Haldon, J. F., *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1997.

Haldon, J. F. ve W. Brandes, "Towns, Tax and Transformation: State, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c. 500-800," N. Gauthier, ed., *Towns and their Hinterlands between Late Antiquity and the Early Middle Ages* içinde, Leyden 1999.

Harvey, A., *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989.

Hohlfelder, R., ed., *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, New York 1982.

Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602: A Social Economic and Administrative Survey*, Oxford 1964, s. 716-19.

Jones, A. H. M., *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1967.

Laiou, A., "The Byzantine Aristocracy in the Palaeologian Period," *Viator* 4 (1973), s. 131-51.

Laiou, A., "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries," *DOP* 34-35 (1980-1981), s. 177-222.

Laiou, A. ve başkaları, ed., *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2002.

Magdalino, P., *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1980.

Mango, C., "The Development of Constantinople as an Urban Centre," *Seventeenth International Byzantine Congress. Major Papers* içinde, New York 1986, s. 118-36.

Mango, C. ve G. Dagron, ed., *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot 1995.

Nicol, D. M., *Byzantium and Venice*, Cambridge 1988.

Sauvaget, J., "Le Plan Antique de Damas," *Syria* 26 (1949), s. 314-58.

Walmsley, A., "Production, Exchange and Regional Trade in the Islamic Near East: Old Structures, New Systems?," I. L. Hansen ve C. J. Wickham, ed., *The Long Eighth Century: Production, Distribution and Demand* içinde, Leyden 2000, s. 264-343.

Kilise Yapıları ve Manastırcılık

Atiya, A. S., *A History of Eastern Christianity*, Londra 1968.

Angold, M., *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995.

Brown, P. R. L., *The World of Late Antiquity*, Londra 1971.

Brown, P. R. L., *The Cult of the Saints*, Londra 1981.

Cambridge Medieval History, c. IV, Böl. 1 ve 2, göz. geç. bas., J. M. Hussey, Cambridge 1966.

Chadwick, H. *The Early Church*, Harmondsworth 1967.

Charanis, P., "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire," *Dumbarton Oaks Papers* 4 (1948), s. 53-118 (yazarın *Social, Economic and Political Life*, Deneme I'inde yeniden basıldı).

Charanis, P., "The Monk as an Element of Byzantine Society," *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971), s. 61-84.

Every, G., *The Byzantine Patriarchate (451-1204)*, Londra 1947.

Frend, W. H. C., *The Rise of the Monophysite Movement*, Cambridge 1972.

Garsoïan, N., *The Paulician Heresy*, Lahey-Paris 1967.

Herrin, J., *The Formation of Christendom*, Princeton 1987.

Hussey, J. M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1986.

Loos, M., *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Prag 1974.

Meyendorff, J., *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, New York 1974.

Morris, R., ed., *Church and People in Byzantium*, Birmingham 1990.

Morris, R., *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge 1995.

Obolensky, D., *The Bogomils*, Cambridge 1948.

Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, Londra 1971.

Pelikan, J., *The Christian Tradition*, 4 cilt, Chicago 1971-83.

Runciman, S., *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge 1974.

Sharf, A., *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*, Londra 1971.

Starr, J., *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204*, Atina 1939.

Vryonis, Speros, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-Londra 1971.

Walter, C., *Art and Ritual in the Byzantine Church*, Londra 1982.

Ek 1: Hükümdarlar ve prensler

Çevriyazı/Erasmus

Doğu Roma Hükümdarları (324-1453)

Constantinus I. + Licinius	311-324
Constantinus I.	324-337
Constantinus II., Constantius II. + Constans	337-340
Constantius II.	337-361
Julianus	361-363
Jovianus	363-364
Valentinianus I. (+ Valens 367-375)	364-375
Valens + Gratianus, Valentinianus II.	375-378
Theodosius I.	378-395
(+ Gratianus, Valentinianus II.	378-383)
(+ Valentianus II., Arkadios	383-392)
(+ Arkadios, Honorius	392-395)
Arkadios*	395-408
Theodosios II.	408-450
Markianos [Marcianos]	450-457
Leon I. [Leo I.]	457-474
Leon II. [Leo II.]	474
Zenon [Zeno]	474-475
Vasiliskos [Basiliscos]	475-476
Zenon [Zeno] (tekrar)	476-491
Anastasios I.	491-518
İustinios [Justinios]	518-527
İustinianos [Justinianos]	527-565
Tiverios II. Konstantinos [Tiberios II. Constantinos]	578-582
Mavrikios [Mauricios]	582-602
Fokas [Phocas]	602-610
İraklios [Heracleios]	610-641
Konstantinos III. ve İraklonas [Constantinos III. ve Heraklonas]	641
Konstans II. [Constans II.]	641-668
Konstantinos IV. [Constantinos IV.]	668-685
İustinianos II. [Justinianos II.]	685-695
Leontios	695-698
Tiverios III. [Tiberios III.]	698-705
İustinianos II. (tekrar) [Justinianos II.]	705-711
Filippikos Vardanis [Philippikos Bardanes]	711-713
Anastasios II.	713-715
Theodosios III.	715-717
Leon III. [Leo III]	717-741
Konstantinos V. [Constantinos V.]	741-775
Artabasdos	741-742
Leon IV. [Leo IV]	775-780

* İstanbul Ansiklopedisi ve benzeri birçok Türkçe kaynak gibi, biz de Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölündüğü 395'ten itibaren Latince adlar yerine Yunanca adlara geçiyoruz ve buradan itibaren imparator adlarını, Yunanca adlarının Türkçe çevriyazı karşılıklarıyla vereceğiz, ama gereken yerlerde köşeli ayraç içinde Erasmus yazılışlarını da belirteceğiz; bir tek Arcadius, geçiş döneminin hükümdarı olarak, 383-395 arasındaki ortak hükümdarlık dönemlerinde de Arkadios olarak belirtildi –ç.n.

Konstantinos VI. [Constantinos VI.]	780-797
İrini [Eirene]	797-802
Nikiforos [Nikephoros]	802-811
Stavrakios [Staurakios]	811
Mihail I. [Mikhael I.]	811-813
Leon V. [Leo V.]	813-820
Mihail II. [Mikhael II.]	820-829
Teofilos [Theophilos]	829-842
Mihail III. [Mikhael III.]	842-867
Vasilios I. [Basileios I.]	867-886
Leon VI. [Leo VI.]	886-912
Aleksandros [Alexandros]	912-913
Konstantinos VII. [Constantinos VII.]	913-959
Romanos I. Lekapinos [Romanos I. Lekapenos]	920-944
Romanos II.	959-963
Nikiforos II. Fokas [Nikephoros II. Phocas]	963-969
İoannis I. Çimiskis [Ioannes I. Tzimiskes]	969-976
Vasilios II. (+ Konstantinos VIII.) [Basileios II. (+Constantinos VIII.]	976-1025
Konstantinos VIII. [Constantinos VIII.]	1025-1028
Romanos III. Argiros [Romanos III. Argyros]	1028-1034
Mihail IV. Paflagon [Mikhael IV. Paflagonyalı]	1034-1041
Mihail V. Kalafatis [Mikhael V. Kalaphates]	1041-1042
Zoi ve Theodora [Zoe ve Theodora]	1042
Konstantinos IX. Monomahos [Constantinos IX. Monomachos]	1042-1055
Theodora (tekrar)	1055-1056
Mihail VI. Stratiotikos [Mikhael VI. Stratiotikos]	1056-1057
İsaakios I. Komninos [Isaac I. Komnenos]	1057-1059
Konstantinos X. Dukas [Constantinos X. Doukas]	1059-1067
Evdokia [Eudokia]	1067
Romanos IV. Diogenis [Romanos IV. Diogenes]	1068-1071
Evdokia (tekrar) [Eudokia]	1071
Mihail VII. Dukas [Mikhael VIII. Doukas]	1071-1078
Nikiforos III. Votaniatis [Nikephoros III. Botaneiates]	1078-1081
Aleksios I. Komninos [Alexios I. Komnenos]	1081-1118
İoannis II. Komninos [Ioannes II. Komnenos]	1118-1143
Manuil I. Komninos [Manuel I. Komnenos]	1143-1180
Aleksios II. Komninos [Alexios II. Komnenos]	1180-1183
Andronikos I. Komninos [Andronikos I. Komnenos]	1183-1185
İsaakios II. Angelos [Isaac II. Angelos]	1185-1195
Aleksios III. Angelos [Alexios III. Angelos]	1195-1203
İsaakios II. (tekrar) + Aleksios IV. Angelos [Isaac II. + Alexios IV. Angelos]	1203-1204
Aleksios V. Murzuflos [Alexios V. Mourtzouphylos]	1204
Konstantinos (XI.) Laskaris (Nikea) [Constantinos (XI.) Laskaris]	1204
Theodoros I. Laskaris (Nikea)	1204-1222
İoannis III. Dukas Vatatzis (Nikea) [Ioannes III. Doukas Vatatzes]	1222-1254
Theodoros II. Laskaris (Nikea)	1254-1258
İoannis IV. Laskaris (Nikea) [Ioannes IV. Laskaris]	1258-1261
Mihail VIII. Paleologos [Mikhael VIII. Palaiologos]	1259-1282
Andronikos II. Paleologos	1282-1328
Mihail IX. Paleologos [Mikhael IX. Palaiologos]	1294-1320
Andronikos III. Paleologos	1328-1341
İoannis V. Paleologos [Ioannes V. Palaiologos]	1341-1391
İoannis VI. Kantakuzinos [Ioannes VI. Kantakouzenos]	1341-1354
Andronikos IV. Paleologos	1376-1379

İoannis VII. Paleologos [Ioannes VII. Palaiologos]	1390
Manuil II. Paleologos [Manuel II. Palaiologos]	1391-1425
İoannis VIII. Paleologos [Ioannes VIII. Palaiologos]	1425-1448
Konstantinos XI. (XII.) Paleologos [Constantinos XI. (XII.) Palaiologos]	1448-1453

Nikea [İznik] İmparatorluğu

Konstantinos (XI.) Laskaris [Constantinos (XI.) Laskaris]	1204
Theodoros I. Laskaris	1204-1222
İoannis III. Dukas Vatatzis [Ioannes III. Doukas Vatatzes]	1222-1254
Theodoros II. Laskaris	1254-1258
İoannis IV. Laskaris [Ioannes IV. Laskaris]	1258-1261
Mihail VIII. Paleologos [Mikhael VIII. Palaiologos] (1261'den itibaren Konstantinopolis'te)	1259-1282

Epir Prensliği (Despotluğu)

Mihail I.	1204-1215
Theodoros (1224'ten itibaren Thessaloniki'de)	1215-1230

Thessaloniki [Selanik]

Manuil	1230-1237
İoannis	1237-1244
Dimitrios [Demetrios] (İoannis Vatatzis tarafından mağlup edildi)	1244-1246

Tesalya

İoannis I.	1271-1296
Konstantinos	1296-1303
İoannis II.	1303-1318

Epir

Mihail II.	y. 1231-1271
Nikiforos I.	1271-1296
Thomas	1296-1318
Nicola Orsini	1318-1325
Giovanni Orsini	1325-1335
Nikiforos II.	1335-1340

Trapezus [Trabzon] Büyük Komninos Hanedanı

Aleksios I.	1204-1222
Andronikos I.	1222-1235
İoannis I.	1235-1238
Manuil I.	1238-1263
Andronikos II.	1263-1266
Yeorgios [Georgios]	1266-1280
İoannis II.	1280-1297
Aleksios II.	1297-1330
Andronikos III.	1330-1332
Manuil II.	1332
Vasilios [Basileios]	1332-1340
İrini	1340-1341
Anna	1341
Mihail	1341
Anna (tekrar)	1341-1342
İoannis III.	1342-1344
Mihail (tekrar)	1344-1349
Aleksios III.	1349-1390
Manuil III.	1390-1416
Aleksios IV.	1416-1429
İoannis IV.	1429-1459
David	1459-1461

Mora Despotluğu

Manuil Kantakuzinos [Manuel Kantakouzenos]	1348-1380
Matheos Kantakuzinos	1380-1383
Dimitrios Kantakuzinos [Demetrios Kantakouzenos]	1383
Theodoros I. Paleologos	1383-1407
Theodoros II. Paleologos	1407-1443

Konstantinos ve Thomas	1443-1449
Thomas ve Dimitrios Paleologos	1449-1460

Konstantinopolis'teki Latin İmparatorlar

Baudouin de Flandre	1204-1205
Henri de Flandre	1206-1216
Pierre de Courtenay	1217
Yolande	1217-1219
Robert de Courtenay	1221-1228
Baudouin II.	1228-1261
(Jean de Brienne	1231-1237)

Bulgarlar

Birinci Bulgar İmparatorluğu (681-971)

Asparuh	681-702
Tervel	702-718
Anonim	718-725
Sevar	725-739
Kormisoş	739-756
Vineh	756-762
Telez/Teles/Telec/Telets	762-765
Sabin	765-767
Umor/Umar	767
Toktu	767-772
Pagan	772
Telerig	y. 772-777
Kardam	777-y. 803
Krum	y. 803-814
Dukum, Dicevg/Dizeng	814
Omurtag	814-831
Malamir	831-836
Presiam/Presian	836-852
Boris I. Mihal	852-889
Vladimir	889-893
Simeon	893-927
Petar	927-969
Boris II.	969-971

Bulgar "Makedonya" İmparatorluğu (976-1018)

Samuil	976-1014
Gavril Radomir	1014-1015
İvan Vladislav	1015-1018

İkinci Bulgar İmparatorluğu (1186-1396)

Asen I.	1186-1196
Petar	1196-1197
Kaloyan	1197-1207
Boril	1207-1218
İvan Asen II.	1218-1241
Kaliman/Kaloman Asen	1241-1246
Mihal Asen	1246-1256
Konstantin Tih	1257-1277
İvailo	1278-1279
İvan Asen III.	1279-1280
Georgi I. Terter	1280-1292
Smilec/Smiletz	1292-1298
Çaka	1299
Todor Svetoslav	1300-1322
Georgi II. Terter	1322-1323
Mihal Şişman	1323-1330
İvan Stefan	1330-1331
İvan Aleksandar	1331-1371
İvan Şişman (Tırnovo'da)	1371-1393
İvan Stracimir (Vidin'de)	1360-1396

Büyük Şupanlar/Sırbistan Kralları (1168'den itibaren)

Ştefan Nemanya	y. 1168-1196
Ştefan I.	1196-1217
Ştefan Radoslav	1217-1227/28
Ştefan Vladislav	1227/28-1234
Ştefan Uroş I. (1245'ten itibaren imparator)	1234-1276
Ştefan Dragutin	1276-1282
Ştefan Uroş II.	1282-1321
Ştefan Uroş III.	1321-1331
Ştefan Uroş IV. Duşan	1331-1355
Ştefan Uroş V.	1355-1371

Müslüman Hükümdarlar

Halifeler

Doğrudan Peygamber'in soyundan gelen dört halife: "Halife-i râşidîn"

Ebu Bekir	623-634
Ömer I.	634-644

Osman	644-656
Ali	656-661
Emevî Hanedanı	
Muâviye I.	661-680
Yezîd I.	680-683
Muâviye II.	683-684
Mervân I.	684-685
Abdülmelik	685-705
Velîd I.	705-715
Süleymân	715-717
Ömer II.	717-720
Yezîd II.	720-724
Hişâm	724-743
Velîd II.	743-744
Yezîd III.	744
Mervân II.	744-750
İbrâhîm	744
Abbasî Hanedanı	
es-Seffâh	750-754
el-Mansûr	754-775
el-Mehdî	775-785
el-Hâdî	785-786
Hârûn er-Reşîd	786-809
el-Emîn	809-813
el-Me'mûn	813-833
el-Mu'tasım	833-842
el-Vâsık	842-847
el-Mütevekkil	847-861
el-Muntasır	861-862
el-Musta'in	862
el-Mu'tez	862-866
el-Mühtedî	866-869
el-Mu'temid	869-892
el-Mu'tadid	892-902
el-Müktefî	902-908
el-Muktedir	908-932
el-Kâhir	932-934
er-Râzî	934-940
el-Müttekî	940-943
el-Müstekfî	943-946
el-Mutî'	946-974
et-Tâ'î'	974-991
el-Kâdir	991-1031
el-Kâ'im	1031-1075
el-Muktedî	1075-1094
el-Mustazhir	1094-1118
el-Musterşid	1118-1135
er-Reşîd	1135-1136
el-Muktefî	1136-1160
el-Müstencid	1160-1170
el-Mustazî	1170-1180
en-Nâsır	1180-1225
ez-Zâhir	1225-1226
el-Mustansır	1226-1258
el-Musta'sım	1258
Rûm Selçuklu Sultanlığı	
Süleyman I.	1077-1086
Kılıç Arslan I.	1092-1107
Melik Şah	1107-1116
Mesud I.	1116-1156
Kılıç Arslan II.	1156-1192
Keyhüsrev I.	1192-1196
Süleyman II.	1196-1204
Kılıç Arslan III.	1204
Keyhüsrev (tekrar)	1204-1210
Keykavus I.	1210-1220
Keykubad I.	1220-1237
Keyhüsrev II.	1237-1245
Keykavus II.	1246-1257
Kılıç Arslan IV.	1248-1265
Keykubad II.	1249-1257
Keyhüsrev III.	1265-1282
Mesud II.	1282-1304
Keykubad III.	1284-1307
Mesud III.	1307-1308
Osmanlı Sultanları (1453'e kadar)	
Osman	1288-1326
Orhan	1326-1362
Murad I.	1362-1389
Bayezid I.	1389-1402
Mehmed I. (1413'ten itibaren tek başına hükümdar)	1402-1421
Süleyman	1402-1410
Musa	1411-1413
Murad II.	1421-1451
Mehmed II, Fatih	1451-1481

885'ten itibaren Ermenistan

(1042-1045'te Bizans İmparatorluğu'na dahil edilinceye kadar)

Aşot/Ashot I., Büyük	885-890
Smbat I., Şehit	890-914
Aşot/Ashot II., Demir	914-928
Abas I.	928-952
Aşot/Ashot III, Merhametli	952-977
Smbat/Sempad II, Fatih	977-989
Gagik I.	989-1020
İvaneh-Smbat III.	1020-1040
Aşot/Ashot IV., Cesur	1021-1039
Gagik II.	1042-1045

Not: Bazı Ermeni Prensleri, Ermenistan'a ya da bazı kısımlarına 5. ile 7. yüzyıllarda Doğu Roma İmparatorluğu ve Pers kralları ya da 7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar Bizans imparatorları ve Halifeler adına hükmettikleri için bu listeye dahil edilmediler.

Gürcistan

İberya

Adarnase IV.	883-923
Davit II.	923-937
Smbat I.	937-958
Bagrat II.	958-994
Gurgen I.	994-1008
Bagrat III.	1008-1014

Abhazya

Levon II.	767-812
Theodosios II.	812-838
Demetre II.	838-873
Giorgi I.	872-879
İvan Şavliani	878-880
Adarnase Şavliani	880-888
Bagrat I.	888-899
Konstantin III.	899-917
Giorgi II.	916-961
Levon III.	961-970
Demetre III.	970-977
Theodosios III.	977-979
Bagrat III., İberya'lı	979-1014

Gürcistan

(Abhazya ve İberya birlikte)

Bagrat III.	1008-1014
Giorgi I.	1014-1027
Bagrat IV.	1027-1072
Giorgi II.	1072-1089
Davit III.	1089-1125
Demetre I.	1125-1156
Davit IV.	1155
Giorgi III.	1156-1184
Tamar, "Büyük"	1184-1212
Giorgi IV.	1212-1223
Rusudan	1223-1245
Hükümdarsız dönem	*1245-1250*
Davit V. (İmeretya ve Abhazya'ya bölünür)	1250-1258
Davit VI.	1250-1269
Hükümdarsız dönem	*1269-1273*
Demetre II.	1273-1289
Vakhtang II., İmeretyalı	1289-1292
Davit VII.	1292-1301
Vakhtang III.	1301-1307
Giorgi V.	1307-1314
Giorgi VI.	1314-1346
Davit VIII.	1346-1360
Bagrat V, "Büyük"	1360-1395
Giorgi VII.	1395-1405
Konstantin I.	1405-1412
Aleksandır I., "Büyük"	1412-1442
Vakhtang IV.	1442-1446
Demetre III.	1446-1453
Giorgi VIII.	1446-1465
Bagrat VI.	1465-1478
Konstantin II.	1478-1505

Not: Gürcistan kralları genellikle daha genç bir hükümdarla birlikte hüküm sürüyorlardı ve söz konusu kişi çoğu zaman doğrudan ardılları oluyordu.

Ek 2: Patrikler ve Papalar

Konstantinopolis Başpiskoposları (324-381)	
Aleksandros	324-337
Pavlos I.	337-339
Efsevios	339-341
Pavlos I. (tekrar)	341-342
Makedonios I.	342-346
Pavlos I. (tekrar)	346-351
Makedonios I. (tekrar)	351-360
Evdoksios	360-370
Dimofilos	370-379
Grigorios I. (Nazianzos'lu)	379-381
Patrikler (381-1456)	
Nektarios	381-397
İoannis I. Hrisostomos	398-404
Arsakios	404-405
Attikos	406-425
Sisiinios I.	426-427
Nestorios	428-431
Maksimianos	431-434
Proklos	434-446
Flavianos	446-449
Anatolios	449-458
Yennadios I.	458-471
Akakios	472-489
Fravitas	489-490
Efimios	490-496
Makedonios II.	496-511
Timotheos	511-518
İoannis II. Kapadokyalı	518-520
Epifanios	520-535
Anthimos I.	535-536
Minas	536-552
Eftihios	552-565
İoannis III. Skolastikos	565-577
Eftihios (tekrar)	577-582
İoannis IV. Perhizci	582-595
Kiriakos	595-606
Thomas I.	607-610
Sergios I.	610-638
Pirrhos	638-641
Pavlos II.	641-653
Pirrhos (Tekrar)	654
Petros	654-666
Thomas II.	667-669
İoannis V.	669-675
Konstantinos I.	675-677
Theodoros I.	677-679
Yeorgios I.	679-686
Theodoros I. (tekrar)	686-687
Pavlos III.	688-694
Kallinikos I.	694-706
Kiros	706-712
İoannis VI.	712-715
Yermanos I.	715-730
Anastasios	730-754
Konstantinos II.	754-766
Nikitas I.	766-780
Pavlos IV.	780-784
Tarasios	784-806
Nikiforos I.	806-815
Theodotos	815-821
Andonios I	821-837
İoannis VII. Grammatikos	837-843
Methodios I.	843-847
İgnatios	847-858

Fotios	858-867	Yeorgios II.	1191-1198
İgnatios (tekrar)	867-877	İoannis X.	1198-1206
Fotios (tekrar)	877-886	Mihail IV.	1208-1214
Stefanos I.	886-893	Theodoros II.	1214-1216
Andonios II.	893-901	Maksimos II.	1216
Nikolaos I. Mistikos	901-907	Emmanuil I.	1217-1222
Efthimios I.	907-912	Yermanos II.	1222-1240
Nikolaos I. (tekrar)	912-925	Methodios II.	1240
Stefanos II.	925-927	Emmanuil II.	1244-1254
Trifon	927-931	Arsemios	1255-1259
Theofilaktos	933-956	Nlkiforos II.	1260
Poliefktos	956-970	Arsemios (tekrar)	1261-1264
Vasilios I.	970-974	Yermanos III.	1265-1266
Andonios III.	974-979	İosif I.	1266-1275
Nikolaos II.	979-991	İoannis XI. Vekkos	1275-1282
Patriksiz dönem	*991-996*	İosif I. (tekrar)	1282-1283
Sisinnios II.	996-998	Grigorios II.	1283-1289
Sergios II.	1001-1019	Athanasios I.	1289-1293
Efstathios	1019-1025	İoannis XII.	1294-1303
Aleksios	1025-1043	Athanasios I. (tekrar)	1303-1309
Mihail I. Kerularios	1043-1058	Nifon I.	1310-1314
Konstantinos III.	1059-1063	İoannis XIII. Glikis	1315-1319
İoannis VIII. Ksifilinos	1064-1075	Yerasimos I.	1320-1321
Kozmas I.	1075-1081	İsaias	1323-1332
Efstratios	1081-1084	İoannis XIV. Kalekas	1334-1347
Nikolaos III.	1084-1111	İsidoros I.	1347-1350
İoannis IX.	1111-1134	Kallistos I.	1350-1353
Leon	1134-1143	Filotheos Kokkinos	1353-1354
Mihail II.	1143-1146	Kallistos I. (tekrar)	1355-1363
Kozmas II.	1146-1147	Filotheos (tekrar)	1364-1376
Nikolaos IV. Muzalon	1147-1151	Makarios	1376-1379
Theodotos II.	1151-1154	Nilos	1379-1388
Nefitos I.	1153-1154	Andonios IV. (tekrar)	1389-1390
Konstantinos IV.	1154-1157	Makarios (tekrar)	1390-1391
Lukas	1157-1170	Andonios IV.	1391-1397
Mihail III.	1170-1178	Kallistos II. Ksanthopulos	1397
Hariton	1178-1179	Matheos I.	1397-1410
Theodosios	1179-1183	Efthimios II.	1410-1416
Vasilios II.	1183-1186	İosif II.	1416-1439
Nikitas II.	1186-1189	Mitrofanis II.	1440-1443
Dositheos	1189	Grigorios III.	1443-1450
Leondios	1189	Yennadios II. Skolarios	1454-1456
Dositheos (tekrar)	1189-1191		

Papalar (314-1455)

Silvester I.	314-335
Marcus	336
Iulius	337-352
Liberius	352-366
(Felix II. [anti-papa]	355-365)
Damasus I.	366-384
(Ursicinus [anti-papa]	366-367)
Siricius	384-399
Anastasius I.	399-401
Innocentius I.	401-417
Zosimus	417-418
Bonifacius I.	418-422
(Eulalius [anti-papa]	418-419)
Coelestinus I.	422-432
Xystus	432-440
Leo Magnus	440-461
Hilarius	461-468
Simplicius	468-483
Felix III.	483-492
Gelasius I.	492-496
Anastasius II.	496-498
Symmachus	498-514
(Laurentius [anti-papa]	498, 501-505)
Hormisdus	514-523
Ioannes I.	523-526
Felix IV.	526-530
Bonifacius II.	530-532
(Dioscorus [anti-papa]	530)
Ioannes II.	533-535
Agapetus I.	535-536
Silverius	536-537
Vigilius	537-555
Pelagius I.	556-561
Ioannes III.	561-574
Benedictus I.	575-579
Pelagius II.	579-590
Gregorius Magnus	590-604
Sabinianus	604-606
Bonifacius III.	607
Bonifacius IV.	608-615
Deusdedit I.	615-618
Bonifacius V.	619-625
Honorius I.	625-638
Severinus	640
Ioannes IV.	640-642
Theodorus I.	642-649
Martinus I.	649-655
Eugenius I.	655-657
Vitalianus	657-672
Deusdedit II.	672-676
Donus	676-678
Agatho	678-681
Leo II.	682-683
Benedictus II.	684-685
Ioannes V.	685-686
Conon	686-687
(Theodorus [anti-papa]	687)
(Paschalis [anti-papa]	687)
Sergius I.	687-701
Ioannes VI.	701-705
Ioannes VII.	705-707
Sisinnius	708
Constantinus I.	708-715
Gregorius II.	715-731
Gregorius III.	731-741
Zacharias	741-752
(Stephanus II. [anti-papa]	752)
Stephanus III.	752-757
Paulus I.	757-767
(Constantinus [anti-papa]	767-769)
(Philippus [anti-papa]	768)
Stephanus IV.	768-772
Hadrianus I.	772-795
Leo III.	795-816
Stephanus V.	816-817
Paschalis I.	817-824
Eugenius II.	824-827
Valentinus	827
Gregorius IV.	827-844
Sergius II.	844-847
Leo IV.	847-855
Benedictus III.	855-858
(Anastasius [anti-papa]	855)
Nicolaus I.	858-867
Hadrianus II.	867-872

Ioannes VIII.	872-882	Gregorius VI.	1045-1046
Marinus I.	882-884	Clemens II.	1046-1047
Hadrianus III.	884-885	Benedictus IX. (tekrar)	1047-1048
Stephanus VI.	885-891	Damasus II.	1048
Formosus	891-896	Leo IX.	1049-1054
Bonifacius VI.	896	Victor II.	1055-1057
Stephanus VII.	896-897	Stephanus X.	1057-1058
Romanus	897	Nicolaus II.	1059-1061
Theodorus II.	897	Alexander II.	1061-1073
Ioannes IX.	898-900	Gregorius VII.	1073-1085
Benedictus IV.	900-903	Victor III.	1086-1087
Leo V.	903	Urbanus II.	1088-1099
(Christophorus [anti-papa]	903-904)	Paschalis II.	1099-1118
Sergius III.	904-911	Gelasius II.	1118-1119
Anastasius III.	911-913	Callistus II.	1119-1124
Lando	913-914	Honorius II.	1124-1130
Ioannes X.	914-928	Innocentius II.	1130-1143
Leo VI.	928	Coelestinus II.	1143-1144
Stephanus VIII.	928-931	Lucius II.	1144-1145
Ioannes XI.	931-935	Eugenius III.	1145-1153
Leo VII.	936-939	Anastasius IV.	1153-1154
Stephanus IX.	939-942	Hadrianus IV.	1154-1159
Marinus II.	942-946	Alexander III.	1159-1181
Agapetus II.	946-955	Lucius III.	1181-1185
Ioannes XII.	955-964	Urbanus III.	1185-1187
Leo VIII.	964-965	Gregorius VIII.	1187
Benedictus V.	964-966	Clemens III.	1187-1191
Ioannes XIII.	966-972	Coelestinus III.	1191-1198
Benedictus VI.	973-974	Innocentius III.	1198-1216
Benedictus VII.	974-983	Honorius III.	1216-1227
Ioannes XIV.	983-984	Gregorius IX.	1227-1241
Ioannes XV.	985-996	Coelestinus IV.	1241
Gregorius V.	996-999	Innocentius IV.	1243-1254
[(Ioannes XVI. [anti-papa]	997-998)]	Alexander IV.	1254-1261
Silvester II.	999-1003	Urbanus IV.	1261-1264
Ioannes XVII.	1003	Clemens IV.	1265-1268
Ioannes XVIII.	1004-1009	Gregorius X.	1271-1276
Sergius IV.	1009-1012	Innocentius V.	1276
Benedictus VIII.	1012-1024	Hadrianus V.	1276
Ioannes XIX.	1024-1032	Ioannes XXI.	1276-1277
Benedictus IX.	1032-1044	Nicolaus III.	1277-1280
Silvester III.	1045	Martinus IV.	1281-1285
Benedictus IX. (tekrar)	1045	Honorius IV.	1285-1287

Nicolaus IV.	1288-1292
Coelestinus V.	1294
Bonifacius VIII.	1294-1303
Benedictus XI.	1303-1304
Clemens V.	1305-1314
Ioannes XXII.	1316-1334
Benedictus XII.	1334-1342
Clemens VI.	1342-1352
Innocentius VI.	1352-1362
Urbanus V.	1362-1370
Gregorius XI.	1370-1378
Urbanus VI.	1378-1389
Bonifacius IX.	1389-1404
Innocentius VII.	1404-1406
Gregorius XII.	1406-1415
Martinus V.	1417-1431
Eugenius IV.	1431-1447
Nicolaus V.	1447-1455

Ek 3: Coğrafi adlar, yer adları, kaleler ve themata

Ek 3 ve Ek 4, metne çevirmen tarafından eklendi. Metinde geçen çok sayıdaki coğrafi adın, yer ve kale adının alfabetik bir liste içinde ve Türkçe karşılıklarıyla verilmesinin, okurun işini kolaylaştıracağını düşündük. Yunanca kelimeler metinde, sol sütundaki gibi çevriyazıyla verildi. Ortadaki sütundaysa aynı kelimeler Erasmus'un telaffuz şekliyle ve/veya Latinceleriyle yer alıyor. Sağdaki sütunda ise söz konusu kelimelerin Türkçe karşılıklarını belirttik. Ayrıca az sayıda Ermenice, Arapça, Kürtçe ve başka kökenli yer adları da sol ve orta sütunlar arasında yer alıyor. Baştaki iki sütunun boş olması ve madde başı olan kelimenin Erasmus/Latince sütununda yer alması durumunda, söz konusu terimin Latince, yani Bizans öncesi ve Roma dönemine ait olduğunu anlıyoruz.

Antik Yunanca'nın nasıl telaffuz edileceğine dair tartışma, Batılı klasik çağ bilginlerinin aralarında kullanmak üzere "standart" bir yazı şeklini benimseme talebiyle başladı. Hollandalı hümanist Erasmus'un (y. 1465-1536) bu konuda geliştirdiği telaffuz şekli, bilim dünyasında bugün de kullanılan Erasmus sistemini doğurdu. Yunanca kelimelerin İngilizce ve benzer dillerde nasıl ifade edileceğiyle ilgili sorun böylece ortak bir "kodlama"yla çözülmüş oldu. Erasmus'un önerisi antik Yunanca'nın Latince temelli dillere yakınlığına dayanıyordu ve çoğu zaman keyfi nitelikteydi. Antik Yunanca'nın nasıl telaffuz edildiğine dair hiçbir bilgi olmadığı halde, Erasmus kendi spekülatif telaffuz ve "harfleme" sistemini geliştirdi.

Batı dillerindeki bilimsel eserlerin neredeyse tamamında, Yunanca terim ve özel adlar bu Latinceleştirilmiş hecelemeye göre yazılıyor. Oysa Rusça ve diğer Slav dillerinde antik Yunanca adların telaffuzu Batı Avrupa'dan daha iyi korundu. Bizim bu çeviride yaptığımız da, bir bakıma Slav dillerinin yaklaşımını benimsemek oldu, yani Yunanca terim ve özel adları Latinceleştirilmiş İngilizce telaffuzlarıyla yazmak yerine, doğrudan Yunanca yazılışlarını temel alarak Türkçe çevriyazıya aktarmak oldu. Zaten bu konuda Türkçe'deki kural da şöyle: Latin alfabesini kullanmayan dillere ait özel adlar, Türkçe okunuşuna göre yazılır. Bu nedenle Kiril alfabesini, Arap alfabesini, Yunanca, Ermenice, İbranice, Çince gibi alfabeleri kullanan dillerden gelen özel adları Türkçe okunuşuyla yazmak, yani çevriyazıyla aktarmak gerekiyor.

Kolayca saptanabileceği üzere, çevriyazıyla verilen Yunanca özel ad ve terimlerin pek çoğu, Erasmus sistemine kıyasla Türkçe'de çok daha kolay okunulup yazılabiliyor. Öte yandan bilim dünyasının ortak bir yazı sistemi talebini de tabii anlayışla karşılamak gerekiyor. Aşağıdaki gibi bir listeyle, bilimsel bir metinden oluşan bu kitapta Türkçe çevriyazının kolay okunurluğu ile bilimsel metinlerde gelenek haline gelmiş Erasmus sistemi böylece –Türkçe'de sanıyoruz ilk kez– birleştirilmiş oldu.

Çevriyazı	Değişik diller	Erasmus/Latince	Türkçe
Abidos		Abydos	Çanakkale'nin 8 km kuzeyinde, Nara Burnu'nun doğusunda antik kent
Adramittion		Adramyttion	Edremit
Adrianopolis		Hadrianopolis	Edirne
Afrodisias		Aphrodisias	Geyre (Denizli)
Agia Severiani		Haghia Severiane	İtalya'nın güney ucunda metropolitlik
Ahaia		Akhaia	Peloponez'in kuzey kıyısında antik bölge
Aheloos		Akheloos	Kuzey Yunanistan'da ırmak
Ahrida		Okhrida/Achrida	Ohri (Arnavutluk)
Aila			Kızıldeniz'in kuzeydoğusunda kale ve kasaba, günümüzde Akabe (Ürdün)
Akhiraos		Akhyraos/Achyraous	Bigadiç yakınındaki Hisarlık Köy'de antik kent (Balıkesir)
Akrinon		Akroinon/Acroinon	Konya ilinin sınırları içinde antik kent
Aksios		Axios	Vardar
Aksum		Axum	Aksum (Etiyopya)
Aleksandretta		Alexandretta	İskenderun
Aleksandria		Alexandria	İskenderiye
Almiros		Almyros	Magnisia bölgesinde Bizans kenti
Amasia		Amaseia	Amasya
Amastris			Amasra
Amida			Diyarbakır
Amisos			Samsun
Amorion		Amorion/Amorium	Emirdağ ilçe merkezine 13 km uzaklıkta antik kent (Afyonkarahisar)
Anastasiupolis		Anastasioupolis	Dara Kalesi, modern Türkçe adı Oğuz Köyü (Mardin)
Anatolikon			Frigya, Likonya,Pamfilya ve Pisidya'nın kimi bölümlerinden meydana gelen ***thema***
Anazarvos		Anazarbos/Anazarbus	Anazarba ya da Anavarza (Pınarbaşı/Kozan/Adana)
		Anemurium	Anamur
Anhialos		Ankhialos	Karadeniz kıyısında, bugünkü adı Pomorie olan antik kent (Bulgaristan), Osmanlıca adı Ahyolu
Ankira		Ankyra	Ankara
Antiohia (Orontes)		Antiokheia/Antiocheia	Antakya
Antiohia (Pisidia)		Antiokheia/Antiocheia	Yalvaç'ın 1 km kuzeyinde antik kent (Isparta)
Apamia		Apameia	Dinar (Afyonkarahisar)

Apamia	Apameia	Asi Irmağı üstünde, Hama'nın kuzey batısında antik kent (Suriye)
Apamia	Apameia	Fırat üstünde Zeugma'nın karşı tarafında, Birecik Barajı'nın suları altında kalan antik kent
Apros	Aprus	Malkara/Trakya
Arabissos		Afşin (Kahramanmaraş)
Arentani	Arentanoi	Neretva Irmağı ağzında korsanlıkla geçinen bir halk
Arhelais	Arkhelais	Aksaray
Arkadiopolis	Arcadiopolis	Lüleburgaz
Armeniakon		Ermenistan, Haldia ve Kapadokya'nın bazı bölümlerini içeren *thema*
	Arsamosata	Şimşat Kalesi (Palu-Elazığ)
Arta		1204-1449 arasında Epir Despotluğu'nun başkenti
Arzan		Erzen Beyliği'nin merkezi olan Erzen kenti (Bitlis)
Askalon	Askalon/Ascalon	Bugün İsrail'in güneyinde yer alan, Haçlılar tarafından Askalon olarak bilinen Aşkelon kenti
Asklipion	Asklepion	Bergama'da kült yeri
Astipalea	Astypalaia	İstanbulya [Adası]
Attalia	Attaleia	Antalya
Attiki	Attike/Atticea	Attika: Atina'nın bulunduğu tarihi bölge
Avlona		Adriyatik kıyısında liman kenti, Arnavutça adı Vliona (Arnavutluk), Osmanlıcası Avlonya
Badlis		Bitlis
Barzanissa		Kemaliye'nin doğusunda piskoposluk merkezi (Erzincan)
Bithinia (doğrusu Vithinia)	Bithynia	Bitinya
	Bitola	Bitola, Osmanlıca adı Manastır (Makedonya)
Bizantion (doğrusu Vizantion)	Byzantion/Byzantium	Bizans
Brusa/Prusa	Brousa/Prousa	Bursa
Butrinto		Arnavutluk'un güneyinde antik kent
	Caesarea	Hayfa ile Tel Aviv arasında Akdeniz kıyısında antik kent
	Canopus	Antik Mısır'da Nil deltasında kent
	Carthage	Kartaca
	Khalkis/Chalcis	Bugünkü adı Kinnasrin olan antik kent (Suriye)
Çaniha	Tzanikha	Gümüşhane'de bir köy (Trabzon)
Çurulon	Tzouroulon	Çorlu

Damaskos		Damascus	Şam
		Damietta	Dimyat (Mısır)
Darnis			Derna (Libya)
	Daron		Muş
	Dayk		Artvin ve Erzurum'un bir bölümünü kapsayan bölge
Dazimon			Tokat
Derkos			Terkos
	Derzene		Dersim (Tunceli)
Develtos		Develtus	Burgaz
Didima		Didyma	Didim
Didimotihon		Didymoteikhon	Osmanlı dönemindeki adı Dimetoka
Dioklia		Diocleia	Bugünkü Slavca adı Duklia
Dirrahion		Dyrrhachium	Dalmaçya'da, bugünkü adı Dürres (Sırpça ve Makedonca Dıraç) olan Roma kenti (Arnavutluk)
Dolihi		Dolikhe/Doliche	Dülük (Gaziantep)
Dorileon		Dorilaion/Dorylaeum	Eskişehir
Doros			Mangup ya da Mangup Kale (Sivastopol)
		Dorostolon/Dorostolum	Silistire
	Dvin		Erivan'ın 35 km güneyinde ortaçağ Ermenistan'ının başkenti
Edessa			Şanlıurfa
Edessa			Vodena (Yunanistan)
Efesos		Ephesos	Efes
Efheta		Eukhaita/Euchaita	Avkat (Çorum)
Efratis		Euphrates	Fırat
Egina		Aegina	Egine [Adası]
Eleusa		Eleousa	Makedonya'da önemli bir manastır merkezi (Yunanistan)
Ellas		Hellas	Yunanistan
		Emesa	Bugünkü Homs (Humus) kentinin yerinde antik Roma kenti (Suriye)
Emos		Haimos	Balkan [Dağları]
Enos		Ainos	Enez (Edirne)
Ermopolis		Hermopolis	Orta Mısır'da, Mallavi kenti yakınında antik kent
Ermos		Hermos	Gediz [Irmağı]
Evia		Euboea	Eğriboz [Adası] (Yunanistan)
Evrimedon		Eurymedon	Aksu Çayı
Evripos		Euripos	Eğriboz (Evia) Adası ile anakara arasındaki kanalın adı
Evros		Hebros	Evros [Irmağı] (Türkçe Meriç, Bulgarca Marica)

Fanagoria	Phanagoria	Karadeniz ile Azak Denizi arasında antik Yunan kolonisi
Farsala	Pharsala	Tesalya'da özerk piskoposluk merkezi
Fasiani	Phasiane (Basean)	?
Filadelfia	Philadelphia	Alaşehir (Manisa)
Filippi	Philippoi	Makedonya'da antik kent (Yunanistan)
Filippopolis	Philippopolis	Bugünkü adı Plovdiv olan, Osmanlıların Filibe dedikleri kent (Bulgaristan)
Filomelion	Philomelion	Akşehir (Konya)
Filyos	Billaios	Filyos Irmağı
Fokea	Phokaia	Foça
Frigia	Phrygia	Frigya
Fulie	Phouliae	?
	Gangra	Çankırı; antikçağda Changra ve Kanghari adlarıyla da biliniyordu
Ganos		Gaziköy (Tekirdağ)
	Gerasa	Bugünkü adı Jeraş olan antik Roma kenti (Ürdün)
Germanikea	Germanikeia	Kahramanmaraş ilinin sınırları içinde antik kent
Germanikopolis		Ermenek (Karaman)
Germia		Bigadiç yakınında özerk piskoposluk merkezi
Germia		Hamamkarahisar Köyü (Sivrihisar/Eskişehir)
Gonia		Gönye (Trabzon)
	Gorbeous	Ankira-Melitene arasında bir menzil
Gortina	Gortyna	Girit Adası'nda antik kent
Haldia	Khaldia/Chaldia	Trabzon yöresinde *thema*
Halis	Halys	Kızılırmak
Halkedon	KhalkedonChalcedon	Kadıköy (İstanbul)
Halkidiki	Khalkidike/Chalcidike	Selanik'in güneyinde, Ege'ye uzanan parmaklar şeklindeki yarımada
Handaks	Khandax/Chandax	Bugünkü adı İraklion, Venediklilerin verdiği ad Candia, Osmanlılarınki Kandiye
Harsianon	Kharsianon/Charsianon	Malatya yakınında *thema* ve hisar
Heriana	Kheriana	Divriği (?) yakınında piskoposluk merkezi ve idari bölge
Hısn-ı Zibatra	Sozopetra	Doğanşehir (Malatya)
Hısn-ı Ziyad		Harput
Hizan		Hizan (Bitlis)
Hliara	Khliara/Chliara	Soma (Manisa)
Hortokopin	Khortokopin	?

Horzianene	Khorzianene	Kığı (Bingöl)
Hozanon	Khozanon	Hozat (Tunceli)
Hrisopolis	Khrysoupolis/Chrysoupolis	Üsküdar (İstanbul)
Hristupolis	Khristoupolis	Kavala
	Illyricum	İllirya
İberia	Iberia	İberya/Gürcistan
İdros	Hydros	İtalya'nın güney ucunda metropolitlik
İerapolis	Hieropolis	Membiç (Suriye)
İerapolis	Hieropolis	Pamukkale (Denizli)
İeria	Hiereia	Fenerbahçe (İstanbul)
İkaria	Icaria	Sakız yakınında Yunan adası
İkonion	Iconium	Konya
İmvros	Imbros	İmroz/Gökçeada
İneon	Oinaion	Ünye
İoannina	Ioannina	Yanya
İraklia (Kivistra)	Heracleia (Kibistra)	Konya Ereğlisi
İraklia (Trakya)	Heracleia	Marmara Ereğlisi
İraklia (Pontika)	Heracleia	Karadeniz Ereğlisi
İraklia (Karia)	Heracleia (Caria)	Muhtemelen Bafa Gölü'nde bir adacığın üstünde yer alan hisar
İrakliopolis	Heracleiopolis	Sivas'ın kuzeybatısında özerk başpiskoposluk merkezi
İris	Iris	Yeşilırmak
İsaura	Isaura	Bozkır ilçesi yakınında antik kent ve darphane (Konya)
İstakhr/Stakhr		Günümüzde Şiraz kenti sınırları içinde kalmış eski Sasanî başkenti
İustinianupolis	Justinianoupolis	Sivrihisar (Erzincan)
Kaffa		Kefe (Kırım)
Kalikadnos	Kalykadnos	Göksu Irmağı (Silifke), antik adlarından biri de Salef'di
Kallinikon	Kallinikos/Callinicum	Antik kent, bugün Rakka (Suriye)
Kallipolis		Gelibolu
Kalonoros		Alanya
Kamaha	Kamacha	Kemah (Erzincan)
Kamkh/Kamakh		Kemah
Kappadokia	Cappadocia	Kapadokya
Karalis	Caralis	Cagliari (Sardunya Adası'nın başkenti)
Karia	Karya/Caria	Karya
Karpathos		Kerpe [Adası]
Kastamon		Kastamonu
Kastoria		Osmanlıca adı Kesriye, Kuzey Yunanistan'da, Arnavutluk ve Makedonya sınırlarında küçük kent

Kavassos	Cabasa	Aşağı Mısır'da antik kent
Kavorkion	Kaborkion	Dönemin Eskişehir Amasya güzergâhı üstünde, Amasya yakınında antik kent
Kefallinia	Kephallenia	Kefalonya Adası'nın antik adı
Keltzine/Keltzene		Erzincan
Kerkira	Kerkyra	Korfu
Kesaria	Kaisareia/Caesarea	Kayseri
Ketios		Kestel Suyu
Kheriana	Cheriana	Şiran (Gümüşhane)
Kherson	Cherson	Kherson (Ukrayna)
Khios	Chios	Sakız [Adası]
Khlat/Khilat		Ahlat
Khliara	Khliara	Gürdükkale (Akhisar)
Kibira	Kibyra	Gölhisar (Burdur)
Kilikia	Kilikia/Cilicia	Kilikya
Kiminas	Kyminas	Misya Bölgesi'nde manastır merkezi
Kios		Gemlik (Bursa)
Kipsela	Kypsela	İpsala
Kipsella	Kypsella	İpsala
Kipsia	Kypseia	Trakya'da, Marmara Ereğlisi yakında piskoposluk kenti
Kirinea	Kyrenaica/Cyrenaica	Libya'nın kuzeydoğusunda Akdeniz kıyısında antik bölge
Kirrhos	Kyrros/Cyrrhus	Halep'in 76 km kuzeyinde, Arapça adı Nabi Huri olan, Türkçe'de Kurus olarak geçen antik kent
Kiskisos/Kiskissos		Yaylacık Köyü (Develi-Kayseri) (?)
Kithira	Kythera	Mora'nın güneybatısında ada
Kivirrieot/ç. Kivirrieote	Kibyrrhaiot/ç. Kibyrrhaiotai	Bir bahriye *thema*'sı
Kivistra	Kybistra	Konya Ereğlisi
Kivotos	Kibotos	?
Kizikos	Kyzikos/Cyzicus	Kapıdağ Yarımadası'nda antik kent
Kizistra	Kyzistra	Kapadokya yöresinde antik kent
Klaudiopolis	Klaudiopolis/Claudiopolis	Bolu
Kolonia (Pontos)	Koloneia (Pontus)	Şebinkarahisar (Giresun)
Kolonia	Koloneia	Aksaray
Kolonia		Pontos ile Armenia Minor (Küçük Ermenistan) arasında, Tokat yakınında *thema*
Kolosse/Hone	Kolossai/Khonai	İlk adı Kolosse, sonra Hone, bugün Honaz (Denizli)
Komana		Kapadokya Komana'sı, bugünkü adı Şar (Adana)
Konstantia	Konstantia/Constantia	Famagusta'dan (Gazimagusa) y. 8 km uzaklıktaki Salamis antik kenti

Konstantinupolis	Konstantinoupolis/Constantinopolis	Konstantinopolis
Korikos	Korykos/Corycus	Kızkalesi (Mersin)
Korinthos	Korinthos/Corinthos	Korint (Yunanistan)
Kosmosotira	Kosmosoteira	Ferecik/Ferres yakınında antik kent (Trakya-Yunanistan)
Kotiaion	Kotyaion	Kütahya
Kriti	Krete	Girit
Ksanthia	Xantheia	İskeçe
Ksilokerkos	Xylokerkos	
Ktesifon	Ktesiphon/Ctesiphon	Bağdat'ın 35 km güneyinde Dicle kıyısında, günümüzdeki adı Tak-i Kesra olan antik kent, Part dilindeki adı Tisfun'dur
Kukark		Büyük Ermenistan Krallığı'nda tarihi vilayet
Kukusos	Koukousos/Cocussus	Göksun (Kahramanmaraş)
Lakedemonia	Lakedaimonia	Mora Yarımadası'nda antik kent ve bölge
Lampsakos	Lampsakos	Lapseki
Laodikia	Laodikeia	Eskihisar (Denizli)
Latros		Eski adı Latmos Dağı, bugünkü adı Beşparmak Dağları (Aydın-Muğla sınırında)
Lefkas	Leucas	Bugünkü adı Lefkada (Yunanistan)
Lesvos	Lesbos	Midilli [Adası]
Levunion	Lebounion/Levunium	Enez civarı (Edirne)
Likandos	Lykandos	Kapadokya'nın güneydoğusunda *thema*
Likos	Lykos	Kelkit Çayı
Limnos	Lemnos	Limni [Adası]
Lopadion		Uluabat Köyü'nün yerinde antik kent (Bursa)
Lulon	Loulon	Kilikya Kapıları (Külek Boğazı) yakınında Bizans kalesi
Maçuka	Matzouka	Maçka (Trabzon)
Magnisia	Magnesia	Manisa
Maina/Mani		Mani: Güney Peloponez'de yarımada
Makedonikon		Adına rağmen, aslında Doğu Trakya'da kurulu olan *thema*
Makri	Makre	Fethiye
Maksimianopolis	Maximianopolis	Rodop yöresinde Gümülcine yakınında piskoposluk kenti
	Makuria	Arapça el-Mukurra, Kuzey Sudan ile Güney Mısır'ın bulunduğu bölgede yer alan bir Nübye krallığı
Malagina		Bizans ordularının Anadolu'daki ilk büyük konak yeri (İnegöl dolayı/Bursa)

Mantzikert/Manzikert/Manazgerd		Malazgirt
Marand/Merend		İran'ın Doğu Azerbaycan Vilayeti'nde kent ve bölge
Markelle	Markellai	Mochurica/Mocurica Irmağı'nın (Azmakdere) sol kıyısında köy (Bulgaristan)
Markianupolis	Marcianoupolis	Varna kentinin batısında Tuna kıyısında, bugünkü adı Devniya olan Roma kenti
Maroni	Marone	Rodop yöresinde piskoposluk
Matrabatz		Varto (Muş) yöresinde piskoposluk merkezi
Meandros	Meandros/Maeander	Büyük Menderes Irmağı
Melanudion	Melanoudion	Bafa Gölü civarı
Melitene	Melitene	Malatya
Memfis	Memphis	Kahire yakınında antik Mısır kenti
Mesemvria	Mesembria	Karadeniz kıyısında, bugünkü adı Nesebar olan antik Yunan kolonisi (Bulgaristan), Osmanlıca adı Misivri
Mesothinia	Mesothynia	Karadeniz Ereğlisi civarı
Methimnos/Methimna		Methimna: Midilli Adası'nda antik kent
Methoni	Methone	Modon (Yunanistan)
Meyyâfarikîn		Miyafarkın, günümüzdeki adı Silvan (Diyarbakır)
Milasa	Mylasa	Milas (Muğla)
Miletos	Miletus	Milet
Mira	MyraDemre	
Miriokefalon	Myriokephalon	Isparta-Denizli dolayında aynı adı taşıyan kale yakınında dağ geçidi (yeri tartışmalı)
Misthia		Beyşehir'in 18 km doğusunda Fasıllar Köyü yakınında antik kent (Konya)
Misthis	Mistheis	Seydişehir yöresinde özerk başpiskoposluk merkezi
Mistra	Mystras	Taygetos Dağı'nda tahkim edilmiş Bizans kenti, Osmanlıca adı Mezistre (Mora/Yunanistan)
Mitilini	Mitylene	Midilli Adası'nda aynı adı taşıyan antik kent
Moesia	Moesia	BugünSırbistan ile Bulgaristan'ın bulunduğu antik bölge
Mokissos		Kırşehir?
Moncastro		Akkerman (Kırım)
Mopsuestia	Mopsuestia	Adana'nın 19 km doğusunda yer alan, bugünkü adı Yakapınar (eski adı Misis) olan antik kent

Mora	Morea	Mora
Mosinopolis	Mosynopolis	Gümülcine civarında antik kent (Yunanistan)
Nafpaktos	Naupaktos	Lepanto
Nafplion	Nauplion	Osmanlı dönemindeki adı Anabolu
Naissos	Naissus	Niş
Nakolia	Nakoleia	Seyitgazi (Eskişehir)
Nazianzos	Nazianzos/Nazianzus	Nazianz, bugünkü adı Bekârlar Köyü (Aksaray)
Nea Fokea	Nea Phokaia	Yeni Foça
Nee Patre	Neai Patrai	Yeni Patras
Neokastra		Bergama akropolünü merkez alan *thema*
Neokastra		Elbasan (Arnavutluk)
Neokesaria	Neokaiserea/Neocaesarea	Niksar (Tokat)
Nikea	Nikae/Nicaea	İznik
Nikomidia	Nikomedeia/Nicomedeia	İzmit
Nikopolis	Nikopolis	Niğbolu: Epir bölgesinde Preveze Yarımadası üstünde yer alan tarihi kent ve muharebe alanı
	Nisibis	Nusaybin
Nissa	Nyssa	Kapadokya'da olmakla birlikte kesin yeri bilinmeyen, Kızılırmak yakınında antik kent
	Nobatia	Aşağı Nübye'de bir Hıristiyan krallığı
	Novae	Bugünkü adı Svistov, Osmanlıca adı Sistova olan Roma kenti (Bulgaristan)
	Noviodunum	Tuna kıyısında Roma kenti, bugünkü adı Isaccea (Dobruca/Romanya)
Odissos	Odessos	Varna
Ohrida	Okhrida/Ochrida	Ohri (Arnavutluk)
Olimpos	Olympos	Uludağ
Onopniktis	Onopniktes	Zamantı Suyu
Opsikion		Misya ile Bitinya ve Frigya'nın bir bölümünü içeren *thema*
Optimaton		Bitinya yöresinde *thema*
Oxyrhnchus		Bugünkü adı el-Bahnasa olan antik Roma kenti (Mısır)
Paflagonia	Paphlagonia	Paflagonya
Pakrevant		Doğubayazıt (Ağrı)
Paleo Fokea	Paleo Phokaia	Eski Foça
Paleomaçuka	Paleomatsouka	Eski Maçka (Trabzon)
Papert		Bayburt
Parion		Biga'ya bağlı Kemer Köyü'nün doğusunda antik kent (Çanakkale)

Pelagonia		Daha sonra Makedonya'ya dahil edilen antik bir bölge, günümüzde Makedonya Cumhuriyeti ile Yunanistan arasında bir vadi
Peloponnisos	Peloponnesos/Peloponnesus	Peloponez
Pelusion	Pelousion/Pelusium	Port Said'in doğusunda antik kent, günümüzdeki adı Tell el-Farama (Mısır)
Pergamon	Pergamos/Pergamum	Bergama
Pergi	Perge	Perge
Pergri		Muradiye'de kale (Van)
Pessinus	Pessinous	Ballıhisar (Sivrihisar-Eskişehir)
Petroma		Bedrama Kalesi (Tirebolu'dan y. 8 km uzaklıkta)
Pile	Pylai	Bugünkü Çiftlikköy civarında antik
Pile Kilikias	Pylai Kilikias	Kilikya Kapıları (Yalova)
Pindos	Pindus	Pindos [Sıradağları]
Piramos	Pyramos	Ceyhan Irmağı
Pisidia	Pisidia	Pisidya
Platana		Akçaabat (Trabzon)
Pliska		Birinci Bulgar Krallığı'nın ilk başkenti, bugünkü Pliska kentinin 3 km kuzeyinde (Bulgaristan)
Podandos	Podandos	Pozantı
Pompeiopolis	Pompeiopolis	Kastamonu'nun 45 km kuzeyinde Taşköprü yakınında antik kent
Pompeiopolis	Pompeiopolis	Mezitli Köyü yakınında antik kent (Mersin)
Pontos	Pontos/Pontus	Pontos
Poson		Dikilitaş (Niğde) (bilgi kesin değil)
Prilepia		Prilep, Osmanlı döneminde Pirlepe
Prokonnisos	Prokonnesos	Marmara Adası
Ptolemais	Ptolemais	Libya'da antik kent
Ptolemais	Ptolemais	Makedonya'da antik kent (Yunanistan)
Ptolemais	Ptolemais	Nil Irmağı üstünde antik kent
Ptolemais	Ptolemais	Akko'nun 1 km doğusunda Helenistik kent (İsrail)
Pusguse	Pousgouse	Beyşehirgölü
Redestos	Rhaedestus	Tekirdağ
Rhodopi	Rhodope	Rodop
Rindakos	Rhyndacus	Adırnaz [Çayı] (Bursa)
Rizeon	Rhizaion	Rize
Rodenton	Rhodenton	Faraşa, 1970'lerde Çamlıca (Kayseri)
Rodos	Rhodos/Rhodes	Rodos
Rusion	Rhousion	İskeçe yakınlarında piskoposluk kenti, Topiros adıyla da bilinir

Sagalassos	Sagalassus	Ağlasun'un 7 km kuzeyinde yer alan antik kent (Burdur)
Salef	Saleph	Göksu [Irmağı]
Salona	Salona/Salonae	Split kentinin 5 km kuzeydoğusunda antik Dalmaçya kenti (Hırvatistan)
Samos		Sisam
Samosata		Samsat (Adıyaman)
Samothraki	Samothrake	Semendirek [Adası] (Yunanistan)
Sangarios	Sangarios	Sakarya [Irmağı]
Saniana		Malatya yöresinde kale
Sardis		Sard
Saros		Seyhan Irmağı
Satala		Sadak (Gümüşhane)
Satala		Sandal (Kula/Manisa)
Savatra		Yağlıbayat köyünün civarında antik kent (Konya)
Selevkia	Seleuceia	Silifke
Selevkia	Seleuceia	Bugünkü Irak'ta antik kent
Selgi	Selge	Selge: Manavgat'ın kuzeyinde 950 m yükseklikte antik kent
Selimvria	Selymbria	Silivri
Selinos		Bergama Çayı
Semlin		Sava Irmağı'nın Tuna'yla birleştiği noktada, Belgrad'ın varoşu durumunda antik kent (Sırpça adı Zemun, Almanca Semlin)
	Serdica	Sofya (Serdica, 9. yy'da Slavca Sredets, 14. yy'ın sonunda da Sofya adını alır)
Serifos	Seriphos	Koyunluca: Ege Denizi'nde küçük bir Yunan adası
Serres		Serez (Yunanistan)
Servia	Serbia	Sırbistan
Sevastia	Sebasteia	Sivas
Sevastia		Ermenistan'ın başka *thema*'lara girmeyen kısmından oluşan *thema*
Sevastupolis	Sebastoupolis	Günümüzdeki adı Sohum (Abhazya), Osmanlılar Sohumkale, Abhazlar Akua olarak adlandırmıştır
Silistria		Silistra, Osmanlı dönemindeki adı Silistire (Bulgaristan)
Silleon	Syllaion	Serik ilçesinde antik kent, Sillyon olarak da bilinir (Antalya)
	Singidunum	Belgrad
Sinnada	Synnada	Şuhut (Afyonkarahisar)
Sinopi	Sinope	Sinop

Sirakuse	Syracuse	Sirakuza
	Sirmium	Bugünkü adı Sremska Mitrovica olan Roma kenti (Yugoslavya)
Siros/Sira	Syros/Syra	Kiklad Adaları'ndan biri
Sision		Adana ilinin sınırları içinde, Kozan ilçesinin bulunduğu yerde antik kent; "Sis" adıyla da bilinir
Skamandros		Eski Menderes Çayı
Skithopolis	Skythopolis	Betşean (İsrail)
Skitia	Skythia	Skitya: İskit Ülkesi
Skodra	Scodra	Arnavutça Şkodra, Türkçe İşkodra
Skopia		Üsküp, Makedonca adı Skopye
Skupi	Scupi	Üsküp'ün 3 km kuzeybatısında antik çağın sonundan ve Roma döneminden kalma kent
Smirni	Smyrne	İzmir
Soldaia		Sudak (Kırım)
Sotirioupolis		Karadeniz kıyısında kent (Abhazya)
Sozopolis		Uluborlu (Isparta)
Sozopolis		Osmanlıca adı Süzebolu, günümüzdeki adı Sozopol (Bulgaristan)
Sparti	Sparta	Sparta (Yunanistan)
Stagi	Stagoi ya da Stagus	Bugünkü adı Kalabaka (Yunanistan)
Stavropolis	Stauropolis	Afrodisyas'ın Hıristiyanlık dönemindeki adı
Stovi	Stoboi	Stobi (Makedonya)
Strimon	Strymon	Yunanistan ve Bulgaristan'dan geçen bu ırmağın Bulgarca adı Struma, Türkçesi Karasu'dur
Strimon/Strimonos	Strymon	Trakya'nın Ege kıyısında bir *thema*
Suania	Suania	Suanya
Sugdea	Sougdaia	Sudak (Kırım)
Surmena	Sourmaina	Sürmene
Surmena	Sourmaina	Sürmene
Suvleon	Soublaion	Uluborlu yakınlarında kale (Isparta)
Sünik		Antik Ermenistan'da feodal bir prenslik (Ermenistan)
Tabion	Tabion	?
Tamantarcha		Tmutorokan (Kiev Ruslarına ait bir kent)
Taranton		Darende (Malatya)
Tarsos	Tarsus	Tarsus
Taygetos	Taygetus	Taygetos [Dağı]
Taytavana		Tatvan
Telukh		Dülük Köyü (Gaziantep)

Tembris		Porsuk Suyu
Tenedos		Bozcaada
	Tephrike	Divriği (Sivas)
Tervunia	Terbunia	Trebince (Sırbistan)
Thasos		Taşoz [Adası]
Theodosiupolis	Theodosioupolis	Erzurum
Thessaloniki	Thessalonike/Thessalonica	Selanik
Thivasa	Thebasa	Karapınar ilçesi yakınında antik kent (Konya)
Thives	Thebes	Thives (Yunanistan)
Thraki	Thrake/Thrace	Trakya
Thraki		Trakya'nın Konstantinopolis çevresinde kurulu *thema*
Thrakision	Thrakesion	Frigya, Lidya ve İonya'da kurulmuş, buraya gönderilen Trakya birliklerin den dolayı bu adı taşıyan *thema*
Tiana	Tyana	Kemerhisar (Bor/Niğde)
	Tibesti	Orta Sahra'da dağlık bölge (Çad)
	Tigris	Dicle
Tiros	Tyros/Tyrus	Antik Sur kenti (Lübnan)
Traianopolis	Trajanopolis	Dedeağaç yakınında antik Roma kenti, Osmanlıca adı Urumcık (Yunanistan)
Trallis	Tralles	Güzelhisar (Aydın)
Trapezus	Trapezous	Trabzon
Trikomia		Akçaabat ve Kalenma Deresi civarı (Trabzon)
Tripolis		Tirebolu
Tripolis		Trablusgarp
Tripolis		Trablusşam
Tripolitania	Tripolitania	Batı Libya'da tarihi bölge
	Trnovo	Osmanlıca-Türkçe adı Tırnova (Bulgaristan), 1965'ten beri yeni adı Veliko (Büyük) Turnovo
Tzamandos		Zamantı, bugünkü adı Pınarbaşı (Kayseri)
	Vağarşabad	Eçmiadzin (Ermenistan)
	Vaspuragan	Van ve Urmiye göllerinin arasında kalan, önce bir vilayeti, sonra Büyük Ermenistan Krallığı'nı oluşturan bölge
Vathis Riaks	Bathys Ryax	Sivas yakınında Bizans karargâhı
Vathis	Bathys	Batum
Vazelon		Maçka ilçesine bağlı Kiremitli Köyü'nün 7 km batısında manastır
Veria	Berroia	Veria, Osmanlıca adı Karaferiye (Yunanistan)

Veria	Berroia	Halep
	Viminacium	Bugünkü adı Kostolac olan Roma kenti (Yugoslavya)
Vize	Bizye	Vize (Kırklareli)
Voleron	Boleron	?
Vosporos	Bosporous	Kerç (Kırım)
Vostra	Bostra	Busra (Suriye)
Vrisis	Brysis	Trakya'da piskoposluk merkezi
Vudoniça	Boudonitsa	
Vukellarion	Boukellarion	İznik yakınında *thema*
Yalision	Galesion	Alamandağı (Selçuk'a 7 km uzaklıkta)
Yamâma		Bugün merkezinde Riyad kentinin yer aldığı tarihi bölge (Suudi Arabistan)
Yemoriu	Gemoriou	Yomra (Trabzon)
Zahlumi	Zakhloumoi	Bugünkü Güney Dalmaçya ve Güneybatı Bosna'da yer alan bir prenslik
Zakinthos	Zakynthos	Zakintos [Adası]
Zapetra		Doğanşehir (Malatya)
Zeituni	Zeitouni	Neopatras yakında bir kent

Ek 4: Metinde geçen Yunanca ad ve terimler

Çevriyazı	Erasmus/Latince
Ayia Sofia	Hagia Sophia
Akakios	Akakios/Acacius
akoluthos	*akolouthos*
Aleksios Apokafkos	Alexios Apokaukos
allagiatores	*allagatores*
Amuliani	Amouliane
Amvrosios	Ambrosios/Ambrosius
apothike	*apothekai*
Asklipion	Asklepieion
aspron trahi	*aspron trachy*
Athanasios	Athanasius
Athinganos/ç. Athingani	Athinganoi
Augusteon	Augustaion
Avgustinos	Augustinus
Ayios Pavlos	Hagios Paulos
Ayios Poliefktos	Hagios Polyeuctus
Çakones	*Tzakones*
çausios/ç. çausii	*tsaousios/ ç. tsaousioi*
Dafni	Daphne
deiseon, epi ton	*deeseon, epi ton*
despotis/ç. despote	*despotes/despotai*
Develikia	Debelikeia
diakeodotes	*diakaiodotes*
diikitis	*dioiketes*
dikeodotis	*dikaiodotes*
Dohiariu	Docheiariou
Dionisiu	Dionysiou
drungarios	*droungarios*
dukatopulon	*doukatopoulon*
duks/ç. dukes	*doux/ç. doukes*
Efsevios	Eusebios/Eusebius
Eftihis	
Eutyches	
ekskuvita	*exkoubita*
enotikon	*henotikon*
eparhie (ç.)	*eparchiai*
episkepsis	*episkepseis*
esfigmenu	*esphigmenou*
Eteria	*Hetaireia*
eteriarhis (megas)	*hetaireiarches (megas)*
Etios (Sarnıcı)	Aetios
Filosofon (ç.)	*philosophon*
filotheu	*philotheou*
follis	*follis*
Gavrades (ç.)	Gabrades
Gavrielopulos, Stefanos	Gabrielopoulos, Stephen
Gotthogreki (ç.)	*Gotthograikoi*
Gregoriu	Gregoriou
Grigorios Palamas	Gregores Palamas
Halke	*Khalke/Chalke*
Halkopratia coprateia	*Khalkoprateia/Chal-*
Harisios	*Kharisios/Charisios*
haristikarios	*kharistikarios*
haristiki	*kharistike*
hartofilaks	*khartophylax*
hartularios/ç. hartularii	*khartoularios/ç. khartoularioi*
Hilandar	Khilandar/Chilandar
İerissos	Hierissos
ikiaka	*oikeiaka*

ikonomos	*oikonomos*
iperpiron	*hyperpyron*
isihasmos	*hesychasmos*
kalafatu	*kalaphatou*
Kalliopas	Kalliopas/Calliopas
kanikliu, epi tu	*kanikleiou, epi tou*
Karakallu	Karakallou
karavisiani	*karabisianoi*
Karies	Karyes
Kastamonitu	Kastamonitou
kastrofilakes	*kastrophylakes*
kefalos	*kephalos*
kinos vios	*koinos bios*
Kirillos	Kyrillos
kiton	*koiton*
klisurarhia	*kleisourarchia*
klisurarhis	*kleisourarches*
Kolovos	Kolobos
kommerkiarios/ç. *kommerkiarii*	*kommerkiarios*/ç. *kommerkiarioi*
kommerkion/ç. *kommerkia*	commercium (Lat.)
krites/ç. *krite*	*krites*/ç. *kritai*
Ksenofon	Xenophon
Kseropotamu	Xeropotamou
Ksilokerkos	Xylokerkos
Ksilurgu	Xylourgou
Kurkuas, Îoannis	Kourkouas, (Ioannes)
Kutlumussiu	Koutloumoussiou
Leontokomi	*Leontokome*
logariastis	*logariastes*
Magula	Magoula
Malinos	Maleinos
Mangana	Maggana
Markianos	Marcianus
Mega Spileon	Mega Spelaion
megas adnumiastis	*megas adnoumiastes*
megas domestikos/ ç. *megali domestiki*	*megas domestikos*/ç. *megaloi domestikoi*
metohia (ç.)	*metochia*
mistikos	*mystikos*
Mokios	Mocius
Monoksilitu	Monoxylitou
Mortate	*Mortatai*
Nea Moni	Nea Mone
Optimati	*Optimatoi*
orfanotrofion	*orphanotropheion*
orfanotrofos	*orphanotrophos*
Osios Lukas	Hosios Loukas
Ouzi (ç.)	*Ouzoi*
Panteleimon	Panteleemon
parakimomenos	*parakoimomenos*
parathalassitis	*parathalassites*
parrisia	*parrhesia*
Pigi (ya da Piyi)	Pege
pinkernis	*pinkernes*
Pogoniani	Pogoniane
pretorion	*praitorion*
prokathimeni	*prokathemenoi*
prokathimenos/ç. *prokathimeni*	*prokathemenos*/ ç. *prokathemenoi*
protasikritis	*protasekretis*
Rigion	Rhegion
Savvas	Sabas
semisses	*semisses*
Sergios ve Bakhos (doğrusu Vakhos)	Sergios ve Bakhos/ Sergius ve Bacchus
sevastokrator	*sebastokrator*
Siderokafsia	Siderokausia
Simvolon	Symbolon
sinkellos/ç. *sinkelli*	*synkellos*/ç. *synkelloi*
sinoni	*synone*
Skaloti	Skalote
skevofilaks	*skeuophylax*
sklavine	*sklavinai*
skuterios	*skouterios*
stavraton	*stavraton*
stilitis/ç. *stilite*	*stylites*/ ç. *stylitai*
stratigos	strategos
stratopedarhis/ç. *stratopedarhe*	*stratopedarches*/ç. *stratopedarchai*
Taksiarhon	Taxiarchon
tetarteron	*tetarteron*
Tetrapilon	Tetrapylon
tetrarhi	*tetrarchi*

Theotokos Kosmosotira	Theotokos Kosmosoteira
Thessalonikia	Thessalonikea
tipikon/ç.	*tipikatypikon*/ç. *typika*
tipos	*typos*
trahion	*trachion*
trimisses	*tremisses*
Turki (ç.)	*Tourkoi*
Ungri (ç.)	*Oungroi*
vandon	bandon
Vardariote	*Vardariotai*
Vasilika Therma	Basilika Therma
vasilikon	*basilikon*
Velikradu	Belikradou
Velisarios	Belisarios/Belisarius
vestiarites	*vestiarites*
Vlaherne	Blachernae
Vrontohion	Brontochion
vukellarii	*boukellarioi*
vulefteria	*bouleuteria*
yenikon	*genikon*
Yerokomiu	Gerokomeiou
Zefksippos	Zeuxippus
Zografu	Zographou

Dizin

Aachen Antlaşması 167
Abbasî 171; devrimi 169; Halifeliği 245, 249; iktidarı 169; İmparatorluğu 169
Abhazlalılar 171
Abhazya 54, 244; Krallığı 171, 174, 177
Abidos 206
Acciajuoli (Floransalı) 200-201
Adalar Denizi Dukalığı 197
Adana 31-32
Aden 54
Adramittion (Edremit) 30, 208
Adrianopolis (Edirne) 28, 30-31, 36, 124, 196, 234
Adriyatik 30, 71, 167, 189, 191, 200, 233, 240
Afganistan 170
Afrika 22, 26, 36, 41, 44, 46, 63, 79, 81-82, 101, 119, 124, 168, 249
Agia Sofia 73-74
Aglebîler 169
agora 77
Ahaia (Mora) Prensliği 191, 193, 197, 202; Frank Prensliği 200
Ahrida (Ohri) 30
Ak Hunlar 39
Ak Orda 248
Akdeniz 13, 117, 191, 225, 240, 242; bitki örtüsü 20; bölgesi 21, 71; iklimi 14; ticareti 79
akıncı kuvvetler 176
Akisos (Vardar) Vadisi 31
Akkoyunlu Emirliği 238
Akkoyunlular 238, 249
akoluthos 215
Akra 190, 190, 251; Krallığı 251
Akrinon 30-31, 134
Aksum 54; Krallığı 53-54
Alamanlar 36, 39, 41, 167
Alan Krallığı 181
Alanlar 39, 41, 247-248
Albania 170-171, 173
Alboin 58
Aleksandır (Novgorodlu Prens, Aleksandır Nevski) 247
Aleksios Angelos Filanthropinos (Teselya kralı)
Aleksios Apakafkos (Büyük Duka) 196
Aleksios I. Komninos 115, 187-189, 206, 208, 212, 214, 223, 226, 254
Aleksios II. Komninos
Aleksios III. Angelos 188, 191, 193
Aleksios IV. Angelos 188, 191
Aleksios Komninos (Trabzon hükümdarı)
Aleksios V. Dukas 191
allagiatores (alay/*allagia*) 217
Alman hâkimiyeti 164
Alman imparatorları 187
Alman imparatorluğu 167, 168
Almanya 43, 189
Alp Arslan (Sultan) 186, 235, 244
altın 22, 147-148, 223
Altın Kapı 72, 74
Altın Orda 242, 248
altın sikke (*nomisma*) 146-147
Amalfi 187
Amasia (Amasya) 30-31, 132, 134
Amastris (Amasra) 30, 132, 134
amforalar 79, 81
Amisos 30
Amorion 30-31, 103, 133-134
Amvrosios 86
Anadolu 13-14-20, 22, 26, 29, 94, 99, 103, 150, 154, 168, 171, 176, 186-188, 193-194, 199, 204, 206, 208-209, 218-220, 234-235, 237-238, 242, 248-249, 252, 258; amforaları 81; askeri klanları 185; güzergâhları 31
Anamur 77
Anastasios (köy) 51
Anastasios I (Doğu Roma İmparatoru) 43, 51, 82, 87; reformları 83
Anatolikon Ordusu 117
Anazarvos (Anazarba, Ayn Zarba) 30, 32, 245
Andreas (Aziz) 159
Andronikos I. Komninos 187, 188, 202, 232
Andronikos II. Paleologos 194, 201
Andronikos III. Paleologos 194
Angevin İngilteresi 215
Angıl 43
Anhialos (Pomorie, Ahyolu) 28, 31, 206
anıtlar 72
Ani 124, 244-245
Ankira (Ankara) 30-31,132; keçisi 21; Muharebesi 199, 204, 238;
Anna (Savoylu) 194
Antakya 46, 71, 88, 116, 150, 244; Patrikhanesi 159, 175
Anteler 56
Anthemios (Vali) 73
Antiohia (Antakya) 76, 124, 189, 228; Dukalığı 228; Prensliği 190
Antitoros Sıradağları 15, 22, 31, 62, 170
Antonios 94
antrepolar 139
Apamia 75, 77
aplekta 208, 214
Apollinaris 86
apostolik 159; gelenek 88
apothike 128
Apulia 226
arabalar 29
Arabistan Yarımadası 54, 58
Aragon 201; Krallığı 194
Arap(lar) 53, 99, 103, 171, 177, 187; akıncıları 101; fetihleri 171, 176; hâkimiyeti 171; iç savaşları 61; istilası 131; kuşatmaları 99; nüfusu 59; varlığı 176; Bizans sınırı 175; İslam İmparatorluğu 59, 168
arazi vergisi 63, 124
Arhelais (Aksaray) 31
arhon 142, 217, 219-220
Arius 85, 86

Ariusçulık 44, 46-47, 85
Arkadiopolis 28
Arkadios 37
arkeolojik bulgular 75
Armenia minor 55
Armeniakon 117
Arnavut(lar) 200; direnişi 235
Arnavutluk 226, 233
Arpad kralları 229
Arsamosata (Samsat) 32, 244
Arta 219-200
Artsruniler 171-172
Arzanene 112
Asding Vandalları 41
Asi Irmağı 76
Askalon 190
askeri ayaklanmalar 140
Askeri Maliye Dairesi (*stratiotikon logothesion*) 124
Asparuh 177
aspron 225; *trahi* [çürük akçe] 223
Asya 194
Aşot bagratuni 171
Aşot II. 172
Aşot III. 173
Athanasios 86
Athos (Kutsal Dağ) 154, 196, 255-257; manastırları 155
Atina 194, 201, 219; lordları 191
Atlas Dağları 16, 37
atölyeler 77
Attalia (Antalya) 30-31
Attika 22
Augustos 36, 36
Aurès Sıradağları 16
aureus 82
Austrasia 101, 165; kralları 166
Avar(lar) 41, 48, 56-58, 101, 112, 161, 167, 177; Hanlığı 228; hegemonyası 177; İmparatorluğu 108; istilası 119; kuşatması 73
Avasım 175-176
Avgustinos 86
Avlona 28
Avrasya 37, 41, 106, 177
Avrupa 37, 41, 168, 187, 193, 197, 199, 209, 211-212, 220, 234, 242, 256, 258; Alpleri 18
Avusturya 36
Aya İrini 73
Ayn Calut 248, 251; Muharebesi 245
ayrılıkçılar (Hariciler) 168
Azerbaycan 169, 172; Arapları 242
Aziz Akakios Kilisesi 73
Aziz Mokios Kilisesi 73
Aziz Pavlos Yetimhanesi 74

Bagrat III. 244
Bagratuni kabilesi 171-172
Bağdat 169, 169, 176
bakır 22; sikke 146
Balik (Boyar) 233
Balkan(lar) 13, 22, 25-26, 29, 41, 44, 56-57, 67, 79, 100, 102-103, 106, 110, 130, 136-137, 146, 150, 154, 159, 161, 177, 187, 190, 193, 199, 206, 209, 218-220, 226, 228-229, 233, 237-238, 258, 262; bölgeleri 48, 208, 219, 233; Dağları 234; devleti 177, 234; güçleri 160; güzergâhları 30-31; Sıradağları 17, 31; vilayetleri 24, 206; Yarımadası 17
Baltık 39, 181
Bari (Bizans kalesi) 226
Barsovmo (Mor) 85
Batı Kilisesi 59, 188, 196, 199
Batı Roma İmparatorluğu 159, 164
Baudouin (Boulogne'lu) 188
Baudouin (Flanderli) 191
Bavarlar 101
Bavyera 43, 167
Bayan Kağan 55-56, 58
Baybars (Sultan) 251
Bayezid I. (Osmanlı sultanı) 199, 232, 238, 204
Bela I. (Macar Kralı) 229, 232
Bela III. 232
Belgrad 208, 234
Benevento 58; Lombard Dukalığı 164
Berberî(ler) 168; kabileleri 101
Berengar (Friuli markisi) 164
billon [döküm] sikke 223
Bitinya 36, 130, 194, 209, 252, 256
Bizans İmparatorluğu bkz. Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu
Bizanslılar 60, 233
Bizans-Türk çatışması 256
Bizantion 35, 71, 161-162, 168, 190, 196, 229, 233-234, 240, 242
Bogomilizm 115, 130
Bohemond (Tarantolu) 188-189, 226
Bohemya 168
Boris (Bulgar Hanı) 108
Bosna 232, 235
Bozcaada 197
Britanya 24, 37, 39, 43, 43, 63
Bruttium 164
Budist 248
Boundelmonti 200
buğday 21
Bulgar(lar) 58, 62, 73, 101-102, 111, 177, 181, 193, 212, 228-229, 233-234; akınları 103, 130; Çarlığı 103, 233; Devleti 232, 234; Hanlığı 62, 107, 162; İmparatorluğu (İkinci) 103, 120
Bulgaria komutanlığı 124
Bulgaria *thema*'sı 228
Bulgaristan 20, 182, 185, 188, 197, 199, 225, 228, 233-235
Burgonlar 39, 41
Burgonya 43, 165, 167, 188, 194; kralları 166
Bursa 234
Buyîler 169, 170
Buytî (Büveyhî) Emirliği 169
Büyük Ermenistan [*Armenia Magna*] 244; Krallığı 55
Büyük Hanlık 247
Büyük Hsiung-Nu Konfederasyonu 39
Büyük Katalan Bölüğü 194, 201
Büyük Komninoslar 204
Büyük Sahra 16
Büyük Saray 72

Calabria 164, 226; dukası 226
canlı hayvan trafiği 220
capitatio-iugatio sistemi 126
Celayirîler 238
Celestius 88
Ceneviz(liler) 196, 204, 219, 225, 240, 242
Cengiz 248
Cenova 101, 187, 190, 193-194, 197, 222, 238, 240, 258
Cezayir 16, 22
Cezire 249
Charlemange (Frank kralı, [Carolus Magnus]) 108, 160, 164, 167, 228
Charles Anjou I. 201
Charles Martel 167
Charloman 167
Childeric III. 167
civitas 63, 65; *Venetiarum* 240
Clermont Konsili 188
Clovis 43, 46, 101
Codex 47
comes 64; *sacrarum largitionum* 64, 127
comitatenses 48
Constans 36, 85
Nikea Konsili 85
Constantinus 63, 73
Constantinus Forumu 72
Constantinus I 35, 63, 71, 82, 85, 191
Constantinus II 36, 73
Crispi ailesi 197
curia üyeleri 65
curiales 65, 67

Çakıt Çayı 31
çanak çömlek 79, 81; üretimi 137
çausii [çavuşlar] 217
Çernigov-Tmutookan 247
çiftçiler 140
Çin 140, 161, 168
çömlekçi ocakları 77

Dagobert I. 166
Dalmaçya 228-229, 240

Damietta [Dimyat] 251
Danişmendli Beyliği 235-237
Danişmendli boyu 235
Dara 112, 170; Kalesi 51
darphane reformu 84
darphaneler 78, 82-83, 146-147, 149, 223
Davit (Gürcü Prens, Dayk'lı) 174, 242, 244
Daylamit 244
Dazimon (Tokat) 30-31; 134
demir 22, 147
deniz ticareti 139
despotlar (*despoti*) 193, 199, 200, 202
Develtus 28
devlet ambarları 64
devlet bütçesi 147
devlet fonları 143
devlet maliyesi 63
devletin mali geliri 67
Deylem bölgesi 169
Deylemîler 169
Dhu Nuvas 54
Dicle ırmağı 21, 37
Didima 134
diikisis (*dioecesae*, direktörlük) 63, 125; teşkilat 252
dikeodotes 214
Dimitrios Paleologos (Mora Lordu) 197
din 86, 89; adamları 145, 158
Dinar Alpleri 17
dindışı yapılar 74
dini doktrin 87
Dinyeper Irmağı 58
Diocletianos 63, 71, 82
diplomasi 108-109, 111
dirhem 146
Dirrahion (Dürres) 28, 30, 189, 228, Kalesi 226
Dobrotica 233
Dobruca 228, 233
Doğu Hıristiyanlığı 115, 161, 255
Doğu Karadeniz Sıradağları 14-15, 22
Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu 22, 44, 100, 170-171, 159, 159, 170, 177, 193, 215, 242, 258; askerlik 69, 112-124, 127-128, 142, 162, 171; ve Balkanlar 226-235; çatışmalar ve imparatorluğun genişlemesi 44-48; darphaneler ve sikke sistemi 78, 82-83, 146-147, 149, 223-226; diplomasi ve elçilikler 109-112; doğu sınırı 52-55; donanma 121-124, 208; dönüşüm ve toparlanma 102-107; fiziki coğrafya 13-18; gerileme ve çöküş 197-199; Hıristiyanlık ve kilise 88, 116, 162, 182, 196, 229, 262; ve Kafkasya 170-175; kriz politikası 112-116; kültür 161; ırmaklar, yollar, ulaşım 26-32; iklim ve bitki örtüsü 17-22; iktisadi hayat 78-84; imparatorluğun başlangıcı 58-62; imparatorluğun küçülmesi 194-185 savunma ve strateji 48-52, 117-124, 206-209; İslami yayılma 58-62, 99-100, 168-169, 235-238; ticaret ve üretim 220-223, toprağın kullanımı ve kaynaklar 18, 22; toprak kayıp ve kazançları 107-109; yönetim 63-65, 124-127, 143-146, 206-220; vilayetleri 119; yerel seçkinler 218-220; 258; Vilayetleri 168
Don Irmağı 58, 100
Donatizm 87
Donatusçuluk 86
Dorileon (Eskişehir) 30-31, 189
Dorostolon 28
Drava 48
Drin ırmağı 31
dromos (nakliye sistemi) 214; *logothetis* 214
Drungarios 214
dukalar (*duks, dukes*) 49, 59, 209, 211, 240
Durazzo (Dürres) 226
dükkânlar 77
Dvin 245; Konsili 54

Edessa [Urfa] 124, 190, 249
Edessa (Balkanlarda) 30
Efesos (Efes) 30-31, 87, 95, 134, 208, 212, 219, 252; Konsili 87, 88
Efheta (Avkat) 30-31, 95, 134
Efhtimios 94, 158
Eflak 232
Efsevios (İzmitli) 86
Ege 30, 79, 121, 137, 150, 194, 196-197, 199, 208, 211, 235, 240, 242, 262; Adaları 50, 197, 234; bölgesi 21, 154; Denizi 219; Denizi Dukalığı 191
ekonomi 78, 81
eksagram 83
Ekümenik Konsil (787) 114
Elbasan 30
Elbe Irmağı 101
el-Caffara ovası 16
Ellas-Peloponez 208
el-Mu'temid (Halife) 171
Emevî Halifeliği 168
Emevî hanedanı 99, 169
Endülüs Emevîleri 169
enorion 209
enotikon 87
epi ton deiseon 214
epi tu kanikliu 217
Epir 187, 189, 193, 199-200, 212; hükümdarları 193
Ermenistan Komutanlığı 117
Ermeni(ler) 54, 171; aristokrasisi 173; Beyliği 236; hizipçiliği 174; kilisesi 171-172; Krallığı 171, 174, 244-245, 251; prenslikleri 52
Ermenistan 22, 37, 106, 131, 147, 170-172, 242, 244, 245;prensleri (*isksans*) 170
Esau 200
Espir 233
eşek 29
eteria 215
eteriarhis 215
Etios Sarnıcı 72
Etiyopya 53, 54
et-tugûr 175
Evergetis Manastırı 256
Evia (Negroponte [Eğriboz]) 191
excubitores 50
Eyyubî (ler) 237, 251; hanedanı 190; Sultanlığı 249

Fas 169
Fatımî(ler) 170, 177, 188, 249; Halifeliği 103, 120, 169
Ferrara 262
fındık 20
Fırat 170, 238, 238; ırmağı 21, 37
fief 190
Filadelfia [Alaşehir] 194, 209, 212
Filaretos Vrahamios [pilartos Varajnuni] 244
Filippopolis 28, 208
Filistin 16, 22; 52, 55, 58-59, 81, 91, 94-95, 190, 249, 251
Flaman 188
Floransa 262; *florini* 225; Konsili 199
Fokas 55, 57
Fotios (Patrik) 115, 158, 258
Fotiosçu hizip 115, 160
Frank(lar) 36, 39, 41, 161, 168, 200, 202, 228, 238, 244, 249; geleneği 167; kralları 159; Krallığı 101, 165, 167
Frankonya 43
Fransa 43, 188, 190
Friedrich (Svabya [Schwaben dükü]) 190
Friedrich Barbarossa I. (Alman imparatoru) 190
Friedrich II (Alman İmparatoru) 193,. 251
Frizler 101

Gaeta 226
Gagik 172
Gaiseric 41
Galata 196
Galesion 256
Galiçya 41; Rusları 206
Galya 36, 39, 41, 43, 46, 63, 79, 101
Gangra 30
Gassanî kralları 53

Gassanîler 53
Gavrades ailesi 204
Gelibolu 237;Yarımadası 201, 234
gemi birlikleri 119
genel hazine (*yenikon logothesion*) 143
genel valiler 59
genel valilik 66
Gepidler 39, 56
gerilla stratejisi 176
Germanikea (Maraş) 30,32, 130, 244
Germen(ler) 37, 39, 43-44; halkları 37; kabileleri 101
Girit 108, 110, 124, 137, 208
Giritli Araplar 108
Godfrey (Bouillon'lu) 188-189
Gorbeus 31
Got grupları 56
Got tehlikesi 73
Gotlar 36, 44, 52
Gotthogreki 131
Göktürk Kağanlığı 181
Göktürkleri 177
gramatikos 211
Gratianus 36, 37
Gregory Preljub (*Caesar*) 200
Grekler 199
Grigorios Palamas 196
grosso 225
Guiscard, Robert 226
Guy (Lusignan'lı) 190
gümrük kolcuları 128
gümrükler 127
gümüş 22, 148, 223
Gürcistan 54, 170-171,174, 242, 244-245; Krallığı 238
Gürcü(ler) 54; kilisesi 171; kralları 204; Krallığı 245; prensleri 171
Gymnasia 77

Habur Çayı 51
Haçlı(lar) 189, 190, 236, 249; devletleri 189-190; müstahkem mevkileri 251; ordusu 191
Haçlı Seferleri 73, 187-191, 199, 228, 235; Birinci Haçlı Seferi; 160, 202, 206, 226, 235-36, 244, 249; İkinci Haçlı Seferi 190; Üçüncü Haçlı Seferi 190; Dördüncü Haçlı Seferi 160, 188, 191, 202, 211, 220, 222, 225, 232, 240, Altıncı Haçlı Seferi 197, 251; 197, 251; Yedinci Haçlı Seferi 251
Hadrianus Suru 37
Haldia 124, 208
Halep 169, 177, 249; emirleri 103; Emirliği 176
Haliç 73-74, 196
Halifelik 175
Halkedon (Kadıköy) 30, 71, 95; doktrini 170; Konsili 87, 94, 115
Halkedoncu 47
Halkidiki Yarımadası 154, 255
Hama 249
Hamadan Selçuklu sultanları 236
hamamlar 72, 77
Hamedan 169, 235
hammadde 220
haraç 110
Harald Hardrada (Norveç Kralı)120
haristikarios 254-255
haristiki 254-255
Harizm(ler) 251; Devleti 237; şahı 245, 248; Şahlığı 248
Harold Godwison (Norveç Kralı) 120
Harsianon 30, 134; Kastron 31
hartularata 208, 214
hartularios (*megas hartularios*) 125, 208, 214
Hauteville ailesi 226
Hazar(lar) 62, 101, 108, 161, 169, 171, 177, 181; Denizi 37, 108, 169, 181, 235, 245; hükümdarları 180; İmparatorluğu 109; Kağanlığı 181; prensesi 177
Hazarya 181
hazine idaresi 84
hazineler 124
Heinrich I. 167
Helenistik dönem 18
Heptalitler 39
Herüller 39
heterodoksi 114
Hetum 245
Hıristiyan(lar) 44, 153, 155, 158-159, 204, 237-238, 252, 258; Gürcistan 237; kilisesi 85; teolojisi 157; yapılar 77
Hıristiyanlık 35, 162, 167, 168, 188, 196, 252
Hıristolojik çatışma 155
Hırvat(lar) 58, 101, 168, 229, 233, 240
Hırvatistan 36, 189, 228-229
Hicaz 169
Himyar Krallığı 54
Hindistan 87, 168, 170, 249
Hint Okyanusu 140, 140
hipodrom 72, 214
hiyerarşi 145
hizip çatışması 167
hizipleşme 164
Hone (Honaz) 30-31
Honorius 37, 43
hora 209
Hospitaller Şövalyeleri 201
Hrisopolis (Üsküdar) 31
hukuk öğretimi 145
Humbert (kardinal) 115
Hunlar 37, 39, 56, 177
hükümet 67
Hüsrev I. 46
Hüsrev II. 55

Illyricum 36, 63, 64, 117; Ordusu 131
Innocentius III. (Papa) 191
Irak 87, 103, 120, 150, 186, 235, 238,
Isfahan 169
Istria 238
Istvan (Kral) 229
Istvan I. 168

İbar ırmağı 31
İberia (Gürcistan) 54
İberya 124
İbni Abi el-Sac (Emir) 169
iç ticaret 137
idare 124
idari hiyerarşi 145
idari teşkilat 144
idari yapı 143
idikon 124
idioritmik 256
İdrisî Emirliği 169
İdrisî Halifeliği 169
İeronimos 86, 94
İgnatios (Patrik) 115, 158
İhaki 191
ihracat 137
ikiaka 212
iklim 137
ikona kırıcılık 157
İkonion (Konya) 21, 30-32, 134, 187, 190, 209, 235, 237
ilahiyatçılar 158
İlhanlı Devleti 237-238
İlhanlılar 238, 245
İllirya 103, 206
İmeretya 245
İngilizler 188
İoannis Angelos (Teselya Valisi)196
İoannis Çimiskis I. 173, 228
İoannis Dukas (Piç, Neopatras hükümdarı) 200
İoannis Kantakuzinos VI. 196, 202, 234
İoannis Komninos II 187, 208, 244
İoannis Orsini II. (Epirli) 201
İoannis Paleologos, V. 234
İoannis Vatatzes III. (Nikea imparatoru) 200
İoannis V. 196-197, 202, 224
İoannis VI. 196, 222, 242
İoannis VIII. 199, 262
ipek üretimi 127, 140
iperpiron 223-225
İraklia/Pontika (Karadeniz Ereğlisi) 134
İraklia/Kivistra (Konya Ereğlisi) 31-32
İraklia/Trakya (Marmara Ereğlisi) 28, 30, 84
İraklios (İmparator) 55, 57-59, 64, 83-84, 99, 101, 112, 117, 170, 177
İraklios savaşı 55

İran 26, 39, 44, 55, 87, 112, 169-170, 235, 237-238, 245, 248-249; Alanları 37, 177; Safevi iktidarı 249; savaşları 36, 117
İrano-Slavik grup 58
İran-Türk İmparatorluğu 248
İrini (İmparatoriçe) 114, 119
İrlanda 43
İsaakios Angelos II. 188, 191, 232
İsaakios Komninos I. 185
İsihasmos 196, 199, 257
İskandinav akıncılar 181
İskandinavya 37, 140
İskenderiye 64, 71, 85, 88, 116, 150; patrikhanesi 159
İslam 177; dünyası 161, 168, 222; tehdidi 199
İslami fetihler 71
İslami genişleme 168
İslamiyet 249
İslamlaştırılma 187, 209
İspanya 41, 47, 101, 168-169, 188
Annonae (istihkak) 64
İsveçliler 247
İtalya 13, 36, 41, 43-44, 46-47, 56, 63, 100-101, 120, 136, 150, 160, 164, 167-168, 177, 185, 187-188, 190, 222, 226, 228; Askeri Valiliği 107; Krallığı 167; ordusu 119
İtalyanlar 58, 200, 208, 219
İustinianos I (İmparator) 28-29, 46-48, 50-51, 54-55, 63, 66, 73, 81, 87, 94, 119, 130, 158, 223
İustinianos II. 61, 99, 129, 177
İustinianupolis (Sivrihisar, Erzincan) 31
İustinos II. 48, 112
İvan Asen II. 232
İzmit 71
İznik 235, 235

Jacobus Baradaeus (Piskopos, [Yakup Burdono]) 87
Jovianus 36
Julianus 36, 39, 47
Jüt 43

kabile dukalığı 167
Kadıköy bkz. Halkedon
Kafkas(lar) 15, 22, 237; devletleri 52
Kafkasya 37, 110, 147, 176-177, 185-186, 238, 244, 247, 249
Kafkasyalı 170, 181
Kaheti 244, 245
Kahire 245
kale 142
Kaleb Ella Asheba 54
kale-kent 131
kaleler 117
Kalikadnos (Salef, Göksu) Irmağı 190
Kalman 229
Kaloyan (Bulgar Çarı) 193, 232
Kamaha (Kemah) 30-31
kamu hazinesi 143
kamu yapıları 75
Kanonikon 254
Kantakuzinos 196-197
Kapadokya 15, 21, 94-95, 154, 244
Kara Hunlar [Batı Hunları] 39
Kara Ölüm (hıyarcıklı veba) 18
kara surları 73
Karadeniz 13, 14, 17, 20, 22, 31,37, 139, 147, 168, 181, 202, 222, 225, 237, 240, 242, 245
Karahanlı emirleri 235
Karahanlı Hanlığı 170
Karahanlı Türkleri 248
Karahitay Hanlığı 248
Karahitaylar 248
Karakoyunlular 238
Karaman 238
Karamanlılar 237
karavisiani 119
Karia 50
Karl III. (Şişman) 164
Karolenjler 164, 167
Karpathos 208
Karpatlar 37
Kars 244-245
Kartaca 46, 64, 84, 101, 124, 147
kasabalar 30-31, 140, 142
Kastamonu 238; Emirliği 237
Kastilya ordusu 188
kastrofilakes 211, 212
kastron 131-134, 142
katepanikia 209, 211-212
katepano 121
Kavorkion 30
Kefalonya 191, 200
Kelt 43
Kent(ler) 65, 67, 77-78, 131, 132, 142; meclisi 65; statüsü 67, 71; gelişimi 78; hayatı 75, 141; kültürü 71
Kesaria (Kayseri) 30-32
Keyhüsrev II. 237
Kherson 146
Khliara 208
Khliat 32
Kıbrıs 22, 110, 188, 190, 208, 238, 251
kıdem sistemi 143
Kırım 22, 39, 146, 204
Kibira (Gölhisar) 31
Kiev 168, 181-182, 228, 247-248; Rusları 110, 229
Kikladlar 197
Kilikya 81, 110, 176, 209, 244, 251; ovası 15, 31; Prensliği 244; kilisesi 114, 162
Kilikya Kapıları (Külek Boğazı) 31-32
kilise idaresi 88
kilise ileri gelenleri 142
kilise otoriteleri 87
kilise politikası 112, 113
kilise yasası 153
Kiminas 256
Kinneret Gölü 95
kiralar 67
kiton 124
Kivirrieot 121, 208-209
Klaudiopolis 30
Klidion geçidi 31
Klisurarhia 176
Kolonia (Şebinkarahisar) 30-31, 134
Kolosse 31
kommerkiarii [gümrük kolcuları] 125, 127-128
kommerkion 128
Komninos(lar) 199, 204-205, 209, 212, 217, 225, 245; dönemi 215; 217; hanedanı 193, 215; hükümdarları 193; sistemi 205, 206
Komninos-Dukas büyük ailesi 193
Konrad III. (Alman imparatoru) 190
Konstans II. 59, 99, 112, 129, 146
Konstantinopolis 26, 28, 30-31, 35; 44, 46, 48, 56-60, 62, 64, 71-72, 74, 79, 81, 84, 88, 95, 99-100, 103, 115, 125, 131, 137, 139, 140, 147, 153-154, 157, 159-162, 170-171, 176-177, 181-182, 185, 188, 190-191, 193, 196-197, 199-201, 205, 209, 211, 214, 217, 219, 220, 222, 225, 232, 234-235, 240, 245, 252, 256, 258; Ekümenlik Konsili 85, 115; Genel Konsili 90; Patrikhanesi 88, 159, 262, ; patrikleri 155; Piskoposluğu 150
Konstantinos IV. 99, 102, 112, 146, 177
Konstantinos IX. Manomahos 185, 223
Konstantinos V. 107, 114, 119, 130, 147, 177
Konstantinos VI. 119, 130
Konstantinos VII. 108, 109, 147, 185
Konstantinos XI. (son imparator) 199
Konya 237; Sultanlığı 237 ayrıca bkz. İkonion
Korfu 208
Korikos 208
Korint 28, 219; lordları 201
Koron 30
Kosova Muharebesi 197
Kotiaion (Kütahya) 30-31, 132
köyler 142
Kresimir (Kral) 229
Krinea 16
Krum (Bulgar Hanı) 108
Ktesifon 55
Kudüs 55, 88, 116, 150, 188-190, 236, 249, 251; Haçlı Krallığı 249; Krallığı 187, 189; Patrikhanesi 159

Kukusos (Göksun) 32
Kuman(lar) 168, 247-248; askerleri 208; (Polovtsi) akınları 247
Kurtuba Emirliği 169
Kutrigur(lar) 56, 58, 177; Hunları 62
kutsal bağışlar 63-64
Kutsal Bağışlar Daireleri (*sacrea largitiones*) 124
Kutsal Bağışlar Kontu (*comes sacrarumlargitionum*) 83
Kutsal Bilgelik Kilisesi 73
Kutsal Mezar 189
Kutsal Roma [Cermen] İmparatoru 160
Kutsal Topraklar 188
kutsal yerler 91
Kuvadlar 36, 39
Kuzey Afrika 13-16
Kuzey Denizi 39, 43
Küçük Ermenistan [*Armenia Minor*] 244-245
Kütahya 132

Languedoc 188
Laodikia 31
Laskaris 217; ailesi 193
Laszlo I. 229
Latin(ler) 209, 212, 215, 220, 232, 240; dünyası 262; hakimiyeti 258; iktidarı 225; İmparatorluğu 191, 193, 232, 258; imparatoru 191, 197; Krallığı 232; lordları 201; patrikliği 258; prensliği 202; toprakları 199
Latros 256
Lazar 235
Lazika 54, 170-171
Leo IX. 226
Leon I. 171
Leon II. 119, 128
Leon III. 99, 102, 107, 114-115, 121, 146, 153
Leon IV. 153
Leon, V. 114
levhalı zırh 161
Levon II. 245
Levon IV. 130
Levunion Savaşı 206
Libya/Tripolitania 16, 37
Likandos 32
limitanei 48, 117
Limni 197
liturji [ayin düzeni] 153
liturjik gelenek 159, 191
Litvanya Prensliği 247
Liutprand (Cremona'lı) 258
Livorno 242
logothesion 124
logothetis 65, 208, 211, 124
Loire Vadisi 43
Lombard(lar) 39, 44, 48, 52, 56, 101, 107, 147, 167, 197, 226, 238;Krallığı 162, 167
Lorraine 188
Louis IX. 251
Louis VII. 190
Lukas Notaras (Megas Dukas, Büyük Duka) 262
Lulon 31-32
Lusignan hanedanı 245
Lusignan Krallığı 238
Lübnan 16

Macar(lar) 109, 167-168, 181, 187, 206, 229, 232-234; Ovası 108, 168, 177, 181
Macaristan 109, 181, 188-189, 232-235; Krallığı 229, 232
maden cevheri 148
maden işi ve baharat 222
madenler 147
magister militum 48
magister officiorum 124
magisteri militum 49
magistri militum 119
Magnetius 36
Magnus Maximus 37
Mahmud (Emir, Gazneli) 170
Maiandros [Menderes] 209
Main Vadisi 43
Maina 202
Makedonya 17, 22, 30, 196, 201, 208, 212, 215, 228, 233-234; ovaları 20
Malagina 30-31
Malazgirt [Manzikert] Muharebesi 109, 186, 235, 244
mali idare 68, 119
malikâneler 64
maliye 64
Malta 197
manastırlar 91, 153, 155, 157, 255
Manfred (Silcilya Kralı) 193, 200
Mansura 251
Manuil (Mora Despotu) 202
Manuil I. 187, 206, 208, 215, 222, 225, 232, 237, 240, 244
Marco Sanudo 197
Marcus Aurelius 39
Marde (Mardin) 51
Maria Angelina Dukena Paleologina 200
Markianupolis 28
Markomanalar 39, 56
Marmara bölgesi 21
Martinus (Papa) 101
Marunîler 130
Mateora 256
Maveraünnehir 169, 170, 248
Mavi Türkler (Kök Türük, Göktürk) 56
Mavrikios 48, 55, 57, 129
Medine 52, 58
megali domestiki 215
Megara kolonisi 35
megas domestikos (büyük domestik) 196, 208, 211, 217
megas duks (büyük duka) 208, 214
megas eteriarhis 215
megas logariastis (baş sayman) 212
Mehmed I. 235, 238
Mehmed II. 73, 199, 202, 205, 262
Mekke 52, 58
Melanudion 208-209; *thema*ları 211
Melik el-Kâmil 251
Melik Şah 249
Melitene (Malatya) 30-32, 244
Melanudion 209
Memluk(lar) 170, 245, 248, 251; orduları 251
Menderes Vadisi 194
Meriç ırmağı 30, 197
Merovenj 167; hanedanı 165
Merv 235; sultanlığı 248
mesazon 214, 215, 217
Mese 74
Mesemvria (Nesebar, Misivri) 28, 31
Messalianizm 88
metata 208
Mezopotamya 59, 88, 112, 117, 124, 169, 176
Mısır 13, 22, 37, 55, 59, 71, 73, 87, 91, 94-95, 103, 140, 168-169, 249, 251; Memlûkluları 245
Midilli Gattilusi 197
Mihail (Çar) 108
Mihail Dukas VII. 244
Mihail Dukas X. 223
Mihail I. 167, 200
Mihail II. 146, 200
Mihail III. 114, 258
Mihail IV. (Paflagonyalı) 185
Mihail Kirularios (Patrik) 115
Mihail I Komninos Dukas (Teselya/Epir Hükümdarı) 200
Mihail Paleologos VIII. 200, 217
Mihail VIII. 194, 201, 262
Mihal (Şişman [III. Mihal Asen]) 233
Milano 36; Konsili 86
Milasa 208-209, 211
Miletos 134
miliarensis (*miliaresion*) 83
miliaresion 146
mimari üslup 77
Mira 31
Miriokefalon Muharebesi 187, 209
mistikos 214, 217
Mistra 202, 219; Kalesi 202
Moesia 56, 228
Moğol(lar) 194, 233, 235, 237, 247-249, 251; boyunduruğu 247; hükümranlığı 245, 248; kuvvetleri 199;saldırıları 245
Mokissos (Kırşehir) 31
Mokk 244
Monemvasia 202
Monoenerjizm 112
Monofizit(ler) 47, 55, 112, 130; hareketi 87

Monoteletizm 60, 101, 112; politikası 59
Mopsuestia 32
Mora 202; Despotluğu 197, 199
Morava Irmağı 17
Morava Vadisi 31
Moravya Krallığı 168
Mosel Vadisi 43
Moskova 247-248, 258
Moskovi Büyük Prensleri 248
Muâviye (Halife) 99, 168, 171
Muhammed (Hz.) 54, 58-59, 99
Murad I. 234-235
Murad II. 235
Musul 169, 190; emirleri 236
mürekkep hokkası kethüdası (*epi tu kanikliu*) 214
Müslüman(lar) 22, 165, 168, 172, 175, 190, 204, 226, 240, 249, 251; akıncılar 101; Arap akıncılar 130; Arap fetihleri 117; hâkimiyeti 159, 171, 173; orduları 99; Türk hanedanlığı 170
Müslümanlık 58, 102, 245, 248

Naissos (Niş) 28, 30-31
nakliye 29
naksarar (soylu) 170, 172
Naksos [Nakşa] 197
Napoli 165, 197
Nastur (Mor, Aziz) 85
Nasturîler 87
Nasturîlik 52, 85; taraftarları 47
Navarra Bölüğü 201
Navarra prensi 202
Neokastra 208-209
Neopatras 200
Nestorios 85, 87
Neustria 165-166
Nicolaus I. (Papa) 160, 258
Niğbolu Muharebesi 197
Nikea (İznik) 30-31; 150, 193, 194, 200, 208-209, 211-212, 215, 219; imparatorları 200, 211, 232, 240; İmparatorluğu 191, 193, 217, 225; Konsili 85
Nikiforos Fokas II. 110, 157, 223, 228, 258
Nikiforos I. 103, 130
Nikiforos II. (Epirli) 201
Nikiforos II. 146
Nikolaos I. 150, 158
Nikomidia (İzmit) 30-31, 209
Nikopolis (Veliko Trnovo, Niğbolu) 28, 31, 235
Nil Vadisi 16
Nisbis 51
Niş 234
Nişava Vadisi 30
nomisma 147, 223, 223, 225
Norman(lar) 161, 168, 1185, 187-190, 206, 228-229, 258; akıncıları 106; Krallığı 187
Notaras 262
notitiae 252
notitiae episcopatuum 252
Novae (Svistov) 28, 31
Novarra Bölüğü 202
Novgorod 181, 247-248
Noviodonum 28
nummus 82
Nureddin (Zengî emiri) 190, 249
Nustria 101
nüfus 73, 129; nakli 130; ve yerleşim 22-26

Odessos (Varna) 31
Odoaker (General, Odoacer [Odovakar]) 43-44
Oğuz Köyü 51
Oğuz Türkleri 180, 186
Oğuzlar 181, 247, 248
Ohri 228
okur-yazarlık 145
Oleg (Kievli) 181
Olga (Rus prensesi) 181
Olimpos Dağı [Uludağ] 256
Onogurlar 177
Opsikion 119, 131, 209;tümeni 117
Optimati 119, 131
Optimaton 208, 209
ordunun ikmali 128
Orestes (Başkomutan, Romulus'un babası) 43
orfanotrofos 143, 212
Orhan I. 234
oria 214
Oriens 63
Orsini ailesi 200
Ortodoks 115, 159, 199, 232-233, 255, 257-258, 262; Hıristiyanlık 43, 46, 161, 162; Kilisesi 258, 262; Uluslar Topluluğu 258
Ortodoksluk 153, 157, 254, 262
Osman (Hz.) 99
Osmanlı(lar) 194, 197, 199-202, 205, 234-235, 242, 245, 251, 255-257, 262; beyleri 237; Devleti 197, 199; hâkimiyeti 235; idaresi 235, 262; iktidarı 249; İmparatorluğu 200, 235; kuvvetleri 197, 199; payitahtı 234; Sultanlığı 194, 234, 258
Ostrogot(lar) 37, 39, 44, 46, konfederasyonu 39
Otto (Alman İmparatoru) 258
Ottonyan hanedanı 167
Ouzi 186

Özel Maliye Dairesi (*res privata*) 63-64, 124
özel sektör 137

Paflagonia/Vuellarion [İznik yöresi] 208
Paflagonya 21, 209
Pahomios 94
pamuk 21
panayır 142
Pannonya 36, 168, 177, 229; Ovası 58
Papalık 46-47, 59, 188, 194, 226, 233; desteği 167
para 146, 223; sistemi 148
parakimomenos 217
paralı askerler 106
parathalassitis 214
Paristrion komutanlığı 124
Paristrion theması 228
partitio Romaniae 191
patrikler 158, 262
patrimonium 64
Pavia 58, 164
Pavlos (Samsatlı) 115
Pavlosçular 171
Pavlosçuluk 115, 130
Pazar 142
Peçenek(ler) 109, 168, 180-182, 185-186, 206, 208, 229, 247-248; akınları 106
Pelagius 86
Pelagiusçuluk 88
Pelagonia Muharebesi 200, 202
Peleponez 17, 57, 81, 137, 193-194, 196-197, 199, 202, 219, 234-235
Pentapolis 177
Pepin I. 108, 166-167
Pera 240
Pergamon 135, 208
Pers(ler) 46, 52, 57-58, 75, 170; idaresi 171; istilaları 131; kuvvetleri 55; orduları 54; Savaşları 59, 101; yağması 76
Persarmenia 55
Petır ve İvan Asen 232
Petro I. 228
Petrus (Aziz) 159
Philippe Auguste II. (Fransa kralı) 190
Philippopolis (Plovdiv, Filibe) 30
Pierre (Münzevi) 188
Pikt 43
Piliska 28
Pindos Sıradağları 17, 26, 200
pinkernis 217
Pireneler 41, 43
pirinç 21
Pisa 187, 222, 240, 242
Pisidia 134
piskoposlar 88
piskoposluk manastırları 157
Po Vadisi 44, 58
Podandos (Pozantı) 30-32
Polonya Krallığı 248
Polonya Prensliği 247
Polotsk 247, 247
Pontos 37, 154, 193, 208, 238, 254; Dağları 202
Pontoslu 204
portik 78

praetor 84
Praetor Genel Valilikleri 63-64
Praetor Valileri 143
praktor 211
Preljubov 200
Prespa 228
primmikerios 215
prokathimeni 211-212
Prokopios 36
pronia 211
protasikritis (başkâtip) 214, 217
protonotarii 128
protonotarios 125
protostratoras 217
protovestiarios [başgardropçu] 217
putpereslik 36
putperest tapınaklar 77

Quaestura exercitus 119
Quinisext Konsili 150

Raşka 233
Ravenna 44, 46-47, 58-59, 64, 84, 107, 162, 238; Askeri Valiliği 119
Raymond (Toulouse'lu) 188-189
Ren 37, 39, 39, 41; Frankları 43; Vadisi 43
res privata 63, 64
Rhône Irmağı 43
Richard I. (İngiltere kralı) 188, 190
Robert (Dük, Normandiyalı) 188
Robert II. (Flander'lı) 188
Rodop Sıradağları 17, 22, 26
Rodos 21, 30, 119, 197
Roger (Norman Kralı) 228
Roma 60, 88, 115, 159, 188, 199, 255, 258; Devleti 37; diplomasisi 37; Doğu vilayetleri 161; evi 78; Hıristiyanlığı 229; hukuku 47; İmparatorluğu 18, 170; kentleri 25; lirası 82; orduları 37; sokak planı 77; surları 133; unvanları 170
Romanos I. 108
Romanos III. Argiros 185
Romanos IV. 186, 244
Romanya 20, 39
Romen 232
Romulus (İmparator, Augustulus) 43
Rubenid hanedanı 244
Ruglar 44
ruhani çatışma 157
ruhani koruyucular 158
ruhban sınıf 88, 153
Rumlar 262
rurik 181
Rus Prenslikleri 248
Ruslar 181, 228, 245
Rusya (Güney) 102, 108, 140, 159, 181-182, 247-248
rüşvet 67

Sabirler 56
sacrae largitiones 63-64, 84
Safevî İmparatorluğu 238
Safarî(ler) 169; emirleri169
Sagalassos 134
sahra komutanlığı 50
sahra orduları 103, 117
sakellarios 65
Sakız 197
Sakson 43; hanedanı 167
Saksonlar 39, 101, 167
Sal 43; Frankları 43, 46
Salihîler 53
Samanîler 169
Samos 121
Samosata 208
Samuil 228-229
Saniana 31
Sanudo ailesi 197
sapkınlık 89, 114; hareketleri 87
saray hazinesi 143
Sardunya 124, 240
sarnıç 72
Sasanî(ler) 54-55; İmparatorluğu 52; Krallığı 168
Sasun 244
Satala (Sadak) 31
satraplık 55
Savata 31
Savunma 48
sayman 65
Sbardas Skleros (İsyancı) 174
scholae palatinae 50
sebze 21
Seine Vadisi 43
sekreta 214, 217
Selahaddin Eyyubî 190, 249
Selanik 26, 71, 84, 146, 191, 196-197, 200, 235
Selçuklu(lar) 131, 170, 186-190, 193-194, 204, 208-209, 234-235, 237, 244-245, 249, 252, 258; akıncıları 106; Boyları 248; Devleti 244; otoritesi 235; Sultanlığı 237, ; Türkleri 206, 244
Selevkia (Silifke) 30, 95, 208
Selevkia-Ktesifon 87
Semlin 28
Senekerim (Vaspuraganlı Kral) 244
Septimius Severus (İmparator) 72-73
seramik 79-81
Serdica (Sofya) 28, 30; Konsili 86
Sevastia (Sıvas) 30-32, 134, 237
sevastokrator 201
Sevvas 94
Seyfedullah (Hemdanî Emiri) 177
sınırlar 107
Sırbistan 22, 188, 225, 232-235
Sırp Ortodoks Kilisesi 233
Sırplar 58, 196-197, 208, 229, 234
Sicilya 46, 103, 108, 112, 120, 124, 150, 164-165, 185, 187, 190, 226, 228
Sigismund I. (Macar Kralı) 197, 235
Sikke(ler) 78, 82, 83, 148; sistemi 223; üretimi 64, 139
Silezya 168
Siling Vandalları 41
Simeon (Bulgar Çarı) 108, 110, 193, 228, 257
Simeon Stiliçes (Aziz) 95
Simeon Uroş (Akarnania despotu) 201
Sina 37; Çölü 52; Yarımadası 16
Singidunum (Belgrad) 28, 31, 57
Sinnada (Şuhut) 31
Sinopi (Sinop) 30, 95, 204
Sirmion komutanlığı 124
Sirmium (Belgrad) 28, 57, 233; *themas*ı 228
Sisinnios (Patrik) 254
Sisison 30, 32
Sistan 168
sivil idare 125
sivil ve askeri yapılar 78
Skamandros 209
Skirler 44, 44
Skitia 50, 56, 228
Sklaveniler 56
Sklavinie 101
Skopia (Üsküp) 31
Slav(lar) 37, 39, 52, 56-58, 129-130, 240; akıncılar 130, 238; halkları 41, 167-168, 181; istilası 119; krallıkları 109
Slavonya 229
Slovakya 168
Slovenler 228
Slovenya 229
Smbat III. (Kral) 172, 244
Smirni (İzmir) 30, 208, 212, 219, 252
solidus 146
Sozopolis 30
Sparti 202
Sredna Gora Sıradağları 31
St. Jean Hastanesi 190
St. Jean Şövalyeleri 190, 197
Stadia 77
Stamford Köprüsü Muharebesi 120
stavraton 225
Stefanos Gavrielopulos 201
stoa 72
Stovi (Stobi) 31
stratopedarhis 209, 211
Strimon 211
Studios Manastırı 256
su tedariki 71
Suanya 54
Succi geçidi 30
Sumela 256

Suriye 15-16, 21, 46, 52, 55, 58-59, 78-79, 81, 87-88, 91, 94-95, 103, 112, 117, 120, 140, 150, 188, 235, 245, 249, 251; amforaları 81; Çölü 52; Eyyubîleri 245
surlar 73
surlu kentler 76
Suzdal Prensi 247
Süevler 39, 41, 101
Sünik 244; Bizans kampı 173
Süryanî 88, 131; Monofizitleri 87; Ortodoks Kilisesi 87
Sviatoslav Yaroslaviç (Prens) 181, 228, 247
Svyatopluk (Moravya prensi) 168
Syria Vilayeti, II. 75

Şaddâdi Emirliği 169; hanedanı 244; iktidarı 245
Şam 169, 190, 249
Şapur (İran Kralı) 36
şarap 79, 81
Şii 168, 169; Fatımîler 169, 169; Karmatîleri 169; rejimi 249, 249
Şipka Geçidi 31
Şirkuh (Kürt Komutan) 249
Şirvan Emirliği 169
Ştefan (Uraş) Duşan IV. (Sırp kralı) 196, 200
Ştefan II. 233
Ştefan III. 233
Ştefan IV. 201
Ştefan Nemanya 233
Ştefan Nemanya II. 233
şupan 233

Tabion 31
Tacitus 39
tagmata 119, 121, 215
tahıl 63, 79, 81; tedariki 71
Tahirî ailesi 169
takas 82, 139; ağı 140; ilişkileri 140
Talas Irmağı 168
Tamara (Gürcistan Kraliçesi) 202, 245
Tancred 188
Tang Hanedanı 168
Tanukîler 53
Tao 242
Tarsos (Tarsus) 30-31
Taşoz Adası 197
taşra idaresi 209
taşra memuru 145
taşra orduları 106
taşra valileri 63
Tatarlar 204
Tembris Irmağı (Porsuk Suyu) 31
Templar Şövalyeleri 190
Teodosius 37
teolojik miras 258
terfi 145
territorium 63
Tesalya 17, 199-202, 234, 256; ovaları 20
tetarteron 147, 224-225
tetrarhi (dörtlü idare) 35, 71
thema 118-122, 125, 128, 143, 176, 208-209, 211-212, 228
Theoderic 44, 44, 44, 44, 46
Theodora (Kraliçe) 87
Theodoras Laskaris 193
Theodoros (Epir Despotu) 200, 232
Theodoros I. 217
Theodoros Laskaris I. (Nikea İmparatoru) 215
Theodoros Studitis 155
Theodosios (Keşiş) 94
Theodosios I. 36; Surları 199
Theodosiupolis (Erzurum, Ermenice Karin) 170
Theodosius II. 73, 87
Theofilos (İmparator) 114, 126
Theotokos 87
Thessaloniki (Selanik) 28, 30-31, 124, 188, 219, 232; Krallığı 191, 211
Thivasa 31
Thives 140, 201; dükaları 201; lordları 191
Thraki 252
Thrakision 208-209; *dukes*'i 209; ordusu 117
Thüringler 39, 167
Tiana (Kemerhisar) 31-32
ticaret 65, 79, 81-82, 139, 220; limanları 74, 139
Tiflis 245
Timios Stavros 31
Timur 199, 238, 245, 248
Tingitana 63
tipika 256
tipikon 157, 256
Tiros [Sur] 190
tiyatrolar 77
Tmutorokan 181
Tocco ailesi 200
Toma Komninos Paleologos 200
Tomislav 229
toprak kayıp ve kazançları 104, 106-107
toprak sahipleri 81
topraksız köylüler 140
Toros 62; güzergâhları 32; Sıradağları 15, 21-22, 26
Totila (Kral) 47
Toulouse 41
tören 74
Töton Şövalyeleri 247
Trabzon 204, 204, 225, 237, 245
Trajan Kapıları 30
Trakya 22, 36, 39, 71, 73, 129-130, 197, 201, 212, 215, 218, 232, 234, 256; ovaları 17, 20
Trallis 31
Transkafkasya 170, 173, 245
Trapezus (Trabzon) 30,193, 199, 208, 212, 219, 256; İmparatorluğu 202, 205, 215, 237
Trikomia 31
trimises 146
Tripoli [Trablusşam] 190
Tripolitania 16, 101
Trnovo 28
Troados 209
Trullo [Kubbe] Konsili 150
Tugûr 176
Tuna 22, 31, 37, 39, 48, 62, 101, 109, 117, 206, 228-229, 232-234, 247-248; boyu 44; deltası 20 Ovası 31, 232
Tunus 16, 22, 37, 41, 169
Turki 229
Türk(ler) 235, 238, 262; beylikleri 194
Türkî(ler) 41, 181, 185-186; askerler 170; gruplar 56
Türkistan 181, 248-249
Türkleştirilme 187, 209
Türkmen(ler) 21, 131, 194, 235, 252; aşiretleri 194; beyleri 204
tütün 20-21
Tyne-Sloway hattı 37

Ukrayna 39
Ulfilas 86
Umman Denizi 249
Ungri 229
unvanlar sistemi 143
Ural Irmağı 248
Ural-Altaca 181
Urbanus II. (Papa) 188
Uros Milutin 233
Utigur(lar) 56, 58, 177; Hunları 62
Uygurlar 181

Ürdün Irmağı 95
Üsküp 28
üzüm 21

Vaisarios 47
Vakarel Geçidi 30
Valahya [Eflak] 232
Valens 36, 36
Valentinianus 36
Van Gölü 242
Vandal Krallığı 44, 46, 81
Vandallar 39, 41, 82
vandon 204-205
Vardar 217
Vardariote [Vardarlılar] 215
Vareng 217;Muhafızları 106, 120, 182, 215
Varna 28; Muharebesi 199
Vasilika Therma (Kraliyet Kaplıcası) 31
vasilikon 224
Vasilios I. 74, 86, 108, 115, 130, 171
Vasilios II. 25, 103, 120, 174, 185, 226, 229, 242, 244
Vaspuragan 124, 171-173

Vathis (Batum) 204
Vathis Riaks 31
Vazelon 256
veba 73, 137 ayrıca bkz. Kara Ölüm
Velisarios (General) 46, 46
Velum Mahkemesi 214
Venedik 165, 187, 191, 193, 197, 200-201, 208, 222, 224-225, 228-229, 234, 238, 240, 258; Dukası 197; iktidarı 225
Venedikliler 191, 219
vergi 63, 65, 67, 81, 106, 126, 142, 146-147; gelirleri 64, 127; vergilendirme 126
vestiarion (Kamusal gardrop) 84, 212, 215, 217
Via Egnatia 30,71
vicarius 63
Vidin 233
Vigilius (Papa) 47
Viking 168
vilayet filoları 121
vilayet meclisleri 103
vilayet müfettişleri 125
vilayet orduları 119
vilayetler 118, 125
Villehardouin II., William 200, 202
Viminacium (Kostolac) 28, 31
Vitola (Manastır) 30
Vizigot(lar) 37, 41, 43, 46-47, 101, 168; konfederasyonu 39;t Krallığı 101
Vladimir (Kievli) 162
Vladimir (Prens) 182
Vladimir Büyük Prensleri 248
Vladimir Monomah (Büyük Prens) 247
Vladimir-Suzdal 247-248
Vlah [Ulah] 232
Voleron 211
Volga 56, 62, 181, 247; Bulgarları 177, 247
Vukellarii 119

Yafa 190
Yahudiler 54, 108, 177
Yakubî Kilisesi 87
Yanos Hunyadi 235
Yanya 200
Yaroslav 247
Yehibba (Edessa'lı) 47
Yehuda 94
Yemen 54
yenikon (genel hazine) 212
Yeorgios Maniakis 185
yetimhane 143
yiyecek 65
Yunanistan 17, 20, 57, 191, 193, 197, 199, 218-219, 224, 255

Zakarî emiri 170
Zakinthos 191
zanaatkâr atölyeleri 77
zanaatkârlar 140, 142
Zapetra (Doğanşehir) 32
Zara [Zadar] 191
zecca 225
zecchino (ya da *sequin*) 225
Zengî (Mısır Emiri) 190, 249; idaresi 249
Zenon (Doğu [Roma] İmparatoru) 43, 87
Zeta 233
zeytin 21
zeytinyağı 81
Zoi 185
Zvonomir 229